ॐ

શ્રી પરમકૃપાળુ વીતરાગાય નમઃ

શ્રીમાન યશોવિજયજી કૃત

જ્ઞાનસાર

ની

શ્રીમાન દેવચંદ્રજી કૃત

સંસ્કૃત ટીકા

જ્ઞાનમંજરી

ગુર્જરાવતરણ

(શ્રીમાન્ યશોવિજયજી કૃત સ્વોપજ્ઞ ટબા સહિત)

પ્રકાશક તથા અનુવાદક —

બ્ર૦ ગોવર્ધનદાસજી B A

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ,

સ્ટેશન અગાસ, વાયા આણંદ

પ્રથમાવૃત્તિ

૧૯૯૫ પ્રત ૧૦૦૦ ૧૯૩૯

Printed at KRISHNA PRINTERY Ratanpole Ahmedabad

by JANI GOVINDLAL MOHANLAL.

ॐ

જ્ઞાન ધ્યાન વૈરાગ્યમય ઉત્તમ જહાં વિચાર,
એ ભાવે શુભ ભાવના તે ઊતરે ભવપાર

અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું
તે જ્ઞાનને એક સમયમાત્રમાં જાત્યાંતર કરી
જેણે ભવ ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું
તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યક્‌દર્શનનો નમસ્કાર '

હે જિન વીતરાગ તમને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું
તમે આ પામર પ્રત્યે અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે "

શ્રીમ. રાજચંદ્ર

ॐ

અનુવાદકના બે બોલ

"एगं जाणइ से सव्वं जाणइ।
जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ॥"

શ્રી આચારાંગ

એકને જાણ્યો તેણે સર્વને જાણ્યું, જેણે સર્વને જાણ્યું તેણે એકને જાણ્યો.'

'આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ જન્મ જરા મરણ રહિત અસંગ સ્વરૂપ છે એમાં સર્વ જ્ઞાન સમાય છે."

દેહાદિ સંબંધી જે પુરુષો હર્ષ વિષાદ કરતા નથી, તે પુરુષો પૂર્ણ દ્વાદશાંગને સંક્ષેપમાં સમજ્યા છે એમ સમજો. એજ દૃષ્ટિ કર્તવ્ય છે."

'બાર ઉપાંગનો સાર તમને કહીએ છીએ કે વૃત્તિઓનો ક્ષય કરવો."

'વ્યાસ વાલ્મીકિ શંકર, ગૌતમ પાતંજલિ, કપિલ અને યુવરાજ શુદ્ધોદને પોતાના પ્રવચનમાં માર્મિક રીતે જે ઉપદેશ્યું છે તેનું રહસ્ય નીચેના શબ્દોમાં કંઈક આવી જાય છે —

'અહો! લોકો, સંસારરૂપી સમુદ્ર અનંત અને અપાર છે એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો! ઉપયોગ કરો!!'

'આમ સર્વ દર્શનોનો સામાન્ય રીતે સાર છે. નીચેના બે ચરણોમાં એ સાર સમાવેશ પામી જાય છે.

બે બોલોથી બાંધીઓ સર્વ શાસ્ત્રો સાર
પ્રભુ ભજો નીતિ સજો પરઠો પરોપકાર '

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

ઉપરના સૂત્રાત્મક વાક્યો જેમ જ્ઞાનનો સાર સમજાવવા લખાયા છે તેમ યોગસાર, ભગવતીસાર આરાધનાસાર સમયસાર જેમ સાર, આગમસાર આદિ ગ્રંથો, અમુક વિષયોને સંક્ષેપમાં જણાવવા લખાયા છે. તે સંક્ષેપ સામાન્ય જીવોને સમજવો દુર્ઘટ થઈ પડવાથી કરુણાશીલ પ્રભાવક આચાર્યોએ તેના ઉપર ટીકા-ભાષ્યાદિ સ્વરૂપે વિસ્તારથી સરળ ગ્રંથો રચ્યા છે તેજ પ્રકારે જ્ઞાનસાર ગ્રંથ શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે ૩૨ મહા ગહન વિષયો ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં આઠ આઠ શ્લોકના અષ્ટક લખ્યા છે તેનો ભાવાર્થ (ટબો) પોતે જુની (પોતાના સમયની) ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે તે જ્ઞાનસાર ઉપર સંસ્કૃત ટીકા 'જ્ઞાનમંજરી' નામે લખી છે.

આ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસમાં આ જ્ઞાનસાર ગ્રંથ (ટબા જ્ઞાનમંજરી સંસ્કૃત ટીકા અને શ્રી ગંભીરવિજયજી કૃત ગુર્જર ભાષાનુવાદ સહ)નો સ્વાધ્યાય થતાં જ્ઞાનમંજરીમાં આવતી વૈરાગ્યયુક્ત અધ્યાત્મ ચર્ચા શ્રવણ થતાં કેટલાક મુમુક્ષુઓએ તે સંસ્કૃત ટીકા 'જ્ઞાનમંજરી'નો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ થાય તો સમજવું સરળ બને એવી ભાવના વ્યક્ત કરી. તે પ્રેરક કારણથી તેમજ મને પોતાને પણ આત્મવિચારણા અર્થે તે વિષયો વિચારવા યોગ્ય લાગવાથી સંસ્કૃતમાં મારી પોતાની ગણના નહિ હોવા છતાં એક તે વિષયની પ્રીતિથી પ્રેરાઈ યથાશક્તિ શ્રમ (labour of love) કરવા શરૂ કર્યું. સંસ્કૃતમાં તેમજ

માગધી અવતરણોમા ઘણી અશુદ્ધિ જણાવાથી ગજા ઉપરાતનું કામ જાણી થોડો વખત કામ બધ પણ રાખ્યુ હતુ પરંતુ મિત્રોની મ૦ થી અને તેમના સદ્ભાવથી આખરે પૂર્ણ યથાશક્તિ થયુ

શ્રી યશોવિજયજીનો સત્તાકાળ લગભગ સવત ૧૬૮૦ થી સવત ૧૭૪૩ સુધી ગણાય છે અને શ્રીમાન દેવચદજી પણ તેઓશ્રીજીના લગભગ સમકાલીન છે

'શ્રી હરિભદ્રાદિ આચાર્યોએ નવીન યોજનાની પેઠે શ્રુત જ્ઞાનની ઉન્નતિ કરી દેખાય છે " તેમા સસ્કૃત, માગધી અને ગુજરાતી તેમજ હિંદી ભાષાઓમા શ્રી યશોવિજયજીની કૃતિઓ અનેક હોવાથી તેમને શ્રી હરિભદ્રસૂરિના લઘુબાધવની ઉપમા અપાય છે

શ્રી યશોવિજયજીએ સિદ્ધપુરમા આ ગ્રંથ દિવાળીને દિવસે પૂર્ણ કર્યો છે એમ છેલ્ના અધિકારમાના એક શ્લોકમા પોતે લખે છે અને જ્ઞાનમજરી શ્રી દેવચદ્રજી કૃત ટીકા સવત ૧૭૯૬ ના કાર્તિક સુ પચમી (જ્ઞાન પચમી) ને દિવસે નવાનગરમા પૂર્ણ થઈ છે

જેમ નિરગને પ્રસિદ્ધિની આવશ્યકતા નથી તેમ પોતાનીજ કૃતિઓથી સ્વત સુપ્રસિદ્ધ અને સર્વમાન્ય જેવા આ મહાપુરુષ માટે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા હોય નહિ.

આવા કલિ ળમા અતિ અતિ દુર્લભ એવા અધ્યાત્મજ્ઞાનને જેણે પોતાના સ્વાનુભવ પૂર્વક યથારૂઢ કરી મુમુક્ષુ જીવો ઉપર જે મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે તે તરફ દૃષ્ટિ જતા સહજે વિનયાન્વિતપણે આપણું મસ્તક તેમના ચરણોમા નમે છે

અમદાવાદ નિવાસી સજ્જિજ્ઞાસુ શેઠ **શ્રી મંગળદાસ જેસગ ભાઈના માતુશ્રી સત્ધર્મ પ્રેમી શ્રી૦ રૂક્ષ્મણીબાએ કરેલા**

જ્ઞાન નિધાન આ જ્ઞાનમંજરી-ગુર્જરાન્તર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પૂર્વપુણ્યે પ્રાપ્ત લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય થયો એ પણ મહદ્ પુણ્ય છે અને તેમાંય જગતના માન પૂજા કે કીર્તિની અપેક્ષા વિના માત્ર નિજ આત્મહિતાર્થે આવી જ્ઞાનોન્નતિની પ્રવૃત્તિ થાય એ ખરેખર પ્રશંસનીય ગણાય. એ પુણ્યવંત આત્માઓ વિશેષ વિશેષ સ્વપર આત્મહિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થાય એવી ભાવના સહેજે થયા વિના રહેતી નથી.

એક અધ્યાત્મજ્ઞાનીના ગ્રંથનું રહસ્ય અન્ય અધ્યાત્મજ્ઞાનીની ટીકાથી જાણવાનું મહદ્ભાગ્ય આપણને સંપ્રાપ્ત થયું છે તે દ્વારા આપણો આત્મા મોહ નિદ્રા તજી જાગૃત થાય અને મોક્ષમાર્ગની સીડીએ ચડવાની શરૂઆત કરે એવી શુભ ભાવના ભાવી તે અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓની રહસ્યપૂર્ણ વાણીમાં ધીરજથી અવગાહન કરવા વાચકને વિનતી કરું છું.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ શ્રુત પંચમી સંવત ૧૯૯૫ જેઠ સુ ૫ તા ૨૩-૫-૧૯૩૯	લી. અધ્યાત્મપ્રેમી, બ્ર૦ ગોવર્ધનદાસ

અનુક્રમણિકા

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૦	વિભાગ	વિલાવ
૧૪	૩	दृय	दैन्य
૨૬	૧૧	વિષમ	વિષય
૨૭	૧૯	હોવા	હોવાથી
૩૫	૨૫	અપ્ગ્રેય	અરૂપ્યેર
૫૬	૨૧	वृद्धया	वृद्धया
૫૬	૨૬	હી નજ શમય	કરી નજ શમય
૪૭	૮	मस्थै य यदिनोद्धततम	मस्थैयँ यदि नोद्धतम्
૪૯	૫	मकल्पदी जै	सकल्पदीपजे
૪૯	૪	धूमै-रल	घूमै-रल
૫૬	૭	કતાણપાનો	કર્તાપણાનો
૮૪	૨૬	निक्खे ो	निक्खेवो
૮૫	૩	આજર્વ	આર્જવ
૧૦૭	૧૭	તત્સ્વરૂપની	તત્વ સ્વરૂપની
૧૧૨	૧૨	तच भाव	तत्व भाव
૧૧૮	૬	આરહતને	અરિહતને
૧૨૨	૩	રમગણ સ્વરૂ	રમણ સ્વરૂપ
૧૨૪	૧૧	ज्ञाना चारदयो	ज्ञानाचारादयो
૧૪૩	૧૪	તદ્ વ્યમિ રિક્ત	તદ્વ્યતિરિક્ત
૧૬૦	૨૧	पड्यिमाणिणो	पंडियमाणिणो
૧૬૫	૨૧	તારે	માટે
૧૭૧	૧૧	કરવનો	કરવાનો
૧૭૬	૯-૧૦	મહાત્તાની	મહત્તાની
૧૭૯	૨	सरीरग	सीररग

૧૮૭	૯	चागित्र	चारित्र
૧૮૯	૨૪	અં[	આ[
૨૧૭	૭	પગ બ્ય	પગ/ન્ર
૨૨૧	૧૧	આહ	અહિં
૨૨૮	૫	નિવે	વિવેળ
૨ ૮	૧૮	પા ।	પાપો
૨ ૦	૨૦	નયોનું જેમનુ	નયોને વિષે જેમ
૨૦૧	૧૨	સ્તુધ નમોમા	વસ્તુ ધર્મોમા
૨ ૭	૦	નરનાર	કરનાર
૪૬	૧૫	ન્યહાર	વ્યવહાર
૫૫	૧૧	આશ્વય	આશ્રય
૫૮	૧૦	चेष्टन	चेष्टन
૫૦	૩	केल्पितु	कल्पितु
૬૬	૧	सु	न्सु
૨૬૬	૦૨	गृहि तु	गृहीतास्तु
૨૬૮	૯	વિપમ કપાયો	વિષમ કષાયો
૨૭૧	૧૧	સા	સૌ
૨૭૪	૬	રાદન	ગહિન
૨૮૨	૧૧	यायह्यग्	याह्यग्
૨૮૭	૨૩	ननस्त्रोत	नवस्त्रोत
૨૮૬	૧૮	અધ્યનમા	અધ્યનમા
૨૮૭	૧૭	શાસ્ત્રા	શાસ્ત્રો
૨૯૦	૬	કાઈ	કોઈ
૨૯૬	૨૩	बाह्यापेक्षावलिमी	बाह्यापेक्षावलम्बिनी
૩ ૦	૧૩	લેકે	લોકાને
૩૦૧	૭	किरिया फल भवाओ	किरिया फल
			मानाओ

૩૦૭	૪	जप्पा	अप्पा
૩૧૦	૮	माम्य	साम्य
૩૨૧	૨૪	लत्रय	रत्नत्रय
૩૩૦	૧૮	ધરને	પરને
૩૩૬	૨૩	આચ નાર	આચરનાર
૩૬૪	૧૭	प्री भक्ति	प्रीतिर्भक्ति
૩૬૬	૨૧	ચચળાથી	ચચળતાથી
૩૬૭	૫	પેણ	પણ
૩૬૮	૧૨	ध्यान-ध्याय्य या	ध्यान-ध्याय्यया
૩૭૧	૧૦	વિવિ ધર્યતા	વિવિ ધાર્યતા
૩૭૧	૨૪	ઉપજ્ય	ઉપાર્જન
૩૭૨	૨૦	બહ્ય	બાહ્ય
૩૭૪	૩	कम्मकृत्	कर्मकृत्
૩૮૦	૨૨	मगलदाप	मगलदीप
૩૮૦	૨૩	यागनत्य	योगनृत्य
૩૯૫	૨૨	વૈરાગ્યવેગાને	વૈરાગ્યવાળાને
૩૯૮	૯	ब्रह्म	ब्रह्म
૪૦૧ થી ૪૧૩ મથાળાની લીટી		તપ અષ્ટક	સર્વનર–આશ્રયણ અષ્ટક
૪૦૬	૧૬	अण्णोण्णजि सिमआ	अण्णोण्णणिम्मिआ
૪૦૯	૨૧	સર્વન નરના	સર્વ નરના
૪૧૫ થી ૪૩૦ મથાળાની લીટી		તપ અષ્ટક	ઉપસંહાર
૪૩૫ થી ૪૪૪			પ્રશસ્તિ
૪૩૫	૧૩	गण	गणै
૪૩૫	૧૫	तोथ्यभृता	तीर्थ्यभृता
૪૩૭	૧૦	शुक्तिसिर्कयुक्ति	शुक्तिसुक्तियुक्ति
૪૩૯	૧૨	श्रीमतपुण्यप्रधानसज्ञिता	श्रीमत्पुण्य प्रधानसज्ञिता
૪૪૧	૨૩	શત્રુયજ	શત્રુજય
૪૪૨	૧૧	દેવચદ્ર	દેવચદ્રે
૪૪૫ મથાળાની લીટી		તપ અષ્ટક	અનુવાદક ઉદ્ગાર

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ

સ્ટે અગાસ વાયા આણંદ

પ્રકાશનો

		કિંમત
તત્ત્વજ્ઞાન	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના કેટલાક ગદ્યપદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ	૦—૮—૦
આલોચનાદિપદ સંગ્રહ	ક્ષમાપના સ્તવના, સજ્ઝાયાદિ વૈરાગ્યમય નિત્યોપયોગી સંગ્રહ	૦-૧૦-૦
આલોચનાદિ નિત્યક્રમ	આલોચના, સામાયિકપાઠ જિનેન્દ્ર પચ્ચક્ખાણાદિ	૦—૪—૦
શ્રી સદ્ગુરૂપ્રસાદ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના કેટલાક ગદ્યપદ્ય લખાણો મૂળ હસ્તાક્ષરોમાં છપાયેલ	૨—૮—૦
સમાધિ-સોપાન (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વચનામૃતસહ)	વૈરાગ્યમય બારભાવના સોળ કારણ ભાવના આઠ અંગ દશધર્મ સમાધિ-મરણાદિનો સુંદર અનુવાદ, તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના ૫૮ પત્રો	૧—૦—૦
જ્ઞાનમંજરી—ગુર્જરાનુવાદ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી કૃત	જ્ઞાનસારની સંસ્કૃત ટીકા જ્ઞાનમંજરીનું ગુજરાતી અવતરણ	

આશ્રમમાં મળતા અન્ય સંસ્થાના પ્રકાશન

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	બે ભાગ જુદા બાંધેલા (બાળબોધ ટાઇપ)	૬—૦—૦
”	ગુજરાતી મહેતા હેમચંદ ટોકરશી દ્વારા પ્રકાશિત	૨—૮—૦
મોક્ષમાળા—	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત	૦—૬—૦

ૐ

શ્રી સદ્ગુરુચરણાય નમઃ

અધ્યાત્મભાવના

અહો પ્રભુ! એવી દશા અહોનિશ ક્યારે જાગૃત થશે? કે તારા ગુણનો અસ્ખલિત પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય? તારા પ્રત્યે અત્યન્ત ભક્તિ પેદા થાય? કે જેના પ્રસાદથી આ દુનિયા ઉપરનો રાગ ઓછો થાય, તારા વચનો ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા ક્યારે થશે? કે તારી આજ્ઞા હું ફુલની માળાની પેઠે મસ્તક પર ધરૂં. તારી કરુણા, તારી ક્ષમા, તારી શાન્તિ, તારૂં જ્ઞાન, તારૂં ધ્યાન, તારૂં યથાર્થ વાદીપણું, તારી અપૂર્વ પરોપકાર બુદ્ધિ, અને તારી અત્યન્ત સહનશીલતા જોઈ મારા આત્મપ્રદેશે તું ક્યારે વસીશ? પર પુદ્ગલપર ઉદાસીનવૃત્તિ ક્યારે ઉત્પન્ન થશે? કે જેથી હું મારા સ્વરૂપમાંજ રમું.

હું, તું, તે, ભૂલી જઈ, હું, તે તું, અને તું, તે હું, આવી અખંડ ઐક્યતા ક્યારે ઉત્પન્ન થશે? અને તેના અપૂર્વ સુખનો અનુભવ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? તારી ક્ષમા જોઈ તારા જેવી ક્ષમા કરવા હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઈશ? તારી દયા જોઈ મારામાં એવી દયાના અંકુરો ક્યારે પ્રગટ થશે? તારી પરોપકાર બુદ્ધિ જોઈ આ સેવકના (મારા) હૃદયમાં સર્વ જીવ પ્રત્યે તેમ કરવાની ઇચ્છા ક્યારે જાગૃત થશે?

તુંજ ધ્યેય, તુંજ જ્ઞેય, તુંજ આરાધ્ય, તુંજ પૂજ્ય, તુંજ દેવ, તુંજ ગુરુ, તુંજ ધર્મ, તુંજ તરણ તારણ, તુંજ પિતા, તુંજ માતા, તુંજ બંધુ, તુંજ કુટુંબ, તુંજ જ્ઞાતિ, તુંજ વિશ્વ, તુંજ દ્રષ્ટિ અને તુંજ મારૂં સર્વસ્વ એમ ક્યારે થશે? તું

અને હુંનો ભેદ તુટી અભેદ ચિંતવન ક્યારે થશે ? તુહિ, તુહિ, તુહિ, અને તુજ એમ અખંડ ચિંતવન રોમરોમ ક્યારે આ વિભાવ પામશે ? ત્વમેવાહ, ત્વમેવાહ, ત્વમેવાહ, આવી અભેદતા પ્રાપ્ત કરવા હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઈશ ? તારા વિના આ દુનિયા ઝેરરૂપ, પત્થરરૂપ, દુઃખરૂપ, બંધનરૂપ, કારાગૃહરૂપ, તથા ત્યાગવાયોગ્ય જાણી તેના ઉપર વીતરાગીપણું તથા ઉદાસીનપણું ક્યારે થશે ? તારામાજ અખંડ પ્રેમ, તારામાજ અખંડ ભક્તિ, તારામાજ અખંડ પૂજ્યબુદ્ધિ, તારામાજ પિતાબુદ્ધિ, તારામાજ વિશ્વબુદ્ધિ ક્યારે થશે ? તારા વિના અન્ય સ્થળ અસાર અને વૈરાગ્યમય ક્યારે લાગશે ? તારી પેઠે સર્વ જીવપર મિત્રતા, તારી પેઠે દુઃખિયા પર દ્રવ્યથી અને ભાવથી દયા, તારી પેઠે પ્રમોદતા, તારી પેઠે મધ્યસ્થતા, તારી પેઠે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ, તારી પેઠે પરોપકાર બુદ્ધિ, તારી પેઠે અત્યંત કરૂણા અને તારી પેઠે અત્યંત વીતરાગીપણું મારા હૃદયમાં ક્યારે જાગૃત થશે ?

ધનની, સ્ત્રીની, યશની અને વિષયસુખની ઇચ્છા ક્યારે નિવૃત્ત થશે ? એક તારા વિનાજ આ બધા સુખ ઝેર જેવા ક્યારે લાગશે ? પરની નિંદાનો અને પરના ગુણ ઢાંકી દોષ પ્રગટ કરવાનો ત્યાગ કરવા હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઇશ ? તથા પોતાની ભૂલ તરફ દૃષ્ટિ કરતા ક્યારે શીખીશ ? હું સર્વ કરતા અધિક અધમાધમ છું એવો નિશ્ચય ક્યારે થશે અને ક્યારે અહંભાવથી રહિત થઇશ ?

આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે, આત્મા પોતાના કર્મનો કર્તા છે આત્મા પોતાના કર્મનો ભોક્તા છે, આત્માનો મોક્ષ છે, અને મોક્ષનો ઉપાય છે, આ છ મહાવાક્યો મારા હૃદયમા

નિરંતર ક્યારે જાગૃત થશે? અને હું તે પ્રમાણે વર્તી સર્વ જીવોને ક્યારે વર્તાવીશ?

મારૂં સ્વરૂપ અહિંસામય છે, મારૂં સ્વરૂપ સત્યતામય છે, મારૂં સ્વરૂપ પ્રમાણિકતામય છે, મારૂં સ્વરૂપ બ્રહ્મચર્યમય છે, અને મારૂં સ્વરૂપ પરિગ્રહ રહિત છે, એમ ચિંતવી સ્વસ્વરૂપમય ક્યારે થઇશ? હિંસા ન કરવી એ મારી ફરજ છે, સત્ય બોલવું એ મારી ફરજ છે, બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવું એ મારી ફરજ છે, અને પરિગ્રહ રહિત થવું એજ મારી ફરજ છે, એજ મારો સ્વભાવ છે, એથી વિપરીત ચાલ એ મારો વિભાગ છે એમ મને ક્યારે જણાશે? આસ્રવ એજ સંસાર છે આસ્રવ એજ બંધન છે આસ્રવ એજ દુઃખ છે, અને આસ્રવ એજ ત્યાગવા યોગ્ય છે એવી ખબર ક્યારે પડશે? અને સંવર એજ સુખ છે એમ ક્યારે જાણવામાં આવશે?

હું મારા સ્વરૂપમાં છું કે નહિ? સદ્ઉપયોગમાં છું કે નહિ? ધર્મધ્યાનમાં છું કે નહિ? સ્વભાવમાં છું કે નહિ? એમ ક્યારે અનુભવ થશે? મારામાં વીતરાગતા, માર્દવતા અને કરૂણા છે કે નહિ એમ ક્ષણે ક્ષણે જોવા હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઇશ?

આત્મા એજ દેવ, આત્મા એજ ગુરૂ, આત્મા એજ ધર્મ, આત્મા એજ સુખ, આત્મા એજ મોક્ષ, આત્મા એજ અખંડ આનંદ, અને આત્મા એજ પરમાત્મા છે, એમ યથાર્થ ક્યારે જાણવામાં આવશે?

સતનું શરણ, સંતની સેવા, સતની મન, વચન, કાયાથી ભક્તિ, સતપર પ્રીતિ, સંતપર શ્રદ્ધા, સતપર ગુરૂબુદ્ધિ,

અને અહોનિશ મતના મગનીજ ઇચ્છા ક્યારે જાગૃત થશે? સદ્ગુરૂ એજ તરણ તારણ, સદ્ગુરૂ એજ દેવ, સદ્ગુરૂ એજ સુખનુ સાધન, સદ્ગુરૂ એજ મોક્ષમાર્ગના દાતા, સદ્ગુરૂ એજ પરમ મિત્ર, સદ્ગુરૂ એજ પરમગુરૂ, અને સદ્ગુરૂ એજ પ્રત્યક્ષ અરિહંત સમાન છે એમ ક્યારે જાણવામા આવશે?

મારા પોતાના દોષ જોવાની અને અન્યના ગુણ ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ ક્યારે ઉત્પન્ન થશે? મારા આત્મ દ્રવ્યની અને પરમાત્માના આત્મદ્રવ્યની ઐક્યતા, જિનપદ અને નિજપદની ઐક્યતા, અને પરમાત્માના ગુણ જોઇ મારામા તે ગુણોની ઉત્પત્તિ ક્યારે થશે? સર્વે જીવ સરખા છે, સર્વે જીવ નિશ્ચયથી સ્વભાવે શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ, શુદ્ધ દર્શન સ્વરૂપ, શુદ્ધ ચારિત્ર સ્વરૂપ, અનંત ઉપયોગમય, અને અનંત શક્તિવંત છે પણ કર્મરૂપ શત્રુના સંગથી મલિન દેખાય છે, એમ જાણી કર્મનો નાશ, કર્મનો ત્યાગ, ને કર્મ ઉપર અભાવ એમ ક્યારે ઉત્પન્ન થશે? ને સર્વ જીવ ઉપર સમભાવ ક્યારે આવશે?

હે પ્રભુ! આ ભાવનાઓ આ મનોરથો ને આ વિચારો ક્યારે પૂર્ણ થશે, ને મનુષ્ય ભવનું સાર્થકપણુ ક્યારે થશે? નવ તત્વમાથી જે જાણી, ચાર છાંડી અને ત્રણને ગ્રહણ કરવા ક્યારે યત્ન કરીશ? હુ હમણા સંવરમા છુ કે આશ્રવમા છુ? હું હમણા નિર્જરા કરૂ છુ કે નહિ? હુ હમણા આસ્રવનો ત્યાગ કરૂ છુ કે નહિ? હુ હમણા અનિત્ય અશરણાદિ ભાવનાનુ ચિંતવન કરૂ છુ કે નહિ? એમ વારંવાર

મને ક્યારે ભાન થશે? હું કોણ છું? હું ક્યાંથી થયો? મારૂં સત્યસ્વરૂપ શું છે? હું ક્યાંથી આવ્યો ને કયાં જઈશ? મારૂં શું થશે? આ શરીર શું છે? આ દુનિયા શું છે? આ કુટુંબ કોણ છે? ને મારો આ સર્વે સાથે સબંધ કેમ થયો? એ સબંધ સત્ય છે કે અસત્ય? એ ત્યજું કે રાખું? આના વિચારો વિવેકપૂર્વક અને શાંત ભાવે ક્યારે કરીશ? આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના તાત્વિક સિદ્ધાંતનો અનુભવ ક્યારે કરીશ? ને કર્મનો સત્વર નાશ ક્યારે કરીશ?

હે ભગવાન! હું નવતત્વ ભણ્યો પણ તત્વમય ન થયો, ક્ષેત્રસમાસ ભણ્યો પણ અંતરશત્રુનો સમાસ કરતા ન શીખ્યો ચોવિશ દંડક વાંચ્યા, વિચાર્યા અને અનેકવાર પણ અદંડના દંડ મેં ન તજ્યા, જીવના પાંચસેં ત્રેસઠ ભેદ વાંચ્યા વિચાર્યા પણ અભેદમય ન થયો, કર્મગ્રંથ વાંચ્યા, પણ કર્મની પ્રકૃતિનો અહોનિશ વિચાર કરી પોતાનામાંથી તે પ્રકૃતિઓનો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન થયો ઘણા સિદ્ધાંતો અને શાસ્ત્રો વાંચ્યા પણ તે બધા ભારરૂપ થયા સત્સંગ કર્યો પણ સત્ય જ્ઞાન ન થયું સદ્ગુરૂ મળ્યા પણ (સ્વછંદે) ચાલી કદાગ્રહ ન તજ્યો હે સર્વજ્ઞ! આપના ચરિત્ર વાંચ્યા, સાંભળ્યા પણ તે વાચન-શ્રવણ માત્ર થયું, કારણ કે "ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિં" તેની માફક "જાણ્યું પણ આદર્યું નહિં" તેથી શું થયું?

સર્વજ્ઞ હિંસા કરે નહિ, તો હું સર્વજ્ઞનો ઉપાસક થઈ કેમ કરૂં? સર્વજ્ઞ અસત્ય બોલે નહિ, તો હું કેમ અસત્ય બોલું? સર્વજ્ઞ અદત્ત લે નહિ તો હું સર્વજ્ઞનો પુત્ર થઈ

અદત્ત કેમ લઉં ? સર્વજ્ઞ બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરે નહિ તો હું કેમ કરૂં ? સર્વજ્ઞ દ્રવ્યથી ને ભાવથી પરિગ્રહ રહિત હતા, તો હું પરિગ્રહ કેમ રાખું ? સર્વજ્ઞ ક્રોધાદિ કષાય કરે નહિ, તો હું કેમ કરૂં ? સર્વજ્ઞ અઢાર પાપસ્થાનક સેવે નહિ તો હું તમનો પુત્ર થઈ તેમના શત્રુરૂપ એના અઢાર પાપ સ્થાનકની સેવા કેમ કરૂં ? અહાહા ! ! કેટલી બધી મારી ભૂલ છે ? કે મારા પિતાના શત્રુઓને હુ માન આપુ છુ, સંગ કરૂં છુ, પણ હવે તેમ નહિ કરતા મારે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હે પ્રભુ ! તુ કમળ, હુ ભ્રમર, તુ ચદ્ર, હુ ચકોર, તુ સૂર્ય, હુ સૂર્યવિકાસી કમળ, તુ ધ્યેય, હુ સેવક, તુ ધ્યેય હું ધ્યાતા, તુ પિતા, હુ પુત્ર, તુ ગુરૂ, હુ શિષ્ય, તુ દેવ હુ ઉપાસક એમ તારી અનન્ય ભક્તિ કયારે પ્રાપ્ત થશે ? હે પરમાત્મા ! આ સંસારમા તારા વિના મારૂ કોઈ સગુ નથી, તારા વિના અન્ય કોઈ મિત્ર નથી, તારા વિના અન્ય કોઈ રક્ષક નથી તારા વિના અન્ય કોઈ સત્ય માર્ગદર્શક નથી, માટે હુ તારૂંજ શરણુ ગ્રહણુ કરીશ, ને હુ તારીજ સેવા કરીશ

હે પ્રભુ ! તારા વચનો સત્ય છે, પ્રિય છે ને હિતકર છે વળી તે મને પ્રમાણભૂત છે હું તેને કયારે ગ્રહણ કરીશ ? આ કેમ આમ નથી કરતો ? એવો વિચાર મને આવશે ત્યારે હું વિચારીશ કે એ કર્માધીન છે આ કેમ નથી ભણતો ? આ કેમ આવા કામ કરે છે ? એવા વિચાર આવશે ત્યારે હું તે કર્માધીન છે એમ વિચારી તેની ઉપેક્ષા કરીશ, પણ નિંદા નહિ કરૂં હું બહારનો ઢોંગ ધારણ કરી

હાસ્યિકપણું ધરીશ નહિ, હું શુદ્ધ ભક્ત થઈશ, પણ ખોટો ઢગ ધારીશ નહિ. હું શુદ્ધ કર્મ કરીશ પણ બહારથી દેખાદેખીથી સમજ્યા વિના માત્ર નામનાની ખાતર ને ગાડરીઆ પ્રવાહથી આફુ ધર્મક્રીઆને મલીન કરીશ નહિ, હે પ્રભુ! તારા ન્યાયમતને હલકો બનાવીશ નહિ. તારી વચન નિંદીશ નહિ તારી આજ્ઞાનું ઉત્થાપન કરીશ નહિ, તારી સેવાનો અનાદર કરીશ નહિ, ને અશુદ્ધ પ્રરૂપક બની નર્કનો રસ્તો લઈશ નહિ. સ્યાદ્વાદના રહસ્યનું સ્વરૂપ જાણવાને પ્રયત્ન કરીશ, તથા આત્માના તત્ત્વનો બનતા લગી ખપ કરીશ ગચ્છ, પંથ, મત કે વાડા આદિનો કદાગ્રહ મૂકી શુદ્ધ ધર્મ જાણવા ખપ કરીશ

શુષ્ક જ્ઞાન, શુષ્ક વૈરાગ્ય, શુષ્ક ક્રિયા, અને શુષ્ક ભક્તિ ધારણ કરીશ નહિ પણ સમ્યગ જ્ઞાન સહિત ક્રિયા, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ધારણ કરીશ. અધિકારી પરત્વે ક્રિયા કરીશ; અધિકારી જોઈ વર્તીશ અને અધિકારી થવા પ્રયત્ન કરીશ.

હે પરમાત્મા મનુષ્ય જન્મની દુર્લભતા મને જણાઈ છે, તેની અમૂલ્યતા મને સમજાઈ છે, માટે હું તેને વૃથા ગુમાવીશ નહિ. વૃથા નિંદા, વિકથાદિ કરવામાં વખત ગાળીશ નહિ. આળસ પ્રમાદનો ત્યાગ કરી આત્મજ્ઞાન મેળવીશ તારી આજ્ઞા મસ્તકે ચડાવી શુદ્ધ સ્વરૂપનો વિચાર કરીશ. અન્ય દેવ, અન્ય ગુરુ, અન્ય ધર્મના દોષ જોઈ તેની ઉપેક્ષા કરીશ તમારા માર્ગનો અનુભવ મેળવી અન્યને આપનો માર્ગ બતાવીશ. ઊંચે સર્વ જીવ સુખી થાઓ એવી અહોનિશ ઇચ્છા રાખીશ.

(ભાવના સમુદ્રમાંથી)

ૐ

જ્ઞાનમંજરી

શ્રી યશોવિજયજી કૃત ટબા સહિત જ્ઞાનસારની
શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત જ્ઞાનમંજરી ટીકાનો ગુર્જર અનુવાદ
અનુવાદક—શ્રી બ્રહ્મચારીજી ગોવર્ધનદાસજી

મંગલાષ્ટક

દોહરા

ઇન્દ્ર-ધનુષ્ય સમાન આ ઇન્દ્ર-જાળ જગ જોઈ,
સત્ય સૂર્ય ગુરુ સાધના રાજચંદ્ર નમું સોઈ ૧
જેણે જાણ્યો આતમા દર્શાવ્યો તદ્રૂપ,
અનુપમ વાણી-વૃષ્ટિથી દૂર કર્યાં દુઃખધૂપ ૨
તે ગુરુરાજ પ્રતાપથી શમતા અન્તર તાપ,
મહા પુરુષના માર્ગને પામું આપોઆપ. ૩
જ્ઞાનસાર કર્તા નમું યશોવિજય યશવંત,
સંસ્કૃત ટીકાકાર નમું દેવચંદ્ર ગુણવંત ૪
જ્ઞાનમંજરી મન ધરી કરું ગુર્જર અનુવાદ,
આત્માર્થે સૌ આત્મને હિતકર નિર્વિવાદ ૫

(શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત મંગલાનુવાદ)

શ્રી પાર્શ્વ પ્રભુને નમી કરું ગ્રંથ વિસ્તાર,
આત્માનંદ-વિશુદ્ધિનું કાર્ય ધરી મન સાર ૬
પૂર્વે બહુ મુનિ ગુણ ભર્યા પરોપકાર પ્રવીણ,
વચન સુધા સમ તેમના ગ્રહી બનું તલ્લીન ૭
જગમાં નહિ ઉપકાર યોગ્ય મુજસમ અતિશે હીન,
તથી મુજને બોધવા કરું ટીકા શ્રુતપીન ૮

શ્રી યશોવિજયજી કૃત ભાષાર્થમાં

મંગલ —

ऐन्द्रवृन्दनतं नत्वा, वीरं तत्त्वार्थदेशिनम् ।
अर्थः श्रीज्ञानसारस्य लिख्यते लोकभाषया ॥ १ ॥

મંગલ (અનુવાદ)

ઇન્દ્રવૃંદના વંદ્ય વીર તત્ત્વ અર્થ કહેનાર,
તેને નમી લખું અર્થ આ જ્ઞાનસાર વિસ્તાર ૧

૧ પૂર્ણાષ્ટક

ऐन्द्रश्रीसुखमग्नेन लीलालग्नमिवाखिलम् ।
सच्चिदानन्दपूर्णेन पूर्णं जगदवेक्ष्यते ॥ १ ॥

શ્રી યશોવિજયજી કૃત ભાષાર્થ — ઐન્દ્ર (અ૦ ભા) ઇન્દ્રની જે લક્ષ્મી, તેનું જે સુખ તેને વિષે મગ્ન એવા જે પુરુષ તે, સત્તા-જ્ઞાન-સુખ (સચ્ચિદાનંદ) એ ત્રણ અંશે અર્થાત્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ત્રણ અંશે પૂર્ણ-પૂરા જે પુરુષ તે, પૂર્ણ જગતને વિનોદમાં લાગી રહ્યું હોય તેવું દેખે; તે અપૂર્ણ દ્રષ્ટિએ ન દેખે. ભાવાર્થ— જેમ સુખીઓ સર્વને સુખીઆ દેખે તેમ પૂરો સર્વને પૂર્ણ દેખે. નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ ભ્રાન્તિ નથી.

नैवास्ति राजराजस्य यत्सुखं नैव देवराजस्य ।
तत्सुखमिहैव साधोर्लोक-व्यापाररहितस्य ॥

શક્રાધિરાજ ઇન્દ્ર ભોગવે નહિ જે સુખો,
આ લોકમાં રહે મુનિ ભોગે તે સાધુ ત્યાગનો

મૂળ ગાથાનુવાદ—(દોહરો)

આત્મ સુખમાં મગ્ન જે સત્-ચિત્-આનંદ રૂપ,
પૂર્ણ જગતને દેખતા લીલા લગ્ન સ્વરૂપ ૧

શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત જ્ઞાનમંજરી વૃત્તિનો

અનુવાદ—અહિં શિષ્ટ, સભ્ય જનોના આચાર પાળવા મંગલઆદિ વિષે કહેવું યોગ્ય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના નિરૂપણમાં સર્વોત્તમ કુશળતા આ ગ્રંથમાં સર્વત્ર હોવાથી આખો ગ્રંથ મંગળરૂપ છે, તથાપિ ગ્રંથ ત્રુટક ન રહે, અહેતાઇથી તેનું જ્ઞાન થાય અને શિષ્યની મતિનો વિકાસ થાય તે અર્થે પંચ મંગલના બીજભૂત શ્રીમદ્ મુનિરાજ આદિ પંચપદના સ્મરણરૂપ મંગલ પ્રકાશ્યું છે. ગુણોનું સ્તવન કરતા થતો ધ્વનિ, બને હાથ જોડી અંજલિ કરવારૂપ યોગ, આનંદ આદિ કારણોથી ઉત્પન્ન થતા પોતાના આત્મિક ગુણોમાં અર્હંત આદિના બહુમાન વડે એકત્વરૂપ ભાવ, મગન સ્વરૂપે, કર્તાના વિદ્યાસિદ્ધિના બીજ સ્વરૂપ 'ऐं' એવા સ્મરણરૂપ મંગલમય પ્રથમ પદને ગ્રંથકાર કહે છે. મુનિ, ઉપાધ્યાય, આચાર્ય, એ યથાર્થ ક્ષયોપશમરૂપ ઉપયોગ વાળા તથા શ્રીમદ્ અર્હત્ અને સિદ્ધ પરમાત્મા ક્ષાયિક ઉપયોગવંત તથા ન્યાય સરસ્વતી બિરૂદ ધરનાર શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય સંપૂર્ણ જગતને, અશુદ્ધ, પર સંયોગોથી ઉત્પન્ન નવા નવા પર્યાયને પામવાવાળું હોવાથી કલ્પના-કલ્પિત ક્રીડામાં મુગ્ધ-ગાઢ-હોય તેવું જુએ છે એવો નિશ્ચિતાર્થ છે. તથી શુદ્ધ, અમૂર્ત્ત, આત્માનો આનંદ અનુભવવામાં લીન થયેલા સત્પુરૂષો પર વસ્તુના અનુભવમાં

લાગી રહેલા જનોને મોહથી મુઝાયેલા જુએ છે પર વસ્તુમા કઇ પણ ભોગવવા જેવુ નથી, ખરી રીતે પોતાના ગુણપર્યાયનો અનુભવજ કરવા યોગ્ય છે તેથી પરસ્વરૂપમા મગ્ન થયેલા અજ્ઞાની મૂઢ છે એ તાત્પર્ય છે ઇંદ્ર એટલે જીવ, તેની આત્મગુણરૂપ લક્ષ્મી કે શ્રી તેનું સુખ વા આનંદ, તેમા મગ્ન થયેલા એટલે તન્મય માન્યતાવાળા મહા પુરૂષો કેવા હોય છે? સત્ એટલે શુભ કે શાશ્વત્, ચિત્ એટલે જ્ઞાન, તનો જે આનદ તથી ભરપૂર એટલે જ્ઞાનાનદ પૂર્ણ મુનિ જગતને મિથ્યાત્વ અને અસયમમા મગ્ન, મોહથી ઘેરાયેલુ જુએ છે, પૂર્ણ પુરૂષો અપૂર્ણ જગતને ભ્રાતિમા પડેલુ જાણે છે તેથી પૂર્ણાનદરૂપ આત્મસ્મરણ વડે પોતાનો પૂર્ણ આનદ સાધવા યોગ્ય છે

વિવેચન—જ્ઞાની પુરૂષો જગતને કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તે આ પ્રથમ શ્લોકમા જણાવ્યુ છે મૂળ ગ્રથકર્તા લખે છે કે પૂરો સર્વને પૂરા જાણે જ્ઞાનમજરી ટીકા કર્તા ઉપદેશે છે કે પૂર્ણ પુરૂષો અપૂર્ણ જગતને ભ્રાતિમા પડેલુ જાણે છે, ઉન્મત્ત ચેષ્ટા કરતું જુએ છે

હવે વસ્તુનુ પૂર્ણપણુ દર્શાવે છે—

पूर्णता या परोपाधे: सा याचितकमण्डनम् ।
या तु स्वाभाविकी सैव जात्यरत्नविभानिभा ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—આત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન ધન ધા ય પરિગ્રહાદિ રૂપ જે પર ઉપાધિ, તેથી માની લીધી જે પૂર્ણતા, તે વિવાહ આદિક અવસરે અન્ય પાસેથી માગી આણેલા આભરણ સરખી

છે, તેમ જ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ સ્વભાવથી સિદ્ધ પૂર્ણતા છે તેમ જ મહારત્નની કાંતિ સરખી છે ઉપાધિની પૂર્ણતા તો નાશ પામી જાય, પણ સ્વભાવની પૂર્ણતાનો નાશ ન થાય.

અનુવાદ —

> પર ઉપાધિની પૂર્ણતા, તે ઉછીના શણગાર,
> સ્વાભાવિક સંપૂર્ણતા, રત્નતેજ સમ સાર ૨

જ્ઞાનમંજરી — ચક્રવર્તી, ઇંદ્ર આદિના જેવી પુદ્‌ગલ સંયોગથી થયેલી શરીર, ધન, સ્વજન, યશ, પ્રખ્યાતિ આદિ રૂપ જે પર ઉપાધિની પૂર્ણતા છે તે માગી આણેલા આભરણની શોભાથી ધનવાનપણું માની લેવા જેવી છે, જગતના જીવોએ અનંતવાર ભોગવીને એંઠરૂપ છાંડી દીધેલા પદાર્થો આત્માની અશુદ્ધતાના હેતુ છે તેના યોગે સ્વરૂપના અનુભવથી ભ્રષ્ટ થતા જીવોને તે શોભારૂપ નથી, તત્વજ્ઞાનના રસિક જીવોને તો દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આદિ રૂપ, સર્વ આત્મ સ્વભાવના પ્રગટપણા રૂપ શોભા છે તેજ જાતિવંત ઉત્તમ રત્નની કાંતિ સમાન છે પુદ્‌ગલ આદિ પર ઉપાધિથી થતી શોભા, તો સ્ફટિક પત્થર પાસે રાખેલા રંગિત પદાર્થથી જેમ લાલ લીલા રત્ન જેવો સ્ફટિક પત્થર જણાય તેવી કૃત્રિમ છે, જે સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયેલી શોભા છે તે તો જાત્ય માણિક્યની કાંતિ જેવી છે તેથી નિજ શુદ્ધ, સહજ પૂર્ણતાની રૂચિ, ઓળખાણ અને રમણતા કરવા યોગ્ય છે

> अवास्तवी विकल्पैः स्यात्पूर्णताब्धेरिवोर्मिभिः ।
> पूर्णानन्दस्तु भगवान्, स्तिमितोदधिसन्निभः ॥ ३ ॥

जागर्ति ज्ञानदृष्टिश्चेत् तृष्णाकृष्णाहिजाङ्गुली ।
पूर्णानन्दस्य तत्किं स्याद् दैन्यवृश्चिकवेदना ? ॥ ४ ॥

ભાષાર્થ—તૃષ્ણારૂપ કાળા સર્પને વશ કરનારી જાગુની વિદ્યા સરખી પૂર્ણ જ્ઞાનદષ્ટિ જો જાગે છે, (પ્રગટે છે) તો તૃષ્ણા નાશ પામે, અધુરાને તૃષ્ણા વધે, પૂર્ણ આનદમય પુરૂષને તો દીનપણારૂપ વીંછીની વેદના શું થાય? ન થાય જેની સર્પની પીડા નાશ પામે તેવી વીંછીની પીડા કેમ ન નાશ પામે? એટલે પૂર્ણ હોય તે તૃષ્ણા રહિત હોવાથી અદીન હોય

અનુવા૦—

તૃષ્ણા સાપણ જાગુની, જ્ઞાનદષ્ટિ જો થાય,
દૈન્ય વીંછી તો શું પીડે? પૂર્ણાનંદ ન જાય ૪

જ્ઞાનમંજરી—જે તત્વજ્ઞાન રૂપ દષ્ટિ-ચક્ષુ વિકસે ખુલે તો પ્રગટ સ્વરૂપના જ્ઞાનાનંદવત ભગવતને દીનતા રૂપ વીંછીની વેદના ક્યાથી થાય? ન થાય ખરેખર, તેને દીનપણું નથી, નિજ, સહજ, અપ્રયાસ આનદની પૂર્ણતાજ છે પુદ્ગલના ભોગોની ઈચ્છા રૂપ તૃષ્ણા તેજ કાળો નાગ છે તેને વશ કરવા ગારૂડી મત્ર રૂપ જાગુની વિદ્યા સમાન જ્ઞાન દષ્ટિ છે ભાવાર્થ—સસારચક્રમા સપડાયેલા, નિજ અસખ્યાત પ્રદેશમા વ્યાપેલા જ્ઞાનાદિ ગુણોના અનુભવથી રહિત, પુદ્ગલના ભોગોની પિપાસા રૂપ સાપથી ડસાયેલા જીવને સ્વપરનો વિવેક કરાવનાર જ્ઞાન-દષ્ટિ રૂપ જાગુની [ગરૂડ-મત્ર] ના સ્મરણથી પર-તૃષ્ણા રૂપ ઝેર ઉતરી જતા, શુદ્ધ સ્વરૂપમા એકત્વ રૂપ ધ્યાનમા મગ્ન થતા ક્ષાયિક ભાવનો આનદ

પ્રાપ્ત થાય છે, એવા પૂર્ણ જીવને દીનતા હોતી નથી, કેમકે જે અવિરત સમ્યક્‌દૃષ્ટિ તત્ત્વશ્રદ્ધા સહિત આત્માને આ મારું પરને પર પણે નિશ્ચયથી જાણીને વિરત તૃષ્ણાથી પીડાતો નથી તો પછી પૂર્ણાનંદમાં મગ્ન હોય તેમનું તો કહેવું જ શું ?

> पूर्यन्ते येन कृपणास्तदुपेक्षैव पूर्णता ।
> पूर्णानंद-सुधास्निग्धा दृष्टिरेषा मनीषिणाम् ॥' ॥

ભાવાર્થ —જે ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહથી હીનસત્ત્વ, લોભીઓ પુરુષ પૂર્ણતા માને છે તે ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહની ઉપેક્ષા જ પૂર્ણતા કહીએ. અહિં ઉપાદાન સવિકલ્પ છે, ઉપેક્ષા નિર્વિકલ્પ છે તે માટે ઉપેક્ષા લીધી પૂર્ણાનંદ રૂપ અમૃતથી સ્નેહવંત [ભીની] દૃષ્ટિ બુદ્ધિવંતની હોય છે આત્મદ્રવ્યના શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ પર્યાયની પૂર્ણતા સદા અવસ્થિત છે, પણ ત્યાં પુદ્‌ગલ સંકલ્પિત ઓછાઈ જણાતી નથી, પરમ ઉપેક્ષાએ સ્વરૂપ પૂર્ણતા જ પ્રકાશે

અનુવાદ —

> જેથી લોભી પૂર્ણ છે, તેજ ઉપેક્ષા યોગ્ય,
> પૂર્ણાનંદ અમી ભીની, દૃષ્ટિ જ્ઞાનીલોગ્ય ૫

જ્ઞાનમંજરી.—આત્મધર્મ રૂપ સંપત્તિથી રહિત, પર પદાર્થના ભોગના રસિકપણાથી પોતાને ધન્ય માનનારા વસ્તુ સ્વભાવરૂપ ધર્મમાં પ્રીતિ વિનાના, લોભમાં ડૂબેલા પુરુષો ધન, ધાન્યાદિ જે પર વસ્તુઓથી પૂરાયા જાય છે, તે પૂર્ણતા ઉપાધિથી ઉપજેલી હોવાથી અંગીકાર કરવા યોગ્ય જ

નથી અથવા તે પૂર્ણતાજ નથી પન્તુ પૂર્ણતાનો આરોપ માત્ર તેમા છે જેમ કે—ઘડો જળથી અપૂર્ણ છે, ઉપર ચિકાશને લીધે મેલો થયેલો છે, તેને જોઈ કોઈ કહે કે મેલથી ભરેલો આ ઘડો છે, આ મેલથી ઉત્પન્ન થયેલી પૂર્ણતા શુ પૂર્ણ કુંભપણાની અવસ્થા ગણાય ? નજ ગણાય એ પ્રકાર આત્મા અનત જ્ઞાન, આનદ આદિ સ્વરૂપથી હજી સુધી અપૂર્ણ છે, તેને કર્મ રૂપ ઉપાધિથી ભરેલો કોઈ કહે તો તે પૂર્ણતાને આત્મતત્વના અનુભવથી પૂર્ણ તત્વજ્ઞાનીઓ પૂર્ણતા રૂપે અગીકાર કરે ? નજ કરે એમ જાણીને ઉપેક્ષાજ જણાવી છે તેથીજ અનાદિ કાળથી સ્વરૂપનુ જેમને ભાન નથી ત પર વસ્તુમા અભેદ પરિણામે તન્મયપણે પ્રવર્તતા હોવાથી તમની માનેલી પૂર્ણતા પરની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે નિર્વિકલ્પ સબધી તો સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ભેદ રત્નત્રયરૂપે ગણી પૂર્ણતા ગણીએ તો તે સ્વભાવ રૂપ હોવા છતા શરૂઆતના અભ્યાસ રૂપ હોવાથી અને તે ભેદ ટળી જવાનો હોવાથી અવિકલ્પ પૂર્ણતા કહેવાય, અભેદ રત્નત્રય રૂપે પરિણમેલા મહાત્માઓની સ્વાભાવિક પૂર્ણતા નિર્વિકલ્પ હોય છે તત્વ સાધનના રસિક બની તે (નિર્વિકલ્પ પૂર્ણતા) સાધ્ય કરવા યોગ્ય છે ઉપદેશ—શુદ્ધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાનપૂર્વક રમણતાને અનુકૂળ વીર્યની પ્રવૃત્તિવાળા જ્ઞાની પડિતોની દૃષ્ટિ પૂર્ણાનદ રૂપ અમૃતથી આર્દ્ર થયેલી હોય છે, તત્વજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિ સ્વસ્વરૂપના સ્વાભાવિક પૂર્ણ નિજ અત્યત ઐકાતિક નિર્દ્વન્દ્વ આનન્દથી ભરપૂર છે, આ મ જ્ઞાનીઓ સ્વરૂપ-આનદની પૂર્ણતાનેજ પૂર્ણતા રૂપે માને છે, તેમા પુદ્ગલની પૂર્ણતાનો સકલ્પ

નથી કારણ કે તે ઉપાધિરૂપ છે એવો તેમણે નિર્ણય કરેલો છે

अपूर्णः पूर्णतामेति पूर्यमाणस्तु हीयते ।
पूर्णानन्दस्वभावोऽयं जगदद्भुतदायकः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —ત્યાગ ભાવે, પુદ્ગલે અપૂર્ણ એવો આત્મા પૂર્ણપણાને પામે છે, વળી ધન, ધાન્યાદિ વડે પૂર્ણ થયા છતા હાનિ પામે છે પુદ્ગલના અનુપાદાને (નહિ ગ્રહવાથી, ત્યાગવાથી) જ્ઞાનાદિની પૂર્ણતા (થાય છે), પુદ્ગલના ઉપચય (સગ્રહ, ગ્રહણ)થી જ્ઞાનાદિની હાનિ એ પ્રસિદ્ધિજ છે પૂર્ણાનદ જે શુદ્ધ આત્મા, તેનો આ સ્વભાવ જગતને આશ્ચર્ય ઉપજાવનાર છે લૌકિક ભડાર આદિ પૂર્યા વગર પૂરાય નહીં અને પૂર્યાથી હાનિ પામે નહીં, આત્મા તો એથી વિપરીત પ્રકારનો છે માટે આશ્ચર્ય

અનુવાદ —

પૂર્યા વણ પણ પૂર્ણતા, પૂર્યે હાનિ હોય,
પૂર્ણાનદ સ્વભાવ આ, જગમા અદ્ભુત જોય ૬

જ્ઞાનમંજરી —ત્યાગ પરિણામ સહિત સર્વ પુદ્ગલના પરિત્યાગની રુચિવાળો જે આત્મા પુદ્ગલોથી અપૂર્ણ છે, તે સાધક આત્મગુણોથી પૂર્ણતા પામે છે વળી પુદ્ગલો વડે પૂર્ણ થતો જાય છે તેને પૂર્ણ આનદમા હાનિ થાય છે જ્ઞાનગોચર આ પૂર્ણાનદ સ્વભાવ જગતને વિસ્મય પમાડે છે પૂર્ણાનદ સ્વભાવની આ અદ્ભુતતા છેકે પરના સંગના ત્યાગમા તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને પરભાવની પૂર્ણતાથી તેની હાનિ થાય છે

આત્માનો સર્વસ્વરૂપના પ્રગટવાથી અનુભવાતો આનંદ, અનાદિની પ્રવૃત્તિમા પ્રવર્તતા પુદ્ગલનો આનંદ ભોગવનાર જગવાસી જીવોને નવાઇ પમાડનાર છે શુદ્ધ સ્વરૂપની પૂર્ણતાવાળાને તો તે પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી કંઇ નવાઇ નથી તથી જ પૂર્ણાનંદના સાધનરૂપ વિશુદ્ધ સમ્યક્ રત્નત્રયના સાધનમા પ્રબળ કર્તવ્ય છે ૬

परस्वत्वकृतोन्माथा भूनाथा न्यूनतेक्षिण ।
स्वस्व त्वसुखपूर्णस्य न्यूनता न हरेरपि ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —પર દ્રવ્યમા પોતાપણું કરવાથી વ્યાકુળતાવાળા પૃથ્વીપતિ રાજા પણ (અપિ=પણ શબ્દ બહારથી અધ્યાહાર લેવો) પરની અપેક્ષાએ પોતામા ઓછાઈ દેખવાના સ્વભાવવાળા છે, આત્મ દ્રવ્યમા પોતાપણાનુ જે સુખ નિરપેક્ષ, અનવચ્છિન્ન (સ્વાધીન અને નિરંતર) આનંદ, તેથી પૂર્ણ છે તેને ઇન્દ્રથી પણ ઓછાઇ નથી સ્વભાવ સુખ સર્વને સરખુ, ત્યા અધિકતા, ઓછાઈ કોઇથી નથી

અનુવાદ —

પરમા કરી સ્વબુદ્ધિ તો, નૃપ પણ વ્યાકુળ ન્યૂન,
સ્વસ્વત્વ સુખથી પૂરા, મુનિ ન ઇન્દ્રથી ન્યૂન ૭

જ્ઞાનમંજરી.—પર વસ્તુમા સગના યોગે પોતાપણાના ભાવથી થયેલી વિભાવ પરિણતિમા પોતાપણાનો ભાવ થવાથી જેમને ઉન્માદ કે વ્યાકુળતા થઇ છે એવા પૃથ્વીપતિ પણ પોતામા ઓછાઈ માનવાના સ્વભાવવાળા (અતૃપ્ત) જણાય છે કારણ કે પર સંપત્તિમા આસક્તિવાળાને અનન્તકોટિ ચિંતામણિ રત્નો પ્રાપ્ત થાય તો પણ તૃપ્તિ થતી નથી, તૃષ્ણા

અનંતગુણી હોવાથી સદાય અપૂર્ણતા રહેવાથી ન્યૂનતા (પોતાની ઓછાઈ) જ તેઓ (નન્તઓ પણ) જુએ છે તૃષ્ણા છે ત્યા સુધી વિભાવ જ હોવાથી તેના ત્યાગમા સુખ છે આત્મામાજ પોતાપણું માનવાથી ઉસન્ન થતુ સુખ, આત્મન્વભાવના નિર્ધાર, જ્ઞાન અને રમણતાના અનુભવરૂપ છે તે સુખથી પૂર્ણ મુનિને ઇન્દ્રથી પણ કંઈ ઓછાઈ લાગતી નથી કારણ કે તત્વરસિક જ્ઞાનીને શુભ અશુભ અધ્યવસાયથી બાધેલા પુણ્યના ફળને ભોગવનારા ઇન્દ્રાદિ આત્મગુણોના અનુભવથી રહિત દીન દેખાય છે સ્વરૂપ સુખનો અશ પણ પ્રાપ્ત થાય તો જીવન પરમ અમૃત સમાન છે પુણ્યના ઉદયથી થતુ સુખ કરોડ ગણું હોય તો પણ આત્મગુણને આવરણ કરનાર હોવાથી તે ખરેખર મહા દુખરૂપ છે અરેરે! બધ અને સત્તા કરતા પણ ઉદયકાળ દારુણ છે, કારણ કે તેથી આત્માના ગુણો ઉપર આવરણ આવે છે તેથી સ્વરૂપ સુખમા રૂચિ કરવા યોગ્ય છે

कृष्णे पक्षे परिक्षीणे शुक्ले च समुदञ्चति।
द्योतते सकलाध्यक्षा पूर्णानन्दविधो: कला॥ ८॥

ભાવાર્થ —કૃષ્ણપક્ષ પૂરો થયે, શુક્લ પક્ષ વધતા, સર્વ જનને પ્રત્યક્ષ પૂર્ણાનંદરૂપ ચંદ્રમાની કળા શોભે છે ચદ્રપક્ષે, કૃષ્ણ પક્ષ તે અધારિયું પખવાડિયુ, શુક્લ પક્ષ તે અજવાળિયું પખવાડિયું અને કળા તે ચદ્રનો સોળમો ભાગ ગણવો, પૂર્ણાનદ પક્ષે, કૃષ્ણપક્ષ તે અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તનથી અધિક કાળ સસાર પરિભ્રમણ શક્તિ, શુક્લપક્ષ તે અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તનથી ઓછો કાળ સસારમા ભમવાનું, કળા તે ચૈતન્ય પર્યાય રૂપ જાણવી કહ્યુ છે —

"जेसिमवड्ढपुग्गल परिअट्टो सेसओ अ संसारो।
ते सुक्कपक्खिआ खलु अहरे पुण किण्हपक्खोआ ॥"

"जो किरिआवाई सो भव्वो णियमा सुक्कपक्खिओ।
अंतो पुग्गल परिअट्टस्स उसिज्झसइ णियमा ॥"

એ દશાશ્રુત ચૂર્ણિ અનુસારે પુદ્ગલ પરાવર્તથી અધિક સંસાર તે કૃષ્ણ પક્ષ, તેની અંદર તે શુકલ પક્ષ જાણવો અનુભવ —

કૃષ્ણ પક્ષ પૂરો થતા, શુકલતણી શરૂઆત,
પૂર્ણાનંદ—શશિકળા, શોભે જન વિખ્યાત ૮

જ્ઞાનમંજરી—કૃષ્ણ પક્ષ પૂરો થયે, શુકલ પક્ષ શરૂ થાય, સર્વજનને પ્રત્યક્ષ ચંદ્રની કળા શોભે એ લોકપ્રવૃત્તિ છે એ પ્રકારે અર્ધપુદ્ગલ કરતા અધિક સંસાર રૂપ બધા રિપુ પણવાડિયુ પૂરૂ થાય ત્યારે અને અર્ધપુદ્ગલની અંદર સંસારરૂપ શુકલ પક્ષ પ્રવર્તતા પૂર્ણાનંદ આત્મારૂપ ચંદ્રની સ્વરૂપને અનુસાર ચૈતન્યના પર્યાયની પ્રગટતારૂપ કળા પ્રકાશી રહે છે શુકલ પક્ષ થતા આત્મામા ચેતના પર્યાય શોભે છે, કેમકે કૃષ્ણ પક્ષમા અનાદિના ક્ષયોપશમ રૂપ ચેતના, વીર્ય આદિ પરિણામ, મિથ્યાત્વ-અસંયમમય હોવાથી સંસારના કારણ થાય છે તેથી શોભતા નથી કારણ કે આ આત્માની સ્વરૂપના સાધનરૂપ અવસ્થા પ્રશંસવા યોગ્ય છે કૃષ્ણ પક્ષ, શુકલ પક્ષના લક્ષણ, 'દશાશ્રુત સ્કંધ ચૂર્ણિ' મા આપેલા છે "જેમનો અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન

જેટલો સંસાર કાળ બાકી છે તેમને ખરેખર, શુક્લ પક્ષવાળા જાણવા, બીજા તો કૃષ્ણ પક્ષી કહેવાય "

" જે ક્રિયાવાદી (આત્મજ્ઞાની) છે તે અવશ્ય ભવ્ય શુક્લ પક્ષવાળા છે, તેમનો અવશ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તનની અંદર મોક્ષ થવાનો છે "

પૂર્ણ એ ગુણ હોવાથી ગુણવાન દ્રવ્ય વિના ન હોય પૂર્ણપણું વસ્તુ સ્વરૂપ સિદ્ધ થતા થાય છે કોઇનું 'પૂર્ણ' એવુ નામ પાડયું હોય તો તે નામ નિક્ષેપ ગણાય છે કોઇ વસ્તુમા પૂર્ણનો આકાર અથવા આરોપ કર્યો હોય તો તેને 'પૂર્ણ' ની સ્થાપના કહેવાય છે પૂર્ણ ઘડાપણું આદિ રૂપે સ્થાપનાપૂર્ણ જાણો દ્રવ્ય 'પૂર્ણ' એટલે દ્રવ્ય (ધન)થી પૂર્ણ ધનાઢ્ય, વા જલ આદિથી પૂર્ણ ઘડો વગેરે, દ્રવ્યથી પૂર્ણ તે સ્વકાર્ય પૂર્ણ જાણવુ, કારણ કે 'અર્થ ક્રિયા કરે તે દ્રવ્ય' એ લક્ષણ છે, દ્રવ્યોમા પૂર્ણ-ધર્માસ્તિકાય સ્કધ આદિ, કારણ કે " અણુવઓગો દવ્વ " એવુ વચન છે આગમથી દ્રવ્ય-"પૂર્ણ" નામના પદનો અર્થ જાણનારને અર્થ જાણ નાર તે અર્થમા ઉપયોગવત ન હોય તો તે દ્રવ્ય પૂર્ણ કહેવાય છે

નોઆગમથી, જ્ઞશરીર, ભવ્ય શરીર, અને તદ્વ્યતિરિક્ત ભેદથી ત્રણ પ્રકાર છે, તેમા ૧ 'પૂર્ણ'પદને જાણ નારનો દેહ તે જ્ઞશરીર પૂર્ણ, ૨ ભવિષ્યમા પૂર્ણ પદ જાણનાર લઘુ શિષ્યાદિ ભવ્ય શરીરનો ભેદ, ૩ તદ્વ્યતિરિક્ત તો સત્તારૂપે ગુણાદિથી પૂર્ણ છે તોપણ તે પ્રવૃત્તિથી રહિત છે, કર્મથી અવરાયેલો (ઢંકાયેલો) આત્મા વિવક્ષિત ભાવ

રહિત સ્વભાવવાળો છે શ્રીશાતિવાદિ વેતાલે કહ્યું છે કે તદ્વ્યતિરિક્ત જીવ હોવાથી ભવ્ય જીવ કહેવાય છે એ પ્રકાર વિશેષપણું જણાવે છે આ પ્રકારે તે નિક્ષેપ છે જેમકે પોતાના પર્યાયથી દ્રવ્ય કદી જુદું નથી તોપણ જ્યારે તેને જુદાપણે કહેવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે તે દ્રવ્યની પ્રાધાન્યતાથી દ્રવ્ય જીવ કહેવાય. ભાવ પૂર્ણ–આગમથી, તો 'પૂર્ણ' પદનો અર્થ શાસ્ત્રથી જાણી તેના ઉપયોગવાળો હોય, નોઆગમથી જ્ઞાનાદિ ગુણથી પૂર્ણ હોય તે.

સંગ્રહ નયથી સર્વે જીવો પૂર્ણ છે, નૈગમનયથી સમીપ મુક્તિગામી ભવ્ય, પૂર્ણ આનંદની અભિલાષાવાળા જીવો પૂર્ણ છે, વ્યવહાર નયથી અભ્યાસ કરનારા જીવો પૂર્ણ છે, ઋજુસૂત્રનયથી પૂર્ણના વિકલ્પવાળા જીવો પૂર્ણ છે, શબ્દ નયથી સમ્યગ્દર્શન આદિ સાધક ગુણોના આનંદથી પૂર્ણ જીવો પૂર્ણ કહેવાય, સમભિરૂઢનયથી અર્હંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓ સ્વસ્વભાવ સુખના અનુભવવાથી ભવથી ઉદ્વેગ પામેલા છે, ખેદ પામ્યા છે, જેમને ફરી ભવ કરવો ગમે નહિ તે પૂર્ણ કહેવાય, અને એવંભૂતનયથી સિદ્ધ જીવો અનંત ગુણોના આનંદરૂપ અવ્યાબાધ આનંદથી પૂર્ણ હોવાથી પૂર્ણ કહેવા યોગ્ય છે

અહિં ભાવ નિક્ષેપ સાધ્ય છે, તેથી આ પ્રકારે પૂર્ણાનંદને સાધનપણા રૂપે ગણેલો છે શુદ્ધ, સિદ્ધ, નિર્મળ, અનંત, અકૃત્રિમસ્વરૂપ પ્રગટેલા સકલ સ્વભાવના અનુભવરૂપ પૂર્ણાનંદ સાધ્ય છે સાધના તો સમ્યક્ આત્મગુણના અનુભવના આનંદરૂપ પૂર્ણાનંદ સાધના જાણવી

૨ મગ્નાષ્ટક

प्रत्याहृत्येन्द्रियव्यूहं समाधाय मनोनिजम्।
दधच्चिन्मात्रविश्रान्तिं मग्न इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —ઈન્દ્રિયોના સમૂહને નિજ નિજ વિષયના પ્રવર્તનથી પાછા વાળીને અને પોતાના મનને વિષયોમા ફરતુ રોકીને, આત્મ દ્રવ્યમા એકાગ્ર કરીને જ્ઞાન માત્રમા વિરામ પામતો એટલે સર્વ ભાવ (પદાર્થ)ના જ્ઞાતારૂપ જે હોય તે મગ્ન કહેવાય

અનુવાદ —

વાળી વિષયથી ઇન્દ્રિયો, સમાધિમા મન જાય,
જ્ઞાન માત્રમા વિરમે, તે પ્રભુ મગ્ન મનાય ૨

જ્ઞાનમજરી —હવે મગ્નાષ્ટક કહેવાય છે નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપો સુગમ છે દ્રવ્યથી ધન મદિરાપાન આદિમા મગ્ન કહેવાય છે, દ્રવ્ય નિક્ષેપે ધન, કાચનને કારણે મગ્ન, શરીર આદિમા મગ્ન તે પણ દ્રવ્ય મગ્ન કહેવાય છે અથવા દ્રવ્ય રૂપ મગ્ન જે પ્રકારે છે આગમથી તો 'મગ્ન' શબ્દને શાસ્ત્રથી જાણનાર પણ તે અર્થનો ઉપયોગ (ભાન) જેને નથી તે, નોઆગમથી–જાણનારનું શરીર, ભવ્ય શરીર પૂર્વવત્ (પૂર્ણ શબ્દ વિષે આગલા અષ્ટકમા જણાવ્યું છે તેમ 'મગ્ન' શબ્દ વિષે) જાણવું, તદ્વ્યતિરિક્ત તો મૂઢ, શૂન્ય, જડ તે મગ્ન ભાવ મગ્ન બે પ્રકારે છે અશુદ્ધ અને શુદ્ધ. તેમા અશુદ્ધ તો ક્રોધાદિમા મગ્ન,

વિભાવવાળો આત્મા, શુદ્ધના વગી બે ભેદ છે સાધક અને સિદ્ધ તેમા સાધ- તો વસ્તુ સ્વરૂપની સન્મુખ છે

પહેલા ચાર નયો (સગ્રહ, નગમ, વ્યવહાર અને ઋજુસુત્ર) પ્રમાણે અનુષ્ઠાન રહિત દગ્ધાદિ દોષ રહિત, વિધિ સહિત, દ્રવ્ય સાધનની પ્રવૃતિમા પરિણમેલા, વસ્તુ સ્વરૂપ સાધ્યની રૂચિવાળા મગ્ન કહેવા યોગ્ય છે શબ્દ આદિ નયે મગ્ન તો સમ્યર્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આદિ રૂપ આત્મ સમાધિમા મગ્ન છે સપૂર્ણ નિરાવરણ વસ્તુ સ્વરૂપમા મગ્ન તે નિષ્પન્ન કે સિદ્ધ છે

અહિ તો ગુણસ્થાનાદિ પ્રમાણે વિશુદ્ધ સ્વરૂપના આનદમા મગ્નપણું દેખાય છે ત્યા મગ્નતાનુ લક્ષણ જણાવતા કહે છે ચામડી, જીભ, નાક, આખ, કાન રૂપ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને વિષયોમા પ્રવર્તતા રોકીને, “ વિષય વિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે તે ઇહા પ્રત્યાહારો રે ” એ વચન પ્રમાણે, પોતાના ચેતના અને વીર્યના એકત્વમય વિકલ્પ રૂપ મનને સમાધિમા જોડીને એટલે વિષયોમા જતુ અટકાવી આત્મ દ્રવ્યમા એકાગ્ર કરીને, પોતાના માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામા વિશ્રાન્તિ લેનાર મગ્ન કહેવાય છે સમાધિ એટલે ‘ જેનું ધ્યાન કરે છે તેજ પદાર્થનું ભાસવુ, ’ આત્મસ્વરૂપનાજ્ઞાનમા એકતારૂપ સમાધિ છે, દર્શન જ્ઞાનમય જ આ મા છે ‘ उवउत्तो णाण दसणगुणेहि ” જ્ઞાન દર્શન ગુણે ઉપયોગી એ વચન પ્રમાણે પણ મુખ્યપણે અહિ જ્ઞાન માત્ર આત્મા કહ્યો છે

અનાદિથી આ જીવ પુદ્ગલ સ્કધોથી થયેલા વર્ણ, રસ, ગધ, સ્પર્શાદિવાળા મનોહર પદાર્થો તથા સ્વજનો

વિષે ભમતા, કોટિકોટિ વિકલ્પો કર્યા કરે છે, ઇષ્ટ વિષયોને ઇચ્છે છે, અનિષ્ટ વિષયો અણગમતા માને છે, અને પવન નથી ઉડતા ખાખરાના સૂકા પાદડાની પેઠે જીવ ભમે છે, કોઇ કાળે સ્વ અને પરના વિવેકરૂપ ભેદ જ્ઞાનને પામીને અનતજ્ઞાન-દર્શન આનદમય નિજ ભાવને પોતાપણે નિર્ધારી, આ વિષય-સગ આદિ મારા નથી, હુ આનો ભોક્તા નથી, એ ઉપાધિજ છે, પરવસ્તુઓનું કર્તાપણુ, ભોક્તાપણું, ગ્રાહકપણું મને ઘટે નહિ, સ્વરૂપના ભૂલાવાથી આ બધુ મેં કર્યું, પણ હવે *જિન શાસ્રો રૂપી અજનથી સ્વપરનો વિવેક* પ્રગટવાથી તે પદાર્થો તે સ્વજનો અને તે વિષય સગ આદિમા રમણતાનો રસ મને ઘટતો નથી, એમ વિચારીને સ્વરૂપના અનત સ્વભાવ, ગુણ પર્યાયની અપેક્ષાએ સ્યાદ્વાદથી આવા અનત આત્મામા વિશ્રાન્તિ પામેલા, આત્માને અનત આનદ સપન્ન જાણીને પરમાત્મસત્તા સ્વરૂપમા મગ્ન થાય છે, તે મગ્ન કહેવાય છે ૧

यस्य ज्ञानसुधासिन्धौ परब्रह्मणि मग्नता ।

विषयान्तरसचारस्तस्य हालाहलोपम ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —જેને જ્ઞાનરૂપ અમૃતના સમુદ્ર સમાન, પ્રપચ રહિત શુદ્ધ આત્મ જ્યોતિરૂપ પરબ્રહ્મમા મગ્નતા છે, તેને જ્ઞાનને મૂકીને અન્ય રૂપ, રસાદિકમા મન દોડે તે ઝેર જેવુ લાગે. જેમ માલતીમા આસક્ત થયેલો મધુકર (ભમરો) કેરડાના ફૂલે ન બેસે તેમ અતરગ સુખમા આસક્ત છે તે બાહ્ય પ્રવૃત્તિએ ચાલે નહિ

અનુવા૦ —

જ્ઞાન સુધા સિંધુ સમા, પરમ બ્રહ્મમા મગ્ન,
મન જેનું તે વિષય-વિષ, – ભોગે રહે અલગ્ન ૨

જ્ઞાનમંજરી — આત્માના અનુભવમા મગ્ન હોય તે કેવા હોય છે તે કહે છે – અનાદિ વિભાવથી વિરામ પામેલા જે જીવની જ્ઞાનરૂપી અમૃતના સમુદ્ર સમાન પરમાત્મ સમાધિમા મગ્નતા, લીનતા હોય, તે જીવનું વર્ણ, ગંધ, રસ, આદિ વિષયોમા પ્રવર્તન, હાલાહલ મહા વિષવાળા ભોજન સમાન છે કારણ કે જે અમૃતના સ્વાદમા મગ્ન થયેલો છે તે વિષમ વિષ ભોગવવા કેમ પ્રવર્તે ? " માલતી ફૂલે મોહિયો કેમ બેસે હો બાવળ તરૂભૃંગ કે, અજિત જિણંદશુ પ્રીતડી " જેમ માલતીના ભોગમા મગ્ન થયેલો મધુકર કેરડા આદિ ઉપર ન વસે, તેમ શુદ્ધ, નિ સગ, નિરામય (કર્મરોગ રહિત, નીરોગી), નિર્દ્વંદ્વ, નિજઆત્મ જ્યોતિમા મગ્ન થયેલા જીવનું મન અનત જીવે એ ઈચ્છેલા, પોતે અનતવાર ભોગવીને છાડી દીધેલા અને ખરેખર અભોગ્ય તથા આત્મગુણો ઉપર આવરણ આણનારા કારણરૂપ વિષયોમા પ્રવર્તે નહિ, એ ભાવ છે ૨

स्वभावसुखमग्नस्य जगत्तत्त्वावलोकिन ।
कर्तृत्वं नान्यभावाना साक्षित्वमवशिष्यते ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ — સહજાનદને વિષે મગ્ન પુરુષ સ્યાદ્વાદ અનુસાર શુદ્ધ તત્વ સ્વરૂપને પરખીને લોકના દેખનાર હોય છે, તેને પોતાના આત્માથી અન્ય પદાર્થનું કર્તાપણું હોતુ નથી, તેનુ સાક્ષીપણું બાકી રહે છે, માટી આદિ ભાવ

ઘડાપણે પરિણમે ત્યા કુભાર આદિ સાક્ષી માત્ર છે, તે કેમ અભિમાન ધરે છે જે અમે ઘડાદિ ભાવના કર્તા છીએ?

ભાષા વર્ગણા દ્રવ્ય વર્ણ (સ્વર-વ્યજન) રૂપે પરિણમે છે, તે પદપણે, પદ વાકયપણે, વાકય મહાવાકયપણે, અને તે ગ્રથપણે પરિણમે છે ગ્રથકાર સાક્ષી માત્ર છે, તે કેમ અભિમાન ધરે છે જે હુ ગ્રથકર્તા છુ? સર્વ દ્રવ્ય સ્વ પરિણામના કર્તા છે પર પરિણામનો કોઇ કર્તા નથી, એ ભાવનાએ અન્ય ભાવનુ કર્તાપણુ ટળે, સાક્ષીપણુ આવે

જ્ઞાનમજરી—સહજ આત્યતિક એકાત આનદમા મગ્ન રહેનાર, જગતનુ યથાર્થ સ્વરૂપ દેખનાર પુરૂષને રાગ આદિ વિભાવનુ, જ્ઞાનાવરણઆદિ કર્મોનું અને પર પદાર્થોનું લેવા મૂકવા રૂપ કર્તાપણું હોતુ નથી, પન્તુ જ્ઞાયક સ્વભાવ આત્માનો હોવાથી સાક્ષીપણુજ હોય છે ત્યા જીવ પોતાના ગુણોનો સ્વામી છે તેથી સ્વગુણ પરિણામનું કર્તાપણુ, ચેતન વીર્યના બળથી અભેદકારક ચકની અપેક્ષાએ ઘટે છે (અથવા એકની મુખ્યતા જ્યા હોય છે એવી ક્રિયામા પણ જીવ જીવ ભાવોનો કર્તા છે, ચેતન વીર્યના સાધન કારક ચકની મદદથી) એકની મુખ્યતાવાળી ક્રિયાથી રહિતપણું હોવા ધર્માદિ દ્રવ્યોમા કર્તાપણું નથી, જીવને પણ પોતાના કાર્યનુ કર્તાપણુ છે કોઈ જીવ જગતકર્તા નથી પન્તુ પોતાના કાર્યના પરિણામ રૂપ ગુણ પર્યાયની પ્રવૃતિનોજ તે કર્તા છે, પન્તુ પર ભાવોનો કર્તા નથી પર ભાવનો કર્તા માનવાથી લોકાલોકને જાણનારને અસદ્આરોપ, સિદ્ધિનો અભાવ આદિ દોષો લાગે છે તેથીજ તે પરભાવોનો કર્તા નથી પરતુ

એવભૂત નયે સિદ્ધપણાના અનુભવના આનદમા મગ્ન છે તેમને તો પરભાવનુ કર્તાપણુ નથી, અથવા સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિમા વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષાએ સ્વરૂપને અનુસરતી સ્વશક્તિને લીધે આત્માને પરભાવનું કર્તાપણું નથી જ, જ્ઞાયકપણું જ છે તેથી સ્વરૂપના રસિકોને સર્વભાવોનું જ્ઞાયકપણુ અને સ્વ પરિણામિક ભાવનું કર્તાપણું છે માટે પોતાના આત્મામા એકાતે ઉંડા ઉતરીને, અનાદિની ભ્રાન્તિથી ભરાઈ રહેલુ પરભાવનું કર્તાપણુ, ભોક્તાપણુ, ગ્રાહકપણું આદિ દૂર કરવા યોગ્ય છે અખડ આનદનુ કર્તાપણું આદિ કરવા યોગ્ય છે

परब्रह्मणि मग्नस्य श्लथा पौद्गलिकी कथा।
क्वामी चामीकरोन्मादा स्फारा दारादरा क्व च?॥४॥

ભાવાર્થ —પર બ્રહ્મમા જે પુરૂષ મગ્ન છે તેને પુદ્ગલ દ્રવ્ય સબધીની વાતમા શિથિલતા (મદ આદર) હોય છે, તો આ સુવર્ણમા તેને મદોન્મતપણું કયાથી હોય? વળી સ્ત્રી પ્રત્યે અત્યત આદર આદિ પણ કયાથી હોય?

અનુવાદ —

પરબ્રહ્મે જે મગ્નને, બાહ્ય કથા રસ હીન,
સુવર્ણમદ ત્યા શું ટકે? લલના રૂપે ન લીન ૪

જ્ઞાનમજરી —પરમાત્મામા તન્મય, અથવા સ્વરૂપ અવલોકનની રમણતામા રંગાયેલાને પુદ્ગલ સબધી વાતચીત નીરસ લૂખી લાગે છે પર વસ્તુ ભોગવવા યોગ્ય નથી એવો જેનો નિર્ણય છે તેને પર વસ્તુની વાત પણ ગમતી નથી તો તેનું ગ્રહણ કે તેનો આગ્રહ, માન કયાથી હોય? તેથીજ

આ ધનમદ કે સુવર્ણમા મોહ તને કયાથી હોય ? શુદ્ધ આત્મગુણની સંપત્તિવાળાને પર વસ્તુ જાણવાથી સુવર્ણનો લોભજ ન હોય, ગ્રહણ જ ન હોય, પાપસ્થાનનું કારણ હોવાથી તેમા મદોન્મત કેમ થાય? વળી સુંદર સ્ત્રી પ્રત્યે મોહ ઘટા તે કેમ આદરે ? ન જ આદરે સ્વભાવ સુખના ભોગવનારાને પુદ્ગલ સબધી ભોગજ નથી હોતો, તો ત્યા દુષ્ટ રાગરૂપ વસ્ત્રથી ઢંકાયેલી, અશુભ વિભાવને નચાવનારી સ્ત્રીની કુળ અર્થ છે ત્યા તેને આદરભાવ કયાથી હોય ? નજ હોય

तेजो लेश्याविवृद्धिर्या साधो पर्यायवृद्धित ।

भाषिता भगवत्यादौ[1] सेत्थभूतस्य युज्यते ॥ ५ ॥

ભાષાર્થ—ચિત્તમા સુખની પ્રાપ્તિરૂપ તેજો લેશ્યામા વૃદ્ધિ ી જે વિશેષતા સાધુને માસાદિક ચારિત્ર-પર્યાયની વૃદ્ધિની અપેક્ષાએ ભગવતી સૂત્ર આદિ ગ્રથને વિષે કહી છે, તે ક્રમે ક્રમે જે જ્ઞાનમગ્ન હોય તેને ઘટે છે, બીજા જે મદ સંવેગી હોય તેને એ ભાવ ન હોય આલાવો (અવતરણ પ્રકરણ) શ્રી ભગવતીનો —" જે ઇમે અજ્જત્તાએ સમણા નિગ્ગથા વિહરતિ તેણે કસ્સતેઉલેસ્સ વિતીવયતિ ? ગોયમા માસપરિઆએ સમણે નિગ્ગથે વાણમતરાણ દેવાણ તેઉલેસ્સં વિતીવયતિ । દુમાસ પરિઆએ સમણે નિગ્ગથે અસુરિંદ વજ્જિઆણ ભવણવાસીણ દેવાણ તેઉલેસ્સ વિતીવયતિ । (एएण अभिलावेण) તિમાસપરિઆ સમણે નિગ્ગથે અસુરિંદ

[1] भगवत्यादे પા [ન? છે

કુમારાણ દેવાણ તેઉલેસ્મ વિતીવયતિ। ચઉમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગથે ચદિ સૂર વજ્જિઆણ ગહગણનખ્ખત્ત તારા રૂવાણં જોઇસિઅ ણ તેઉલેસ્મ વિતીવયતિ। પચમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગથે ચદિમસૂરિઆણ જોઇસિઆણ તેઉલેસ્મ વિ તીવયતિ। છ માસપરિઆએ સમણે નિગ્ગથે સોહમ્મીસાણાણ દેવાણં તેઉલેસ્મ વિતીવયતિ। સત્તમાસિ પરિઆએ સમણે સણકુમાર માહિંદાણ દેવાણ તે૦ વિ૦। અટ્ઠમાસ પરિઆએ સમણે નિગ્ગથે બભલોએ લતગ દેવાણ તેઉલેસ્સ વિ૦। નવમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગથે મહાસુક્ક સહસ્મારાણ દેવાણ તે૦ વિ૦ । દસમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગથે આણયપાણય આરણ અચ્ચુયાણ દેવાણ તે૦ વિ૦। એકકારસમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગથે ગેવિજ્જવિમાણાણ દેવાણ તે૦ વિ૦ । બારમાસપરિઆએ સમણે નિગ્ગથે અ-ણુત્તરોવવાઇઆણ દેવાણ તે૦ વિ૦ તેણ પર સુકકે સુક્કાભિ-જાતી ભવિત્તા સિજ્ઝઇ, બુજ્ઝઇ, મુચ્ચઇ, પરિનિવ્વાઇ, સવ્વ દુખ્ખાણમંત કરેઇ।

ભાવાર્થ—ભગવાન મહાવીર સ્વામીને શ્રી ગૌતમ ગણધર પ્રશ્ન કરે છે, જે આ આર્યપણે શ્રમણ નિર્ગ્રંથો (વર્તમાન કાળમા) વિહાર કરે છે, તે કોની તેજોલેશ્યા (ચિત્તમા સુખની પ્રાપ્તિ) ને ઓળગી જાય છે ? ઉત્તર હે! ગૌતમ, એક માસ ચારિત્ર પાળનાર શ્રમણ નિર્ગ્રંથ વાણવ્યતર દેવોના સુખને ઓળગી જાય છે (તેમનાથી વિશેષ ચિત્તમા સુખી છે) એમ બે માસના ચારિત્ર પર્યાયવંત શ્રમણ નિર્ગ્રંથ અસુર દ્ર (ચમરેન્દ્ર અને બલિ ઈન્દ્ર)થી રહિત ભવનવાસી

દેવોના સુખ કરતા વિશેષ સુખી છે, એજ પ્રકારે ત્રણ માસના પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ અસુરેન્દ્ર કુમાર દેવોના સુખને ઓળગી જાય છે, ચાર માસના પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ ચદ્ર સૂર્ય વિનાના ગ્રહગણો, નક્ષત્ર, તારારૂપ જ્યોતિષી દેવોથી વિશેષ સુખી છે પાચ માસના પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ ચંદ્ર સૂર્ય જ્યોતિષી દેવોથી વિશેષ સુખી છે ૭ માસના પર્યાયવત શ્રમણ નિર્ગ્રંથ સૌધર્મ-ઈશાન દેવોથી વિશેષ સુખી છે સાત માસના પર્યાયવાળા શ્રમણ સનત્કુમાર માહેન્દ્ર દેવોથી વિશેષ સુખી, આઠ માસ પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ બ્રહ્મદેવલોક લાતક દેવલોકના દેવોથી વધારે સુખી છે, નવ માસના પર્યાયવાળા શ્રમણ નિર્ગ્રંથ મહા શુક્ર અને સહસ્ત્રારના દેવોથી વિશેષ સુખી, દશ માસ પર્યાયવાળા શ્રમણ નિર્ગ્રંથ આનતપ્રાણત અને આરણ, અચ્યુતના દેવોથી વિશેષ સુખી, અગીઆર માસના પર્યાયવાળા શ્રમણ નિર્ગ્રંથ ગ્રૈવેયિક વિમાનવાસી દેવો કરતા વિશેષ સુખી અને બાર માસ પર્યાયવાળા શ્રમણ નિર્ગ્રંથ અનુત્તર વિમાનોમા ઉપજતા દેવોથી પણ વિશેષ સુખી હોય છે તેથી વિશેષ ચારિત્ર પર્યાયધારી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ શુક્લ (અભિન્નવૃત્ત, અદેખાઈ રહિત, ઉપકારને નહિ ઓળવનાર કૃતજ્ઞ, સત્ક્રિયાવત, હિતના લક્ષ્યવાળો, નિરતિચાર ચારિત્રવત ઈત્યાદિ ગુણવત) શુક્લાભિજાત્ય (પરમ શુક્લ એટલે આકિંચન્ય, મુખ્ય પ્રમાતિપર સદાગમ, વિશુદ્ધ, સર્વ શુક્લ) થઈને, સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિર્વાણ, સર્વ દુ:ખનો અત કરનાર થાય છે

વળી કહ્યુ છે —

" मासादिपर्यायवृद्धया [illegible]
सुखं प्राप्नोति चारित्री [illegible] "

અર્થ —ચારિત્રધારી (સાધુ) [illegible] વધતા બાર માસના પર્યાયોથી [illegible] રૂપ સુખ (ચિત્તસુખ) પામે છે

" ધર્મબિન્દૌ તેજશ્ચિત્ત સુખ[illegible] પ્રથમા ટીકામા તેજ (તેજો લેશ્યા) [illegible] લાભ જણાવેલુ છે

અનુવાદ —

તેજો લેશ્યા-સુખ વધે, [illegible]
ભગવાને ભાખેલ તે, [illegible]

જ્ઞાનમજરી —તેજો લેશ્યા એટલે ચિત્તસુખ[illegible] જ્ઞાન અને આનદના અનુભવનો [illegible] જેમ જેમ નિર્ગ્રંથ સાધુના ચારિત્ર પર્યાયની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ ચડીઆતો [illegible] ભગવતી સૂત્ર નામના પાચમા [illegible] તે નિર્મળ સુખના અનુભવની વૃદ્ધિ [illegible] મગ્ન, રત્નત્રયની અભેદતામા રમતા [illegible] ઘટે છે, અન્ય મંદ સંવેગીને [illegible] પ્રથમ સંયમનુ સ્વરૂપ કહેવાય છે [illegible] સહિત અને અનંત વિભાગ રૂપ [illegible] તેમજ ' વિશેષ આવશ્યક ' [illegible] લબ્ધિ, ચારિત્ર હોય છે [illegible]

આવરણ કરનાર કર્મનો ત્યા પણ અભાવ છે, વળી આવરણના અભાવ વખતે પણ જો તે (ચારિત્ર) ન હોય તો ક્ષીણમોહાદિ ગુણસ્થાનોમા પણ તેનો અભાવ માનવારૂપ પ્રસંગ આવી પડે તેથી તેમના મતે ચારિત્ર આદિ સિદ્ધ અવસ્થામા હોય છે ચારિત્ર ચારિત્રમોહ વડે ઢકાઈ રહ્યુ છે, તે તત્ત્વશ્રદ્ધા (સમ્યક્દર્શન) અને સમ્યક્જ્ઞાન પૂર્વે આનંદની ઇચ્છાથી ઉપજતા પશ્ચાતાપ આદિ સાધનો વડે-ક્ષયોપશમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને ચારિત્ર મોહના કર્મ પુદ્ગલમાથી જેટલા ઉદયમા આવે છે તેટલા ભોગવાઈ જાય છે, જેટલા ઉદયમા નથી આવ્યા તે રોકાઈ જાય છે, કેટલાકને પ્રદેશો વડે ભોગવીને દૂર કરાય છે તે વખતે ચારિત્ર ગુણના વિભાગો પ્રગટ થાય છે ત્યા સર્વથી છે હા (જઘન્ય) સંયમ સ્થાનમા સર્વ આકાશના અનંત પ્રદેશોથી અનંત ગણા ચારિત્ર પર્યાય પ્રગટે છે તે પ્રથમ સંયમ સ્થાન છે

" ते कित्तिया पएसा ? सं ागासस्स मग्गणाहोइ ।
न तित्तिया पएसा अविभागाओ अणतगुणा ॥ ९॥

પ્રથમ સંયમસ્થાન, નર્વોત્કૃષ્ટ દેશવિરતિના વિશુદ્ધ સ્થાનથી અનંત ગણું વિશુદ્ધ હોય છે બીજુ સંયમ સ્થાન પ્રથમ સ્થાનથી, અનંતમા ભાગમા જેટલા અવિભાગો હોય છે તેટલી અવિભાગ વૃદ્ધિએ વધતુ હોય છે, એજ પ્રકારે ત્રીજુ તેમજ ચોથુ, એમ અનંત ભાગ વૃદ્ધિ સહિત (આગળ જેટલા આકાશ ક્ષેત્રના) આગળના અસંખ્ય ભાગ જેટલી, જગામા આકાશના જેટલા પ્રદેશો હોય છે તેટલા સ્થાનો જેમા હોય છે તે પ્રથમ કંડકમા કહેવાય છે પ્રથમ કંડકના છેલ્લા (ઉત્કૃષ્ટ)

સયમ સ્થાને જે ચારિત્ર ગુણના વિભાગો અશો છે તેના અસખ્યાતમા ભાગમા જેટલા ચારિત્રના અવિભાગ (જઘન્ય, જેથી બીજો કોઈ ઉતરતો ચારિત્રનો અશ ન હોઈ શકે તેવા) અશો હોય તેટલો ચારિત્રનો અધિક ક્ષયોપશમ થતા બીજા કડકમા તે પ્રથમ સયમ સ્થાન પ્રમાણ છે પછી અનંત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ સયમ સ્થાનો કેટલા હોય છે? તો (આગળના) અસખ્ય ભાગ જેટલા આકાશમા જેટલા આકાશના પ્રદેશો હોય છે તે પ્રમાણરૂપ અસખ્યેય સયમ સ્થાનો આ બીજા કડકમા પણ હોય છે તે પછી એક અસંખ્યાતમા ભાગની વૃદ્ધિ વાળુ અને અસખ્યાત સયમ સ્થાનો અનંત ભાગવૃદ્ધિરૂપ હોય છે તેવુ ત્રીજુ કડક થાય છે પછી એક સયમ સ્થાન અસંખ્યાતમા ભાગની વૃદ્ધિ સહિત અને બીજે અનત ભાગ વૃદ્ધિવાળા આગળના અસંખ્યેય ભાગ જેટલા અસંખ્યેય સયમ સ્થાનો એવા એવા અસખ્ય ભાગ વૃદ્ધિ રૂપ આગળના અ સંખ્યેય ભાગ જેટલા કડકો વીતી જતા બીજુ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે પછી સંખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ પ્રથમ સયમ સ્થાન, પછી વળી અનત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ અસખ્યેય સ્થાનો, પછી વળી એક અસંખ્ય ભાગ વૃદ્ધિરૂપ પછી અસંખ્યેય અનતભાગ વૃદ્ધિવાળા એ પ્રકારે આગળ જેટલા ક્ષેત્રમા જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય તેના અસખ્ય ભાગ જેટલા કડકો જતા એક સખ્યાત ભાગ વૃદ્ધિરૂપ સ્થાન આવે, એ પ્રકારે આગળના અસખ્યેયભાગ જેટલા સંખ્યેયભાગ વૃદ્ધિરૂપ સ્થાનો વગાવી જતા, એજ ક્રમે સંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ, અસખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ અને અનંત ગુણ વૃદ્ધિરૂપ અખ્સંખ્યેય સયમ સ્થાનો હોય છે.— તે પછીનું સં અસખ્યેય ગુણસયમ સ્થાન

છે એક સ્થાનની અદર અનતભાગ વૃદ્ધિવાળ। અસંખ્યેય સંયમ સ્થાનો હોય છે સર્વ સયમ સ્થાનોની સખ્યા, અવોક આમ શમા અસખ્યેય લોક-આકાશ ખરો ક પીએ તેના પ્રદેશોના સમૂહ જેટલા ઉત્તરોત્તર નિર્મળ સયમ સ્થાનો હોય છે શરૂઆ તથી અનુક્રમે સયમસ્થાનોએ ચ્ઢનાર શિવપદ અવશ્ય પામે છે પહેલેથી ઉત્કૃષ્ટ કે મધ્યમ સયમ સ્થાને ચઢનાર અનસ્ય પડે છે એ પ્રકારે પ્રથમ સ્થાનથી અનુક્રમે સંયમના ક્ષયોપ શમવાળો પોતાના ચારિત્ર પયાયની નિર્મળતાથી ચારિત્ર સુખસ્વરૂપ પામે છે તે વિ। શ્રી ભગવતીમા (ઉપરની ટીકામા જણાવ્યા પ્રમાણે) જણાવ્યુ છે એક વર્ષથી અધિક પર્યાય વાળાને જે સુખ કહ્યુ છે તે વિશેષ પ્રકારના શ્રમણ નિર્ગ્રંથને આશ્રયે કહ્યુ છે સર્વ મુનિ એવા હોતા નથી. સયમશ્રેણીના સયમસ્થાનોમાના માસઆદિપર્યાયના સયમ ભાવ વડે ઉ ન ઘવાથી તે પ્રમાણના સયમસ્થાનને ઉલ્લઘનાર મુનિ સમજવા અહિં પરંપરા સપ્રદાય આમ છે -જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ સુધીના અસખ્યેય લોકાકાશ પ્રમાણ સયમ સ્થાનોમા રહેલા ક્રમ-અ ક્રમવર્તી નિર્ગ્રંથોમા માસથી બાર માસ પર્યંતના સયમ પ્રમાણે સયમસ્થાનો ઓળગતા ઉપરના સ્થાનમા આવેલા સાધુ આવુ દેવતાનુ ય સુખ વટાવી જાય છે એમ જાણવુ (मासादिपर्याय वृद्धया આદિનો અર્થ ઉપરની ટીકામા આવી ગયો છે) આમ આત્મજ્ઞાનમા મગ્ન રહેનારને આત્મસુખની વૃદ્ધિ થાયછે ૫

ज्ञानमग्नस्य यच्छर्म, तद्वक्तु नैव शक्यते ।
नोपमेय प्रियाश्लेषैर्नापि तच्चन्दनद्रवै ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જ્ઞાનમા જે મગ્ન છે તેને જે સુખ છે તે કહી ન જ શકાય, સ્રીના આલિંગનથી થતા સુખની કે

બાવના ચદનના વિલેપનથી થતા સુખની સરખામણીથી જ્ઞાનમા મગ્ન રહેનારનુ સુખ સમજાવી શકાય નહીં, તેથી ચઢીઆતી બીજી તો કોઈ ઉપમા અમારમા નથી

અનુવા૦ —

જ્ઞાનમગ્નનું સુખ તો, કોઈ રીતે ન કહાય,
ઇચ્છિત સ્ત્રી-સુખ-ઉપમા ? ન ચંદન-લેપ સુહાય ૬

જ્ઞાનમંજરી —આત્મસુખની પ્રાપ્તિવાળાનું સુખ,રૂપ શૈજ્ઞાનના આન૦રૂપ છે, તે કહી ન જ શકાય, કારણ કે ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે, વાણીથી અગોચર છે મનોહર માનીતી સ્ત્રીના આલિંગનોથી કે ચદનના વિલેપનોથી અધ્યાત્મ સુખનું માપ નીકળતુ નથી, તે ઉપમાઓ અધ્યાત્મ સુખને ઘટતી નથી કારણ કે પુષ્પમાળા કે ચંદન આદિનુ સુખ ખરી રીતે સુખ જ નથી આત્મસુખથી ભ્રષ્ટ જીવોએ સુખ બુદ્ધિથી કલ્પેલુ માત્ર છે લોકમા પુદ્ગલના સયોગથી ઉપજતુ જૂઠુ સુખ દુ ખની જ જાતિ છે વિશેષાવશ્યક'મા કહ્યુ છે કે —

> जत्तो चिअ पच्चक्खं, सोम्म ! सुह नत्थि दुक्खमपेद ।
> नप्पडियारविभत्तं तो पुण्णफल ति दुक्ख ति ॥ १ ॥
> विसयसुह दुक्ख चिय दुक्खप्पडियारओ तिगिच्छव्व।
> त सुहमुवयारओ न उवयारो विणातच्च ॥ २ ॥
> सायासाय दुक्खं, तव्विरहम्मि य सुहं जओ तेण।
> देहेंदिएसु दुक्ख सुक्खं देहेंदियाभावे ॥ ३ ॥

અર્થ —હે ! ભલા માણસ, જે પ્રત્યક્ષ (ઇન્દ્રિયોથી થતુ) સુખ જ … કે સુખ નથી દુ ખ જ છે,

કે દુઃખના ઉપાયરૂપ છે, ભિન્ન છે (નાશવત, પર વસ્તુથી થનારું છે), તથી પુણ્યનું ફળ જે સુખ તે દુઃખ છે, એમ જાણ ૧

વિષય સુખ દુઃખ જ છે કારણ કે દવાની પેઠે દુઃખના ઇલાજ જેવુ છે ત સુખ ઉપચારથી આરોપિત છે અને ઉપચાર વિના તો તે સાચુ નથી, ઉપચાર સત્ય રહિત હોય છે ૨

સાતા, અસાતા (સુખ દુઃખ) દુઃખ છે, તેથી રહિત સુખ છે કારણ કે તેથી દેહ અને ઇન્દ્રિયો વિષે (તેને આધારે થતુ હોવાથી) દુઃખ છે, સુખ તો દેહ અને ઇન્દ્રિયોના અભાવમા હોય છે ૩

વળી કહ્યુ છે —

"ય વાક્યમાત્રમત્રસાદયતિ પ્રતિષ્ઠા,
ક્ષિદનાનિ લઘપરિપાલનદર્ષિરેવ ।
નાતિશ્રમાપગમનાય યથાશ્રમાય,
રાજ્ય સ્વહસ્તધૃતદણ્ડમિવાતપત્રમ્ ॥"

અનુવાદ — (હરિગીત)

છે વચન માત્ર રૂપે પ્રતિષ્ઠા રાજ્યમા રજ સુખ ના,
પ્રાસને પરિપાળવાનો ભાર ભાર ક્લેશ, હા !
નિજ હાથમા હાથો ધરી છત્રી ઉઘાડી રાખતા,
પરિશ્રમ વિશેષ પડે, જડે ના સુખ છાયા ચાખતા

તેથી સસાર, સર્વ દુઃખરૂપ જ છે, સ્વાભાવિક આનંદ એ જ સુખ છે જ્યા સુધી ઇન્દ્રિયના સુખોમા સુખ બુદ્ધિ

છે ત્યા સુધી સમ્યક્દર્શન અને જ્ઞાનમા મગ્ન નથી, એમ તત્ત્વાર્થની ટીકામા કહ્યુ છે તેથી અધ્યાત્મ સુખ, પુદ્ગલના સયોગોથી થયેલા સુખ સાથે સરખાવાય નહિ, પુદ્ગલજન્ય સુખથી તેની તુલના થઈ શકે નહિ ૬

शमशैत्यपुषो यस्य विप्रुषोऽपि महाकथा ।
किं स्तुमो ज्ञानपीयूषे तत्र सर्वाङ्गमग्नता ? ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ —જેના ઉપશમની શીતળતાને પોષનાર બિંદુની પણ મોટી વાત છે, જ્ઞાનાદિ દૃષ્ટાંતે—તો જ્ઞાનામૃતમા સર્વાંગે મગ્નતાની શી સ્તુતિ કરૂ ? જે જ્ઞાનામૃતના બિંદુરૂપ ધર્મકથા સાભળતા મહા સુખ ઉપજે તે જ્ઞાનામૃતમા જે સર્વાંગ મગ્ન હોય તેના સુખની શી વાત ? જે અનુભવે તે જાણે

અનુવા૰ —

શમ શીતળતા બિંધિના, બિંદુની શી વાત ?
જ્ઞાનામૃતમા મગ્નના, સર્વાંગે સ્તુતિપાત્ર

જ્ઞાનમંજરી —શમ એટલે ઉપશમ, રાગદ્વેષનો અભાવ, આત્મામા તત્ત્વરસિકપણુ નિર્ધારીને, ઇષ્ટ અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રત્યે થવા યોગ્ય રાગદ્વેષની શાતિ, રાગ દ્વેષ (મૂળ) વસ્તુના પરિણામ નથી, પરંતુ વિભાવથી થયેલી, અશુદ્ધ, ભ્રાતિની પરિણતિ છે, તેમજ પુદ્ગલ આદિની શુભાશુભ પરિણતિ કોઈ જીવને નિમિત્તે થયેલી નથી, પરંતુ પુરાવુ અને ગળી જવુ (નવા જુની થવી) એ તેનો પરિણામ ધર્મ છે રૂપ આદિ કર્મફળને લઇને જે ત્યા રાગદ્વેષ કરવા તે ભ્રાતિજ છે

કહ્યું છે કે —

कणगो माहो न भणइ, रागो दोसा कुणतु मन्नतुम।
नियतत्तविलुत्ताणं एस अणाइअ परिणामो ॥

ભાવાર્થ —સુવર્ણ કે લોહુ એમ નથી કહેતા કે મારામાં રાગ દ્વેષ તમે કરો, પરન્તુ આત્મતત્ત્વને ભુલેલા જીવોના એ અનાદિ પરિણામ છે સ્વ સ્વરૂપ પોતાને સ્વાધીન હોવાથી પોતાને ભોગવવા યોગ્ય છે પર વસ્તુના સયોગ વિયોગથી ઇષ્ટ અનિષ્ટપણારૂપ ઉપાધિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ શમ ભાવની શીતળતા છે જે પુરૂષની શમશીતળતાની પુષ્ટિનું એક બિંદુ પણ મહા દુર્લભ છે, તેનું મહાત્મ્ય અપાર છે, તો તત્વજ્ઞાનરૂપ અમૃતમા સર્વાંગે જે મગ્ન, લીન છે તેનું શું વર્ણન કરીએ ? તેનું વર્ણન કરવા અમે અસમર્થ છીએ કારણ કે જે સ્વરૂપ જ્ઞાનનો અનુભવ છે તે અત્યંત પ્રશસ્યપાત્ર છે

કહ્યુ છે કે —

लब्भइ सुरसामित्तं लब्भइ पहुअत्तणं न संदेहो।
इक्को नवरि न लब्भइ, जिणिन्दवर देसिओ धम्मो ॥१॥
धम्मो परित्तिरुथो, लब्भइकयावि निरयदुक्खभया।
जो नियवत्थु सहावो सो धम्मो दुल्लहो लोए ॥२॥
नियवत्थु धम्मसवणं, दुलह हुत्त जिणिंदिआणमुह।
तप्फासणमरस्स हुंति केसिं च धीराणं ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —દેવોનો ઇન્દ્ર જીવ થાય છે, પ્રભુત્વ વા ઐશ્વર્યપણુ પામે છે, એમાં સંદેહ નથી, તોપણ જિનેન્દ્રપતિએ ઉપદેશેલો એક ધર્મ પામતો નથી ૧

નરકના દુખોનો ભય લાગ્યાથી કેટલાય પ્રવૃત્તિરૂપ (ચારિત્રની ક્રિયારૂપ) ધર્મ પામે છે, જે નિજ વસ્તુના સ્વભાવરૂપ ધર્મ છે તે તો લોકમા દુર્લભ છે ૭

નિજ વસ્તુરૂપ ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે, જિતેન્દ્રિય પુરુષોનું સુખ કહેવુ દુર્લભ છે, વસ્તુ સ્વરૂપ ધર્મના સ્પર્શથી તેમા તન્મય થવુ તો ધીર પુરુષોમાના કોઇકના ભાગ્યમા હોય છે ૩ તેથી વસ્તુસ્વરૂપ-આત્મસ્વરૂપ-ધર્મની ફરસના (સ્પર્શ)થી પરમ શીતળીભૂત થયેલા મહાત્માઓ પરમ પૂજ્યજ છે

यस्य दृष्टि कृपावृष्टि गिर शमसुधाकिर ।
तस्मै नम शुभ ज्ञान-ध्यानमग्नाय योगिने ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —જેની નજરમા કરૂણાનો વર્ષા પ્રવાહ છે, જેની વાણીથી ઉપશમરૂપ અમૃતનો છંટકાવ થાય છે, અને ભલું સમ્યગ્જ્ઞાન અને ધ્યાન તેમા જે મગ્ન, લીન રહે છે એવા યોગી, યોગમાર્ગના સ્વામીને નમસ્કાર હો!

અનુવાદ —

કૃપાવૃષ્ટિ આ દૃષ્ટિમા, શમ અમી શબ્દ પ્રવાહ;
સુજ્ઞાનધ્યાને મગ્ન આ, યોગી નમું, વદી વાહ!

જ્ઞાનમંજરી – શુભ એટલે શુદ્ધ, યથાર્થ જ્ઞાન, ભેદ જ્ઞાનથી સ્વ અને પરને ભિન્ન જાણી સ્વસ્વરૂપમા તન્મયપણાનો અનુભવ તે ધ્યાન, તેમા મગ્ન, મન, વચન, કાયાને રોકનાર, રત્નત્રયના અભ્યાસથી શુદ્ધ સાધ્યને સાધનાર યોગીને નમસ્કાર હો! કેવા યોગીને? જેની દૃષ્ટિ પરમ કરૂણા વર્ષાવતી છે, જેની વાણીનો સમૂહ, ક્રોધાદિના ત્યાગરૂપ શમ તેરૂપજ અમૃતનો છંટકાવ કરે છે જેની નિરંતર કૃપાભરી દૃષ્ટિ, શમરૂપ અમૃત

નય વાણી છે તેવા યોગીને નમસ્કાર હો! ભાવના–અનાદિ કાળની મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કષાય અને યોગની પ્રવૃત્તિને કારણે આ સંસારભાવની ઘાણ જે કરી રહ્યા છે, ઇષ્ટ–અનિષ્ટ પર–પદાર્થોના ગ્રહણ અને ત્યાગમાં રુચિવાળા હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિમા રતિ–અરતિરૂપ અશુદ્ધ ભાવમાં મગ્ન થયેલા જીવોને સ્વરૂપમા મગ્નતા ક્યાંથી હોય? તેથી શંકાદિ અતિચારો (દોષો)થી રહિત સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ વાળો જીવ શુદ્ધ આશયવાળો હોય છે, તે મોહરૂપી ઇંધન (એધરા) ના સમૂહથી બળતા અને કર્મ અગ્નિથી ઉષ્ણતા ત્રણેય લોકને અશરણ અવલોકીને આત્મગુણોના આવરણથી ડરને લઇ ઉદાસીન થયેલો, તત્ત્વના નિર્ણયથી આત્મ શ્રદ્ધા વાળો હોય છે, તે આશ્રવની નિવૃત્તિ સંવરમા તન્મય થવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને, તે પ્રતિજ્ઞાને દૃઢ કરવાને (પાંચ મહાવ્રતની) પચીસ ભાવનાઓ ભાવતો તે અંતરાત્મા બાર ભાવનાઓવડે પોતાના પરિણામ સ્થિર કરે છે પૂર્વ કર્મની નિર્જરા થવાથી અને નવા કર્મ ગ્રહણ નહિ થતા હોવાથી પ્રગટ થયેલી સ્વરૂપ–સંપત્તિના અનુભવમા જે મહાત્માઓ મગ્ન રહે છે તે સુખિયા છે તેથીજ સત્ શાસ્ત્રનું શ્રવણ, વિભાવથી પાછા હઠવું, તત્ત્વનું અવલોકન, આત્મતત્ત્વમા એકાગ્રતા આદિ ઉપાયો વડે સ્વરૂપના અનુભવમા મગ્ન થવુ એજ કર્તવ્ય છે સંસારમા કર્મક્લેશની પરંપરા સંકળાયેલી રહે છે એમ જાણી સંસારથી થાકેલાઓએ, વૈરાગ્ય માર્ગને અનુસરી વર્તનારાએ આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ થવાના કારણ સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્રમા વર્તવા યોગ્ય છે

૩ સ્થિરતાષ્ટક

वत्स! किं चञ्चलस्वान्तो भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा विषीदसि ?।
निधिं स्वसन्निधावेव, स्थिरता दर्शयिष्यति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ –હે ! વત્સ, ચચળ ચિત્તવાળો બની ઠામ ઠામ, ગામ ગામ ભમીને શું ખેદ પામે છે? જો તું નિધાનનો અર્થી છે, તો સ્થિરતા પોતાની પાસેજ નિધાન તને દેખાડશે

અનુવા –

ચંચળ ચિત્ત ધરી ભાઈ, શું ભમી ભમી પામે ખેદ?
સ્થિ તા નિધિ દેખાડશે, નિજપાસેજ સુવેદ ૧

જ્ઞાનમંજરી –હવે મગ્નતા સ્થિરતાથી થાય છે, તેથી સ્થિરતાષ્ટક કહેવાય છે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ અસ્તિકાય અક્રિય હોવાથી સ્થિર છે –કધ આદિમા રહેલા પુદ્ગલોની સ્થિરતા સાધનનું કા ણ નથી તેથી અહિં તેનો અગીકાર કર્યો નથી પન્તુ જે વસ્તુત સ્થિર છે છતા પર ઉપાધિથી ચંચળ થયેલો આત્મા સમ્યગ્ દર્શન આદિ ગુણની પ્રાપ્તિ વના પરભાવ આદિ પ્રત્યે પ્રવર્તતો નથી તેની સ્થિરતા વર્ણવે છે ત્યા નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપ તો સુગમ છે, દ્રવ્યથી મન, વચન, કાયાના યોગને રોકવારૂપ સ્થિરતા કહેવાય, દ્રવ્યમા સ્થિરતા મમ્મણ શેઠની પેઠે, દ્રવ્ય વડે સ્થિરતા રોગ આદિથી નજવે છે (પક્ષઘાત, મૂર્ચ્છાદિમા), દ્રવ્યરૂપ સ્થિરતા દ્રવ્ય સ્થિરતા, આગમ નોઆગમથી બે ભેદ છે આગમથી તો સ્થિરતા પદનો અર્થ જાણનાર ઉપયોગ રહિત હોય તેને હોય, નોઆગમથી સ્વરૂપ ઉપયોગ શૂન્ય, સાધ્યના ભાવ વિના પ્રાણાયામ આદિમા કાયોત્સર્ગ અ દિ દ્રવ્ય સ્થિરતા

છે ભાવથી બે પ્રકારે સ્થિરતા છે, રાગ-દ્વેષ સહિત મન ગમતા વિષયોમા તન્મય થવારૂપ અશુદ્ધ સ્થિરતા, બીજી સમ્યક્‌દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર આદિ સ્વરૂપમા તન્મયતા તે શુદ્ધ સ્થિરતા છે, તેમજ ધર્મધ્યાન શુકલધ્યાન આદિમા અચળતા તે ભાવ સ્થિરતા છે પણ શુદ્ધ સાધ્ય રહિત યોગઆદિની સ્થિરતા તે દુર્નય રૂપ છે જે સાધ્ય વાતાથી સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવા રૂપ પરિણતિથી રહિત સ્થિરતા તે નયાભાસરૂપ છે વળી સાધ્યની અભિલાષા અને સાધ્ય માટે ઉદ્યમરૂપ પરિણતિ સહિત જે કારણભૂત યોગાદિના દ્રવ્ય આસ્રવના ત્યાગરૂપ સ્થિરતા છે તે પ્રથમના ચાર નય (નૈગમ, સગ્રહ, વ્યવહાર, અને ઋજુસૂત્ર) રૂપ છે, વળી જે સમ્યક્‌દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર વડે સ્વરૂપના સાધનથી સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસમય સ્થિરતા છે તે શબ્દનય સ્થિરતા જાણવી, તેમજ ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનમા સ્વરૂપધારાની પરિણતિરૂપ સ્થિરતા સમભિરૂઢ નય રૂપ છે, અને જે ક્ષાયિક દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્ય, સુખ આદિમા અભગપણે રહેનારી તે એવભૂત સ્થિરતા છે

વિભાવમા પણ તત્ત્વનિક્ષેપોની સર્વનય રૂપ સ્થિરતા ગણી છે, તથાપિ અહિં પરમાનંદના સચયના ભોગરૂપ સિદ્ધત્વનું કારણ સ્વભાવસ્થિરતા છે તેનો અવસર હોવાથી તેનુંજ વ્યાખ્યાન થાય છે આ જીવ અનાદિ કાળથી અશુદ્ધતામા મગ્ન છે અને સ્વરૂપ સુખ પામ્યો ન હોવાથી ઇન્દ્રિય-સુખોની ઇચ્છાથી ચંચળ ચિત્તવાળો છે તેને કરુણા કરી ગુરુ કહે છે - હે! વત્સ, ચચળ અત કરણવાળો તુ આમ તેમ ભમીને, એકને તજતો અને બીજાને લેતો, અતિ દીન બની કેમ ખેદ

ખિન્ન થાય છે? અપ્રાપ્તિથી દીન, પ્રાપ્તિથી અતૃપ્ત રહેતો હોવાથી પર ભાવમા ખેદજ થાય, સુખ બુદ્ધિથી ગ્રહાયેલા પદાર્થો પોતેજ સુખરૂપ નહિ હોવાથી પ્રાપ્ત થાય તો પણ સુખ થતું નથી તેથી તેમા પ્રવૃત્તિ કરવી ખેદનું કારણ જ છે હે! વત્સ, પોતાની પાનેજ આત્મામાજ ભેદરત્નત્રય, અભેદરત્નત્રયની એકતારૂપ તારી સ્થિરતા સ્વગુણની સંપત્તિના ભાજનરૂપ નિધિને બતાવશે ભાન કરાવશે તેથી અનાદિ કાળથી વિષયના સ્વાદરૂપ ચંચળતા તજીને જ્ઞાન આદિ અનત ગુણરૂપ શુદ્ધ આત્મામા સ્થિરતા કર. ૧

ज्ञानदुग्ध विनश्येत, लोभविक्षोभकूर्चकैः ।
आम्लद्रव्यादिवास्थैर्य-दिति मत्वा स्थिरो भव ॥ २ ॥

ભાષાર્થ—જ્ઞાનરૂપ દૂધ અસ્થિરપણારૂપ ખાટા પદાર્થથી લોભના વિકારરૂપ કૂચા થઈને વિણસે, બગડી જાય એમ જાણીને સ્થિર થા, એવો શિષ્યને ઉપદેશ છે

અનુવાદ—

ખગટા સમ અસ્થિરતા, કૂચા લોભ વિકાર,
બગડે રૂડું જ્ઞાન-દૂધ, સમજી સ્થિરતા ધાર. ૨

જ્ઞાનમંજરી—લોભના વિકારરૂપ કૂચા, પાણી થઈને અસ્થિરતાથી જ્ઞાનરૂપ દૂધ બગડી જાય લોભ એટલે લોલુપતારૂપ પરિણામ, ઈચ્છા=મૂર્ચ્છા=ગૃદ્ધિ=આકાક્ષા ઇત્યાદિ લોભની અવસ્થાઓ છે તે પરભાવની અભિલાષારૂપ અશુદ્ધ પરિણામ છ, તે રૂપ કૂચા પાણી થઇ જતા, આત્મજ્ઞાનમા તન્મયતારૂપ દૂધ વિણસી જાય, નાશ પામે લોભ પરિણામ આત્મસ્વરૂપના અનુભવનો નાશ કરવામા કારણભૂત છે શાની

પેઠે ? ખાટા પદાર્થ આદિની પેઠે જેમ ખાટા પદાર્થથી દૂધ ફાટી જાય છે, તેમ લોભ પરિણતિથી આત્મસ્વરૂપનું સુખ નાશ પામે છે લોભ પરિણામ એટલે પરભાવને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છારૂપ પરિણામ, આત્મગુણના અનુભવનો નાશ કરનાર કારણ છે, એમ જાણીને પોતાનું સ્વરૂપ અખંડ આનંદ રૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, વર્ણરહિત, ગંધરહિત, રસરહિત, સ્પર્શરહિત આત્મામા શ્રદ્ધા, જ્ઞાન રમણતાથી સ્થિર થા ૨

अस्थिरे हृदये चित्रा वाग्नेत्राऽऽकारगोपना।
पुंश्चल्या इव कल्याण-कारिणी न प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

ભાષાર્થ —અસ્થિર ચિત્ત સર્વત્ર ફરતું છતા વિચિત્ર પ્રકારે વચન, આખ, વેષ આદિ આકૃતિને આચવે, ગુપ્ત રાખે, તે અસતી સ્રીની પેઠે કલ્યાણકારી ગણેલ નથી હૃદય સ્થિર કર્યા વિના અનેક ક્રિયા કપટરૂપ કરે તેથી અર્થ-સિદ્ધિ કોઈ રીતે ન થાય, તેથી કંઈ સફળતા નથી, એ ભાવાર્થ છે

અનુવાદ —

વચન, નયન વશ વેષથી, અસ્થિર મન આચાર,
અસતી સ્રી સમ તે નહીં, આત્મહિત કરનાર ૩

જ્ઞાનમંજરી —પરભાવની ઈચ્છાવાળા મન સહિત, અનેક પ્રકારે વચન, નયન આદિ વેષ સાચવવા રૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા તે અસતી સ્રીની પેઠે હિતકારી માની નથી જૈનોની દ્રવ્ય ક્રિયા ભાવ ધર્મયુક્ત કે ભાવની અભિલાષાવાળી જ વખાણવા લાયક છે પરંતુ ભાવ ધર્મ હિત તો બિલાડીના નયમ સમાન છે (ઉંદર ન દેખે ત્યાસુધી ચુપચુપ છૂપાઈ રહે તેમ) તેમ આત્માર્થ કરાતી, કેટલાકની દ્રવ્ય ક્રિયા પર

પરાએ ધર્મ પાળવાના કારણરૂપે થાય છે, પણ તે દેવાદિ કના સુખ કે આ લોકના યશની અભિલાષાથી રહિત હોય તેમની જ પરંતુ લોકસંજ્ઞાએ પ્રવર્તનારની દ્રવ્ય ક્રિયા ધર્મ પાળવાનુ કારણ પણ થતી નથી તેથી તત્વસ્વરૂપની સન્મુખ બની મનને આત્મધર્મમા લીન કરી ચિત્તની સ્થિરતા સહિત સ્થિ ના સાધવા યોગ છે ૩

अन्तर्गत महाशल्यमस्थैर्यं यदि नोद्धृतम् ।
क्रियौषधस्य को दोषस्तदा गुणमयच्छत ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ.—અસ્થિરપણારૂપ હૃદયમા રહેલુ શલ્ય (સાલ-ફાંસ-કાંટો) જો કાઢી નાખ્યા વિના ક્રિયારૂપ ઓસડ ગુણ ન કરે તો તેમા ઓસડનો શું દોષ છે? શ ય અદર હોય તો ઔષધ ગુણ ન કરે, તેમા ઔષધનો વાક નથી માટે શ-ય કાઢવુ

અનુવાદ —

અતરમા અસ્થિરતા, કાટા સમ સાલે,
તે કાઢ્યા વણ શુ ક્રિયા- ઔષધ ગુણ આલે?

જ્ઞાનમજરી —પરભાવને અનુસરવારૂપ, પરભાવ પ્રત્યે વળેલી ચેતના અને વીર્યની પરિણતિરૂપ અસ્થિરતા એ અદર ભાગી રહેલા મોટા કાટા સમાન છે તેથી આત્મપરિણતિ સ્વસ્વભાર્ય નહિ કરતા પરભાવ પ્રત્યે પ્રવર્તે તે ચપળતા, અ સ્થિરતા જો ન રોકાય તો ક્રિયારૂપી ઔષધનો શું દોષ કાઢવો? કઇ દોષ નથી નિજ આત્મ સ્વભાવને પ્રગટ કરવા રૂપ ગુણ, ક્રિયારૂપ ઔષધ કયાથી કરે? કેમકે અદર શલ્ય

હોય તો ક્રિયા એટલે વૃત્તિરૂપ, ઔષધથી રોગ દૂર થતો નથી અથવા ભાનપરિણતિ તે આત્મગુણની શુદ્ધિરૂપ ગુણ (લાભ-ફાયદો) થતો નથી માટે પરને અનુસરવારૂપ, પરનું કર્ત્તાપણું, પરમા વ્યાપકપણુ એ રૂપ અભ્યન્તર શલ્ય દૂર કરવા યોગ્ય છે ૪

स्थिरता वाङ्मन कायैर्येषामङ्गाङ्गिता गता।
योगिन समशीलास्ते ग्रामेऽरण्ये दिवानिशि ॥' ॥

ભાવાર્થ -જેમની સ્થિરતા મન,' વચન અને કાયાએ કરીને ચંદનગંધની પેઠે એકીભાવને પ્રાપ્ત થઈ છે તે યોગી ઓને ગામ કે જગલ અને રાત્રિ કે દિવસ સરખા છે, સર્વથા તેમને સમ સ્વભાવતા હોય છે, શ્લોકોમા છે ત્રે 'च' શબ્દ અધ્યાહાર છે, 'ચ=અને' શબ્દ બહારથી લેવો

અનુવા॰ —

સ્થિરતા તન, મન, વચનથી, તન્મય સમતા યોગ, '
તો જન, વન, દિન, રાત તે યોગીને સમ લોગ્ય ५

જ્ઞાનમંજરી -જે જીવોના મન, વચન અને કાય યોગોથી, આત્મગુણનો નિર્ધાર, જ્ઞાન અને રમણતાની એકતારૂપ સ્થિરતા તન્મયતાને પામી છે, તે યોગીઓ, મુનીશ્વરો સમ સ્વભાવવાળા હોય છે, સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, સ્વભાવરૂપ સ્વ આત્માથી ભિન્ન પર દ્રવ્યમા પરપણા રૂપ સમભાવથી જાણે છે તેથી સ્વઆત્માથી અન્ય સર્વે ભિન્ન છે એવું સમપણું જેમને થયું છે, તેમને જનસમૂહ રૂપ ગામ કે નિર્જન જગલ સરખા છે, એટલે ઇષ્ટ, અનિષ્ટપણાનો અભાવ છે, દિવસ કે રાત્રિ પણ

માટે સંકલ્પવિકલ્પરૂપ ચચળ પરિણતિ તજીને, દ્રવ્ય અને ભાવથી હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહરૂપ આસ્રવો વિના પણ ચાલે તેમ છે જે આત્મસમાધિમા રમણુતા કરે છે, સ્વસ્વભાવમા સ્થિર છે તેને આસ્રવો ક્યાથી હોય? કારણ કે પોતાના ધર્મનું (સ્વભાવનું) કર્તાપણું, યથાર્થ જ્ઞાન સ્વરૂપનું ગ્રહવાપણું, પોતાના ગુણનું ભોક્તાપણું અને સ્વસ્વભાવનું રક્ષકપણું (રાખવાપણું) જે જીવના પરિણામમા વર્તે તેને આસ્રવ ન હોય એ સ્વભાવોની પર ભાવરૂપે પરિણતિ જે જીવોને હોય છે, તેમને આસ્રવો હોય છે, સ્વરૂપની ભ્રાંતિજ હોય છે પરના કર્તારૂપે પોતાની પરિણતિઓને પરિણમાવે છે પરન્તુ જ્યારે તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, પોતાના કાર્ય અને કારણનો નિર્ણય થાય છે, ત્યારે તે પોતાની પરિણતિઓને પરના કર્તાપણે પ્રવર્તાવતો નથી, પણ સ્વકાર્ય કારણમાજ તેમને પ્રવર્તાવે છે સ્વરૂપનું જેને ભાન નથી તેના છ કારકરૂપ ચક્ર પણ પરના કર્તાપણા આદિરૂપ પ્રવર્તનવડે અશુદ્ધ થયેલ હોય છે જ્યારે એને સ્વ અને પરના વિવેક વડે 'હું તે હું' અને 'પર તે પર', 'હું પરનો કર્તા ભોક્તા નથી' એવું ભેદ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સ્વકારકચક્રને સ્વકાર્ય સાધવામા વાપરે છે, આત્મા, આત્માને, આત્માવડે, આત્માર્થ, આત્મામાથી, આત્મામા પ્રવર્તાવે છે, એ સ્વરૂપે, એ પ્રકારે સ્વરૂપ પરિણમેલાને આસ્રવ થતો નથી ૬

उदीरयिष्यसि स्वान्तादस्थैर्यपवनं यदि ।
समाधिमेघस्य तदा विघटयिष्यसि ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —અસ્થિરતારૂપ પવનને જો તું ચિત્તમાથી

પ્રવર્તાવીશ, પ્રેરીશ તો સમાધિરૂપ ધર્મની મેઘને, વાદળાની ઘટાને પવન વિખેરી નાખે તેમ, છિન્ન ભિન્ન કરી દઈશ. બીજુ 'ધર્મમેઘ' નામે પાતંજલ (યોગ) શાસ્ત્રમા 'અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ' કહી છે,તેની ઘટાને વિખેરીશ એટલે આવતું કેવળજ્ઞાન તું વિખેરી નાખશે

અનુવાદ —

> જો અસ્થિરતા વાયુ તું, મનમાથી પ્રેરીશ,
> તો સમાધિધર્મરૂપ, વાદળ દૂર કરીશ ૭

જ્ઞાનમંજરી —અંત:કરણમાથી અસ્થિરતારૂપ પવન જો તુ પ્રવર્તાવશે, તો સમાધિની એટલે સ્વરૂપને માટે વિશ્રાન્તિરૂપ ધર્મમેઘની ઘટાને તું દૂર કરશે અસ્થિરતાથી સમાધિનો નાશ થાય છે, તેથી આત્મધર્મ વિષે સ્થિરતા કરવા યોગ્ય છે ૭

> चारित्रं स्थिरतारूपमतः सिद्धेष्वपीष्यते ।
> यतन्तां यतयो वश्यमस्या एव प्रसिद्धये ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —ચારિત્ર યોગસ્થિરતા રૂપ છે, માટે સિદ્ધમા પણ કહ્યુ છે, કેમકે તેને સર્વ પ્રદેશે સ્થિરતા છે, સિદ્ધાતે સિદ્ધ છે, પણ સિદ્ધમા ચારિત્ર નિપજ્યુ છે, તે ક્રિયારૂપજ હો યતિઓ, એ સ્થિરતાનીજ પ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે અવશ્ય ઉદ્યમ કરો જે ભાવ સિદ્ધમા હોય તેને જાતિસ્વભાવ ગુણ કહેવાય, એવી સ્થિરતા છે તેમા, સર્વ પ્રકારે તેની સિદ્ધિ કરવી.

અનુવાદ —

> સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર તો, સિદ્ધોને પણ હોય,
> હે! મુનિવર, તે સાધવા, સાધન કરજો સોય ૮

જ્ઞાનમંજરી -સકલ કર્મરૂપ મલથી મુક્ત થયેલ સિદ્ધોમા પણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર હોય છે, તે કારણે સ્થિરતા સાધવા યોગ્ય છે પાચમા અગમા (ભગવતી સૂત્રમા) સિદ્ધોને ચારિત્રનો અભાવ કહ્યો છે તે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર સમજવું પરંતુ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર તો વસ્તુ સ્વભાવરૂપ આત્માનો ધર્મ હોવાથી ત્યા છેજ, 'પ્રજ્ઞાપના' (૫ લક્ષણ), 'તત્ત્વાર્થ,' 'વિશેષ આવશ્યક' આદિ શાસ્ત્રોમા સ્પષ્ટ જણાવેલુ હોવાથી, આવરણના અભાવે અવરાયેલા ગુણ પ્રગટ થતા હોવાથી, ચારિત્રમોહ જેનો ટળ્યો છે તેને ચારિત્ર પ્રગટ થતુ હોવાથી સિદ્ધોને પણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર હોય છે તેથી પ્રથમ સમ્યગ્ દર્શન વડે શ્રદ્ધાની સ્થિરતા કરીને, સમ્યક્જ્ઞાનસ્વરૂપ, વિશ્રાન્તિસ્વરૂપ, એકાગ્રતારૂપ સ્થિરતા કરીને, સમસ્ત ગુણ પર્યાયોની સ્વકાર્યમા પ્રવૃત્તિરૂપ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને, સાધક સમસ્ત આત્માની પરિણતિથી નિસંગરૂપ પરમ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી સમગ્ન ચપળતા રોકીને યોગની સ્થિરતા કરી ઉપયોગની સ્થિરતાથી સ્વરૂપનું કર્તાપણું, સ્વરૂપમા રમણતા, સ્વરૂપનું ભોક્તાપણું-એ રૂપ સ્થિરતા સાધવા યોગ્ય છે માટે સ્થિરતા સાધવા પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે, એવો ઉપદેશ છે ૮

---

૪ મોહત્યાગાષ્ટક

अहं ममेति मन्त्रोऽयं, मोहस्य जगदान्ध्यकृत् ।
अयमेव हि नञ्पूर्वः, प्रतिमन्त्रोऽपि मोहजित् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —'अहं मम' "હુ ને મારૂં" આ ચાર અક્ષરનો મહામોહ રાજાનો મંત્ર સર્વને આખા લોકરૂપ સમારંભમા

પરિભ્રમણ કરાવનાર છે, તે જગતમા સર્વને આધળા કરનાર છે, એજ મત્ર નકાર પૂર્વક બોલીએ તો 'नाहं मम' 'હુ નહિ, મારૂ નહિ' એવો મોહને જિતનાર પ્રતિમત્ર (મોહનો વિરોધી મત્ર) પણ થાય છે, ચારિત્ર ધર્મ રાજા 'હુ નહિ, મારૂ નહિ' એ મત્ર જાપ દઈ ભવ્ય પ્રાણીના મોહનો નાશ કરે છે

અનુવાદ —

'હુ, મારૂ એ મોહ મત્ર, કરે જગતને અધ,
'નહિ હું, નહિ મારૂ કશું,' મોહવિજય પ્રતિમત્ર ૧

જ્ઞાનમજરી —મોહત્યાગથી સ્થિરતા થાય છે, મોહના ઉદયથી આત્માના પરિણામ ચચળ થાય છે, અને મોહનો ઉદય, નિર્ધારરૂપ સમ્યગ્દર્શન અને સ્વરૂપરમણ ચારિત્રને રોકનાર છે ચેતના અને વીર્યઆદિના ક્ષયોપશમવાળો જીવ વિપર્યાસ (વિપરીતપણુ, અવિદ્યા), પરરમણ અને ક્રોધાદિથી તપી જવાપણુ વગેરેરૂપે પરિણમે છે, તેથી ચપળતા થાય છે, મોહના ઉદયને નિવારવાથી સ્થિરતા થાય છે, તેથી મોહના ત્યાગ વિષે અષ્ટક કહે છે

નામ અને સ્થાપના મોહ સુગમ છે દ્રવ્યથી મદિરાપાન આદિથી થતો મોહ તે મૂઢતારૂપ પરિણામ છે, દ્રવ્યને કારણે મોહ તે ધન કે સ્વજનના વિયોગને લીધે થતો મોહ, દ્રવ્યમા મોહ તે શરીર, પરિગ્રહ આદિમા થાય તે, દ્રવ્યરૂપ મોહ તે ગધર્વાદિના મોહક ગીતાદિમા થાય તે, વાક્યોમા ઉપયોગરહિતને એટલે મોહના સ્વરૂપને શાસ્ત્રથી જાણ્યા છતા તેમા ઉપયોગ ન હોય તેને આગમથી દ્રવ્યમોહ અને નો આગમથી રાગની પેઠે (મોહનીય કર્મના પુદ્ગલદ્રવ્યને

દ્રવ્યમોહ કહેવાય, મોહના નિમિત્તભૂત ઉપયોગરહિત જડ પરમાણુના જથ્થાને દ્રવ્યમોહ કહેવો) ભાવથી મોહ – અપ્રશસ્ત તો સમસ્ત પાપસ્થાનના કારણ પર દ્રવ્યોમા મોહ તે અપ્રશસ્ત ભાવમોહ, તેવીજ રીતે કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મમા મોહ તે અપ્રશસ્ત ભાવ મોહ છે, પ્રશસ્ત તે મોક્ષમાર્ગમા, સમ્યક્ દર્શનજ્ઞાન–ચારિત્ર તપના કારણો, સુદેવ, સુગુરુ આદિમા મોહ તે પ્રશસ્તભાવ મોહ છે તેમા મોહનો ત્યાગ એટલે મોહ મૂકી દેવો તે, ભિન્ન કરવો તે અહિં અપ્રશસ્ત મોહ સર્વથા તજવા યોગ્ય છે, કારણ કે અશુદ્ધપણાનું તે કારણ છે, તત્ત્વપ્રાપ્તિમા પ્રશસ્તમોહ અસાધારણ કારણ હોવાથી પૂર્ણતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પહેલા પ્રશસ્ત મોહરૂપ સાધન આરાધતા છતા (નિર્મોહીપદ ઉપાદેય માની) તે (પ્રશસ્તમોહ) અનુપાદેય છે એવો લક્ષ રાખવો, (સાધનને સાધ્ય ન માનવુ,) શ્રદ્ધા વડે પ્રશસ્તમોહને વિભાવ ભાવ ધારવો જોકે તે (પ્રશસ્ત ભાવ મોહ, ભક્તિ આદિ) પરા વૃત્તિ છે, (ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ, ઉત્તમ ભાવ છે), તથાપિ અશુદ્ધ પરિણતિ છે તેથી સાધ્યરૂપે તો સર્વમોહનો, પરિત્યાગજ માનવા યોગ્ય છે, શ્રદ્ધામા રાખવા યોગ્ય છે પહેલા ચાર નયે કર્મવર્ગણાના પુદ્ગલોમા, તેના યોગે તેમને ગ્રહવાની પ્રવૃત્તિ સહિત સંકલ્પમા બંધાવાના કર્મપુદ્ગલોમા, સત્તામા રહેલા, પ્રેરણાથી ઉદીરણામા આવેલા, ઉદયમા આવેલા પુદ્ગલોમા, અશુદ્ધ વિભાવ પરિણામરૂપ મોહના કારણોમાં મોહપણુ ગણાય છે, શબ્દઆદિ ત્રણનયે મોહરૂપે પરિણમેના પ્રશસ્ત, અપ્રશસ્તરૂપ મિથ્યાત્વ અને અમયમરૂપ ચેતનાના પરિણામોમા, મોહપણુ મનાય છે તેથી આત્માને નવા કર્મ બંધાવામા કારણરૂપ મોહ પરિણામ છે,

મોહથીજ જગત બંધાયું છે, મોહથી મૂઢ થયેલાજ સંસારમા ભમે છે કારણકે જ્ઞાનાદિ ગુણોના સુખને રોકનાર અને અનત જીવોએ અનંતવાર ભોગવીને છાડી મૂકેલા જડ, નહિ ગ્રહવા યોગ્ય ગમતા અણગમતા પુદ્ગલો લેવા–ન લેવા એવા વિકલ્પ મોહથી થાય છે તેથી પુદ્ગલમા આસક્ત, મોહપરિણામથી પુદ્ગલને અનુભવનાર સ્વરૂપના જ્ઞાનરહિત આ મુગ્ધ જીવ પરિભ્રમણ કરે છે માટે મોહનો ત્યાગ હિતકારી છે કહ્યુ છે કે –

आया नाणसहावी, सद्सणसीलो विसुद्धसुहरूवो ।
सो ससारे ममई, एसो दोसो खु मोहस्स ॥ १ ॥
जो उ अमुत्ति अकत्ता असग निम्मल सहावपरिणामी ।
सो कम्मक्खयबद्धो दीणो सो मोहयसगत्त ॥२॥
ही दुक्ख मायभव, मोहमप्पाणमेव घसेई ।
जस्सुदये णियभाव सुद्ध सव्वपि नो सरई ॥ ३ ॥

અર્થ —જ્ઞાન સ્વભાવવાળો, સમ્યક્દર્શન અને ચારિત્રવાળો અને વિશુદ્ધ (કર્મફળ રહિત–આત્મિક) સુખસ્વરૂપ એવો આત્મા સંસારમા ભમે છે, તે દોષ ખરેખર મોહનો છે ૧

અમૂર્તિક (અરૂપી), અકર્ત્તા, અસગ, નિર્મળ અને સ્વભાવપરિણામી એવો જે આત્મા તે કર્મરૂપી બખ્તરમા બધાઈ, દીન થઈ મોહને વશ થઇ (હાથીની પેઠે) ખાડામા પડયો છે ૨

આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ આત્માનો જ નાશ કરે છે એજ દુ ખ છે, જેના (મોહના) ઉદયમા પોતાના સપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવનું સ્મરણ પણ થતું નથી, એજ દુ ખ છે ૩

આ પ્રકારે મોહનો વિસ્તાર જાણી તે તજવા યોગ્ય છે આત્માના અશુદ્ધ પરિણામરૂપ મોહને ઉપચારથી મોહરાજા કહી 'अहं मम' એવો તેનો મંત્ર જગતના જીવોને આંધળા કરનાર, જ્ઞાનચક્ષુને રોકનાર કહ્યો છે 'अहं' એટલે સ્વસ્વભાવને ભૂલી જવો, સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થવું, ઉન્મત્તતા, ગાંડપણ, પરભાવ કરવામા કર્તાપણાનો અહંકાર તે अहं પોતાના દ્રવ્યથી ભિન્ન જીવ-પુદ્ગલ આદિમા 'આ મારૂં' એવા પરિણામને 'मम' કહે છે 'અહંમમ'રૂપ પરિણતિથી જેટલું બધું પર છે તે પોતાનું કર્યું, આ મોહથી થયેલો અશુદ્ધ ભાવ છે અને તે મોહને પ્રગટ કરનાર છે, શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અંજનથી રહિત જીવોને તે સ્વરૂપનું અવલોકન કરવાની શક્તિનો નાશ કરનાર છે

ખરેખર તેજ મંત્ર નકારપૂર્વક એટલે 'न अहं मम' 'હું નહિ અને મારૂં નહિ'એ રૂપ પ્રતિમંત્ર-વિપરીત મંત્ર મોહને જીતી લે છે પરભાવરૂપે હું નથી અને એ પર ભાવ મારા નથી પરને પોતાનું માનવું તે ભ્રાંતિ છે હવે યથાર્થ પદાર્થનું જ્ઞાન થવાથી હું પરનો સ્વામી નથી, પર ભાવો મારા નથી વળી કહ્યું છે કે —

एगोहं नत्थि मे कोइ नाहमन्नस्स कस्सवि।
एव अदीणमणसो अप्पाणमणुसासई ॥ १ ॥
एगो मे सासओ अप्पा नाणदंसणसंजुओ।
सेसा मे बाहिरा भावा सव्वेसंजोगलक्खणा ॥ २ ॥
संजोगमूला जीवेण, पत्ता दुक्खपरंपरा।
तम्हा संजोगसंबंध, सव्वं तिविहेण वोसिरे ॥ ३ ॥

અર્થ —હું એક (એકલો) છું મારૂં કોઈ નથી, બીજા

કોઈનો હું નથી, એ પ્રકારે દીનતા-રહિત મનવાળો આત્માને ઉપદેશે, આજ્ઞામા વર્તાવે ૧

મારો આત્મા એક(લો) છે, શાશ્વત છે, જ્ઞાન દર્શન સહિત છે, બાકીના બીજા પદાર્થો મારાથી ભિન્ન (બાહ્ય) છે, સર્વે સયોગરૂપે ઓળખાય છે ૨

જીવને દુ ખનો પ્રવાહ પ્રાપ્ત થતો રહ્યો તેનું મૂળ કારણ સયોગ છે તેથી સર્વ સયોગો સબધ મન, વચન કાયા રૂપ ત્રણે પ્રકારે તજુ છુ ૩

એમ ભાવના કરીને આઠ દ્રવ્ય કર્મ, તન, ધન અને સ્વજનને ભિન્ન માનતા, સ્વભાવમા તન્મયતા કરવાથી, મોહ જય થાય છે માટે અન્યભાવ, મમત્વભાવનો ત્યાગ ઈષ્ટ છે ૧

शुद्धात्मद्रव्यमेवाह शुद्धज्ञानं गुणो मम।
नान्योऽह न ममान्ये चेन्त्यदो मोहास्त्रमुल्बणम ॥ १ ॥

ભાષાર્થ —શુદ્ધ નિજ સત્તા વ્યવસ્થિત આત્મદ્રવ્યજ હું છુ વિભાવથી અશુદ્ધ નથી કહ્યુ છે કે —

" मग्गणगुणठाणे हि य, चउदस य हवंति तह असुद्धणया।
विण्णेया ससारी, सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया ॥ "

અર્થ —માર્ગણા અને ગુણસ્થાનક અશુદ્ધનયથી, જીવને ચૌદ ચૌદ હોય છે, એમ સસારી જીવો જાણવા, શુદ્ધનયથી સર્વ જીવો શુદ્ધ છે શુદ્ધ કેવળ જ્ઞાન જ મારો ગુણ છે બીજો હું નથી, ધર્માસ્તિકાયાદિ પાચ દ્રવ્ય મારા નથી, એવુ ધ્યાવવુ તે મોહ હણવાનું આકરૂ શસ્ત્ર છે

અનુવાદ —

શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ હું, શુદ્ધ જ્ઞાન ગુણ મુજ,
ના હું અન્ય, ન અન્ય મુજ, એ મોહાસ્ત્ર અતુચ્છ ૨

જ્ઞાનમંજરી —નિર્મળ, સકળ પુદ્ગલના સયોગ સબંધથી રહિત, જ્ઞાન દર્શન-ચારિત્ર વીર્ય-અવ્યાબાધ સુખ, અમૂર્તઆદિ અનંત ગુણપર્યાયમય અને નિત્ય આદિ અનંત સ્વભાવમય, અસંખ્ય પ્રદેશી, સ્વભાવ પરિણામી, સ્વરૂપનું કર્તાપણું, ભોક્તાપણું આદિ ધર્મો સહિત શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યજ હું છુ અનંત સ્યાદ્વાદ સ્વસત્તાના પ્રગટપણાના રસિયા, નિરંતર આનંદથી પૂર્ણ, પરમાત્મા, પરમ જ્યોતિરૂપ હું છુ નિરાવરણ, સૂર્ય ચંદ્રઆદિની મદદ વિના પ્રકાશરૂપ, એક સમયે, ત્રણે કાળના અને ત્રણે લોકમાના સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયોના ઉ પાદ વ્યય ધ્રૌવ્યને જાણનાર (કેવલ) જ્ઞાન મારો ગુણ છે કર્તા જ્ઞાનનો છુ, મારૂં કાર્ય જ્ઞાન છે, જ્ઞાન સાધનવાળો છુ, જ્ઞાનદાન લેનાર પાત્ર પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છુ, જ્ઞાનમાથી જાણનારો છુ, જ્ઞાનના આધારવાળો છુ, જ્ઞાન એજ મારૂ સ્વરૂપ છે એમ જાણનાર, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ પોતાનાથી અન્ય છે, બીજા જીવો, જીવ પુદ્ગલના સયોગથી થયેલા પરિણામ સર્વ અન્ય છે, તે હું નથી, એ પૂર્વોક્ત ભાવો મારાથી ભિન્નજ છે કારણ કે મારા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ એ ચારેથી ભિન્ન છે જે વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવથી ભિન્ન હોય તે મારા ન હોય જે અસખ્ય પ્રદેશી, સ્વક્ષેત્રે અભેદપણે સ્વપર્યાયરૂપ પરિણામ છે તે મારા છે સ્વસ્વરૂપે પોતાપણુ, પરમા પરપણાના પરિણામ—આવા ભેદ વિજ્ઞાનના ભેદથી મોહનો ક્ષય થાય છે, તેથી તેને મોહને છેદનાર હથિયાર કહ્યુ છે માટે સર્વ પરભાવથી ભિન્નપણું કરવા યોગ્ય છે તેથીજ નિર્ગ્રંથો તજે છે આસવને, ભજે છે ગુરુચરણોને, વને છે વનોમા, ઉદાસીન રહે છે કર્મના ઉદય વખતે, અભ્યાસ

કરે છે આગમોનો (શાસ્ત્રોનો), અનાદિકાળનો પરભાવ છેદવા માટે પ્રયત્ન હોય છે ઉત્તમ જનોનો ૨

यो न मुह्यति लग्नेषु भावेष्वौदायिकादिषु।
आकाशमिव पङ्केन नासौ पापेन लिप्यते ॥ ३

ભાવાર્થ—ઔદયિક આદિ એટલે પાચ પ્રકારના કર્મોદય, ક્ષયોપશમઆદિ ભાવ પ્રસગે જે સ્વભાવથી ચલિત ન થાય, રાગ, દ્વેષ, મોહથી મુઝાય નહિ, તેને, જેમ આકાશ કચરાથી લેપાય નહિ તેમ, પાપ બધાય નહિ કામભોગ આદિ નિમિત્તમાત્રથી કર્મ બધ નથી, પણ મોહમા (પ્રત્યે) મોહ આવે છે (મોહમા મીઠાશ આવે છે) તેથી કર્મબધ છે કહ્યુ છે કે–ઉત્તરાધ્યાનમા —

ण कामभोगा समय उविंति, ण या विभोगा विगई उविंति।
जो तप्पउ से अ परिग्गहे अ, समो अ जो तेसु वीअरागो॥

ભાવાર્થ—કામભોગો આત્મા પાસે આવતા નથી, વળી તે ભોગો વિકાર કરતા પણ નથી, પણ જે તેમા તત્પર (તન્મય-આકર્ષિત) બને છે, તેજ મૂર્છા (મોહ) કરે છે, ગ્રહણ કરે છે, તેમા જે સમભાવ ધારણ ધરે છે તેને રાગ થતો નથી, તે વીતરાગ છે

અનુ૰ —

ઉદયાદિ ભાવો તર્કે, તન્મય થઈ ન મુઝાય
તો નભવત્ નિષ્પક તે, પાપે ના લેપાય. ૩

જ્ઞાનમજરી —જે તત્ત્વવિલાસી જીવ, અશુદ્ધ પ-
ણામિક ભાવથી પરભાવ પ્રત્યે પ્રવર્તના ક્ષયોપશમમા કે

અશુભ કર્મના ઉદયરૂપ કર્મફળમા—આત્માની સાથે એક ક્ષેત્રમા રહેલા કર્મો કે કર્મ ફળોમા મોહ પામતા નથી, તન્મય થતા નથી એટલે ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેકથી પર સયોગ તજે છે, અવશ્યકર્મના ઉદયમા અવ્યાપક રહે છે, તે પાપથી એટલે કર્મથી બધાતા નથી જેમ આકાશમા રહેલા કચરાથી આકાશને લેપ થઈ શકતો નથી, કેમકે આકાશરૂપ કચરો થઈ જતો નથી, તેમજ શમ, સંવેગ નિર્વેદ, વડે જેણે પરભાવને રોકેલ છે તે અવશ્ય ભોગવવા યોગ્ય કર્મના ફળરૂપ ઉદય ભોગવતા છતા તેમા તન્મય પણે વ્યાપી જતો નહિ હોવાથી, નિર્લેપ રહે છે, કારણકે તે પૂર્વકર્મની નિર્જરા રૂપ કાર્ય કરે છે, પોતાના પરિણામોને કર્મના ઉદયથી ભિન્નપણે સાચવી રાખવાથી તેને પરભાવોનું કર્તાપણું નથી 'અધ્યાત્મબિંદુ'મા કહ્યુ છે —

स्वत्वेन स्व परमपि परत्वेन जानन् समस्ता-ऽ
न्यद्रव्येभ्यो विरमणमिति यश्चिन्मयत्व प्रपन्न ।
स्वात्मन्येवाभिरतिमुपनयन् स्वात्मशीलो स्वदर्शी-
त्येव कर्ता कथमपि भवेत् कर्मणो नैव जीव ॥१॥
न कामभोगा समय उवेंति
नयावि भोगा विगई उवेंति ।
जे तप्पओसी अ परिग्गही अ
सो तेसु मोहा विगइ उवेई ॥

અર્થ.—આત્માપણે પોતાને અને પરપણે પરને જાણતા, સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી વિરામ પમાય છે એટલે ચૈતન્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલા, પોતાના આત્મામાજ રમણતા કરતા, નિજ આત્મ સ્વભાવવાન, આત્મદર્શી, આ આત્મા કર્મનો કર્તા કોઈ રીતે થાય નહિ ૧

કામભોગો આત્માની પાસે આવતા નથી, તેમજ ભોગો કંઇ વિકાર કરતા નથી, જે તેનાથી દ્વેષવાળો થાય છે, તેને ગ્રહણ કરે છે, તે તે ભોગોમા મોહથી વિકાર પામે છે ૨

એ પ્રકારે પર દ્રવ્યથી પ્રસન્ન નથી થતો તે આત્મા મુકાય છે, માટેજ સર્વસંગનો ત્યાગ કહ્યો છે કારણકે અસંગ મુકાય અને નિમિત્તે મુઝાય, મોહનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છનાર ધન, સ્વજન, સ્ત્રી, ભોજન આદિને મોહના નિમિત્ત જાણી તજે છે, કારણના અભાવે કાર્યનો અભાવ થાય છે એમ પદાર્થોના આશ્રયથી થતી પરિણતિરૂપ ભાવઆસ્રવને રોકવારૂપ સંયમ છે, તેની રક્ષા અને વૃદ્ધિ માટે આસ્રવનો ત્યાગ મુનિઓને હિતકારી છે ભાવના —પરભાવ અભોગ્ય છે, અગ્રાહ્ય છે એમ જેણે અંગીકાર કર્યું તે તેમા કેમ રમે ? ૩

पश्यन्नेव परद्रव्य-नाटकं प्रतिपाटकम् ।
भवचक्रपुरस्थोऽपि, नामूढः परिखिद्यति ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —અનાદિ અનંત કર્મપરિણામ-રાજાની રાજધાની સ્વરૂપ ભવચક્ર નામના નગરમા રહેતા છતા પણ, એકેન્દ્રિય આદિ શહેરની દરેક શેરીએ જન્મ, જરા, મરણાદિરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યનું નાટક જોતા મોહરહિત પુરૂષ ખેદ પામે નહિ, 'विश्वति चाव्ये ज़डा न मोर्म्म स्त्रे' ઇત્યાદિ પાઠને પરમાર્થપદ છે

અનુ૦ —

પ્રતિપોળે પરદ્રવ્યનું, નાટક દેખે તોય,
ભવપુરમા રહેતા છતા, અમોહી ખિન્ન ન હોય ૪

જ્ઞાનમંજરી —સ્વરૂપથી ન છૂટે અને આત્મધર્મમા

લીન રહે એવા તત્વજ્ઞાની 'અમૂઢ' કહેવાય છે, તે સ્વરૂપના સાધનમા તત્પર હોય છે, એકેન્દ્રિય, બે-ઇન્દ્રિય ત્રિ-ઇન્દ્રીય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચ-ઇન્દ્રિય જીવોરૂપી શેરીઓમા મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવ નરક રૂપ સર્વ સ્થાનોમા જન્મ, જરા, મરણ આદિ રૂપ નસ્થાત, નિર્માણ, વર્ણઆદિ અનેક ભેદોએ વિચિત્ર નાટક જ્ઞાની જોતા છતા ખેદ પામતા નથી, પુદ્ગલકર્મના ફળની વિચિત્રતાને જાણેછે પણ તેને પોતાનુ સ્વરૂપ માનતા નથી તેથી તત્વ જ્ઞાનીને ખેદ થતો નથી, ભ્રાન્તિમા ભૂલેલાને ખેદ થાય છેજ, તત્વજ્ઞાની કેવાછે ? 'અમૂઢ' સસારચક્રરૂપી શહેરમા રહેતા છતા, એટલે અનાદિ કાળથી પોતાના કરેલા કર્મના પરિણામરૂપ રાજાની રાજધાનીરૂપ ચાર ગતિવાળા ભવચક્રની મધ્યમા રહ્યા છતા આત્માને ભિન્ન જાણનાર ખેદ પામતો નથી "खिद्यति कार्ये जड" એવા પાઠ સસ્કૃતમા છે તેથી પરસ્મૈપદ રૂપ 'खिद्यति' પદમા વપરાય છે, એ વ્યાકરણ દોષ નથી, આથી કર્મના ફળ રૂપ વિચિત્રના ભોગવતા છતા જ્ઞાની ખેદરહિત રહે છે જો કર્મ કરતી વખતે અરતિ, અનાદર નથી થતો તો ભોગવતી વખતે દ્વેષ શો કરવો? ઉદય આવેલા કર્મ ભોગવની વખતે ઇષ્ટ, અનિષ્ટપણારૂપ પરિણામજ નવા કર્મનુ કારણ છે તેથી તેમા તન્મયના રહિત થવુ, શુભ ઉદય પણ આવરણ છે, અશુભ ઉદય પણ આવરણ છે, ગુણને આવરણ કરવા રૂપે બન્ને સરખા હોવાથી, ઇષ્ટ-અનિષ્ટના શી કલ્પના? ૪

विकल्पचषकैरात्मा पीतमोहासवो ह्ययम् ।
भवोच्चतालमुत्ताल-प्रपंचमधितिष्ठति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —વિકલ્પરૂપદારૂપીવાના પાત્રો (પ્યાલી ગ્લાસ)

વડે આ આત્માએ અવશ્ય મોહરૂપી મદિરા પીધી છે, તે સંસારરૂપી દારૂના પીઠામા હાથ ઉછાળીને તાળી દેવારૂપ ચાળા કરે છે

અનુવાદ —

મોહ મદિરાના ઘણા, વિકલ્પ પ્યાલા પીધ,
ભવ-પીઠ દીઠુ જીવે, ચાળા ચસકા કીધ

જ્ઞાનમંજરી —વિકલ્પ એટલે મનના તરંગોજ દારૂપીવાનાવાસણ છે તે ાથી ખરેખર આ જીવે મોહરૂપ દારૂ, માદકરસ પીધો છે તે સંસારરૂપ દારૂડીઆઓના ક્ષેત્રમા વારંવાર ઉંચા અવાજે તાળી આપવારૂપ ચેષ્ટા કરે છે આથી મોહી જીવ દારૂ પીધેલાની પેઠે ચાળા કરે છે, પરને પોતાપણે અને પોતાને પરપણે માનતો, અકાર્ય કરવામા પોતાને પ્રવીણ ગણી પ્રવર્તે છે, નિજ ઘરથી ભ્રષ્ટ થઇને ભમે છે તેથી મોહત્યાગ શ્રેયસ્કર છે ૫

निर्मलस्फटिकस्येव, सहजं रूपमात्मन ।
अध्यस्तोपाधिसंबधो जडस्तत्र विमुह्यति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—નિર્મળ સ્ફટિક રત્નની પેઠે આત્મનું સ્વભાવસિદ્ધ (સહજ) સ્વરૂપ છે, ત્યા સ્થાપ્યો છે ઉપાધિનો સબધ જેણે એવો (જડ) મૂર્ખ મુઝાય છે જેમ સ્ફટિક સ્વભાવે નિર્મળ છે, કાળા-રાતા ફૂલના યોગથી કાળુ-રાતુ કહેવાય, તેને સ્ફટિક સ્વભાવજાણે તે મૂર્ખ છે તેમ શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યને ઉપાધિ સબધે એકેન્દ્રિયાદિ ઉપાધિરૂપજ જાણે તે મૂર્ખ જાણવો. ઘણા મોહી જીવ પર વસ્તુમા આત્મસ્વભાવને આરોપી સુખ માને છે, ને મિથ્યા સુખ છે

અનુવાદ —

સહજ આત્મ સ્વરૂપ તો, નિર્મલ સ્ફટિક સમાન,
પ્રાપ્ત ઉપાધિ-સંગમાં, ભૂલે જીવ અજ્ઞાન. ૬

જ્ઞાનમંજરી —ઉપાધિ રહિત સ્ફટિક સમાન, જાણનાર દ્રવ્ય જે આત્મા તેનું ઉપાધિ રહિત સ્ફટિક સમાન, સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપ છે આથી વસ્તુતઃ આત્મા સ્ફટિકવત્ નિર્મળ, નિઃસંગ છે. વ્યવહાર નયથી આત્મા પર ઉપાધિના સંગવાળો નથી, પરમ જ્ઞાયક, ચિદાનંદરૂપ છે પ્રાપ્ત પુદ્ગલોના સંગથી થયેલી કર્મરૂપ ઉપાધિના સંબંધવાળો, અનેક રોગી, શોકાતુર અવસ્થાવાળો, વસ્તુસ્વરૂપથી અજાણ્યો જીવ ઉપાધિભાવમાં મુઝાય છે, તન્મય થઈ જાય છે જેમ કાળા, ભૂરા, પીળા આદિ પુષ્પના સંયોગથી સ્ફટિક તન્મયપણે કાળા, ભૂરા, પીળા રંગવાળો મૂર્ખ જાણે છે, તેમ વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનથી રહિત જીવ, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગના નિમિત્તે બાંધેલા એકેન્દ્રિય આદિ નામ કર્મના ઉદયથી એકેન્દ્રિય આદિ અવસ્થાને પામેલાને એકેન્દ્રિયાદિ રૂપજ, માને છે, એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય કે પંચેન્દ્રિય હું છું એમ જાણે છે, પણ પોતાના શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ, નિર્મળ સ્વરૂપને જાણતો નથી, તે મૂર્ખપણાની પરિણતિ છે જેમ રત્નનો પરીક્ષક (ઝવેરી) ખાણમાંના મેલા આવરણવાળા, માટીવાળા રત્નને રત્નરૂપે ઓળખે છે તેમ જ્ઞાનાવરણ આદિથી ઢંકાયેલા તદાકારરહિત, જ્ઞાનજ્યોતિમય, પૂર્ણ પ્રકાશ સહિત આત્માને પણ, પૂર્ણાનંદ, સહજ અકૃત્રિમ આનંદથી ભરપૂર, સર્વજ્ઞ, સંપૂર્ણ તત્ત્વસ્વરૂપ સહિત છે એવો સમ્યક્ જ્ઞાનના બળથી નિર્ણય કરે છે આથી આત્મા

શુદ્ધજ શ્રદ્ધવા યોગ્ય છે, ઉપાધિ દોષ હોવા છતા તન્મયપણાનો અભાવ હોવાથી નિસર્ગથી થયેલા દોષથી જુદોજ છે એમ નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે ૬

મોહને લઇને જીવ પર વસ્તુને પોતાના રૂપે માનીને આરોપાયેલા (કલ્પેલા) સુખને સુખરૂપે અનુભવે છે, પરંતુ ભેદજ્ઞાની આરોપિત સુખને દુ ખરૂપજ માને છે માટે તે ભૂલ નિવારવા ઉપદેશના કહે છે —

अनारोपसुखं मोहत्यागादनुभवन्नपि ।
आरोपप्रियलोकेषु वक्तुमाश्चर्यवान् भवेत् ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —આરોપ રહિત સ્વભાવનું સુખ, મોહના ક્ષયોપશમથી યોગી અનુભવતો હોવા છતા, આરોપ જેને પ્રિય છે એટલે જૂઠુ મીઠુ લાગે એવા લોકોને વિષે (તે સુખ) કહેવામા (તેને) આશ્ચર્ય થાય, હેરત પામે

અનુવાદ —

મોહ ત્યાગના અનુભવે, સ્વભાવસુખ અચુક,
જૂઠું મીઠું લોકનું, સુખ કહે જ્ઞાની સુખ? ૭

જ્ઞાનમંજરી —સ્વગુણરૂપ જ્ઞાનના નિધારથી પ્રગટતું સહજ (અકલ્પિત) સુખ મોહના ક્ષયોપશમથી અનુભવતા છતા આરોપિત (કલ્પિત) સુખ જેને પ્રિય છે તે લોકોમા આરોપ સુખ કહેતા જ્ઞાનીને તેનું માહાત્મ્ય ભાને? આશ્ચર્ય લાગે? ન લાગે જેણે આરોપિત સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે આરોપ સુખમા આશ્ચર્યવાન ચમત્કારવાન થાય, તે તને અપૂર્વ, અદ્ભુત લાગે, અથવા અનારોપિત (સહજ) સુખના અનુભવનારને આ-

रोपप्रिय लोकोनी आगळ आरोपित सुखने सुख छे एम कहेता आश्चर्य थाय छे, कही शकता नथी कारण के ते सुखमा सुख नथी, सुखनु कारण पण ते नथी, खरी रीते दु खरूप छे तेने सुख नामे लोकोमा कहेवु पडे छे छता पोताने आश्चर्य थाय छे के आ में शु कह्यु ? ए सुख तो छे नहि कारण के परथी उत्पन्न थतु सुख सुखनो आभास छे, मोहनुं कारण होवाथी दूर करवा योग्य छे, पुद्गलिक सुखमा सुख मानवा रूप भ्रांतिजं* अभ्यतर मिथ्यात्व (अतरग-भाव मिथ्यात्व) छे

यश्चिद्दर्पणविन्यस्त-समस्ताचारचारुधीः ।
क नाम स्वपरद्रव्येऽनुपयोगिनि मुह्यति ॥ ८ ॥

भावार्थ —ज्ञानरूप दर्पणने विषे जेणे ज्ञानादिक पाच आचार ग्रह्या छे, प्रतिबिंबित कर्या छे, तेथी जेनी बुद्धि मनोहर छे, एवा पुरुष भिन्न उपयोगी (काम न आवे तेवा) पर द्रव्यमा भला कया मुझाय ? नज मुंझाय

अनुवाद —

ज्ञान-दर्पणे जो दिसे, पचाचार अभेद,
तो ते मुझ न मोहवश, शुं पर द्रव्ये खेद ! ८

ज्ञानमंजरी —सर्व पदार्थ जेमा देखाय एवा ज्ञानरूप आरीसामा रहेला स्थपायेला ज्ञानादि आचारोथी जेनी बुद्धि मनोहर छे एवा आगमने अनुकूळ आशयवाळा पुरुष, पुद्लादि कोई कामना न आवे तेवा निरर्थक पर द्रव्योमा कया मोह करे ? जे ज्ञान आदि पाच आचार वडे सस्कार पामेला

* ' बाह्य परिग्रह ग्रंथि छे अभ्यतर मिथ्यात्व ' श्रीमद् राजचंद्र

ઉપયોગવત પુરૂષ જ્ઞાન દર્પણમા આત્માના આનંદને દેખે છે તે પર દ્રવ્યમા કેમ મોહ પામે? નજ પામે તત્વજ્ઞાનથી રહિત, અનાદિ મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ સહિત તથા સ્વરૂપના અનુભવ વિનાના જીવોનેજ પરદ્રવ્યનો અનુભવ છે, તેમા સુખની ભ્રાંતિરૂપ મોહ છે

સ્વભાવરૂપ ધર્મના નિર્ણય, જ્ઞાન અને રમણરૂપ અનુભવના સુખરસમા લીન થનારાઓને મોહ હોતો નથી, તેથી આત્મસ્વરૂપમા લીનતા જ મોહ ત્યાગવાનો ઉપાય છે માટેજ અનાદિ ભ્રાન્તિને દૂર કરીને આત્માના અનુભવમા રસિકતાવાળા થવુ આત્મસ્વરૂપની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતારૂપ અનુભવવાળા રહેવા યોગ્ય છે એમ આગમના શ્રવણથી અને કુસગ ા ત્યાગથી તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી તત્ત્વરૂચિ, સયોગોથી થયેલુ સર્વ અનિત્ય, અશરણ, સસારનું કારણ, આત્મા એકલો, સર્વ અન્ય પદાર્થો આત્માથી ભિન્ન, અન્યરૂપ, પરનો સ્પર્શ એજ અશુચિ, પરને અનુસરવુ તે આસ્રવ, સ્વરૂપને અનુસરવારૂપ સવર, ઉદીરણાના કારણોમા મગ્ન ન થવુ ઇત્યાદિ પરિણતિવડે મોહને ત્યાગવા યોગ્ય છે ૮

૫ જ્ઞાનાષ્ટક

मज्जत्यज्ञः किलाज्ञाने विष्टायामिव शूकरः ।
ज्ञानी निमज्जति ज्ञाने मराल इव मानसे ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—જેમ સૂવર (ભૂડ) વિષ્ટામા મગ્ન થાય છે, તેમ ખરેખર અજ્ઞાની અજ્ઞાનમા મગ્ન છે, જેમ રાજહસ માનસરોવરમા મગ્ન રહે છે તેમ જ્ઞાની જ્ઞાનમા અત્યત મગ્ન રહે છે

અનુવા૰ —

ભૂંડ રમે વિષ્ટા વિષે, અજ્ઞાને મૂં૰ મગ્ન,
માનસ સરમા હસસમ, જ્ઞાની જ્ઞાને લગ્ન ૧

જ્ઞાનમંજરી —મોહનો ત્યાગ જ્ઞાનથી થાય છે તેથી જ્ઞાનાષ્ટક લખે છે પ્રથમ જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે, " જેનાથી જણાય છે તે જ્ઞાન, વ્યવહારે અવિરોધરૂપ, સર્વપદાર્થને સમ જવારૂપ, સામાન્ય અને વિશેષ સ્વરૂપવાળા પદાર્થોના સમૂહમા વિશેષની સમજરૂપ લક્ષણવાળુ જ્ઞાન છે " વળી 'ઉત્તરાધ્યયન' શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે –

एय पञ्चविह नाण दव्वाण य गुणाण य।
पज्जवाण च सव्वेसि नाण नाणीहिं देसिय ॥

(અ ૨૮ ગા૰ ૫)

અર્થ —જ્ઞાની પુરૂષોએ, દ્રવ્યો ગુણો અને સર્વ પર્યાયો (પદાર્થ અને ગુણની પલટાતી અવસ્થાઓ)ને જાણવારૂપ જ્ઞાન ઉપ દેશ્યુ છે, તે જ્ઞાન આ પાચ પ્રકારનું છે (મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન)

કોઈ જીવનુ 'જ્ઞાન' દામ એવુ નામ પાડવુ તે નામ નિક્ષેપે જ્ઞાન છે, તે શબ્દથી બોલાવવારૂપ છે સિદ્ધચક્ર આદિમા જ્ઞાનપ દની સ્થાપના તે સ્થાપના નિક્ષેપ જ્ઞાન છે દ્રવ્યજ્ઞાન તો આગમ દ્વારા જ્ઞાન પદ જેણે જાણ્યું છે તેનો તેને જ્યારે ઉપયોગ (લક્ષ) ન હોય ત્યારે તે આગમ દ્રવ્યજ્ઞાન કહેવાય નોઆગમ દ્રવ્ય જ્ઞાન ઉપયોગરહિત અવસ્થાને કહે છે, એમ ભાવાર્થ છે તેમજ પુસ્તકમા લખેલુ તે દ્રવ્યજ્ઞાન છે અથવા વાચના, પૃચ્છના,

પરિવર્તના, ધર્મકથા, અનુપ્રેક્ષા આદિ દ્રવ્યજ્ઞાન છે ભાવજ્ઞાન તો ઉપયોગની પરિણુતિ, મતિઆદિ પ્રકાર, સ્વપરનો વિવેક કરનાર છે પરિચ્છેદ, અવલોકન, ભાસન આદિ જ્ઞાનના પર્યાય વાચી (બીજા નામરૂપ) શબ્દો છે

ભાષા આદિ સ્કધનુ જ્ઞાન તે નૈગમનયે જ્ઞાન કહેવાય, અભેદ ઉપચારથી સર્વ જીવનું જ્ઞાન તે સગ્રહનયે જ્ઞાન છે, પુસ્તક આદિનું જ્ઞાન તે વ્યવહારનયે જ્ઞાન છે

ઋજુસૂત્રનયે જ્ઞાન તો તેના પરિણામના સક રૂપ જ્ઞાન, અથવા જ્ઞાનના હેતુરૂપ વીર્ય છે, નૈગમ, સગ્રહ અને વ્યવહારથી આત્મા ક્ષયોપશમરૂપ જ્ઞાન વિભાગની પ્રવૃત્તિવાળો છે ઋજુસૂત્રનયે વર્તમાન બોધ, યથાર્થ–અયથાર્થરૂપ બન્ને જ્ઞાન છે, શબ્દ નયથી સમ્યક્‌દર્શન સહિત યથાર્થ બોધરૂપ લક્ષણુવાળુ, કાર્ય કારણુની અપેક્ષાવાળુ, સ્વ અને પરને પ્રકાશનાર, સ્યાદ્‌વાદ સહિત, મુખ્યતા, ગૌણુતાદિયુક્ત સમ્યક્‌જ્ઞાન કહેવાય સમભિરૂઢનયે સર્વજ્ઞાનના વચનના પર્યાયની શક્તિની પ્રવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન છે એવભૂતનયથી મતિ આદિના સ્વસ્વરૂપની પૂર્ણતારૂપ જ્ઞાન, ખરી રીતે તો, કેવળજ્ઞાન એવભૂત જ્ઞાન છે વળી મિથ્યા દર્શનમા પણુ વિપર્યાસ (ભ્રાતિ) સહિત જ્ઞાન તે કુજ્ઞાન છે, તે મોહના ત્યાગનું કારણુ નથી માટે સમ્યક્ દર્શનપૂર્વક, સ્વસ્વરૂપ ઉપાદેય છે અને અન્ય ભાવ હેય છે એવા ઉપયોગરૂપ લક્ષણુવાળુ સમ્યક્‌જ્ઞાન, સસારપ્રત્યે ઉદાસીનતાનો હેતુ હોવાથી, અહિં ગ્રહણુ કર્યું છે કહ્યુ છે કે –

'तज् ज्ञानमेव न भवति यस्मिन्नुदिते विभाति रागगण ॥
तमस कुतोऽस्ति शक्तिर्दिनकरकिरणाग्रत स्थातुम ॥"

અર્થ—જે જ્ઞાનના ઉદય વખતે રાગનો સમૂહ દેખાય, તે જ્ઞાનજ નથી, સૂર્યના કિરણ આગળ ઉભા રહેવાની અધકારમા શક્તિ કયાથી હોય?

માટે તત્ત્વની સમજણરૂપ જ્ઞાન આત્માના સ્વભાવને પ્રગટ કરવાનું કારણ છે, મોક્ષ-માર્ગનું મૂળ છે, "જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે" (ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः) 'पढमं नाणं तओ दया एवं चिट्ठइ सव्वसंजए-પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા એમ સર્વ સયમે વર્તો, એ પ્રકારે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે, અહિં અનુપ્રેક્ષા સહિત સ્પર્શ-જ્ઞાનનો અવસર છે તે કહેવાય છે

સ્વભાવ અને વિભાવના વિવેક વિનાનો અજ્ઞાની, ખરેખર અયથાર્થ ઉપયોગરૂપ એ જ્ઞાનમા મગ્ન થાય છે એટલે યથાર્થ જ્ઞાન જેને નથી તે અયથાર્થમા લીન છે કોની પેઠે? જેમ વિષ્ટામા ભૂંડ મગ્ન થઇ જાય છે, તેમ અજ્ઞાની નહિ ભોગવવા યોગ્ય, આત્મગુણને આવરણ કરનાર કારણરૂપ પર વસ્તુમા, સાતા આદિના ઉદયમા, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા લીન થઈ જાય છે યથાર્થ સમજણવાળા જ્ઞાની તત્ત્વની સમજણરૂપ જ્ઞાનમા, આત્મસ્વરૂપમા તન્મય થાય છે

આત્મસ્વરૂપની સમજણરૂપ અનુભવમા લીન થયેલા પુરૂષો, ઈન્દ્રઆદિને આશ્ચર્ય પમાડનાર મનોહર શબ્દ આદિ વિષયોને તરણા તુલ્ય ગણે છે, સ્વરૂપે રમે છે, ભીષ્મ ગ્રીષ્મના તાપથી તપેલી શિલા ઉપર બેસેલા છતા શીતભૂત અત કરણવાળા છે, લકકડિયું હિમ પડે ત્યારે પણ જે કપી ઉઠતા નથી, અડોલ રહે છે આખા જગતને ખળભળાવી મૂકે તેવા

ઉત્પાતોમા પણ જે ક્ષોભ પામતા નથી પણ આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કરે છે, ચિંતવન કરે છે સ્વગુણ પર્યાયનુ, ઇન્દ્રના વૈભવની સર ખામણી કરે તેવા ચક્રવર્તીના વિલાસોને તે તજે છે શુ કહેવું? આત્માના આનંદની સમજણના રસિયા સત્પુરૂષોને બીજુ બધુ દુષ્ટ લાગે છે યથાર્થ સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ આત્માના રસિયા સત્પુરૂષો સહન કરે છે પરીષહોને, શરૂ કરે છે શ્રેણી, અને વિસ્તારે છે સ્વરૂપમા લીનતારૂપ ધ્યાન, માટે જ્ઞાનનો સ્વાદ લેનાર મહા પુરૂષોનેજ ધન્ય છે 'સંવેગરંગશાળા' મા કહ્યુ છે –

> ते घन्ना सुकयत्था, जेसिं नियतत्त बोहरुइ जाया।
> जे तत्त बोहमोह, ते पुन्ना भव्व मन्नाण ॥ १ ॥
> जेसिं निम्मलनाणं, जाय तत्तमहायमोगित्तं।
> ते परमातत्त सुही, ते सिं नामपि सुहुयर ॥ २ ॥

અનુવાદ —(અનુષ્ટુપ)

> આત્મબોધ રૂચિ જાગી, તો ધન્ય કૃતકૃત્ય તે,
> જે આત્મજ્ઞાનના ભોગી, તે સૌને અતિ પૂજ્ય છે ૧
> નિર્મળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ભોગી આત્મ સ્વભાવના,
> મહા સુખી મહાત્મા તે, શ્રેય દે નામ તેમના ૨

જે સ્વતત્ત્વજ્ઞાનના રસિક છે તેમનો જન્મ અને જીવન સફળ છે માટે જેમ રાજહંસ માનસરોવરમા મગ્ન રહે છે, તેમ જ્ઞાની જ્ઞાનમા મગ્ન રહે છે ૧

> निर्वाणपदमप्येकं भाव्यते यन्मुहुर्मुहु ।
> तदेव ज्ञानमुत्कृष्ट निर्बंधो नास्ति भूयसा ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —એક પણ મોક્ષના સાધનરૂપ વચન, વાર

વાર જે ભાવીએ (આગમે, શ્રુતયુક્તિએ મનનું વારંવાર રમણ રૂપ નિદિધ્યાસન દેખાડયું), તેજ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે,(કેમકે તેથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉપજે 'સામાયિક' પદ માત્ર ભાવનાથી અનંત સિદ્ધ થયેલા સાભળીએ છીએ) ઘણું ભણવાનો આગ્રહ નથી ભાવ નારૂપ જ્ઞાન થોડુ હોય તોપણ ત ઘણું છે અને તે વિનાનું ઘણું જ્ઞાન પણ પોપટપાઠ જેવુ છે

અનુવાદ —

એક પદ પણ મોક્ષ દે, ભાવ્યાથી બહુ વાર,
તેજ ઉત્તમ જ્ઞાન ગણ, બહુ શ્રુત હઠના ધાર ૨

જ્ઞાનમંજરી —મોક્ષ-કર્મરહિત દશા-ના કારણરૂપ એક પદ પણ, સ્યાદ્વાદની અપેક્ષાવાળુ વારંવાર આત્મામા તન્મય થઈ ભાવવુ, એટલે વાચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના, અનુપ્રેક્ષા, ધર્મચિંતન, પરિશીલન, નિદિધ્યાસનરૂપે કરણ, કર્તાપણું, કારણપણું, આધારપણું, આસ્વાદન (રસાસ્વાદરૂપ આત્મસુખનો અનુભવ), વિશ્રામ

(" વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતેં, મન પાવે વિશ્રામ,
રસ સ્વાદત સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ"),

સ્વરૂપમા એકતા ('જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની શુદ્ધતારે એકપણે અને અવિરૂદ્ધ, મૂળમારગ સાભળો જિનનોરે'), જેથી આત્મા સ્વરૂપમા લીન થાય, અનાદિથી નહિ ચાખેલુ આત્મસુખ અનુભવે તેજ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે તેવા પદનોજ અભ્યાસ કર્યો તો બાકીના વાણીના વિસ્તારરૂપ ઘણા જ્ઞાનનો આગ્રહ શુ રાખવો? ઘણા કથનજ્ઞાનનો શાસ્ત્ર અભિનિવેશ શા કામનો

છે? ભાવનારૂપ જ્ઞાન થોડુંજ હોય તો પણ અમૃત તુલ્ય અને દિના કર્મરૂપ રોગને હરવા સમર્થ છે ૨

स्वभावलाभसस्कार-कारण ज्ञानमिष्यते।
ध्यान्ध्यमात्रमतस्त्वन्यत् तथा चोक्त महात्मना ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિના સંસ્કાર (સદ્‌વાસના)નું કારણ (એટલે થોડે ઘણે વીતરાગ વચનની ઈચ્છાથી તે વીતરાગ સ્મરણે આત્મામા તન્મય થવાનું કારણ) જે જ્ઞાન તે ઇચ્છીએ છીએ, એથી અધિકુ જે ભણવુ તે માત્ર બુદ્ધિને* અંધ કરનાર છે, તે પ્રકારે મહાત્મા પતંજલિ ઋષિએ કહ્યુ છે પ્રથમ યોગ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ (અદ્વેષ ગુણે) એને મહાત્મા કહી બોલાવ્યો

અનુવાદ—

જે નિજ ભાવ દર્શ કરે, વીતરાગતારૂપ,
તેજ જ્ઞાન જ્ઞાની ગણે, બીજુ આંધપરૂપ ૩

જ્ઞાનમંજરી—જ્ઞાનાદિ અનંતગુણ પર્યાયરૂપ સ્વભાવની પ્રાપ્તિના સંસ્કાર (સદ્‌વાસના) ને પ્રગટ કરનાર અથવા તેનું સદૈવ સ્મરણ કરાવનાર, નિરંતર તેમા ઉપયોગ જેથી રહે તેવું જ્ઞાન જ ઇચ્છીએ છીએ કારણકે તેવી આત્મતત્ત્વનો લાભ થાય છે

* શ્રવણ એ પવનની લહેર માફક છે તે આવે છે અને જાય છે મનન કરવાથી છાપ બેસે છે અને નિદિધ્યાસન કરવાથી ગ્રહણ થાય છે વધારે શ્રવણ કરવાથી મનન શક્તિ મંદ થતી જોવામા આવે છે "

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

બીજું બધું વાણીના વિલાસરૂપ, સ્વસ્વરૂપને નહિ સ્પર્શતું બાહ્યજ્ઞાન, લૌકિક કે લોકોત્તર શાસ્ત્રોના વિકલ્પરૂપ બધું વ્યાક્ષેપરૂપ બુદ્ધિની અંધતારૂપ છે જે જ્ઞાન આત્મા અને પરના વિવેક માટે તથા આત્મામા એકતા અને પરના ત્યાગને અર્થે ન વપરાય તે બધુ જંગલમા પોક મૂકવા સમાન છે તેમજ હરિભદ્રપૂજ્ય કહે છે

अकुत्यासयत नाण सुअपाठुव्व त्रिप्रिय ।

નિઃસાર ઘણું જ્ઞાન પોપટિયા પાઠ સમાન જાણવુ

અનુયોગદ્વારમા —

थो० ६० – सिक्ख य ठिय मिय जाय जाव गुरुवयणो वगय वायणाए पुच्छणाए परिअट्टणाए धम्मकहाए नो अणुप्पेहाए ता दव्व सुअ ।

અર્થ —વાચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના, ધર્મકથા દ્વારા ગુરુવચન વડે શિખવાડેલુ, સ્થિર કરેલુ, સ્મરણમા રાખેલુ, પ્રગટ કરેલુ જ્યાસુધી અનુપ્રેક્ષાથી ભાવરૂપ થયું નથી ત્યા સુધી તે દ્રવ્યશ્રુત છે

એમ ચેતનાનો ક્ષયોપશમ પામી ચાર સજ્ઞા (આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ) મા, આ લોકની ઇચ્છાવી, પરલોકની આશાથી શું શુ પ્રવર્તન થતું નથી ? પરંતુ જે સર્વ પુદ્ગલોથી કટાળ્યો છે અને સ્વ સ્વભાવનો ઇચ્છક છે તે યથાર્થ સમજણથી આત્માને જાણે છે તે જ્ઞાન છે, ત્યા સ્વ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે ઉદ્યમ કરવા યોગ્ય છે કહ્યુ છે કે —

आत्माज्ञानभव दु खं आत्मज्ञानेन हन्यते ।
अभ्यस्य तत्तथा तेन येनात्मा ज्ञानमयो भवेत् ॥ १ ॥

અનુવાદ —

આત્મજ્ઞાન વિના દુ ખી, આત્મજ્ઞાને સુખી સદા,
જ્ઞાન અભ્યાસથી પોષો, આત્મા જ્ઞાની થશે તદા ૧

स्वल्पज्ञानेन नो शांतिं याति दृप्तात्मना मन ।
स्तोक वृष्टया यथा तप्तभूमिरुष्मायतेतराम् ॥ २ ॥

અનુવાદ —

અ૫જ્ઞાને નહિ શાન્તિ, જ્ઞાનગર્વિષ્ટના ઉરે,
થોડી વૃષ્ટિ થતા ભૂમિ, બાફથી ધામને પૂરે ૨

માટે નિર્દોષ, નિસ્પૃહ અને આત્મજ્ઞાનમા રસિકતા વાળા થવુ જોઇએ, તે માટેજ અગ ઉપાગનો અને યોગ–ઉપધાનનો અભ્યાસ મુનિઓને કહ્યો છે એમ મહાત્મા પતજલિ આદિએ અને યશરૂપ ધનમા કુશળ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ 'યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય' મા કહ્યુ છે ૩

वादाश्च प्रतिवादाश्च, वदन्तोऽनिश्चितास्तथा ।
तत्वान्त नैव गच्छन्ति, तिलपीलकवद् गतौ ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષના અનિર્ધારિત અર્થવાળા વાદવિવાદ કરનારા, છ માસ સુધી કઠશોષ કરે (ગુરુ-શિષ્યનો એક વાદ વિવાદ છ માસ સુધી ચાલ્યો હતો તેમ) પણ ગતિમા પ્રવર્તતા ઘાચીના બળદની પેઠે તત્ત્વના પારને પામે નહિ

દુહો —

પઢયે પાર કહા પાવતો, મિટી ન મનકી આશ,
જ્યૂ કોલૂકે બેલકો, ઘર હિ કોશ

અનુવાદ —

અનિર્ણિતરૂપ જે કરે, વાદવિવાદ અપાર,
સ્વાનુભવ પામે જ નહિ, બેલ ઘાચીના ધાર ૪

જ્ઞાનમજરી —પરને હરાવવાની ને પોતાના જયની ઈચ્છાથી પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષરૂપ શુષ્ક વાદવિવાદાદિ કરનારા વસ્તુધર્મરૂપ તત્ત્વને પાર પામતા નથી કેવા વાદો કરે છે? પદાર્થના સ્વરૂપનો નિર્ધાર જે વાદોમા કરવો નથી તે વાદો વદતા પોતાના આત્યતિક, અકૃત્રિમ (સહજ) આત્મજ્ઞાનના અનુભવને તેઓ નથી જ પામતા કોની પેઠે? ઘાચીના બળદની પેઠે ગોળગોળ ફરતા છતા માર્ગ કપાતો નથી, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનની અભિલાષા વિનાના જીવને અનેક શાસ્ત્રો શીખવાનો પરિશ્રમ વેઠવા છતા તે વેઠરૂપ થાય છે, તત્ત્વના અનુભવનો સ્પર્શ થતો નથી માટે યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનની રૂચિવાળા થવુ ઘટે છે ४

स्वद्रव्यगुणपर्याय-चर्या वर्या पराऽन्यथा।
इति दत्तात्मसतुष्टिर्मुष्टिज्ञानस्थितिर्मुने ॥ ५ ॥

ભાષાર્થ —પોતાના શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યમા, પોતાનાજ શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ગુણોમા અને પોતાના શુદ્ધ અર્થ-વ્યજન પર્યાયોમા પરિણતિ (ચર્યા) ભલી છે, પર દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયમા પરિણામ-ગ્રહણ, ઉત્પત્તિરૂપ ચર્યા તે ભલી નથી એ પ્રકારે દીધો છે આત્માને સતોષ જેણે એવા મુનિના સક્ષેપ રહસ્ય (મુષ્ટિ) જ્ઞાનની મર્યાદા છે, કહ્યુ છે કે " आत्मैव दर्शनज्ञानचारित्राण्यथवा यते ' ઈત્યાદિ અથવા આત્માજ મુનિના દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર છે

અનુવા૦ —

દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, નિજ, તેમા તન્મય સ્વાદ,
અન્ય અકાર્યે ગણે મુનિ, જ્ઞાન-મુડી મર્યાદ ૫

જ્ઞાનમંજરી —ગુણના આશ્રયરૂપ (સ્વદ્રવ્ય) શુદ્ધ આત્મામા, એકદ્રવ્યને આશ્રયે રહેલા સહભાવી અનત પર્યાયો સહિત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર સ્વરૂપ સ્વગુણોમા અને અર્થ વ્યજન ભેદે દ્રવ્ય, ગુણ બન્નેના આશ્રયે ઓળખાતા સ્વપર્યાયોમા અભેદ પરિણામે વર્તવુ (ચર્યા) તે શ્રેષ્ઠ છે, સ્વદ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયમા પરિણમવુ તે આત્મહિત છે

आया सभावनाणी, भोइ रमइ वित्थुधम्ममि ।
सो उत्तमो महप्पा, अवरे भवसूयरा जीवा॥

અર્થ —જે આત્મા સ્વભાવના જ્ઞાતા, સ્વભાવના ભોક્તા અને વસ્તુસ્વભાવરૂપ ધર્મમા રમણતા પણ કરનારા છે, તે ઉત્તમ મહાત્મા છે બીજા જીવો તો ભવમા સૂવર સમાન છે

પર દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયનુ સ્મરણ વા અનુભવસ્વરૂપ પરિણામની પરંપરા અકર્તવ્યરૂપ, અહિતકારી છે પરભાવરૂપ પરિણામ જ સસારમા ભ્રમણ કરાવનાર છે, કહ્યુ છે કે --

परसंगेण बंधो, मुक्खो परभावचायणे होई ।
सव्वदोसाणमूलं, परभावाणुभवपरिणामो ॥

અર્થ —પરના સગથી બધ થાય છે, પરભાવના ત્યાગથી મોક્ષ થાય છે, પરભાવના અનુભવરૂપ પરિણામ સર્વ દોષોનુ મૂળ છે તેથીજ દેશવિરતિવત (શ્રાવક) કે સર્વવિરતિવાળા સાધુ પરિગ્રહઆદિના પ્રત્યાખ્યાન લે છે, યમનિયમ આદરે છે, તજે

છે સ્વજન-પરિજનોને, અંગીકાર કરે છે એકલા વિચરવાનું, શ્રવણ કરે છે આત્મસત્તાની કથા, ચિંતન કરે છે આત્મ ધર્મની અનંતતા, ધ્યાન કરે છે પોતાના ગુણ-પર્યાયનું, મગ્ન થાય છે તેના અનુભવ વડે આત્મ પરિણમનમા, અને તજે છે સર્વ પર ભાવની અનુમતિ આ પ્રકારે ત્રણે કાળના પદાર્થોનું તત્ત્વ જાણ નાર મુનિને અશેષ રહસ્ય-જ્ઞાનના વિશ્રામની મર્યાદા છે, તે સ્થિતિ કેવી છે? તેથી આત્માને સંતોષ મળ્યો છે આથી આત્માનું ગ્રહણ (પકડ) અને પરનો પરિત્યાગ એ નિર્ગ્રંથ મુનિની મર્યાદા છે ૫

> अस्ति चेद् ग्रथिभिद्ज्ञानं, किं चित्रैस्तन्त्रयन्त्रणैः ।
> प्रदीपाः क्वोपयुज्यन्ते ? तमोघ्नी दृष्टिरेव चेत् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —ગ્રંથીભેદથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન-અહિં કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરેલો છે, વિષયપ્રતિભાસ દલ વિકલ આત્મ પરિણામવત થયું એવું જ્ઞાન ('રાગદ્વેષ અજ્ઞાન એ મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ,' એ ગ્રંથિરૂપ બાહ્ય વિષયોમા પ્રવર્તતી બુદ્ધિનું પડ દૂર ભાગી જતા આત્મામા આત્મબુદ્ધિ થવારૂપ જ્ઞાન) પ્રગટ છે તો વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રના બાધાની શી જરૂર છે? એનો જ અભ્યાસ પૂર્ણ થતા તત્ત્વસંવેદન (અનુભવ) થાય ત્યારે ભાવચારિત્ર (સ્વરૂપરમણ) પરિણમે, ત્યા પરસાધનની અપેક્ષા નથી આ વાત પર દૃષ્ટાંત અંધકારને હરનારી દૃષ્ટિજ જો પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તો દીવાની કશી જરૂર રહે? જરૂર ન પડે

અનુવાદ —

> ગ્રંથિભેદી જ્ઞાન જ્યા, પર સાધન-અભ્યાસ,
> જિનજડરી, દીપ-વત, (જો) તમહર દૃષ્ટિ વિકાસ ૬

જ્ઞાનમંજરી — જો ગ્રંથિના ભેદાવાથી ઉત્પન્ન થતું, વિષયપ્રતિભાસ-દ્વવિકલ એટલે આત્મધર્મ-વેદ્યસંવેદ્યરૂપ જ્ઞાન (પ્રતિભાસ) હોય, તો અનેક પ્રકારના પરસાધનના નિમિત્તોરૂપ તંત્રયંત્રોની શી જરૂર છે? કંઈ નથી સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ ભાવમાં પરિણમેવાને પ ની શી અપેક્ષા? તે વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે, અંધકારને હણે તેવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ તો પછી દીવાની શી જરૂર છે? કંઇ નથી સર્વ કંઈ જોઈ શકે તેવી દૃષ્ટિ થઈ તો પછી પ્રકાશના સાધનરૂપ દીવાનું શું પ્રયોજન? હવે ગ્રંથિભેદનુ સ્વરૂપ કહે છે —

પંચેંદ્રિયપણું, સન્નીપણું, (મનસહિતઅવસ્થા) પર્યાપ્તપણું (જે ભવમા જેટલી શરીર, આહાર, ઈન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિરૂપ ઉત્પન્ન થતી વખતે કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓ કરવી ઘટે તેટલી પૂરી કરી લીધી હોય તેવી અવસ્થા) એ ત્રણ લબ્ધિથી યુક્ત, અથવા ઉપશમ લબ્ધિ, ઉપદેશ શ્રવણ લબ્ધિ, કરણત્રય હેતુ પ્રકૃષ્ટ યોગલબ્ધિ (પ્રયોગ્ય લબ્ધિ), એ ત્રણ લબ્ધિવાળા જીવને કરણ કાળ (યથાપ્રવૃત્તિ, અપૂર્વ અને અનિવૃત્તિ નામના સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થયા પહેલા અવશ્ય થતા ઉત્તરોત્તર નિર્મળ આત્મપરિણામનો કાળ) પહેલા પણ એક મુહૂર્ત કાળ સુધી દરેક સમયે અનંત ગુણ વૃદ્ધિના ક્રમે વધતી વિશુદ્ધિથી શુદ્ધ, નિર્મળ થતી ચિત્તની અવસ્થાઓની સંતતિ કેવી હોય છે તે કહે છે -

અભવ્ય (જેનો મોક્ષ થવાનો નથી એટલે સમ્યક્ત્વ થનાર નથી તેવા) જીવને ઉપર જણાવેલ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થયા છતા ગ્રંથિ સત્તામાં હોય છે તે વખતે જે પરિણામની વિશુદ્ધિ હોય છે તે હદને ઓળગી જનાર, તેથી અનંત ગુણ

વિશુદ્ધ બીજે સમયે બને છે મતિ, શ્રુત અને, કુઅવધિમાના એક સાકાર ઉપયોગમા વર્તતો હોય છે, ત્રણ વિશુદ્ધ (પીત, પદ્મ, શુકલ) તેને લેશ્યાઓમાથી એકમા વર્તતો હોય છે, જઘન્યપણે પીત (તેજો) લેશ્યામા, મધ્યમ પરિણામે પદ્મલે શ્યામા, ઉત્કૃષ્ટ પરિણામે કરીને શુકલ લેશ્યામા હોય છે તથા પૂર્વે બાધેલા આયુષ્ય સિવાયના સાતે કર્મોની સ્થિતિ એક કાડાકોડી સાગરોપમથી કઇક ઓછી કરે છે અશુભ કર્મોનો અનુભાગ (રસ, તીવ્રાદિ) હલાહલ, વિષ, લીમડો અને કાજી એ ચાર સ્થાનકોનો ઘટાડી લીમડા અને કાજીરૂપ બે સ્થાનકોનો કરે છે અને શુભ કર્મોનો અનુભાગ દ્વિસ્થાનક ગોળ અને ખાડરૂપ બે સ્થાનકોનો હોય તે ચાર સ્થાનક (ગોળ, ખાડ, સાકર, અને અમૃત) નો કરેછે, તથા ધ્રુવ પ્રકૃતિઓ ૪૭ અવશ્યાએ બાધતો, પાછો ફરતો આયુષ્ય સિવાયની સ્વસ્વભાવ પ્રાયોગ્ય પ્રકૃતિઓ શુભજ બાધે છે કારણ કે અતિશય વિશુદ્ધ પરિણામવાળો આયુષ્ય બાધતો નથી, તિર્યંચ કે મનુષ્ય પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરતા દેવગતિ યોગ્ય શુભ પ્રકૃતિઓ બાધે છે, દેવ કે નારકી પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પ્રગટાવતા મનુષ્યગતિ પ્રાયોગ્ય સુભગ પ્રકૃતિઓ બાધે છે, સાતમી પૃથ્વીવાળા નારકો તિર્યંચ દ્વિક અને નીચ ગોત્ર બાધે છે ભવપ્રાયે સ્વથી અધાતી સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમથી ઓછી બધાય છે, વધારે નહિ યોગને લઈને પ્રદેશાગ્ર ઉત્કૃષ્ટ, જઘન્ય, મધ્યમ બધ થાય છે, સ્થિતિબધ પૂર્ણ થતા અન્ય સ્થિતિબધ પડેલા પહેલાના સ્થિતિબધની અપેક્ષાએ પલ્યોપમના અસખ્યેયભાગ જેટલી ઓછી સ્થિતિવાળો

બધ કરે છે પછી અન્ય પલ્યોપમનો અસખ્યેય ભાગ ન્યૂન કરે છે એથી બીજો સ્થિતિબધ આગળ, આગ ગનાની અપેક્ષાએ પ યો ામનો અસખ્યેયભાગ ન્યૂન કરે છે અને બધાતી અશુભ પ્રકૃતિઓનો અનુભાગ દ્વિસ્થાનક (નિબ, કાજીર) કરે છે, તે અનુભાગને પણ સમયે સમયે અનતગુણ હીન કરે છે, વળી શુભપ્રકૃતિઓનો અનુભાગ ચતુ સ્થાનક (ગોળ, ખાડ, સાકર, અમૃત) રસનો સમયે સમયે અનંતગુણ વૃદ્ધિ કરે છે, આમ યથા પ્રવૃત્તિ કરણ કરે છે પછી અપૂર્વ કરણ, પછી અનિવૃત્તિ કરણ કરે છે કરણ એટલે પરિણામની વિશેષતા. એ ત્રણે કરણો પ્રત્યેક અન્તર્મુહૂર્તના છે પછી (પ્રકૃતિઓનો) ઉપશમ થવાથી જે દશા પ્રાપ્ત થાય છે તેપણ અતર્મુહૂર્ત સુધીની સ્થિતિવાળી હોય છે

'કર્મપ્રકૃતિમા યથાપ્રવૃત્તિ કરણ વિષે ગાથા છે –

गुणसमय घडन्तो अज्झवसाणाणणत गुणणाए।
परिणामठाणाण दोसु वि लोगा असखिज्जा॥

સમયે સમયે અનંતગુણવૃદ્ધિ ક્રમે વધતી વિશુદ્ધિવાળા અધ્યવસાનો (અશુદ્ધપરિણામ) કરણની સમાપ્તિ થતા સુધીમા કેટલા થાય છે? યથાપ્રવૃત્તિ કરણ અને અપૂર્વકરણ એ બને મા સમયે સમયે પરિણામ થાનો અસખ્યેય લોક પ્રમાણ હોય છે, એટલે અસખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશના સમૂહ જેટલા હોય છે તે આ પ્રમાણે છે યથાપ્રવૃત્તિ કરણમા પ્રથમ સમયે ભિન્ન ભિન્ન જીવોની અપેક્ષાએ અસખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા વિશુદ્ધ સ્થાનો છે, બીજે સમયે વિશેષ અધિક, તેથી પણ ત્રીજે સમયે વિશેષ અધિક એમ છેલા સમય સુધી સમજવુ એજ પ્રકારે અપૂર્વ કરણમા જાણવુ

યથાપ્રવૃત્ત અને અપૂર્વ બન્ને કરણો સબંધી આ અધ્યવસાનો (સદષ્ટિરૂપે) સ્થાપવામાં આવે તો વિષમ ચતુરસ્ર (સમચોરસ ન હોય તેવુ ચોખડુ) ક્ષેત્ર રોકે છે એ બન્નેથી આગળના અનિવૃતિકરણમાના અધ્યવસાનો મુક્તાવલિ (મોતીના હાર) સમાન આકૃતિવાળા ગણાય છે, એથી ઉપર ઉપરના સમયે સમયે અનતગુણવૃદ્ધિથી પ્રવર્તતા અધ્યવસ્થાનોનો વિચાર સમજી લેવો

અહિં સાથે કરણ કરવા લાગેલા બે પુરૂષો કલ્પીએ, ત્યા એક (વિશુદ્ધિની) સર્વ જઘન્ય શ્રેણીને પામેલો છે અને બીજો સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિથી શ્રેણી શરૂ કરે છે પ્રથમ જીવને પ્રથમ સમયે મદ વિશુદ્ધિ છે બીજે સમયે અનતગુણી, ત્રીજે સમયે અનતગુણી એમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ કાળનો સખ્યેય ભાગ પૂરો થતા સુધી વિશુદ્ધિ વધે છે, પછી બીજા જીવને પ્રથમ સમયે ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિસ્થાન અનતગુણ કહેવા યોગ્ય છે, તથી પણ બીજે સમયે ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ અનતગુણી છે, તેથી ઉપરની જઘન્ય વિશુદ્ધિ અનંત ગુણી હોય છે એમ ઉપર નીચે એક એક વિશુદ્ધિસ્થાન અનતગુણું હોય છે છેલ્લા સમયની જઘન્ય વિશુદ્ધિ સુધી બન્ને જીવોની વિશુદ્ધિ એ પ્રકારે વિચારવી, આ સખ્યેય ભાગના છેલ્લા સમયથી ઠેઠ આ કરણના છેલા સમય સુધીમા જેટલા સપૂર્ણ બાકી રહેલા ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનો છે તે બધા ક્રમે અનતગુણા કહેવા યોગ્ય છે આ પ્રકારે યથાપ્રવૃત્તકરણ સમાપ્ત થયું આ યથાપ્રવૃત્ત કરણને પૂર્વપ્રવૃત્ત પણ કહે છે, કારણ કે તે બાકીના બે કરણો પહેલુ, પ્રથમ પ્રવર્તે છે, આ યથાપ્રવૃત્ત કરણમા

સ્થિતિઘાત, રસઘાત કે ગુણશ્રેણી થતી નથી માત્ર ઉપર જણા યા પ્રમાણે અનતગુણી વિશુદ્ધિ થાય છે આ કરણમા રહેલા જીવ જે પ્રશસ્ત કર્મો બાધે છે, તે શુભ છે, તે શુભ કર્મોના ચાર સ્થાનકરૂપ રસ હોય છે અને સ્થિતિ બધ પણ પૂર્ણ હોવા છતા બીજો [અશુભ કર્મનો] સ્થિતિ બધ પલ્યો પમના સખ્યેયભાગ ઓછો ઓછો બધાય છે

હવે અપૂર્વકરણ વિષે કહે છે –

"बीयस्स बीय समये जह पढमवि क्रणनक्करसा' ઇત્યાદિ વચન-આધારે—બીજુ કરણ જે અપૂર્વ કરણ તેના બીજે સમય જઘન્ય વિશુદ્ધ કરનારને પણ પ્રથમ સમયના ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધ સ્થાનથી અનતગુણ વિશુદ્ધિવાળો કહેવા યોગ્ય છે આમ કહેલુ છે –કારણ કે યથા પ્રવૃત્ત કરણની પેઠે પ્રથ મથી નિરંતર વિશુદ્ધસ્થાનો અનતગુણ કહેવા યોગ્ય છે પરંતુ પ્રથમ સમયે પ્રથમથી જઘન્ય વિશુદ્ધિ સર્વથી ઓછી હોય તે પણ યથાપ્રવૃત્તકરણના છેલ્લા સમયે ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ સ્થાને રહેલાને જે વિશુદ્ધિ હોય તેથી અનંતગુણી ગણવી તે પછી પ્રથમ સમયેજ જેને ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ છે તે અનતગુણી છે તેથી બીજા સમયની જઘન્ય વિશુદ્ધિ અનંતગુણી તેથી પણ તેજ બીજા સમયની ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ અનંતગુણી હોય છે, એમ દરેક સમય સબધી છલ્લા સમયની ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ સુધી જાણવુ અપૂર્વ પરિણામોની સ્થિતિ રહે ત્યાસુધી રસઘાત, ગુણશ્રેણી, સ્થિતિબધ આદિ ક્રિયાઓ જેમા થાય છે તે અપૂર્વ કરણ કહેવાય છે

અપૂર્વ કરણમા પ્રવેશ કરનાર સ્થિતિઘાત, રસઘાત,

ગુણશ્રેણી, અને અન્ય સ્થિતિબધ એક સાથે શરૂ કરે છે ત્યા સ્થિતિઘાત એટલે સત્તામા રહેલા કર્મોની આગળના ભાગમાથી ઉત્કૃષ્ટપણે સાત આઠ સાગરોપમ જેટલી અને જઘન્યપણે પલ્યોપમના અસખ્યેય ભાગ જેટલી સ્થિતિનો કડક કરે છે એટલે ઉપણવાની ક્રિયા સૂપડામા કરે છે તેમ એક અતર્મુહૂર્ત કાળમા દૂર કરી શકાય તેટલા કર્મદળના ખડ કરે છે પછી બીજો સ્થિતિખડ, એમ ત્રીજો એમ ઘણા હજારો સ્થિતિખડો કરે છે ત્યારે અપૂર્વ કરણના પ્રથમ સમયે સત્તામાના કર્મોની જે સ્થિતિ હતી તેથી સખ્યેય ગુણહીન છેલ્લે સમયે થઈ જાય છે રસઘાત ક્રિયામા તો અશુભ પ્રકૃતિઓનો જે સત્તામા અનુભાગ છે તેનો અનતમો ભાગ બાકી રાખી બાકીના અનત અનુભાગ ભાગો છેદી ક્રિયામા નાશ કરે છે તે પછી ફરી વળી જે અનતમો ભાગ અનુભાગ રહ્યો હતો તેના અનત ભાગ કરી અનતમો ભાગ બાકી રાખી બાકીના અનત ભાગોનો નાશ કરે છે એમ હજારો અનુભાગ ખડો એક સ્થિતિ ખડમા થાય છે એના હજારો સ્થિતિ ખડો થાય ત્યારે બીજુ અપૂર્વ કરણ પૂરૂ થાય છે સ્થિતિબધથી તો અપૂર્વ કરણના પ્રથમ સમયે, પૂર્વ પલ્યોપમના અસખ્યેય ભાગ જેટલો ઘટતો ઘટતો નવો બધ થતો હતો તે અસખ્યેય ભાગ કરતા અ યજ અપૂર્વ અસખ્યેય ભાગ હીન સ્થિતિ બધ શરૂ થાય છે જૂના (પહેલા બાધેલા) કર્મોનો સ્થિતિબધ એક સાથે શરૂ થાય છે ગુણશ્રેણીઓની ક્રિયાઓ પણ સાથે જ થાય છે

गुणसेढी निक्खेवो समए समए असखगुणणाए।
अद्धा दुगाइरित्तो सेसे सेसे य निक्खेवे ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —સ્થિતિઘાત આદિ કરવા યોગ્ય સ્થિતિ ખંડ માંથેથી કર્મના દળિયા ગ્રહીને ઉદયના સમયથી (શરૂ કરીને) દરેક સમયે અસખ્યેય ગુણાક્રમથી દૂર કરે છે, પ્રથમ સમયે થોડા, બીજે સમયે અસખ્યેય ગુણા, ત્રીજે સમયે અસખ્યેય ગુણા એમ છેલ્લા સમય સુધી સમજવુ આ પ્રથમ સમયે ગ્રહેલા દળિયાના નિક્ષેપનો વિધિ કહ્યો તે પ્રકારે બીજા, ત્રીજા આદિ સમયે ગ્રહેલા કર્મના દળિયા સબધી પણ સમ જવુ, એમ આ ક્રમે પ્રથમ સમયે થોડા, બીજે સમયે અ સખ્યેય ગુણો, ત્રીજે સમયે અસખ્યેય ગુણો ગુણશ્રેણિ દળિ યાનો નિક્ષેપ થાય છે આ અપૂર્વ કરણનું રહસ્ય કહ્યુ

અનિવૃત્તિ કરણ સબધી આમ કહેલુ છે —

અનિવૃત્તિ કરણને પ્રથમ સમયે જે જીવો હોય છે, જે હતા જે હશે તે બધાયની સમાન, એકરૂપ વિશુદ્ધિ હોય છે, બીજે સમયે પણ જે હોય છે, હતા અને હશે તેમની પણ સરખી વિશુદ્ધિ હોય છે એમજ બધાય સમયો સબધી સમજવુ વળી પહેલેથી ઉપર ઉપરના સમયે છેલ્લા સમય સુધી અનત ગુણ વધતી વિશુદ્ધિ થયા કરે છે આ કરણમા પ્રવેશ કર્યા જેમને સરખો કાળ થયો છે તેવા જીવોના પરસ્પર અધ્યવસાયોમા નિવૃત્તિ-(વ્યાવૃત્તિ) ભેદ હોતો નથી માટે અનિવૃત્તિ કરણ કહેવાય છે અનિવૃત્તિકરણમા જેટલા સમય હોય છે તેટલાજ અધ્યવસાયસ્થાનો આગળ આગળના કરતા અનતગુણ વૃદ્ધિવાળા હોય છે અનિવૃત્તિ કરણ કાળના અસ ખ્યેય ભાગોમાનો એક સખ્યાતમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર બાકી રાખીને મિથ્યાત્વનું અતરકરણ કરે

છે અતઃકરણનો કાળ અતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે અને અતર કરણ થતી વખતે ગુણશ્રેણીનો સખ્યાતમો ભાગ ઉપર્ણી નાખે છે, અને ઉપણાતા દળિયા પ્રથમ સ્થિતિમા અને બીજી સ્થિતિમા નાખે છે એમ ઉદીરણાથી ધકેલીને મિથ્યાત્વના ઉદયને દૂર કરીને ઉપશમ સમ્યકત્વ પામે છે વળી કહ્યુ છે કે —

मिच्छनुदयेक्खीणे लहइ सम्मत्तमोवसमीय।
सो लभेण जस्स लभइ आयहिय मलद्धपुव्व ज॥

મિથ્યાત્વનો ઉદય ક્ષીણ થતા તે જીવ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે જે સમ્યક્ત્વ પામ્યાથી પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત થયેલુ આત્મહિત, અર્હત્ આદિ તત્ત્વની પ્રતિપત્તિ [ઓળખાણ] આદિ થાય છે તે આ પ્રકારે–સમ્યકત્વનો લાભ થતા જન્મથી આધળો જેમ દેખતો થાય તેમ જીવ યથાવ સ્થિત (જેમ છે તેમ) વસ્તુ–તત્ત્વ સમજી શકે છે, અવલોકન કરી શકે છે, મહાવ્યાધિથી પરવશ થયેલા જીવને રોગ દૂર થતા જેવો આનદ થાય તેવો તેને અત્યંત પ્રમોદ પ્રગટે છે

અહિં અનિવૃત્તિકરણ થતી વખતે જીવ (મિથ્યાત્વ મોહ નીય, મિશ્રમોહનીય અને સમકીત મોહનીય) એમ મિથ્યા ત્વ પ્રકૃતિના ત્રણ રાશિ કરી દે છે, ત્યારે તે પ્રથમ ક્ષયોપશમ સમકત્વ પામે છે જે ત્રણ પુજ (ઢગલા) નથી કરતા તે પ્રથમ ઉપશમ સમ્યકત્વ પામે છે એમ સિદ્ધાતનો આશય છે કર્મગ્રથના મત પ્રમાણે તો પ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વજ થાય ~ અને તે ઉપશમના વખતમા ત્રણ પુજ (રાશિ) કરી દે છે

આમ ગ્રંથિભેદથી થતુ જ્ઞાન આત્મ ઉપયોગરૂપ લક્ષણવાળું જેને પ્રાપ્ત થયું છે તેને અન્ય વિકલ્પો શા કામના છે? ૬

मिथ्यात्वशैलपक्षच्छिद् ज्ञानदम्भोलिशोभित ।
निर्भय शक्रवद् योगी नन्दत्यानन्दनंदने ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —મિથ્યાત્વરૂપી પર્વતની પાંખોને છેદનાર જ્ઞાનરૂપી વજ્રથી શોભતા ઇન્દ્રસમાન નિર્ભય યોગી આનદ રૂપી નદનવનને વિષે ક્રીડા કરે છે

અનુના૦ —

મિથ્યા-ગિરિ-પાંખો ચીરી, જ્ઞાનવજ્ર સોહાય,
મુનિ નિર્ભય હરિ[1]સમ રમે, આનદનદનમાય ૭

જ્ઞાનમજરી —રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમા ઉપયોગ રાખનાર યોગી આત્માનંદરૂપ નદનવનમા ક્રીડા કરે છે કોની પેઠે? ઈન્દ્રની પેઠે યોગી કેવા થયા છે? મિથ્યાત્વ-વિપર્યાસ તેજ પર્વત, તેની (સતને તે અસત્ માનવુ અને અસતને સત્ માનવારૂપ) પાંખો છેદનાર જ્ઞાનરૂપ વજ્રથી શોભી રહ્યા છે, મિથ્યાત્વને તોડનાર જ્ઞાનરૂપ વજ્ર સહિત સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રમા પરિણમેલા યોગી શુદ્ધ આત્મના આનંદરૂપ નદન વનમા ક્રીડા કરે છે ૭

पीयूषमसमुद्रोत्थ, रसायनमनौषधम् ।
अनन्यापेक्षमैश्वर्यं ज्ञानमाहुर्मनीषिण ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —સમુદ્રમાથી નહિ ઉપજેલુ અમૃત, જરા-મરણ હરે તેવું રસાયન પણ ઔષધિઓથી તૈયાર કરેલુ નહિ,

[1] ઈન્દ્ર

હાથી-ઘોડા આદિ અન્યની અપેક્ષા વગરનું ઐશ્વર્ય-ઠકુરાઈ, (બીજુ ઠાકોરપણું તો અન્યની અપેક્ષાએ છે) તે જ્ઞાન છે, એમ મોટા પંડિતોએ કહ્યુ છે

અનુવા૦ —

રસાયણ ઔષધિ નહિ, અમી નહિ ઉદધિજાત,
પર ઉપર ઐશ્વર્ય નહિ, જ્ઞાન ગુણ વિખ્યાત ૮

જ્ઞાનમંજરી—સમુદ્રથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલુ અમૃત, ઔષધરહિત, જરા-મરણ નિવારનાર રસાયન, પર વસ્તુની અપેક્ષારહિત ઐશ્વર્ય (આશ્ચર્ય એવો પાઠ છે ત્યા ચમત્કારી લેવુ) એવુ તો જ્ઞાન છે, સ્વપરને પ્રકાશ કરવારૂપ લક્ષણવાળું જ્ઞાન પંડિતોએ કહ્યુ છે એથી ખરી રીતે જન્મ મરણ ટળે છે, સર્વ રોગથી મુક્ત થવાનું કારણ છે માટે રસાયણરૂપ જ્ઞાન છે યથા યેરીતે જોતાજ ચમત્કાર ઉપજે તેવુ જ્ઞાન છે, એમ આત્મ જ્ઞાન પરમ ઉપાદેય જ્ઞાન છે, યથાર્થ જાણવારૂપ અને પર ભાવને ત્યાગવારૂપ લક્ષણવાળું કહ્યુ છે, માટે અનાદિથી પર ભાવમા પરિણમેલો, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસયમમા મોહ પામેલો જીવ, પરભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી, આત્માને આવ રણરૂપ પરિણતિને યથાર્થપણે અંગીકાર કરીને પરભાવમા મોહ પામેલો તે જીવ સૂક્ષ્મનિગોદ આદિ ૧૪ જીવ સ્થાનો (સમાસ)-ના ભમે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અમૃતમા પરિણમેલો આત્મા, મિથ્યાત્વ આદિ દોષો દૂર કરી સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ અવસ્થા પામીને સ્વરૂપના જ્ઞાન અને આનંદવાળો થઇ સર્વ દોષથી રહિત થાય છે તેથીજ અમૃત, રસાયનરૂપ જ્ઞાન છે, તેને અવેજ ઉદ્યમ કરવા યોગ્ય છે

९ શમાષ્ટક

विकल्पविषयोत्तीर्ण स्वभावालम्बन सदा।
ज्ञानस्य परिपाको य स शम परिकीर्तित ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —ચિત્તવિભ્રમરૂપ વિકલ્પના વિસ્તારથી વિરામ પામેલ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનુંજ જેને નિરતર આલબન છે, અને જે જ્ઞાનનું શુદ્ધ પરિણામ છે તે શમ કહેવાય છે માટેજ ૧ અધ્યાત્મ, ૨ ભાવના, ૩ ધ્યાન, ૪ સમતા, અને ૫ વૃત્તિ ક્ષય એ પાચ પ્રકારના યોગમાનો સમતા નામનો ચોથો યોગ ભેદ કહ્યો

અનુવા૦ —

વિક૫ વિષયો છૂટતા, સદા સ્વરૂપ આધાર,
શુદ્ધ જ્ઞાન-પરિણામ જે, તે શમ, સમતા-સાર ૧

જ્ઞાનમજરી —હવે પાચમા જ્ઞાનાષ્ટકના કથન પછી શમાષ્ટક શરૂ કરે છે કારણકે જ્ઞાની જ્ઞાનથી ક્રોધાદિને શમાવે છે તેથી શમાષ્ટકનો વિસ્તાર કરે છે તપી જવા આદિરૂપ ભાવોમા ન પરિણમના ક્ષમા ઉપશમ (" દયા, શાતિ, સમતા ક્ષમા સત્ય, ત્યાગ વૈરાગ્ય") આદિ સ્વભાવપરિણામે પરિ ણમવુ તે શમ છે નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપ સુગમ છે, દ્રવ્યશમ -પરિણામમા અસમાધિ હોય અને પ્રવૃત્તિ સકોચી હોય તે દ્રવ્યશમ, શમસ્વરૂપનુ જેને શાસ્ત્રથી જ્ઞાન છે પણ તેમા ઉપયોગ નથી તે આગમથી દ્રવ્યશમરૂપ
ક્રોધને શમાવવારૂપ ક્ષમા આદિ જે માયા સ
સિદ્ધિ આદિ કે [illegible] આદિ અર્થ કે મુ

જાણી સેવાય તો તે પણ નોઆગમથી દ્રવ્ય શમ છે ભાવથી ઉપશમસ્વરૂપ ઉપયોગવાળો હોય તે આગમથી ભાવશમ છે મિથ્યાત્વ દૂર કરી, યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્રમોહના ઉદયને અભાવે ક્ષમાદિગુણમા પરિણમવુ તેનો આગમથી ભાવશમ છે તેના પણ લૌકિક અને લોકોત્તર એવા બે ભેદ છે લૌકિક તો વેદાતવાદિનો શમ, અને જૈનપ્રવચનને અનુસાર શુદ્ધ સ્વ રૂપમા રમણતા કે એકતા તે લોકોત્તર ભાવશમ સમજવો

પ્રથમના ચાર નયે ભાવ ક્ષમા આદિ સ્વરૂપ ગુણોમા પરિણમવાના કારણ મન-વચન-કાયાનો સંકોચ, કર્મના ફળનુ ચિંતન, તત્ત્વજ્ઞાન, (બાર) ભાવના આદિ શમ છે, છેલ્લા ત્રણ નયે -ક્ષયોપશમ ભાવે ક્ષમાદિ છે તે શબ્દનયે શમ છે, ક્ષપક શ્રેણિમા હોય છે તેવા સૂક્ષ્મ કષાયવાળાને સમભિરૂઢ નયથી ક્રોધાદિનો શમ હોય છે, ક્ષીણમોહાદિ ગુણસ્થાનોમા એવભૂત નયે કષાયનો શમ છે અહિં આ ભાવના છે -ચિંતા, સ્મૃતિ, વિપાક, ભય આદિ કારણોથી, ક્ષયોપશમ ભાવ આદિ સાધનથી, ક્ષાયિક શમ સાધવા યોગ્ય છે એ પ્રકારે શમપરિણતિ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ હોવાથી કરવા યોગ્ય છે તેજ કારણથી મૂળધર્મમા પરિણમવુ તેજ શુદ્ધ આત્મપદની પ્રવૃત્તિ છે સગ ત્યાગ, આત્મધ્યાન, સવરરૂપ ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે —

ચિત્તવિભ્રમરૂપ વિકલ્પનો વિસ્તાર ત્યાગવો, એટલે આત્માના અનુભવથી વર્ણાદિ વિષયો થકી પાછા હઠવુ, અનત ગુણપર્યાય સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન-ચારિત્ર સ્વરૂપ સ્વભાવના નિરતર આવરણવાળા એટલે આત્મસ્વભાવના દર્શનવાળા થવું, આત્મ સ્વભાવના જ્ઞાનવત, આત્મસ્વભાવમા રમનાર, આત્મસ્વભાવના

વિશ્રામી (સ્થિરતા કરનાર), આત્મસ્વભાવના આસ્વાદી (અનુભવી) થવુ, શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનનો પ્રૌઢ અવસર (તીવ્રજ્ઞાનદશા), પરિપાક, તે શમનું સ્વરૂપ કહ્યુ છે

હરિભદ્રપૂજ્યે યોગના પાચ પ્રકાર કહ્યા છે, ૧ અધ્યાત્મ યોગ, ૨ ભાવના યોગ, ૩ ધ્યાન યોગ, ૪ સમતાયોગ, ૫ વૃત્તિક્ષય યોગ

૧ અનાદિથી જે પરભાવ છે તે ઉદયના ભાવમા પ્રસન્નથવારૂપ છે એમ ધર્મ માનીને તેને પોતે તેવી ક્રિયા કરતા, ધર્મ બુદ્ધિએ અધર્મને ઇચ્છતો જે જીવ પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેજ જીવ જ્યારે એમ માને છે કે કર્મરોગ રહિત, નિ સગ શુદ્ધ આત્મ ભાવનાના અભ્યાસવાળા અત કરણનો સ્વભાવજ ધર્મ છે ત્યારે તે યોગવૃત્તિથી અધ્યાત્મયોગ કહેવાય છે

૨ સર્વ પરભાવને અનિત્ય આદિ બાર–ભાવનાઓથી વિશેષ વિચારી અનુભવભાવનાએ સ્વરૂપ સન્મુખ યોગના વર્તન (વૃત્તિ) થી મધ્યસ્થ (રાગદ્વેષ તજનાર) જીવ આત્માને મોક્ષના ઉપાયમા જોડે ત્યારે ભાવનાયોગ જાણવો.

૩ તેજ જીવ પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત એ ચાર ધર્મ ધ્યાનમાના કોઈ એક ધ્યાનમા તે રૂપ પરિણમે ત્યારે ધ્યાનયોગી કહેવાય.

૪ ધ્યાનના બળથી મોહ–કર્મોને બાળીને રાખ કરી નાખ્યા હોય અને તપી જવા આદિ પરિણતિથી રહિત થયેલા સમતા યોગી કહેવાય છે

૫ અનાદિ કાળથી જીવની વૃત્તિ યોગને આધીન, કર્મના

ઉદયને આધીન છે, તેનો ક્ષય, અભાવ કરી સ્વરૂપમા વર્તનાર (વૃત્તિનાળા) વૃત્તિક્ષય યોગી કહેવાય છે

એમ પાચ યોગોમા સમતા યોગી સાધનમા સર્વોત્તમ કુશળતાવાળો છે, એમ જ્ઞાનની પૂર્ણ અવસ્થા તે શમ સમજો. ૧

अनिच्छन् कर्मवैषम्य, ब्रह्माशेन [1]शम जगत् ।
आत्माभेदेन य पश्येदसौ मोक्षगमी शमी ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —કર્મથી થયેલા વર્ણાશ્રમ આદિ ભેદને નહિ ગણનાર, શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નયની સમજણથી ચરાચર જગતને આત્માથી અભિન્નપણે (સ્વાત્મતુલ્ય) એક રૂપ દેખે ("સર્વાત્મમા સમ દૃષ્ટિદ્યો, આ વચનને હૃદયે લખો") તે ઉપશમવત મોક્ષે જશે 'ભગવદ્ગીતા' મા અધ્યાય પાચમામા પણ કહ્યુ છે,

विद्याविनयसपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पडिता समदर्शिन ॥ १८ ॥
इहैव तैर्जित सर्गो येषा साम्ये स्थिर मन ।
निर्दोष हि सम ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिता ॥ १९ ॥

એટલો ભેદ છે કે ત્યા એકાતે અભેદ કહે છે, અહિંયા નયભેદ છે, નયવાસના તેજ માર્ગાનુસારિણી છે

અનુવાદ —

ન ગણે કર્મ-વિચિત્રતા, દ્રવ્ય દૃષ્ટિ જગ જોય,
આત્મ તુલ્ય સમ દૃષ્ટિ દે, મોક્ષગામી શમી હોય ૨

૧ સમ પણ પાઠ છે અને ગીતામા તેજ પાઠ મનેએ સ્વીકારેલો છે

ભગવદ્ગીતા અધ્યાય પાચમાના ૧૮ ૧૯ શ્લોકના અર્થ –

"(આત્માના જ જેની બુદ્ધિ છે, તેમાજ જેનું મન છે, તેમાજ જેની નિષ્ઠા છે, તે આત્મામાજ જેઓ પરાયણ (આસક્ત) છે અને તે આત્માના જ્ઞાન વડે જેના પાપ ધોવાઈ ગયા છે એવા પુરૂષોજ પુનર્જન્મ રહિત મોક્ષને પામે છે ૧૭) એવા જ્ઞાનીઓ વિદ્યા તથા નમ્રતાવાળા બ્રાહ્મણમા, ગાયમા, હાથીમા અને કુતરામા તથા ચાડાળમા પણ સમ દૃષ્ટિવાળા હોય છે ૧૮

એ પ્રમાણે જેઓનુ મન સમદૃષ્ટિમા છે સ્થિર છે, તેઓએ આ લોકમાજ સસારને જીત્યો છે, અને બ્રહ્મ પણ નિર્દોષ તથા સમભાવરૂપ હોવાથી તેઓ બ્રહ્મમાજ સ્થિત થયા છે એમ જાણવુ ૧૯"

કર્મના ઉદયથી, આવરણથી અને ક્ષયોપશમના ભેદને લઈને ગતિ, જાતિ, વર્ણ, આકૃતિ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય આદિ કે ઓછુ, અધિકુ જ્ઞાન વીર્ય પ્રગટયુ હોય તેથી જે વિષમતા, વિચિત્રતા જણાય છે, તેને નહિ ગણતા ચેતનાલક્ષણ બ્રહ્મના અશની અપેક્ષાએ અથવા દ્રવ્યાસ્તિકનયથી કે અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, પ્રદેશવત્વ અને અગુરુલઘુત્વ, ચેતનત્વ, અમૂર્તત્વ, અસખ્યેય પ્રદેશત્વ પરિણતિથી ચરાચર જગત્ આત્મ તુલ્યવૃત્તિથી સમાનપણાથી જે યોગી જુએ, તે સર્વ જીવો પ્રત્યે સમ–રાગદ્વેષરહિત–પણે વર્તતો સર્વ કર્મક્ષયવાળી અવસ્થારૂપ મોક્ષે જાય કારણ કે જે યોગી સર્વ જીવો જીવપણે સમાન છે એવી વૃત્તિ રાખી, રાગદ્વેષ

પરિણતિ તજી, આત્મમગ્નભાવના પરિચયથી થાય છે, તે મોક્ષગામી (સમીપ મુક્તિગામી) થાય છે ૨

आरुरुक्षुर्मुनिर्योगं श्रयेत् बाह्यक्रियामपि ।
योगारूढः शमादेव, शुद्ध्यत्यन्तर्गतक्रियः ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —સમાધિરૂપ યોગ માર્ગે ચઢવા ઈચ્છતા મુનિ બાહ્ય આચારનો પણ આશ્રય લે, એટલે સાધક પ્રીતિ, ભક્તિ, વચનરૂપ શુભસંકલ્પમય ક્રિયાએ અશુભ સંકલ્પ ટાળતો આરાધક થાય, સિદ્ધ કર્યો છે યોગ જેણે તે તો રાગદ્વેષના અભાવરૂપ ઉપશમથીજ કૃતાર્થ છે, યોગ-ગિરિ શિખરે ચઢેલા પુરુષને અંતર્ગત ક્રિયા હોવાથી એટલે અંદર આવી છે ક્રિયા જેને તેને અસંગ ક્રિયા છે, તે લક્ષરૂપ છે, આવગનરૂપ નથી, ઉપશમથીજ તે શુદ્ધ થાય છે

અનુવા૦ —

યોગ ગિરિ ચઢનાર મુનિ, કરે ક્રિયા પણ શુભ,
યોગારૂઢ શમથી જ છે, અસંગ ક્રિયાએ શુદ્ધ ૩

જ્ઞાનમંજરી —યોગરૂપ પર્વતપર ચઢવા ઈચ્છનાર મુનિ એટલે ભાવસાધક પ્રીતિ, ભક્તિ, વચનરૂપ શુભ સંકલ્પ વડે અશુભ સંકલ્પો વારતા આરાધક થાય છે, પરંતુ સિદ્ધયોગી રાગદ્વેષના અભાવથી ઉપશમવંત બની કૃતાર્થ થાય છે, બાહ્ય આચાર પાળતા છતા ક્રોધના અ [illegible] ર્મંગ
થાય છે કેવા મુનિ ? [illegible]
સાધન રત્નત્રયી લક્ષણ યોગ [illegible]
વળી કેવા મુનિ ?

રૂપ ક્રિયા એવા, એમ અશ્યતર ક્રિયાવાળા, [illegible] ણમેલા મુનિ ક્ષમારૂપ શમથી એટલે માર્દવ, આર્જવ [illegible] (નિર્લોભતા)ની પરિણતિરૂપે પરિણમેલા, નિર્મળ [illegible]

ध्यान-वृष्टेर्दयानद्या शमपूरे प्रसर्पति ।
विकारतीरवृक्षाणा मूलादु मूलन भवेत ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —ધ્યાનરૂપ વર્ષાદથી દયારૂપ નદી [illegible] રૂપ પૂર આવતા ચિત્તના અશુદ્ધ ભાવરૂપ [illegible] ઝાડ મૂળથી ઉખડી જાય

અનુવાદ —

ધ્યાન વૃષ્ટિથી શમપૂરે, દયા [illegible]
વિકાર તીર વૃક્ષો વહે, મૂળથી [illegible]

જ્ઞાનમજરી —ચિત્તની અન્તર્મુહૂર્ત [illegible] સ્થિરતા (એકાગ્રતા) થવી તે ધ્યાન છે [illegible]—

अतोमुहुत्तमित्त चित्तावत्थाणमेगव[illegible]।
छउमत्थाण झाण, जोगनिरोहो जिण[illegible]॥

અર્થ —અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર એક [illegible] સ્થને છદ્મસ્થનુ ધ્યાન કહ્યુ છે, [illegible] ધ્યાન તો જિન-કેવળીને હોય છે

અહિં તો નિમિત્તરૂપે દેવગુરુ [illegible] આદિ સહિત ચિત્તની એ[illegible]ધ્યાન છે તે આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સં[illegible] છે

ત્યા આજ્ઞાનો નિર્ધાર તે [illegible] છે [illegible] અનંતપણુ, પૂર્વાપર અવિરોધપણુ [illegible]

સ્કારપૂર્વક ચિત્તનુ શાત થવુ તે આજ્ઞા વિચય ધર્મધ્યાન છે એ પ્રકારે અપાય આદિ ભેદો વિષે પણ નિર્ધાર (શ્રદ્ધા) જ્ઞાનપૂર્વક અનુભવ સહિત ચિત્તની વિશ્રાતિ તે ધ્યાન જાણવુ તેમજ શુકલ ધ્યાનમા પણ સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રની એકતા સમજવી આવી ધ્યાનરૂપ વૃષ્ટિ થવાથી દયારૂપ નદીમા શમરૂપ પૂર ચઢી આવતા વિકારરૂપ કાઠે ઉગેલા ઝાડ ઉખડી જાય દયા એટલે પોતાના અને પરના ભાવપ્રાણની ઘાત ન થવારૂપ ભાવદયા "શ્રી વિશેષાવશ્યક" મા ગણધરવાદ નામના અધિકારે સ્વપરના દ્રવ્ય પ્રાણની રક્ષારૂપ દ્રવ્ય દયામા પણ દયાનો આરોપ કર્યો છે, કારણ કે ભાવદયાની બુદ્ધિનુ અને તેના લક્ષણનું કારણપણું દ્રવ્યદયા છે તેથી દ્રવ્યદયા તો કારણરૂપ છે અને ભાવદયા તો ધર્મ છે આ પ્રકારની દયાનદીએ ધ્યાન યોગથી સર્વ કષાયની પરિણતિ શાત થવારૂપ શમનું, રાગદ્વેષના અભાવવાળા વચન ધર્મરૂપ શમનું પૂર ચઢી આવે ત્યારે કામક્રોધાદિ અશુદ્ધ આત્મ પરિણામરૂપ કાઠા ઉપરના વૃક્ષો મૂળથી ઉખડી જઈ નાશ પામેજ કારણ કે આ આત્મા વિષય-કષાયના વિકારોથી પીડાતો, આત્મગુણોને આવરણ કરનાર કર્મોના ઉદયથી પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તેજ આત્મા સ્વરૂપમા આવી જવાથી આત્મામા તલ્લીન થતા ચઢતા જતા શમરૂપી પૂરે વિકારોને મૂળથી ઉખેડી નાખે છે

ज्ञानध्यानतपःशील-सम्यक्त्वसहितोऽप्यहो ।
न नाप्नोति गुणं साधुयमाप्नोति शमान्वित ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ —નરાજ્ઞાન, ગ તતીય ચરિપામ રી પાનરૂપ

ધ્યાન, ઇચ્છાના નિરોધરૂપ ૧૨ પ્રકારે તપ, બ્રહ્મચર્ય અને આત્માની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વ એટલા બધા ગુણોવાળો સાધુ પણ, જે ગુણ શમગુણે અલંકૃત પુરૂષ પામે છે, તે પામતો નથી

અનુવા૰ —

જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, શીલ ને, સમકીત સહીત હોય,
તે પણ શમગુણધારી સમ, લાભ ન પામે કોય. ૫

જ્ઞાનમંજરી —તત્ત્વની ઓળખાણરૂપ જ્ઞાન, પરિણામની સ્થિરતારૂપ ધ્યાન, ઇચ્છાનિરોધરૂપ તપ, બ્રહ્મચર્યરૂપ શીલ, તત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વ ઇત્યાદિ ગુણોવાળા, રત્નત્રયરૂપ સાધનથી મોક્ષ સાધનાર સાધુ જે કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણ પ્રાપ્ત કરતા નથી તે ગુણ શમતારૂપ ચારિત્રવાળા પામે છે અહિં જ્ઞાનાદિ ગુણો કહ્યા તે નિ ાવરણ, નિર્મળ કેવળજ્ઞાનને પ્રગટ કરવામા પરંપરા કારણરૂપ છે અને શમ એટલે કષાયનો અભાવ, યથાખ્યાત ચારિત્ર તો કેવળજ્ઞાનનું આસ ા (નિકટ) કારણ છે અપૂર્વકરણ, સમીકરણ, કિટ્ટી (કૃષ્ટિ) કરણરૂપ વીર્યથી સૂક્ષ્મ લોભના ખડ ખડ કરી તેનો ક્ષય કરે છે ત્યારે નિર્વિક ા સમાધિમા અભેદ રત્નત્રયી પરિણતિ હોય છે અને ક્ષીણમોહ નામના બારમા ગુણસ્થાને તે યથાખ્યાત ચારિત્રવત પરમ શમગુણધારી જ્ઞાનાવ ણ, દર્શનાવરણ અને અતરાય કર્મોનો ક્ષય કરે છે અને સપૂર્ણ, નિર્મળ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને પરમ દાનાદિ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે માટે જ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનવાળા જે પ્રાપ્ત કરતા નથી, તે પ મ શમગુણધારી પ્રાપ્ત કરે છે તેથી જ દર્શન, જ્ઞાનમા

નિપુણ ધીર પુરૂષો (૧૪) પૂર્વનો અભ્યાસ કરે છે, ગુરુકુલ વાસનો આશ્રય કરે છે નિર્જન વનમા રમણતા કરે છે આત્મવિશુદ્ધિના ઇચ્છક શમની પૂર્ણતા માટે ઉદ્યમ કરે છે ૫

स्वयंभूरमणस्पर्धि-वर्धिष्णु शमता-रस ।
मुनिर्येनोपमीयेत कोऽपि नासौ चराचरे ॥ ६॥

ભાવાર્થ —અર્ધરજ્જુ પ્રમાણ છે ના સ્વયભૂરમણ સમુદ્રના વિસ્તારની સ્પર્ધા કરનાર ઉપશમ રસ જેનો છે એવા મુનિને જેની ઉપમા આપીએ એવો કોઈપણ પદાર્થ સચરાચર જગતમા જણાતો નથી

અનુવાદ —

સ્વયભૂરમણ સમુદ્રસમ, શમતારસ વિસ્તાર,
નિત્ય વધે જે મુનિ-મને, તે અનુપમ જગસાર ૬

જ્ઞાનમંજરી —અર્ધરજ્જુ જેટલા વિસ્તારવાળા છેલ્લા સ્વયભૂરણસમુદ્ર સમાન વધતા જતા, રાગદ્વેષ રહિત ભાવરૂપ શમતા રસવાળા મુનિ, ભૂતકાળના રમણીય વિષયોનું સ્મરણ નહિ કરનારા, વર્તમાનમા ઈન્દ્રિયોથી જણાતા વિષયોમા રમણ નહિ કરનારા, ભવિષ્ય કાળમાટે મનોહર વિષયોની ઈચ્છાનો અભાવ કરનારા એમ ત્રિકાળ વિષયત્યાગી મુનિને જેની ઉપમા ઘટે એવો કોઇ પણ પદાર્થ ચરાચર વિશ્વમા વિખ્યાત નથી, કારણકે અચેતન પુદ્ગલના સમૂહથી ઉપજેલુ બધ મૂર્ત (વર્ણ, ગધ, રસ સ્પર્શાદિવાળુ) છે, તે સહજ, આત્યતિક, નિરૂપમ ચારિત્રરૂપ શમભાવ કે સમતારસની સરખામણી શી રીતે કરી શકે? કારણ દુર્લભ શમતારસ સકળ વિશ્વના શુભ-અશુભ

ભાવથી પર છે, રાગદ્વેષપણાથી રહિત ભાવ છે અને શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ છે કહ્યુ છે —

चन्द्रिज्ञमाणा न समुल्लसंति, हेलिज्ञमाणा न समुज्ज्ञन्ति।
दन्तेण चित्ते न चलन्ति धीरा, मुणी समुग्घाइयरागदोसा ॥

અનુવાદ —

વદે બધા તોય ન હર્ષ માને, નિંદે છતા જેહ ન રોષ આણે,
દમે બધા તોય ન દુ ખી થીગ, મુનિ તરે સર્વે કષાય-નીર

बालाभिरामे सु दुहाविलेसु, न त सुह कामगुणेसु राय ।
विरत्तकामाण तवोधणाणं, ज भिक्खुणो सीलगुणे रयाणं ॥

ભાવાર્થ —કામથી વિરક્ત અને શીલ ગુણમા આસક્ત તપોધન ભિક્ષુઓને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ અજ્ઞાનીને સુદર ભાસતા પણ દુ ખથી ખરડાયેલા-મલિન કામ ગુણોમા રાજાને પણ હોતુ નથી

એમ શમતાનો સ્વાદ લેનારને રાજાધિરાજના ભોગ રોગ જેવા, ચિંતામણિના સમૂહ કાકરાના ઢગલા જેવા અને દેવો ભૂડ જેવા ભાસે છે તેથી સયોગોથી ઉત્પન્ન થતી મીઠાશ દુ ખ રૂપ છે અને શમતા એજ મહા આનંદસ્વરૂપ છે ૬

शमसूक्तसुधासिक्त येषा नक्तदिन मन ।
कदापि ते न दह्यन्ते रागोरगविषोर्मिभि ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —ઉપશમનું વર્ણન કરતા સુભાષિતો (સુવચનો) રૂપ અમૃતનો છટકાવ જેમના મનમા રાત્રિદિવસ થઇ રહ્યો છે, તે મહાપુરુષો રાગરૂપી સર્પના વિષની લહેરીઓથી (મર્છાથી)

અનુવાદ —

રાતદિન મન જેમનું, શમશબ્દામૃત લીન,
રાગ-નાગ-વિષ-લ્હેરથી, બળે ન કદી સ્વાધીન ७

જ્ઞાનમંજરી —જે મહાત્માઓના મનમા, કષાયના અભાવવાળા ચારિત્ર પરિણામરૂપ શમના સુભાષિતોરૂપી અમૃતનો છટકાવ અહોરાત્ર થયા કરે છે, તે આસક્તિરૂપ રાગ નાગના ઝેરની લહેરીઓથી કદાપિ બળતા નથી, જગતવાસી જીવોને રાગરૂપી નાગ ડસ્યો છે, ઝેરની લહેરે તેમનું મગજ ઘુમી રહ્યું છે ઇષ્ટ-સંયોગ અને અનિષ્ટ-વિયોગ માટેની ચિંતાથી ભમે છે, આગળ આગળથી શોચ કરાવે તેવી કલ્પનાઓના ક્ષેત્રો ઉઠાવે છે જગતની એંઠરૂપ અનેક પુદ્ગલસ્કંધોનો સંગ્રહ કરે છે, અનેક જણની પાસે પૈસા પેદા કરવાના ઉપાયો યાચે છે, કૂવાઓમા ઉતરે છે, વહાણો વડે સમુદ્રમા પ્રવેશ કરે છે, દ્રવ્યાદિ અહિતકારી ઉપાધિને હિતરૂપે માનનારા તેજ જીવો જ્યારે જગતને ઉપકારી તીર્થંકરના વાક્યો સાંભળી શમતારૂપ ધન પામે છે ત્યારે સ્વરૂપના આનંદને અનુભવે છે, સ્વભાવનું જ્ઞાન, સ્વભાવની રમણતા અને સ્વભાવના અનુસરથી સદા અનંતતામા મગ્ન થઈ આત્મગુણના આનંદવનમા વિચરે છે માટે સર્વપરભાવમા એકતા થઈ ગઈ છે તે તજીને શમતા પાળવા યોગ્ય છે ७

गर्जद्ज्ञानगजोत्तुङ्गरङ्गद्ध्यानतुरङ्गमा ।
जयन्ति मुनिराजस्य शम-साम्राज्यसंपदः ॥

ભાવાર્થ —જ્યા ગર્જતા જ્ઞાનરૂપ હાથી અને મોટા ખેલતા ધ્યાનરૂપ ઘોડા છે એવી મુનિરૂપ રાજાની ઉપશમ-

રૂપ સામ્રાજ્ય (ઠકરાઇ) ની સપદાઓ (સપત્તિ) જયવત વર્તે છે

અનુવાદ —

જ્ઞાન-ગજ ગાજી રહ્યા, ધ્યાન અશ્વના ખેલ,
શમ-સામ્રાજ્ય વિલાસજય, મુનિ રાજા સુખ રેલ ૮

જ્ઞાનમંજરી —મુનિરૂપી રાજાની શમરૂપ સામ્રાજ્ય-સપત્તિ જયવત વર્તે છે કેવી છે સપત્તિ? સ્વપર પ્રકાશક સ્ફુરતા જ્ઞાનરૂપ ગાજતા હાથી વડે (ઉંચી) મહાન અને વધતા ધ્યાનરૂપ નાચતા, ખેલતા ઘોડાવાળી છે, એથી જ્ઞાન-ગજ અને ધ્યાન-અશ્વોથી શોભતી નિર્ગ્રંથરૂપ રાજાની રાજ્ય સપદા જયવત વર્તે છે માટે સમતાના ધામરૂપ મુનિઓનું મહારાજપણું સદા જયવતુ છે તેથી શમના અભ્યાસી થવુ એ ઉપદેશ છે ૮

---

૭ ઇન્દ્રિય-જયાષ્ટક

**बिभेषि यदि ससाराद्, मोक्षप्राप्तिं च काङ्क्षसि ।
तदेंद्रियजयं कर्तुं, स्फोरय स्फारपौरुषम् ॥ १ ॥**

ભાવાર્થ —જો તુ સસારથી બીતો હોય અને મોક્ષની પ્રાપ્તિને ઇચ્છતો હોય તો ઇન્દ્રિયોનો જય કરવા માટે દેદીપ્યમાન પરાક્રમ પ્રગટાવ (ફોરવ)

અનુવાદ —

જો તુ ત્રાસે ભવ થકી, ઇચ્છે મુક્તિ હાવ,
તો ઇન્દ્રિયો જીતવા, પ્રબળ બળ પ્રગટાવ

જ્ઞાનમંજરી —શમ પ્રગટ થવામા અતરાય કરનાર ઇન્દ્રિયોની અભિલાષાઓ છે, તેથી ઇન્દ્રિયો જીતવાથી જ શમ અવસ્થા આવે છે, માટે ઇંદ્રિયજયાષ્ટક વર્ણવે છે

ઇન્દ્ર એટલે જીવ, સર્વ પરમ ઐશ્વર્યના યોગે જીવ ઈન્દ્ર છે ઇન્દ્ર (જીવ) જેથી ઓળખાય, તેવુ ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય, કારણ કે ઇન્દ્રિયો જીવને સૂચવે છે, દર્શાવે છે, પ્રગટ કરે છે, ઓળખાવે છે, ઇન્દ્રિયના વિષયના અનુભવથી જણાવનાપણાની સિદ્ધિ થાય છે તે સિદ્ધિ થતા 'उपयोगलक्खणोजीवो' ઉપયોગ લક્ષણે ઓળખાતો જીવ એમ જીવની સિદ્ધિ થાય છે

બે પ્રકારની ઇન્દ્રિયો છે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયો, ભાવ ઇન્દ્રિયો દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય પણ બે પ્રકારની છે નિવૃતિ ઇન્દ્રિય, ઉપકરણ ઇન્દ્રિય ત્યા નિર્વૃતિ એટલે અગોપાગોની ઇન્દ્રિયદ્વારરૂપ રચના ઉપકરણ તે નિર્માણ નામકર્મ અને અગોપાગ નામકર્મરૂપ કર્મવિશેષથી સસ્કાર પામેલા શરીરના જે પ્રદેશો તે નિર્વૃતિ બાહ્ય અને અભ્યતર એમ બે પ્રકારે છે તેને જેમ જેમ હાનિ ન પહોચે અને તેને મદદ મળે તેવો ઉપકાર કરે તે ઉપકરણ પણ બાહ્ય, અભ્યતરરૂપે બે પ્રકારે છે ભાવ ઇન્દ્રિયના પણ લબ્ધિ અને ઉપયોગ એમ બે ભેદ છે મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, ચક્ષુદર્શનાવરણીય, (જે શક્તિને આવરણ કરનાર કર્મ) અને વીર્યાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થતી સ્પર્શાદિ ગ્રાહકશક્તિ તે લબ્ધિ છે સ્પર્શઆદિનું જાણવુ તે ઉપયોગ છે સ્પર્શઆદિ જ્ઞાન રૂપ ઉપયોગ છે

અહિ વર્ણઆદિ જ્ઞાનને ઇન્દ્રિયોના વિષય કહ્યા છે, પરંતુ મનોહર કે અણગમતા વર્ણ આદિમા ઇષ્ટ–અનિષ્ટતા થવાથી ઇષ્ટ પ્રત્યે આકર્ષણ અને અનિષ્ટ પ્રત્યે વિમુખતા ઉપજવારૂપ મોહ પરિણતિનેજ જ્ઞાનમગ્ન મહાત્માઓ વિષયપણે ગણે છે નહિતો જો જ્ઞાનને વિષયપણાવાળુ માનીએ તો સિદ્ધ ભગવાનના જ્ઞાનને પણ વિષયોવાળું જ્ઞાન માનવારૂપ આપત્તિ દોષ આવે માટે રાગ–દ્વેષપણે પ્રવર્તતા જ્ઞાનને વિષયરૂપ (મોહરૂપ) ગણાય કારણ અને કાર્યમા એક્તા હોય છે ચારિત્ર મોહના ઉદયથી નહિ રમવાયોગ્ય ભાવમા રમણતા તે અસંયમ છે ત્યા વર્ણાદિક માત્ર જ્ઞેય (જાણવાયોગ્ય પદાર્થરૂપે) જ નથી પણ સુંદર લાગવાથી તેમા રમણીયરૂપ ઇષ્ટબુદ્ધિ થાય છે વિષયોની ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રવર્તતા જ્ઞાનનું ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણે પરિણમવું અટકે તે ઇન્દ્રિય વિજયજય છે એમ કેમ વ્યાખ્યા કરી? એમ કોઇ કહે તો ઉત્તર કે જે દ્વારથી વર્ણાદિનું જ્ઞાન થાય પણ ઇષ્ટ–અનિષ્ટતા ન થાય તે ઇન્દ્રિય–જય છે, તે અનાદિની અશુદ્ધ, અસયમરૂપ પરિણતિને રોકવારૂપ છે, ત્યા જ્ઞાન તો આત્માનું પોતાનું લક્ષણ હોવાથી સ્વપર પ્રકાશકરૂપ સાધ્ય છે, ઇષ્ટ–અનિષ્ટપણાથી થતો વિભાવજ સગના યોગે અનાદિની પરંપરાથી થયેલા અશુદ્ધ ભાવ છે તે સર્વ પ્રકારે તજવા યોગ્ય છે તેથીજ ઇન્દ્રિયો જીતવા યોગ્ય છે ત્યા દ્રવ્ય જય ઇન્દ્રિયોને સંકોચવા આદિરૂપ છે અને ભાવજય ચેતના અને વીર્યનું સ્વરૂપમા પ્રવર્તવું તે છે

નૈગમનયથી નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણરૂપ ઇન્દ્રિયની પરિણતિ નિર્માણ આદિ કર્મના ઉદયે થયેલા ઇન્દ્રિયસસ્થાનો છે ઋજુસૂત્ર નયે પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામા તત્પર થયેલ નિર્વૃત્તિ

घारमणत भुत्ता घता चताय धीरपुरिसेहिं ।
ते भोगा पुण इच्छइ भोत्तु तिण्हाउलो जीयो ॥

અનુવાદ —

જે ભોગોને છોડે, પુરૂષો એંઠ ગણી, અથવા,
અનંત વાર અહી ઓપ્યા, તે તૃષ્ણાકુળ ચહે ગ્રહવા ૨

તૃષ્ણાથી આકુળ વ્યાકુળ થયેલાનેજ વિષયો રમણીય ભાસે છે અને તે તૃષ્ણા અનાદિ અભ્યાસને લીધે વિષયના પ્રસગથી વધે છે તેથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે ૨

सरित्सहस्रदु पूर-समुद्रोदरसोदर ।
तृप्तिमान् नेंद्रियग्रामो भव तृप्तोऽतरात्मना ॥ ३ ॥

ભાષાર્થ —હજારો નદીઓથી પુરાવો મુશ્કેલ એવો સમુદ્રના પેટનો સગો ભાઈ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ તૃપ્ત થાય તેમ નથી એવુ જાણી તુ સમ્યક્ શ્રદ્ધાને કરી તૃપ્ત થા

અનુવા૰ —

ધરાય નહિ નદી સહસ્રથી, એવા ઉદધિ સમાન,
ઇન્દ્રિય ઇચ્છા રહે ઉણી, સમ્યક્ત્વે તૃપ્તિ આણ ૩

જ્ઞાનમજરી —હે! ભવ્ય, આ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ કદી તૃપ્ત થવાનો નથી કારણકે નહિ ભોગવેલા પદાર્થોમા ઇચ્છા, ભોગવાતા પદાર્થોમા મમતા અને પૂર્વે ભોગવી લીધેલા પદાર્થોનુ સ્મરણ એમ ત્રણે કાળ સબધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ થઇ રહી છે માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા આસક્તિવાળાને તે તે પદાર્થોથી તૃપ્તિ થતી નથી

ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ કેવો છે? હજારો નદીઓથી પણ જે

ધરાતો નથી એવા મોટા પેટવાળા સમુદ્રના મગાભાઇ જેવો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ છે તેથી ઇંદ્રિયોની અભિલાષા પૂરતા છતા અપૂર્ણ રહે તેવી છે, માત્ર શમસંતોષથી પૂરાય તેમ છે, તે માટે હિત શિખામણ દીધી છે કે હે! ઉત્તમ પુરુષ, આત્માના અંતરંગસ્વરૂપથી અતરાત્માથી તૃપ્ત થા સ્વરૂપના અવલંબન સિવાય તૃષ્ણાનો ક્ષય થતો નથી કારણ કે આ જીવ સંસાર ચક્રની મધ્યમા રહેલા પર ભાવોને પોતાપણે માનનાર, " શરીરજ આત્મા છે " એમ બાહ્ય ભાવમા આત્મબુદ્ધિ કરનાર બહિરાત્મા બની અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ સુધી મોહથી રગદ્રોળાયેલો પરિભ્રમણ કરે છે, તેજ જીવ નિસર્ગ (સ્વાભાવિક સમજણ) કે અધિગમ (ઉપદેશ આદિથી થયેલી સમજ) વડે સ્વરૂપ અને પરરૂપ ના ભેદ વિજ્ઞાનથી "હુ શુદ્ધ છુ" એવો નિશ્ચય કરી સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આત્માને આત્માપણે જાણનાર, રાગ આદિને પરરૂપે નિર્ધાર કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ અતરાત્મા કહેવાય છે, તેજ જીવ, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિના અવસરે નિર્ધારકરેલા તત્સ્વરૂપની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ થતા, પરમ આનંદમય, સંપૂર્ણ સ્વ ધર્મની પ્રગટતાના ભોગવનાર સિદ્ધ પરમાત્મા થાય છે તેથી મિથ્યાત્વને દૂર કરી આત્મસ્વરૂપના ભોગ વડે એંઠ, મળ કે કાદવ સમાન વિષયોને તજે છે —

विमयविस हालाहल, विसयविस उक्कड पीय ।
तार्णं विमयविसया पिउ विसयविसविसुइयाइ ति ॥
कामभोगग्रहो दुष्ट कालकूटविपोपम ।
तद्व्यामोहनिवृत्त्यर्थमात्मभोगोऽमृतोपम ॥

વિષય વિષ ઉત્કૃષ્ટપણે પીધુ છે, વિષયને વિરેચન કરનાર અતિ-વિષ હવે પી જેથી વિષયવિષની વિશુચિકા (ઝાડો-ઉલટી) થાય.

કામ ભોગ એ દુષ્ટ ગ્રહ છે, કાળકુટ ઝેર જેવા છે, તેની મુંઝવણ દૂર કરવા માટે આત્મભાવ અમૃત સમાન છે ર માટે આત્માના અનુભવથી તૃપ્તિ કર ૩

आत्मान विषयै पाशैर्भववासपराङ्मुखम ।
इं द्रयाणि निबध्नन्ति मोहराजस्य किंकरा ॥ ४॥

ભાવાર્થ —અસાર વાસથીવિમુખ આત્માને મોહરાજાના નોકર સમાન ઇન્દ્રિયો વિષયરૂપ દોરડાથી બાંધે છે મહામોહ રાજાનો વડો બેટો રાગ કેસરી, તેનો વિષયાભિલાષ નામે પ્રધાન છે, તેના સતાન ઇન્દ્રિયો છે

અનુવાદ —

મોહરાય-સેવક સમી, ઇંદ્રિય બાંધે બધ,
વિષય-પાશથી જીવને, ભવભીરૂને પ્રતિબંધ ૪

જ્ઞાનમંજરી —સંસારમા વસવાથી ઉદ્વેગ પામેલા આત્માને ઇન્દ્રિયો ભવવાસમા દૃઢ કરે છે, બાંધી નાખે છે શાના વડે? વિષયરૂપ પાશથી ઇન્દ્રિયોરૂપ મોહ રાજાના આ નોકરો મોહના પરિવારરૂપ, મોહના સતાનની ઉપમા જેમને અપાઇ છે તેમા મુખ્ય રાગકેસરી છે તે જગતને મુંઝવનાર છે તેનો પ્રધાન વિષયાભિલાષ નામે છે ભવના મૂળરૂપ વિષયોનો ત્યાગ હિતકારી છે ૪

गिरिमृत्स्ना धन पश्यन् धावतीन्द्रियमोहित ।
अनादिनिधन ज्ञान-धन पार्श्वे न पश्यति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયોના મોહમા પડેલો જીવ પર્વતની માટી (કાચુ સોનું, રૂપુ)ને ધન માનતો આમ તેમ દોડે છે, પરતુ અનાદિ અને અનત (આદિ-અતરહિત) જ્ઞાનધન (જ્ઞાનરૂપી ધન) પાસે છે છતા ત દેખતા નથી સત્તાવિશ્રાત (સત્તામા રહેલુ) કેવળ જ્ઞાનરૂપ ધન પાસે છે કહ્યુ છે—"केवलनाणमणत जीवसरूव तय निरावरण" કેવળજ્ઞાન અનત અને નિરાવરણ છે તથા જીવનું સ્વરૂપ છે

અનુવાદ—

ગિરિધૂળ ધન ગણી દોડતો, ઇન્દ્રિય-મોહે ગ્રસ્ત,
જ્ઞાન અનાદિ અનંત ધન, પાસે જુએ ન મસ્ત ૫

જ્ઞાનમંજરી—સુવર્ણ આદિક પર્વતની માટીને ધન જાણી, ઇન્દ્રિયોના વિષયમા આસક્ત એવો મૂઢ જીવ આમતેમ ભમે છે, ત્યારે પોતાનું તત્વજ્ઞાનરૂપ ધન પાસે છતા જોતો નથી કેવુ જ્ઞાન છે? સત્તાની અપેક્ષાએ આદિ રહિત અને અત રહિત સત્તા વિશ્રાન્તિરૂપ છે કહ્યુ છે કે—' केवलनाणमणत समासरूव तय निरावरण ' સિદ્ધપણે અવિનશ્વર (અવિનાશી) હોવાથી નિગોદ અવસ્થા સુધીમા પણ અત્યત બોધરૂપ જ્ઞાન મહામોહના ઉદયના પણ સત્તામા રહેલુ છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશ વિરતિ અને સર્વવિરત (સાધુઓ)ને સાધ્યરૂપ, નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ શુક્લધ્યાનના ફળરૂપ, અર્હંત અને સિદ્ધોનુ પરમ સ્વરૂપ જે કેવળ જ્ઞાનરૂપ ધન પોતાનુ, સહજ છે તને વિસારીને મૂઢ મનુષ્યો ઉપાધિરૂપ માટીને પત્થરમા ધનની કલ્પના કરી મોહ પામે છે, મુઝાય છે ૫

વિષય વિષ ઉત્કૃષ્ટપણે પીધુ છે, વિષયને વિરેચન કરનાર અતિ વિત્ત હવે પી જેવી વિષયવિષની વિશુચિકા (ઝાડા-ઉલટી) થાય

કામ ભોગ એ દુષ્ટ ગ્રહ છે, કાળકૂટ ઝેર જેવા છે, તેની મુંઝવણ દૂર કરવા માટે આત્મભાવ અમૃત સમાન છે ૨ માટે આત્માના અનુભવથી તૃપ્તિ કર ૩

આમાન ત્રિષયે પાશભવવાસપરાઙ્મુખમ ।
ઇન્દ્રિયાણિ નિબધ્નન્તિ મોહરાજસ્ય કિંકરા ॥ ૪ ॥

ભાષાર્થ —સસાર વાસથીવિમુખ આત્માને મોહરાજાના નોકર સમાન ઇન્દ્રિયો વિષયરૂપ દોરડાથી બાધે છે મહામોહ રાજાનો વડો બેટો રાગ કેસરી, તેનો વિષયાભિલાષ નામે પ્રધાન છે, તેના સતાન ઇન્દ્રિયો છે

અનુવા૦ —

મોહરાય-સેવક સમી, ઇન્દ્રિય બાધે બધ,
વિષય-પાશથી જીવને, ભવભીરૂને પ્રતિબધ ૪

જ્ઞાનમંજરી:—સસારમા વસવાથી ઉદ્વેગ પામેલા આત્માને ઇન્દ્રિયો ભવવાસમા દૃઢ કરે છે, બાધી રાખે છે શાના વડે? વિષયરૂપ પાશથી ઇન્દ્રિયોરૂપ મોહ રાજાના આ નોકરો મોહના પરિવારરૂપ, મોહના સતાનની ઉપમા જેમને અપાઇ છે તેમા મુખ્ય રાગકેસરી છે તે જગતને મુંઝવનાર છે તેનો પ્રધાન વિષયાભિલાષ નામે છે ભવના મૂળરૂપ વિષયોનો ત્યાગ હિતકારી છે ૪

ગિરિમૃત્સ્ના ધન પશ્યન્ ધાવતીન્દ્રિયમોહિત ।
અનાદિનિધન જ્ઞાન-ધન પાર્શ્વે ન પશ્યતિ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયોના મોહમા પડેલો જીવ પર્વતની માટી (કાચુ સોનુ, રૂપુ)ને ધન માનતો આમ તેમ દોડે છે, પરંતુ અનાદિ અને અનત (આદિ-અતરહિત) જ્ઞાનઘન (જ્ઞાનરૂપી ધન) પાસે છે છતા તે દેખતો નથી સત્તાવિશ્રાત (સત્તામા રહેલુ) કેવળ જ્ઞાનરૂપ ધન પાસે છે કહ્યુ છે— "केवलनाणमणत जीवसरूव तय निरावरण કેવળ જ્ઞાન અનત અને નિરાવરણ છે તથા જીવનું સ્વરૂપ છે

અનુવાદ—

ગિરિધૂળ ધન ગણી દોડતો, ઇન્દ્રિય-મોહે અન્ત,
જ્ઞાન અનાદિ અનત ધન, પાસે જુએ ન મન્ત ૫

જ્ઞાનમંજરી—સુવર્ણ આદિક પર્વતની માટીને ધન જાણી, ઇન્દ્રિયોના વિષયમા આસક્ત એવો મૂઢ જીવ આમતેમ ભમે છે, ત્યારે પોતાનુ તત્વજ્ઞાનરૂપ ધન પાસે છતા જોતો નથી કેવુ જ્ઞાન છે? સત્તાની અપેક્ષાએ આદિ રહિત અને અત રહિત સત્તા વિશ્રાન્તિરૂપ છે કહ્યુ છે કે —' केवलनाणमणत समावरूव तय निरावरण " સિદ્ધપણે અવિનશ્વર (અવિનાશી) હોવાથી નિગોદ અવસ્થા સુધીમા પણ અત્યત બોધરૂપ જ્ઞાન મહામોહના ઉદયમા પણ સત્તામા રહેલુ છે, સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશ વિરતિ અને સર્વવિરત (સાધુઓ)ને સાધ્યરૂપ, નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ શુક્લધ્યાનના ફળરૂપ, અર્હંત અને સિદ્ધોનુ પરમ સ્વરૂપ જે કેવળ જ્ઞાનરૂપ ધન પોતાનુ, સહજ છે તેને વિસારીને મૂઢ મનુષ્યો ઉપાધિરૂપ માટીને પત્થરમા ધનની કલ્પના કરી મોહ પામે છે, મુઝાય છે ૫

पुरःपुरः स्फुरत्तृष्णा-मृगतृष्णानुकारिषु ।
इन्द्रियार्थेषु धावन्ति, त्यक्त्वा ज्ञानामृतं जडा ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —મૃગજળ (ઝાંઝવાના પાણી) ની પેઠે જેમાં તૃષ્ણા આગળ આગળ વધતી જાય છે એવા રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દરૂપ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને વિષે મૂર્ખ માણસો જ્ઞાન રૂપ અમૃતને તજીને દોડે છે

અનુવાદ —

દૂર જતા દૂર દેખીએ, મૃગજળ-વિષયે મોહ,
જ્ઞાનામૃત તજી મૂઢ ત્યાં, દોડે તે નિજ દ્રોહ ૬

જ્ઞાનમંજરી —સ્યાદ્વાદ પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ વિનાના મૂર્ખ મનુષ્યો અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ કરાવે તેવા બોધ રૂપી અમૃતને તજીને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દરૂપ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે દોડે છે વિષય-ભોગની અભિલાષાથી આતુર રહે છે, તેને માટે યત્ન કરે છે તેને અર્થે ઈભન વિકલ્પોની કલ્પના કરે છે, તેને માટે ખેતીઆદિ ધંધા કરે છે તે ઈન્દ્રિયના વિષયો કેવા છે ? મૃગજળરૂપ ભ્રાંતિ જેમ જેમ આગળ જઈએ તેમ તેમ આગળ આગળ દૂર દેખાય તેની પેઠે આગળ આગળ વધતી ભોગની પિપાસારૂપ તૃષ્ણા જેમાં રહે છે તેવા ઈન્દ્રિયના વિષયો છે, જેમ મૃગતૃષ્ણારૂપ જળ પિપાસાને હરતું નથી માત્ર ભ્રાન્તિજ છે, તેમજ ઈન્દ્રિયોના ભોગો સુખરૂપ નથી, અજ્ઞાનીને તેમાં સુખની ભ્રાંતિજ થઈ છે

पतङ्गभृङ्गमीनेभ-सारङ्गा यान्ति दुर्दशाम् ।
एकैकेन्द्रियदोषाच्चेद्, दुष्टैस्तैः किं न पंचभिः ? ॥ ७ ॥

ભાપાર્થ —પતગીયું, ભમરો, માછલુ, હાથી અને હરણુ એક એક ઇન્દ્રિયના દોષથી જો મરણરૂપ માઠી દશાને પામે છે, તો તે પાચેય દોષવત ઇન્દ્રિયોથી શુ ન થાય?

અનુવાદ —

હાથી, મત્સ્ય, ભમરો હરણુ, પતગના દુખ સ્પષ્ટ,
એક ઇન્દ્રિય વશ મરે, શુ ન કરે સૌ દુષ્ટ? ૭

જ્ઞાનમજરી —રૂપમા આસક્ત પતગીયુ, રસમા આસક્ત માછલુ, ગધમા આસક્ત ભમરો, સ્પર્શમા આસક્ત હાથી, શબ્દમા આસક્ત હરણુ, એ બધા એક એક ઇન્દ્રિયના દોષને લીધે દુષ્ટ-દીન-દશા પામે છે, તો પાચેય દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોથી શું દુખ ન સભવે? સર્વ આપત્તિ સભવેજ, માટેજ મોટા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, મડલિક રાજા આદિ કુડરિક આદિ વિષયોમા વ્યામોહ પામેલા ચિત્તવાળા બની નરકમા દીનદશા પામ્યા છે, વધારે શું કહેવુ? વિષયરૂપ વિષનો ભોગ ન કરો ૭

विवेकद्विपहर्यक्षैः समाधिधनतस्करैः ।
इन्द्रियैर्न जितो योऽसौ धीराणां धुरि गण्यते ॥ ८ ॥

ભાપાર્થ — વિવેકરૂપ હાથીને હણનાર સિંહ સમાન, અને નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ ધન લુટી લેનાર લુટારા જેવી ઇન્દ્રિયોને વશ જે થયો નહિ તે ધીર પુરૂષોમા મુખ્ય ગણાય છે ૮

અનુવા૦ —

વિવેક હાથીના સિંહ સમ, ઇન્દ્રિય જો જીતાય,
સમાધિ ધન ચોરાય ના, ધીરવીર ગણાય ૮

જ્ઞાનમજરી —સ્વપરનો ભેદ સમજવારૂપ વિવેક હાથી

समान છે, તેને હણનાર સિંહ સમાન ઇન્દ્રિયો છે વળી સ્વરૂપના અનુભવમા વિશ્રામરૂપ સ્થિરતા તે સમાધિ નામનું સર્વસ્વ ધન છે તેનું હરણ કરનાર ચોરો જેવી ઇન્દ્રિયો છે જે નમિરાજર્ષિ, ગજસુકુમાર, સુકુમાલપાલ આદિ પુરૂષો ઇન્દ્રિયોને વશ ન થયા તે ધીર પુરૂષોમા મુખ્ય ગણાય છે, વખણાય છે, કહ્યુ છે કે —

धन्यास्ते ये विरक्ता गुरुवचनरतास्त्यक्तसंसारभोगा ।
योगाभ्यासे विलीना गिरिवनगहने यौवनं च नयन्ति ॥
तेभ्यो धन्या विशिष्टा प्रबलतरतपोधूसरपञ्चाग्नियुक्ता ।
नैवाक्षौघे प्रमत्ताः परमनिजरसं तत्त्वभारं श्रयन्ति ॥ १ ॥

અનુવાદ —(પ્રભાતિયુ) -

ધન્ય વૈરાગિયા, ગુરુવચન રાગિયા, ભોગ સસારના ત્યાગિયાજે,
યોગ અભ્યાસમા લીન, જુવાનીમા, ગિરિવન ગહનમા રાચિયાજે,
અધિક એથી વળી ધન્ય તેને ગણો, જે દમે ઇન્દ્રિયો અપ્રમાદે,
પચ અગ્નિગણે વિષયને શોષવા, પરમ નિજતત્ત્વરસલે સુસ્વાદે

અહો હો!! પૂર્વભવમા ચાખેલા સમતા સુખના સ્મરણથી અનુત્તર વિમાનમા સુખ ભોગવનાર લવસત્તમ ઇન્દ્રાદિ તો વિષયનો સ્વાદ ત્યાગવા અસમર્થ હોવાથી મુનિના ચરણ કમળોમા જમીન પર આળોટે છે! માટે અનાદિ કાળમા અનેકવાર ભોગવેલા વિષયો પ્રત્યે પૂઠ દેવા યોગ્ય છે, તેનો સગ પણ કરવા યોગ્ય નથી, પૂર્વે કરેલો તેનો પરિચય સ્મૃતિમા પણ આવવા દેવો યોગ્ય નથી, સમયે સમયે દુગછા કરવા યોગ્ય સસારના બીજ જેવા ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે એટલા માટેજ નિગ્રંથ પુરૂષો તત્ત્વ અવલોકનની ઇચ્છા આદિમા વાચનાદિ વડે કાળ ગાળે છે

કહ્યુ છે કે —'निम्मल निक्कल निस्संग सिद्ध सम्मावफासणा कइया' નિર્મલ, નિષ્કલ, નિ સગ, સિદ્ધ સદ્ભાવસ્પર્શના કહી છે ઇત્યાદિ રૂચિથી જ્ઞાનયમા પરિણમીને સ્થવિરકલ્પ કે જિન કલ્પ અવસ્થામા મુનિઓ રહે છે સર્વ ભવ્ય જીવોએ એજ કર્તવ્ય છે ૮

૮ ત્યાગાષ્ટક

संयतात्मा श्रये[1] शुद्धोपयोग पितर निजम् ।
धृतिमम्बा च पितरौ तन्मा विसृजत ध्रुवम् ॥ १ ॥
युष्माक सगमोऽनादिर्बन्धवोऽनियतात्मनाम् ।
ध्रुवैकरूपान् शीलादि-बधूनित्यधुना श्रये ॥ २ ॥ युग्मम् ॥

ભાવાર્થ—કરવા માડ્યું તે કર્યું, સંયમ ગ્રહવા માડ્યો તે ગ્રહણ કર્યો એ અપેક્ષાએ 'સંયતાત્મા' અહિં સયમ માટે તત્પર થયેલાને કહ્યો છે સયમ સન્મુખ બનીને રાગ દ્વેષ રહિત શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન (શુદ્ધ ઉપયોગ) રૂપ પિતાનો અને આત્મરતિ (ધૃતિ)રૂપી માતાનો હું આશ્રય લઉં છું, ગ્રહું છું, તે માટે હે! માતા-પિતા નિશ્ચય મને મોકળો કરો, છૂટો કરો ૧

ભાવાર્થ —તમારો સગ-મેળો પ્રવાહથી અનાદિ છે, હે! બંધુઓ, તમે કેવા છો? અનિશ્ચિત પર્યાયરૂપ છો, બંધુ તે શત્રુ થાય શત્રુ તે બધુ થાય, એવો તમારો સગ છે, માટે નિશ્ચયથી અવિચલિત એક રૂપ જેનું છે એવા શીલ, સત્ય, શમ,

[1] श्रये शुद्धो पाठान्तर

દમ, સંતોષાદિક બાંધવનું અવિચલિત એક સ્વરૂપ હોવાથી તેમનો હવે હુ આશ્રય ગ્રહું છુ ૨

અનુવાદ —

શમમાર્થીનો નિજપિતા, શુદ્ધ ભાવ નિજ જોય,
ધૃતિ-માતા માટે મને, મા-બાપ! છુટો કરી દોય ૧
હે! બાંધવ, તમ સંગ તો, અનાદિ ને અનિયત,
હવે શીલાદિ બંધુ ધ્રુવ, એકરૂપ સમત ૨

જ્ઞાનમંજરી —ત્યાગથી ઇન્દ્રિયજય વળી વધે છે, તેથી આત્માના સ્વરૂપથી અન્ય જે પરભાવપણું તે તજવા યોગ્ય છે માટે ત્યાગાષ્ટક લખે છે તજવું તે ત્યાગ પર ભાવનો ત્યાગ સર્વેને સુખરૂપ છે ત્યાગ એટલે છોડી દેવું ત્યા સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવપણે વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે એવો **સ્યાત્ અસ્તિ** નામનો પ્રથમ પ્રકાર વિચારતા આત્મપરિણામ એટલે પોતાના આત્મામા વર્તતો 'સ્વધર્મ' સમવાયપણે આત્માથી અભેદ હોવાથી તેનો ત્યાગ ન બને, પરંતુ સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ સાધનમા વર્તવાથી, વિસારી મૂકેલાનું સ્મરણ થતુ હોવા છતા તેના આત્મામા 'સ્વધર્મ'નું તો ઉપાદેયપણુંજ છે, કારણકે અંતર્ધાન થઈ ગયેલો આત્મા તેથી પ્રગટે છે, જેને ભોગવ્યો નથી, તે ભોગવાય છે—અનુભવાય છે બાકી બધાનો સંયોગ સબંધ માત્ર છે એમ જાણવાથી તે તજવા યોગ્યજ લાગે છે જો કે સતદેવ આદિ નિમિત્ત, શુભઆચરણ, ધ્યાન આદિ આત્મસાધન પરિણામની ગ્રહણતા અનાદિ અશુદ્ધ પરિણતિ ગ્રહવાની વૃત્તિ નિવારવા માટે સ્વીકારી છે, તો પણ સ્વસિદ્ધ અવસ્થાનું તો કદી ત્યાગવાપણું નથી, એમ ઉત્સર્ગ માર્ગે (તો

નિમિત્તાદિની) ગ્રહણતા નથી અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ કુદેવ આદિમા રાગ કરે છે, તેજ સમ્યગ્દર્શનના બળથી સ્વધર્મનો નિર્ણય કરી તેનીજ રુચિવાળો થતા શુદ્ધ દેવ આદિને સ્વીકારે છે, તથાપિ દેવાદિને પરરૂપે જાણે તો છેજ, અપ્રશસ્તને તજે છે, પ્રશસ્તનો અત્યાગ, સ્વસાધન પરિણતિ (ધ્યાન) નુ ગ્રહણ એ બધુ અસિદ્ધ (સાધક દશા સસાર દશા) અવસ્થા સુધી હોય છે

હવે (૧) નામત્યાગ તો શબ્દ બોલવારૂપ છે, (૨) સ્થાપનાત્યાગ, દશયતિધર્મ, પૂજન આદિમા જે સ્થાપવામા આવે છે તે, દ્રવ્યત્યાગ, દ્રવ્યથી એટલે બાહ્યવૃત્તિથી, અથવા ઇન્દ્રિય સુખની અભિલાષાના લક્ષથી ત્યાગ કરવો તે દ્રવ્યત્યાગ છે, દ્રવ્યનો ત્યાગ તો અહાર, ઉપધિ (સામગ્રી-ઉપકરણ) આદિનો ત્યાગ તે પણ દ્રવ્યત્યાગ છે, દ્રવ્યરૂપ ત્યાગ બે પ્રકારે છે આગમથી અને નોઆગમથી આગમથી દ્રવ્યત્યાગ એટલે સ્વરૂપનો જાણ પણ ઉપયોગ રહિત તે, નોઆગમથી દ્રવ્યત્યાગ -૧ જ્ઞશરીર એટલે ત્યાગના સ્વરૂપ જાણનારનુ શરીર, ૨ ભવ્યશરીર એટલે ત્યાગસ્વરૂપને ભવિષ્યમા જાણનાર થવાનો હોયતે લઘુશિષ્યાદિ, ૩ તદ્વ્યતિરિક્ત,સુદ્રવ્યત્યાગ, પુદ્ગલની આશારહિત,આલોકની આશા, પરલોકની આશા રહિત, સ્વરૂપ સાધનની સન્મુખ બની બાહ્ય ઉપાધિ, શરીર, અન્ન, પાન, સ્વજન આદિનો ત્યાગ, (૪) ભાવથી ત્યાગ આભ્યતર (અતરના) રાગ, દ્વેષ, મિથ્યાત્વ આદિ આસ્રવ પરિણતિનો ત્યાગ, આત્માના ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનાદિ ગુણોની પરભાવથી નિવૃત્તિ તે ભાવત્યાગ તે સમ્યક્જ્ઞાન પૂર્વક ચારિત્ર અને વીર્યની મિશ્રતાથી થતા આત્મ પરિણામ છે

નૈગમ અને સગ્રહ નયે નામ સ્થાપના પ્રમાણે ત્યાગ જાણવો વ્યવહાર નયે ત્યાગ, વિષ અને ગરલ અનુષ્ઠાન (આ ભવની સુખેચ્છા પૂર્વક અને પરભવની સુખેચ્છા પૂર્વક ક્રિયા) સહિત હોય છે ઋજુસૂત્રનયે માઠા પરિણામની ભીતિથી કરેલો ત્યાગ, શબ્દ અને સમભિરૂઢ નયો પ્રમાણે તદ્હેતુ ક્રિયારૂપ ત્યાગ, અને એવંભૂત ત્યાગ તો તજવા યોગ્ય જાણીને સર્વથા તજવારૂપ છે અથવા આહાર આદિ બાહ્ય ત્યાગ પહેલા ચાર નયો પ્રમાણે સમત છે અને આભ્યતર ત્યાગ શબ્દ આદિ ત્રણ નય અનુસાર છે એમ ત્યાગ-ભાવ કહ્યો, તે કરવા યોગ્ય છે એવો ઉપદેશ હવે જણાવે છે

સયમની સન્મુખ (દીક્ષા લેવા તત્પર) થયેલો જીવ શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પોતાના પિતાનો આશ્રય લે, એટલે રાગદ્વેષ રહિત આત્મજ્ઞાનને આશ્રયે રહે અને આત્મપ્રીતિ (ધૃતિ) રૂપ માતાનો આશ્રય લે આહાર પર્યાપ્તિ-નામ કર્મના ઉદયે જયા જીવ ઉત્પન્ન થયો તે માતા, તેનો પિતા તે પિતા એમ લૌકિક સબધ છે, તે માબાપ પ્રત્યે કહે છે, "હે! માતા-પિતા મને છૂટો કરો, હુ તમારો પુત્ર નથી, તમે મારા માતા-પિતા પણ નથી લોકમા માત્ર રૂઢિથી એમ કહેવાય છે "

આ વિષે દૃષ્ટાંત છે—એક વખતે ભરત ક્ષેત્રમા મગધ દેશની સુગ્રામનગરીને વિષે અરિદમન, લિપિકુશળ 'વજ્રજઘ' નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેની રાણીનું નામ ધારિણી હતુ તેને સુભાનુ નામે કુવર હતો. તે દેવ સમાન સુદર કુમાર અનુક્રમે વિદ્યામા ઇન્દ્ર સમાન શ્રેષ્ઠ થયો, તે અતિ સૌંદર્યયુક્ત છતા સહજે જિન ધર્મના સાધુનું વદન પૂજન કરતા તત્પર

રહેતો કંદર્પસમ શોભતો તે જુવાનીમા આવ્યો ત્યારે તે
પિતાએ રૂપ, લાવણ્ય, શીલ અને કળાવાળી ગો રાજકન્
ઓના માગા કરી તેની સાથે પરણાવી તેમની સાથે વિ
ભોગવતો તે ત્રિલોકનાથ, ત્રિલોકબધુ સમાન સર્વેને પ્રસન્ન કર
રહે છે તેવામા એકદા અનેક કેવલી સહિત, અનેક વિપુ
મતિ મુનિયો સહિત, અનેક ઋજુમતિ મુનિયો સહિત, અ
અવધિ જ્ઞાનીઓ સહિત, અનેક પૂર્વધારી મુનિયો સહિત, અ
આચાર્યઉપાધ્યાયો સહિત, અનેક તપોધનમુનિયો સહિત અ
અનેક નવદીક્ષિતો સહિત, વળી અનેક દેવદેવીઓથી ઘેરાયે
શ્રી સભવનાથ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અરિહત, આકાશગામી છ
આકાશગામી (ધર્મ) ચક્ર સહિત, શ્વેત ચામરોથી વીંઝા
આગળ ધર્મધ્વજાથી વિરાજમાન તે નગરી સમીપ આવ
સમોવસર્યા (પધાર્યા) ત્રિગડવાળુ (રત્ન, સોના, રૂપાના ૩
ખાઈઓ સહિત) સમવસરણ રચાયું વનપાળે જઈને કુવ
વધામણી દીધી કે જેની સદૈવ દર્શન અભિલાષા રાખો
તે સર્વ જગજ્જીવો પ્રત્યે વત્સલતા રાખનાર તીર્થંકર પધ
છે પુણ્યયોગે તે વખતે કુમાર સ્ત્રીઓના સમૂહથી ઘેરા
બેઠો હતો, તે સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને કુમાર કહે છે, 'સાભ
મારો તારનાર, નિર્મમ, નિરહકારી, સર્વ ઉપાધિરહિત, સ
સર્વદર્શી, જિન વીતરાગ, શુદ્ધ ધર્મ ઉપદેશનાર આવી ચ
છે, હું તેમને વદન કરવા જાઉં છુ, એમ હર્ષથી રોમાં
થતો, ઉભો થયો અને વદન કરવા ચાલી નીકળ્યો રસ્ત
પણ લોકોને કહે છે – અહો! મોહરહિત મારા ભગવાન,
પોતાનું જેણે કર્યું નથી એવા મારા ભગવાન, તૃષ્ણારહિ

અરે! તમને સર્વ સંશય છેદનારા પરમેશ્વર દેખાડીશ.' એમ બોલતો સ્ત્રીઓ સહિત તે વનમા પહોચ્યો, અતિશયો દેખીને કહે છે – 'હે ભદ્રે, કોઈ આનો ત્રણે ભુવનના લોકોને ચમત્કાર પમાડતો સર્વ દેવ ઈન્દ્રોથી પૂજાતો ચાલતો હશે? એમ જ્યારે સન્મુખ આરહતને જુએ છે ત્યારે તો પ્રફુલ્લ કમળ નયન-વદન વાળો તે બોલી ઉઠયો, અહો! મારા પુણ્ય અંકુરનું આજે ફળ મળ્યુ, એમ આનદ પામતો પાચ અભિગમ પૂર્વક તીર્થંકરના ચરણમા વદન કરીને આનદમા ડોલતો ઉભો છે તેટલામા ચારિત્રમેહના ક્ષયોપશમથી વિરતિની મતિ ઉપજી અને તે બોલ્યો, 'હે! નાથ, અશરણ-શરણ, મહાસાર્થવાહ, ભવસમુદ્રમા નિર્યાપક (તારનાર નાવિક), મને સામાયિકનો ઉપદેશ દ્યો, જેથી કષાયરૂપી વાયુનો વેગ ભાગી જાય' એમ કહેતા અરિહત પ્રભુએ સામાયિક આપ્યું, વ્રત ગ્રહણ કરીને તે શ્રમણ મુનિ થયો તેટલામા આયુષ્ય પુરૂ થયું તે કુમાર શ્રમણ મરણ પામ્યો, ત્યા તો તેનો પિતા રાજા પરિવાર સહિત આવ્યો, પુત્રને મરેલો દેખીને ખેદ પામ્યો, માતા પણ વિલાપ કરતી રૂદન કરે છે, તેવામા સુભાનુ કુમારનો જીવ તૂર્ત દેવપણું પામીને જિન-ચર ણમા આવી પહોચ્યો, તે માતા-પિતાને વિલાપ કરતા દેખીને કહે છે – 'એવુ શુ દુખ છે કે પરમસુખદાયક જિનચરણ પા મીને પણ તમે રૂઓ છો?' તે બોલ્યા અમારો પરમ વહાલો પુત્ર મરણ પમ્યો, તેનો વિયોગ પડયો, તે દુખ દુસહ છે તે દેવ બોલ્યો, હે! રાજા, કહો તેનું શરીર તમને ઇષ્ટ છે કે જીવ? જો જીવ ઇષ્ટ હોય તો આ હું રહ્યો, મારાપર રાગ કરો, જો શરીર ઇષ્ટ હોય તો આ કલેવર ઉપર રાગ કરો કહો, તમારો પુત્ર કયા છે? જીવમા કે દેહમા? બન્ને હોવા

છતા કેમ રડો છો?' તે પિતા કહે છે, એવો પ્રેમ ઉલ્લાસ આવતો નથી તે દેવ કહે છે 'આ માત્ર મા યતાજ છે કે આ મારો પુત્ર, આ મારી માતા ઇત્યાદિ વિકલ્પો અવસ્તુતા રૂપ (જૂઠા) સબધમા કરી શું મોહ કરવો?' આ વચનોથી પ્રતિબોધ પામી સર્વેએ દીક્ષા લીધી આ લોકમા સબધ ભ્રમ રૂપ છે હે! માતા-પિતા, હે! બધુઓ, તમારો સબંધ અ નાદિ પરપરાથી અનાદિ અને અનિયત એટલે નયમ રહિત જીવોનો છે અથવા અનિશ્ચિત સ્વરૂપવાળાનો છે, મિત્ર હોય તે શત્રુ થાય શત્રુ વળી મિત્ર થાય. હવે તો નિશ્ચિત એકરૂપ, ભિન્ન ભિન્ન ભાવ રહિત શીલ, સત્ય, શમ, દમ, સંતોષ આદિ હિતકારી બધુઓનો સદાય આશ્રય કર, સાધક શુદ્ધ આત્મ ગુણરૂપી બધુઓને પ્રાપ્ત કર ૨

कान्ता मे समतैवैका, ज्ञातयो मे समक्रिया ।
बाह्यवर्गमिति त्यक्त्वा, धर्मसन्यासवान् भवेत् ॥ ३ ॥

ભાષાર્થ —મમતાજ મારી એક પ્રિય પત્ની છે, સરખા આચારના સાધુજ મારા સગા છે, બીજાં સગાનું કામ નથી, એમ નિશ્ચય ભાવે કરીને બાહ્ય પરિવારને છોડીને ગૃહસ્થની ઋદ્ધિ આદિ ઔદયિક ભાવના ત્યાગવાળા થવું, એટલે ઔદ યિક ભાવ છોડી ક્ષાયોપશમિક ભાવવત થવું

અનુવાદ —

એક મુજ સમતા પ્રિયા, સ્વજન સાધુસમાજ,
બાહ્ય કુટુંબ તજી લઉં, ધર્મસન્યાસ સત્સાજ ૩

જ્ઞાનમંજરી —તત્ત્વજ્ઞાની આભ્યંતર સબધમા પ્રીતિ કરે છે તે કહે સ્વરૂપ સાધન માટે હું તત્પર થયો

તો મારે ભોગવવા યોગ્ય એક સમતારૂપ સ્રી હોય, એટલે તત્વજ્ઞાનનું અવલંબન લેનારાઓને સમતા વનિતા છે, સમાન આચારવાળા સાધુએ મારા જ્ઞાતિલા, સ્વજન છે એમ ગણીને પુત્ર, પત્ની આદિને તજીને ગૃહસ્થધર્મને તજનાર થાય, ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિ તજીને ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થતી પોતાની સાધન સંપત્તિને સ્વીકારે છે સંસાર પ્રવાહમાં અનાદિ કાળથી પ્રસંગ આદિ વિભાવસંપત્તિને ગ્રહણ કરતો, ઇચ્છતો, ભોગવતો જીવ ભવવનમાં ભટકે છે, તે જીવ સમ્યક્‌જ્ઞાન દર્શનસહિત ચારિત્રના સાધનરૂપ ધર્મમાં પરિણમતાં મોક્ષને સાધનારો બને છે, શ્રેયસાધક બને છે ૩

धर्मास्त्याज्या सुसङ्गोत्था क्षायोपशमिका अपि ।
प्राप्य चन्दनगन्धाभं, धर्मसन्न्यासमुत्तमम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —બાવના ચંદનના ગંધ સમો ઉત્કૃષ્ટ (ક્ષાયિક પણે છે માટે-ક્ષપક શ્રેણિમાં હોય છે તે) ધર્મસંન્યાસ પામીને સત્સંગથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષમા આદિક પણ તજવા યોગ્ય છે અહિં ઉત્તમ ધર્મસંન્યાસ તે તાત્વિક ધર્મસંન્યાસ સમજવો તે તાત્વિક ધર્મસંન્યાસ ક્ષપક શ્રેણિ માંડતી વખતે આઠમે ગુણસ્થાનકે આવે કહ્યું છે કે —' द्वितीयापूर्वकरणे, प्रथमस्तात्त्विको भवेत्"(યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ૧૦) —બે પ્રકારના સામર્થ્યયોગમાં પ્રથમ ભેદ ધર્મસંન્યાસ પરમાર્થે બીજા અપૂર્વ કરણમાં હોય છે પ્રથમ અપૂર્વ કરણ સમ્યક્‌ત્વ લાભનું, બીજું આઠમા ગુણસ્થાનકનું, ત્યાં પ્રથમ પ્રકાર જે ધર્મસંન્યાસ તાત્વિક એટલે પારમાર્થિક હોય. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથે એજ કહે છે

અનુવાo —

ભેદરત્નત્રયી ધર્મ જે, સત્સગ ફળ પણ જાય,
ક્ષાયિક ધર્મ-સન્યાસરૂપ, ચદનગધ સદાય ૪

જ્ઞાનમજરી —ભેદરત્નત્રયીરૂપ ધર્મો, સત્સગ દેવ ગુરુના નિમિત્તે થતા ધર્મો પણ તજવા યોગ્ય છે શુ કરીને? ક્ષાયિક અભેદ રત્નત્રયીરૂપ સ્વધર્મ પરિણામ, સહજ પરિણમનરૂપ ઉત્તમ ધર્મસન્યાસ પામીને ધર્મસન્યાસ કેવો છે? ચદનગધ સમાન, કારણ કે તેલ વગેરેમા સુગધિ સગને લઈને પુષ્પાદિને નિમિત્તે થયેલી હાય છે, ચદનમા તો સહજરૂપે, તન્મયપણે ઉત્પન્નથયેલી સુગધિ હોય છે, આથી ધર્મપરિણામ આત્મામા સહજજ છે કારણકે સ્વરૂપ હોવાથી સહજ છે પણ અશુદ્ધતાથી આવરણ આવેલુ છે તે ગુરુના નિમિત્તે (ધર્મપરિણામ) પ્રગટ થાય છે ત્યા પ્રથમ જિજ્ઞાસા આદિ યોગ્યતા અને નિમિત્તની મદદથી સવિકલ્પ સમ્યક્દર્શન આદિ પ્રગટાવે છે તેજ દશા વર્ધમાન થતા અભેદ રત્નત્રયીરૂપ નિમિત્તઆદિની અપેક્ષા વિના ગુણ પરિણામરૂપ સહજ ધર્મપરિણામ પરિણમે છે ત્યારે અવિકલ્પ સાધના તજવા યોગ્યજ બને છે યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમા કહ્યુ છે (ઉપરની ટીકામા જણાવ્યું છે તે) બીજા અપૂર્વકરણમા પ્રથમ ધર્મ અતાત્વિક હતા તે તાત્વિક થાય છે ભાવાર્થ એ છે કે સમ્યક્દર્શન આદિ ક્ષાયોપશમિક ગુણો જોકે અર્હત્ પ્રવચન આદિ સ્વજાતિને અબાધક પણ વિજાતિરૂપ પરદ્રવ્યને અવલબીને પ્રવર્તે છે, પરના અવલબનથી અતાત્વિક કહેવાય છે, તત્વસ્વરૂપમા તન્મય નથી, પરંતુ અરિહત આદિના ગુણોનું અવલબન લે છે એટલી પરાધીનતા છેજ એથી અતાત્વિક

છે, તો પણ જેનો સમ્યક્‌દર્શનાદિ ગુણરૂપ ક્ષયોપશમ સ્વરૂપના નિર્ધાર, જ્ઞાન અને રમણસ્વરૂપ છે તે અન્ય નિમિત્તાદિ અવલંબન કરવા છતા તે તાત્વિક છે અહિં રત્નત્રયી સ્વરૂપે વીતરાગ સર્વજ્ઞે કહેલી યથાર્થ શ્રદ્ધા તે સમ્યક્‌દર્શન, યથાર્થ તત્વને જાણવારૂપ સમ્યક્‌ જ્ઞાન અને તત્વમા રમણતા તે ચારિત્ર એમ ત્રણગુણના સમૂહરૂપ ક્ષયોપશમમા અર્હત ભગવાનના વાક્યના અવલંબનથી નિજગુણનું સાધવાપણું હોવાથી પ્રબળ કારણરૂપે ક્રમનું કારણ છે, અતત્વરૂપ છે કારણકે તેમા અંતર્મુહૂર્ત સુધી એવા વિકલ્પ હોય છે કે [1]ઉપાદેયપણે સ્વતત્વનો નિર્ધાર ભાસન (જ્ઞાન) અને તેમા રમણતા (ચારિત્ર) છે અને હેય (તજવા યોગ્ય) પણે પર ભાવના ત્યાગરૂપ નિર્ધાર (પ્રતીતિ), ભાસન અને રમણતા છે એટલે આ પ્રકારના રત્નત્રયી પરિણામને ભેદરત્નત્રયી સ્વરૂપ કહે છે, અને અભેદ રત્નત્રય સ્વરૂપ તો સકલ વિભાવના હેયપણા સહિત હોવા છતા અવલોકન આદિ રહિત, વિચારણા-સ્મૃતિધ્યાન આદિ રહિત એક સમયેજ સંપૂર્ણ આત્મધર્મના નિર્ધાર-ભાસન-રમણતારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિમય હોય છે ધ્યાન પ્રકાશમા કહ્યુ છે કે -

जोयवियप्पो चिरकालीओ, सपरोभयालंबणे होइ।
जिट्ठिव्व पुरस्स चलणे, निमित्तगाही मयो तेइ ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —આગળ ચાલવા માટે જેમ લાકડીનું નિમિત્ત લઇને પ્રવર્તે તેમ ચિરકાળ સુધી સ્વ અને પર બનેના આલંબનમા યોગનો વિકલ્પ નિમિત્તગ્રાહી (ભેદરત્નત્રયી) કહેવાય છે ૧

૧ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય.

આવા અભેદ રત્નત્રયી પરિણામથી ભેદરત્નત્રયી પરિણામનો અવિરોધ પ્રયત્ન તજવો જ ૪

गुरुत्वं स्वस्य नोदेति, शिक्षासात्म्येन यावता ।
आत्मतत्त्वप्रकाशेन, तावत्सेव्यो गुरूत्तम ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —જ્યાસુધી પોતાને ગ્રહણ અને આસેવનરૂપ બે શિક્ષાના સમ્યક્ પરિણામે, શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપના સશય વિપર્યાસ રહિત બોધવડે ગુરુપણું ન પ્રગટે, ત્યાસુધી ઉત્તમ જ્ઞાનોપદેશ-આચાર્ય સેવવા યોગ્ય છે તમારા પ્રસાદે (કૃપાએ) મારા આત્માને ગુરુપણું પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી સૂત્રોક્ત વિધિ (શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણે) તમારી સેવા કરવી એમ ગુરુ સાથે સકેત કરવો

અનુવાદ —

જ્યાસુધી પ્રગટે ન ગુરુતા, સ્વય શિખામણ કાજ
આત્મતત્ત્વ પ્રકાશથી, સેવો સદ્ગુરુરાજ ૫

જ્ઞાનમજરી —સશય-વિપર્યય રહિત શુદ્ધ આત્મ તત્ત્વ પ્રકાશક, આત્મધર્મ પ્રગટવાથી જ્યા સુધી પોતે પોતાને શિખામણ આપે એવો ન બને ત્યા સુધી રત્નત્રયમા પરિણમેલા સ્વપરને ઉપકારી દ્રવ્ય-ભાવ ગુરુપણાવાળા, તત્ત્વને જણાવનારા ગુરુ સેવવા યોગ્ય છે

હે! ગુરુ, અતીત અનતકાળમા નહિ મળેલુ, નિજ આત્મધર્મના નિર્ધાર ભાસન-રમણ સ્વરૂપ, તત્વ-ઉપદેશરૂપી અજ નથી મળેલુ આત્માના અનુભવનું સુખ તે ભોગવ્યું ! અહો, ગુરુકૃપા! જેથી પરમ અમૃત ચખાય છે માટે પૂર્ણ પ્રાપ્તિ થતા [illegible] શરણ મને શરણરૂપ હો ! કહ્યુ

नाणस्स होई भागी, थिरयरो दंसणे चरित्ते अ ।
धन्ना आवकहाए, गुरुकुलवास न मुचंति ॥

અર્થ —(ગુરુકૃપાથી જીવ) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર થાય, દર્શન અને ચારિત્રમા વિશેષ સ્થિર થાય, માટે ધન્ય છે તે મહાભાગ્યશાળી પુરુષોને કે જે જીવનપર્યંત ગુરુકુળવાસને તજતા નથી!

માટે જ પૈસાદારપણું, શેઠાઈ કે ચક્રવર્તીપણું છોડીને તત્વજીજ્ઞાસામા તત્પર નિપુણ પુરુષો મુનિપણું સ્વીકારે છે અને સદ્ગુરુના ચરણારવિંદને સેવે છે ૫

ज्ञानाचारदयोऽपीष्टा शुद्धस्वस्वपदावधि ।
निर्विकल्पे पुनस्त्यागे न विकल्पो न च क्रिया ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —પોત પોતાના શુદ્ધ પદની મર્યાદા સુધી ૧ *જ્ઞાનાચાર, ૨ દર્શનાચાર આદિક ઇષ્ટ છે એ શુભ ઉપયોગ દશાએ સવિકલ્પ ત્યાગીની મર્યાદા કહી વિકલ્પ રહિત (નિર્વિકલ્પ) ત્યાગમા તો નથી વિકલ્પ કે નથી પરિસ્પંદ (ચચળતા) આદિક ક્રિયા

---

* જ્ઞાનાચારને એમ કહેવુ જે હે! જ્ઞાનાચાર, જ્યાસુધી તારી મમતાથી તારુ શુદ્ધ પદ કેવળજ્ઞાન ન આવે ત્યા સુધી તારી સેવા કરવી. ૨ એમ દર્શનાચારની સેવા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પદ મળે ત્યા સુધી કરવી ૩ ચારિત્રાચારની યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટતા સુધી સેવા કરવી. ૪ તપાચારની સેવા પરમ શુક્લ ધ્યાન પ્રાપ્ત થતા સુધી કરવી ૫ વીર્યાચારની સેવા સર્વથા શુદ્ધિથતાં સુધી કરવી. એ શુદ્ધસંકલ્પપૂર્વક સત ક્રિયા લેખે લાગે, સંકલ્પહીન કર્મ ફળે નહિ શ્રી યશોવિજયજી

અનુવાદ —

ઇચ્છયા પચાચાર પણ, શુદ્ધ સ્વપદ પર્યંત,
નિર્વિકલ્પ ત્યાગે કહ્યો, વિકલ્પ, ક્રિયાનો અંત ૬

જ્ઞાનમંજરી—જ્ઞાન-આચાર આદિ તે કાલ, વિનય આદિ, નિ શકઆદિ, સમિતિ ગુપ્તિ આદિ આચારો ગુણોની વૃદ્ધિ કરવા માટે પાળવામા આવે છે, શુદ્ધ પોતાના પદની મર્યાદા પર્યંત એટલે શુભ ઉપયોગ દશામા સવિકલ્પતા છે ત્યા સુધી ઇષ્ટ છે 'આ તજવા યોગ્ય છે, આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' એવા વિકલ્પોના ચિંતન વિનાની ત્યાગદશામા, સહજ સ્વરૂપમા તન્મય થાય ત્યારે વિકલ્પોનું ચિંતન નથી હોતુ તેમજ બળ વીર્ય આદિરૂપ ક્રિયા પણ હોતી નથી ત્યા સ્વરૂપના અવલબનવાળા ગુણોના વર્તનમા વીર્ય સ્વક્ષેત્રમા વ્યાપી રહેવાથી હલનચલન હોતું નથી પરન્તુ પરભાવના ગ્રહણમા તો પરગ્રાહકપણા પ્રત્યે વીર્યની પ્રવૃત્તિમા કાર્યના અભ્યાસથી વીર્યની વિષમ અવસ્થા થવાથી હલન ચલનરૂપ ક્રિયા થ ય છે માટે પોતપોતાના પ્રદેશે વ્યાપેલા ગુણોનુ તે સ્થળે રહેવા વીર્યની સહાયથી વર્તન થતુ હોવાથી સ્વરૂપમગ્ન ક્રિયામા, એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ જવારૂપ વીર્યના ચલનથી થતી ક્રિયાની પેઠે સાધક-બાધક એવા બે ભેદો નથી ત્યા (હલન ચલન ક્રિયામા) તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાયથી પ્રેરાયેલા ચેતનાના પરિણામ પરની અભિલાષાવાળા થવાથી પરને ગ્રહણ કરવા વીર્યને પ્રેરે છે તે આભ્યતર ક્રિયા છે અને કુદેવની સેવા આ બાહ્ય ક્રિયા ... કારણરૂપ હોવાથી બાધક

કહેવાય છે પણ જે શુદ્ધદેવ-ગુરુની સેવા આસ્રવને રોકવારૂપ સંવરપરિણામરૂપ ક્રિયા છે તે કર્મબંધને અટકાવવારૂપ હોવાથી સાધક ક્રિયા કહેવાય છે નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ સમાધિમા બાધક ક્રિયા કે ભાવસાધક બાહ્યક્રિયાનો અભાવ છે, પણ ગુણને અનુસરતા વીર્યના પરિણમનરૂપ અભ્યંતર ક્રિયા હોય છે તો પણ ગ્રહણ ત્યાગરૂપ ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી ત્યા ક્રિયા નથી એમ કહ્યુ છે ૬

योगसन्यासतस्त्यागी योगानप्यखिलांस्त्यजेत् ।
इत्येव निर्गुणं ब्रह्म परोक्तमुपपद्यते ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ —હવે યોગસંન્યાસ યોગરૂધ્યાથી હોય તે કહે છે, યોગ સન્યાસથી સ યાસનો ત્યાગી સર્વ યોગોને પણ તજે એ યોગસંન્યાસ ચૌદમે ગુણસ્થાનકે હોય કહ્યુ છે કે – "आयोज्य करणादूर्ध्वं द्वितीय इति तद्विद् ।" (યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય ૧૦) કેવળ જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતાથી અચિંત્ય વીર્ય શક્તિ વડે યોજવા યોગ્ય, તે તે પ્રકારે તત્કાળ ક્ષય કરવા યોગ્ય હોવાથી ભવોપગ્રાહી કર્મની તેવી સ્થિતિ આણવાની ક્રિયા તે 'આયોજ્ય કરણ' છે શૈલેશી અવસ્થાનું આ ફળ છે માટેજ કહ્યુ કે યોગસન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ તે છે એમ તે રહસ્ય જાણનારા કહે છે શૈલેશી અવસ્થામા તે હોય છે એ પ્રકારે ગુણ રહિત આત્મસ્વરૂપ પરે કહ્યુ છે તે ઘટે છે ધર્મ સન્યાસ ન્યાયે ઔપાધિક ધર્મ-યોગનાદૂર થવાથી નિર્ગુણ શબ્દનો અર્થ ઘટાવવો

અનુવાદ —

ત્યાગી યોગ-સન્યાસથી, તજે યોગ પણ સર્વ,
એમ બને નિર્ગુણ બ્રહ્મ, પરોક્ત સમ ગત[1]પર્વ ૭

જ્ઞાનમંજરી—બાહ્ય-અભ્યંતર સમસ્ત પરભાવના ત્યાગી યોગના નિરોધ (રોકવા) થી *"आवर्जीकरणातऊर्ध्वं" આવર્જીકરણ કરીને વીર્યની ચચળતારૂપ સમસ્ત યોગોને તજે, અયોગી થાય છે, એમ સમસ્ત યોગનિરોધથી પર એટલે પરમ પુરુષો, સર્વજ્ઞોએ કહેલુ નિર્ગુણ એટલે યોગાદિ રહિત, સત્વ રજસ્ તમો ગુણથી રહિત બ્રહ્મ-આત્મસ્વરૂપ, શુદ્ધ ચૈતન્ય મય થાય છે ખરીરીતે યોગરોધસ્વરૂપ, સસર્ગના ગુણોથી રહિત આત્મા છે એમ કહેવાથી એમ કોઇ માની બેસે કે આત્મા સદૈવ નિર્ગુણ છે તેનો નિષેધ કરતા કહે છે –

वस्तुतस्तुगुणै पूर्णमनन्तैर्भासते स्वत ।
रूप त्यक्तात्मन साधोर्निरभ्रस्यविधोरिव ॥ ८ ॥

---

૧ પરઅર્થિ નિર્ગ્રંથ.

*" આવર્જીકરણ સર્વ કેવલી કરે, તે આવર્જીકરણનું સ્વરૂપ કહે છે ઉદીરા આત્મ પ્રદેશે [illegible] જે કર્મ ન, તે પરિના ચગે છે પછે ઉદીર [illegible] થાય છે, પછે ભોગવી નિર્જરે છે તિવા કેવલીને જિવારે તે મે ગુણ ચે અ પ આયુ રહે તિવારે આ-વર્જીકરણ કરે છે તે આત્મપ્રદેશગત કર્મ નતે પ્રતિસમયે અસખ્યાતગુણ નિર્જરા કરવી છે તેટલા દળને આ ત્મવીર્યે કરીને સવ ચનાયમાન કરી મૂકે એવુ જે વીર્યનું પ્રવર્તન તે આ વર્જીકરણ કહિયે એમ કરતા પણ કર્મની રચના ન્યા નો પ્રમુદ્ધાન કરે, નહિ તો ન કરે તે માટે આવર્જીકરણ સર્વ કેવલી કરે"

શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત નયચક્રસાર વિવરણ પૃ ૧૧૨

ભાવાર્થ —જે વાદીઓ એમ કહે છે કે સ્વભાવ ગુણ પણ જાય અને અંતે આત્મા નિર્ગુણ થાય, તે જૂઠા જાણવા એમ માનીએ તો ગુણને અભાવે ગુણી-દ્રવ્યનોજ અભાવ થાય

વાદળા રહિત ચદ્રની પેઠે આવરણ ગયે સ્વભાવ ગુણ પ્રગટ થાય પણ જાય નહિ, તેમ ત્યાગવત આત્મા-સાધુનુ સ્વરૂપ પરમાર્થથી જ્ઞાનાદિ અનત ગુણોથી પૂર્ણ સ્વપ્રકાશ મર્યાદાએ (પોતાની મેળે) ભાસે છે

અનુવાદ —

નિર્મળ નભમા ચદ્ર સમ, નિશ્ચય ત્યાગી સ્વરૂપ,
અનંતગુણ ભરપૂર શુ શોભે સ્વય અનૂપ. ૮

જ્ઞાનમંજરી —પદાર્થના મૂળ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ શુદ્ધ આત્મા પોતાના સ્વભાવથી અનત ગુણોથી ભરપૂર ભાસે છે સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપરૂપ સાધન પરિણ મનની અપેક્ષાએ અનાદિકાળથી સગને લઇને થતા ભાવના ત્યાગ વડે સ્વરૂપના જ્ઞાનથી, તેમા રમણતા કરવાથી, તેના અનુભવથી નવા કર્મ ન બાધતા અને સ્વરૂપની એકતામા તન્મય થવારૂપ ધ્યાન કરતા પૂર્વકર્મ ખરી જવાથી આ આત્મા શુદ્ધ, સર્વપુદ્ગલની ઉપાધિથી રહિત થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, અગુરુલઘુ, અ યાબાધ, અસગ, અમૂર્ત્ત, પરમદાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ, અક્રિય, સિદ્ધત્વ આદિ અનંત, અસખ્યેય પ્રદેશ વ્યાપી ગુણોથી પૂર્ણ પ્રકાશે છે શાના જેવુ ? પરભાવમા આત્માની માન્યતા જેણે તજી દીધી છે એવા ત્યક્તાત્મા, મોક્ષ પદના સાધક સાધુનું સ્વરૂપ વાદળા વગરના ચંદ્ર જેવુ શોભે છે, જેમ વાદળા

રહિત ચંદ્રનું સ્વરૂપ નિર્મળ પ્રકાશે છે, તેમ જ્ઞાનાવરણ આદિ વાદળા ટળી જાય ત્યારે શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ નિર્મળ પ્રકાશે છે માટે જ બાધક પરિણતિના હેતુઓ તજીને, સાધકપણું અવલંબીને, સાધકપણામાં પણ વિકલ્પરૂપ વર્તમાન અપવાદ સાધના તજતો, ઉત્સર્ગ સાધના ગ્રહણ કરતો, તેને વળી તજતો અને પૂર્ણ ગુણોની અવસ્થા પામતો આત્મા એમ અનુક્રમે સર્વ સંસર્ગભાવો (સંયોગોથી થતા ભાવો) નું આવરણ ટળી જવાથી નિર્મળ, નિષ્કલંક અસંગ, સર્વ આવરણ રહિત સચ્ચિદાનંદરૂપ (આત્મા) અત્યંત ઐકાંતિક નિર્બાધ, નિર્દ્વંદ્વ, નિઃપ્રયાસ, નિરૂપમ ચારિત્ર સુખથી પૂર્ણ થાય છે સમ્યક્જ્ઞાનના બળથી હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક કરીને સમસ્ત હેય ભાવના ત્યાગી થવા યોગ્ય છે ત્યાગ જ નિર્જરાનું મૂળ છે, પરભાવનું ગ્રહણ જ આત્માને અહિતકારી છે માટે આત્મસ્વરૂપની અભિલાષાવાળાઓએ ત્યાગ કરવો જ જોઇએ

---

૯ ક્રિયાષ્ટક

ज्ञानी क्रियापरः शान्तो भावितात्मा जितेन्द्रियः ।
स्वयं तीर्णो भवाम्भोधेः, परांस्तारयितुं क्षमः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —જે સમ્યગ્ જ્ઞાનવંત છે, ક્રિયાને વિષે તત્પર છે, ઉપશમવંત છે, જેણે આત્માને ભાવ્યો છે અને જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતી છે, તે પોતે સંસાર-સમુદ્રથી તર્યો છે અને બીજાને તારવા સમર્થ છે

અનુવાદ —

ભાખ્યો આત્મા જ્ઞાનીએ, શાંત જિતેન્દ્રિય જેહ,
તર્યા ક્રિયા-તત્પર થઈ, સમર્થ તારક તેહ ૧

જ્ઞાનમંજરી —પરભાવનો ત્યાગ કરવો એજ સાધક ક્રિયા, માટે હવે ક્રિયાષ્ટકનું નિરૂપણ કરે છે, પોતાના કર્તા પણે જે કરાય તે ક્રિયા, કરનાર દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ, સ્વરૂપ સન્મુખ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગનું પ્રવર્તન તે જ્ઞાન અને સ્વરૂપ સન્મુખ વીર્યની પ્રવૃત્તિ તે ક્રિયા '**ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष**' જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેના યોગે મોક્ષ મળે એ સૂત્રમા જ્ઞાન તે સ્વપરની ઓળખાણ અને ક્રિયા એટલે સ્વરૂપમા રમણતા, ત્યા ચારિત્ર અને વીર્ય ગુણની એકતારૂપ પરિણતિ તે સાધક ક્રિયા કહેવાય

અહિં અનાદિ સસારમા કાયા આદિની અશુદ્ધ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિથી સસાર પ્રાપ્ત થયો છે, પણ વિશુદ્ધ સમિતિ ગુપ્તિ આદિ, વિનય-વૈયાવૃત્ય આદિ સત્ક્રિયા કરવાથી તેજ સસાર ટળી જાય છે, માટે સસારનો ક્ષય કરવા સવર-નિર્જરા થાય તેવી ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે

નામ સ્થાપના ક્રિયા સુગમ છે દ્રવ્ય ક્રિયા શુદ્ધ કે અશુદ્ધ હોય ત્યા સ્વરૂપને અનુસરતી યોગની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા શુદ્ધ છે કાયાની પ્રવૃત્તિ, વચનની પ્રવૃત્તિ આદિ અશુદ્ધ પણ હોય છે ભાવક્રિયા વીર્યની પ્રવૃત્તિરૂપ છે, ઔદારિક આદિ કાયાની પુદ્ગલ-અનુયાયી પ્રવૃત્તિ સન્મુખ વીર્યની પ્રવૃત્તિ તે અશુદ્ધ ભાવક્રિયા છે અને સ્વગુણમા પોતાનું

પરિણમન થવામા નિમિત્તરૂપ વીર્યની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા શુદ્ધ ભાવક્રિયા છે

નૈગમનયે ક્રિયાના નકરૂપને ક્રિયા કહે છે, સંગ્રહનયે સર્વ સંસારવાસી જીવો ક્રિયાવાળા કહેવાય છે વ્યવહારનયે શરીરપર્યાપ્તિ પૂરી કર્યા પછી ક્રિયા કરે છે એમ કહેવાય ઋજુસૂત્રનયે કાર્યના સાધન માટે યોગની પ્રવૃત્તિને મુખ્ય કરી વીર્યના પરિણામ આદિની ક્રિયા લેવી; શબ્દનયે વીર્યની સ્ફુરણારૂપ ક્રિયા ગણવી, સમભિરૂઢનયે ગુણની સાધનારૂપ સર્વ કર્તવ્યની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા લેવી, અને એવભૂતનયે તો આત્મામા તન્મય થવામા વીર્યની તીવ્રતારૂપ સહાયક ગુણના પરિણમનરૂપ ક્રિયાને ક્રિયા ગણવી.

અહિં સાધનની સાધન ક્રિયાનો અવસર છે 'नाण-चरणेन मुक्खो' જ્ઞાન-ક્રિયાથી મોક્ષ કહ્યો છે, તેથી ચરણ ગુણની પ્રવૃત્તિ તે સ્વરૂપનું ગ્રહણ અને પરભાવના ત્યાગરૂપ ક્રિયા છે, તે મોક્ષને સાધનારી છે તેથી આત્મજ્ઞાનીએ આત્મસાધના માટે સમ્યક્ ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે તેને માટે ઉપદેશ છે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થતા સુધી નિરંતર નિ શંકા આદિ આઠ દર્શનાચાર સેવવા, કેવળજ્ઞાન થતા સુધી કાલ વિનયાદિ જ્ઞાનાચાર સેવવા, યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટતા સુધી ચારિત્રાચાર સેવવા, પરમ શુક્લધ્યાન થતા સુધી તપાચાર સેવવા, સર્વસંવર થતા સુધી વીર્યાચારની સાધના અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે, પંચ આચાર સિવાય મોક્ષ પ્રાપ્ત થતોજ નથી દર્શનથીજ સ્વગુણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ક્રિયા દર્શનાદિ ગુણોની વિશુદ્ધિ અથ

હોય છે ' તે નિમિત્તને અવલબીને પ્રવર્તવુ તે આચાર છે' તેથી ગુણોની પૂર્ણતા થતા સુધી આચરણા કરવા યોગ્ય છે, આચરણાથી ગુણની પૂર્ણતા થાય છે જ પૂર્ણ ગુણવાળાઓની આચરણા તો પરના ઉપકારને અર્થે હોય છે એ પ્રસિદ્ધ છે માટેજ કહે છે —

યથાર્થ આત્મસ્વરૂપના જાણનાર 'જ્ઞાની', સાધનના કારણોને અનુસરતી યોગપ્રવૃત્તિરૂપ અને સ્વગુણને અનુસરતી વીર્યપ્રવૃત્તિરૂપ 'ક્રિયામા ઉદ્યમ કરનાર,' વળી કષાય કલેશથી રહિત, 'શાત' શુદ્ધ સ્વરૂપમા રમણતાવાળા, 'ભાવિતાત્મા' અને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ઉપર કાબુ રાખનાર, 'જિતેન્દ્રિય' હોય તે સંસાર સમુદ્રને પોતે તરી ગયા છે અને ઉપદેશ (જ્ઞાન) દાનઆદિથી પોતાના આશ્રિતોને તારવા સમર્થ છે કારણ કે જે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમા પરિણમેલા, આત્મારામી, આત્મવિશ્રામી, આત્મ-અનુભવમા મગ્ન હોય તે પોતે સંસારથી છૂટ્યા છે, તેમજ પોતાને સેવનારાઓનો ઉદ્ધાર કરે છે અહિં સવેદન (અનુભવ) જ્ઞાન થતા સુધીનું વચનની પ્રવૃત્તિરૂપ કે મનના વિકલ્પરૂપ ભાવના રહિત જે દ્રવ્યજ્ઞાન છે તે આત્મ અનુભવરૂપ ઉપયોગનું કારણ છે એટલે ભાવ જ્ઞાનનું કારણ છે, યોગની પ્રવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યક્રિયા પણ સ્વગુણોને અનુસરતી સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિરૂપ ભાવ ક્રિયાનું કારણ છે અહિં 'ज्ञानस्य फलं विरतिः' જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે, તેથી જ્ઞાન વિરતિનું કારણ છે તત્વાર્થ ટીકામા કહ્યુ છે "दर्शनज्ञाने चारित्रस्य कारणं, चारित्रं मोक्षकारणं" દર્શન અને જ્ઞાન

ચારિત્રનું કારણ છે અને ચારિત્ર મોક્ષનું કારણ છે ઉત્ત
રાધ્યયનમાં પણ કહ્યુ છે —

"ना दंसणिस्स नाणं, नाणेण विना न हुंति चरणगुणा।
अगुणिस्स नत्थि मुक्खो, नत्थि अमुक्कस्स निव्वाणं ॥"

અર્થ —તેથી (સમ્યક્) દર્શનવંતને (સમ્યગ્) જ્ઞાન હોય, (સમ્યક્) જ્ઞાન વિના (સમ્યગ્) ચારિત્ર ગુણો (પ્રગટતા) નથી, અગુણી (ચારિત્ર ગુણ રહિત) નો મોક્ષ થતો નથી, અમુક્તને નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થતું નથી

માટે ક્રિયા સહિત જ્ઞાન હિતકારી છે, એકલું જ્ઞાન હિતકારી નથી એમ કહે છે —

क्रियाविरहितं हन्त। ज्ञानमात्रमनर्थकम।
गतिं विना पथज्ञोऽपि, नाप्नोति पुरमीप्सितम् ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —અરે! ક્રિયા રહિત એકલું જ્ઞાન મોક્ષરૂપ ફળ સાધવા અસમર્થ છે, માર્ગનો જાણનાર પણ ચરણ વિહાર ક્રિયા વિના (ચાલ્યા વિના) ઈચ્છેલુ નગર પામતો નથી

અનુવાદ —

જ્ઞાન માત્ર ક્રિયા વિના, હા! નિષ્ફળ સમજાય,
રસ્તો જાણી ન ચાલિયો, તો નહિ નિજ પુર જાય ૨

જ્ઞાનમંજરી —સાધનમાં પ્રવર્તવારૂપ ક્રિયારહિત, માત્ર જાણવારૂપ જ્ઞાન મોક્ષરૂપ કાર્ય સાધનાર થતું નથી તે વિષે દૃષ્ટાંત દે છે - માર્ગને જાણનારો પણ પગે ચાલવાની ક્રિયા કર્યા વિના ઇચ્છિત નગરે પહોંચતો નથી પગે ચાલવાથીજ ઇચ્છિત નગરે પહોંચે છે 'नाणचरणेण मुक्खो' જ્ઞાન સહિત

ચારિત્ર વડે મોક્ષ થાય છે એમ શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે વળી ઉત્તરાધ્યયનમા કહ્યુ છે —

सम्माणनाणोवगए महेसी अणुत्तर चरिउ धम्मसचय।
अणुत्तरे नाणधरे जससी उभासइ सूरिएवंत लिक्खे ॥

ભાવાર્થ—સમ્યક્‌જ્ઞાનવત મહર્ષિ ઉત્તમ ચારિત્રરૂપી ધનવાળા જ્યારે સપૂર્ણ જ્ઞાનધારી બને છે ત્યારે આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશે તેમ શોભે છે

એજ વાત દઢ કરતા ફરી જણાવે છે —

स्वानुकूला क्रिया काले ज्ञानपूर्णोऽप्यपेक्षते ।
प्रदीप स्वप्रकाशोऽपि तैलपूर्त्यादिकं यथा ॥ ३ ॥

ભાષાર્થ—દીવો પોતે પ્રકાશરૂપ છે, તોપણ જેમ તેલ પૂરણ આદિ ક્રિયાની તેને જરૂર છે, તેમ પોતાના સ્વભાવ કાર્યની ક્રિયા અવસરે કરવી પૂર્ણ જ્ઞાનીને પણ જરૂરની છે

અનુવાદ —

પ્રકાશરૂપ પોતે છતા, તેલ ચુસે દીપ જેમ,
જ્ઞાની પણ કાળે કરે, ક્રિયા સ્વાનુકૂળ તેમ. ૩

જ્ઞાનમજરી—સ્વ અને પરના વિવેકવાળાજ્ઞાન પૂર્ણ જીવને પણ કાર્ય કરવાના અવસરે કાર્ય સાધનરૂપ ક્રિયા કરવાની હોય છે આત્મજ્ઞાની, સમ્યક્ જ્ઞાનવંત પ્રથમ સવર કાર્યની રૂચિવાળો હોય છે, તે દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયાનો આશ્રય લે છે, વળી ચારિત્રધારી આત્મ જ્ઞાની પણ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રેમવાળો શુક્લધ્યાને ચઢવારૂપ ક્રિયાનો આશ્રય લે છે, કેવળજ્ઞાની સર્વસવરના

પૂર્ણ આનંદરૂપ કાર્યને અવસરે યોગ રોકવારૂપ ક્રિયા કરે છે માટે જ કહ્યુ છે કે જ્ઞાનીને ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે, એ પ્રકારે તે અર્થે જ મુનિઓને આવશ્યક કરવાનું કહેલુ તે વિષે દષ્ટાંત છે જેમ દીવો પોતાના પ્રકાશવાળો હોવા છતા તેલ પૂરવા આદિ ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે, તેમજ સમ્યગ્ જ્ઞાની પણ ક્રિયારંગી (ભાવ સહિત ક્રિયા કરનાર) થાય છે, કારણ કે ક્રિયા વીર્યની શુદ્ધિનું કારણ છે જે જીવ અશુદ્ધ વીર્ય ફેરવી આસવ કરતો સસારમા ફરે છે, તેજ જીવ ગુણીજનોની સેવાથી પોતાના ગુણ પ્રગટ કરવા તત્પર થતા સવરવત થાય છે યોગો વડે કર્મપ્રદેશોનું ગ્રહણ થાય છે, યોગો વીર્યની ઉત્પત્તિના સ્થાન છે, તેથી પરમાત્માને વદન, સ્વાધ્યાય, અધ્યયન આદિમા યોગો જોડાયા તો તે કર્મ ગ્રહણ અર્થે પ્રવર્તતા નથી યોગોની સત્પ્રવૃત્તિ તે ક્રિયા છે ૩

बाह्य-भावं पुरस्कृत्य ये क्रिया व्यवहारत ।
वदने कवलक्षेप विना ते तृप्तिकाक्षिण ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —બહારની ક્રિયાના ભાવને આગળ કરીને જે જીવો ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે, તે મુખને વિષે કોળીઓ ઘાલ્યા વિના તૃપ્તિના વાછનાર છે

અનુવાદ —

બાહ્ય ભાવનું નામ લઇ, તજે ક્રિયા વ્યવહાર,
મુખમા અન્ન મુકયા વિના, ઈચ્છે તૃપ્તિ સાર ૪

જ્ઞાનમજરી —ગુરુના ચરણ જેમણે સેવ્યા નથી એવા જીવો "બાહ્ય ક્રિયા કરવાથી શું થવાનું છે?" એમ કહીને (ક્રિયામા તો) બાહ્યભાવ (બાહ્યપણું) છે એમ

અંગીકાર કરીને ક્રિયાનો ઉદ્યમ મંદ કરી દે છે, તે જીવો મુખમાં કોળિયો મૂક્યા વિના તૃપ્તિ ઈચ્છનારા છે ૪

गुणवद्‌बहुमानादे-र्नित्यस्मृत्या च सत्क्रिया।
जातं न पातयेद् भाव-मजात जनयेदपि॥ ५॥

ભાવાર્થ :—અધિક ગુણવંતના બહુમાન આદિ (આદિ શબ્દથી પાપની દુગંછા, અણુગમો, અતિચારોની આલોચના, વ્રતમાં લાગેલા દોષો સદ્‌ગુરુને જણાવવા, દેવ ગુરુની ભક્તિ, ઉત્તર ગુણોની શ્રદ્ધા સમજવા યોગ્ય છે) થી અને નિત્ય સ્મૃતિ એટલે લીધેલા નિયમને નિત્ય સંભારવા વડે સત્ક્રિયા (શુભ ક્રિયા) પ્રગટ થયેલા ભાવને ન પાડે-હાનિ ન કરે અને નહિ પ્રગટેલા ભાવને પ્રગટ પણ કરે (આ ટીકામાં ત્રણ ગાથાઓ શ્રીહરિભદ્રપૂજ્યની 'વિંશતિકામાં'ની ઉતારારૂપ ટાંકી છે તે નીચે 'જ્ઞાનમંજરી' ટીકામાં આવી જાય છે)

અનુવાદ —

ગુણી-બહુમાનાદિક કરો, નિત્યસ્મૃતિ-સત્ કાર્ય,
પ્રગટ્યા ભાવ પડે નહિ, નહિ પ્રગટ્યા પ્રગટાય ૫

જ્ઞાનમંજરી :—સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર, ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, આદિ ગુણોવાળા પુરૂષોનું બહુમાન, પોતાનાથી અધિક ગુણવંત જનોનું બહુમાન, આદિ શબ્દથી દોષોનો પશ્ચાતાપ, પાપ-દુગંછા, અતિચાર-આલોચના, દેવગુરુ અને સમાન ધાર્મિક (સાધર્મી) જનોની ભક્તિ, ઉત્તરગુણો પ્રાપ્ત કરવા વગેરે સર્વે ગ્રહણ કરવું, વળી પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા વ્રતોનું સ્મરણ, નવા પ્રત્યાખ્યાન (ત્યાગના નિયમ), સામાયિક,

ચોવિસથ્થો (૨૪ તીર્થંકરોનુ સ્તવન,) ગુરુવંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન, આદિની નિત્યસ્મૃતિ વડે સત્ક્રિયા થાય છે શ્રી હરિભદ્રપૂજ્યે 'વિંશતિકા'મા કહ્યુ છે—

तम्हाणिच्चसए, बहुमाणेण च अहिगयगुणंमि ।
पडिवक्ख-दुगछाए, परिवाडि आलोयणत्थ च ॥ १ ॥
तित्थकरभत्तीए, सुसाहुजणपज्जुवासणाए य ।
उत्तरगुणसद्धाए एत्थ सया होइ जइयव्व ॥ २ ॥
एवमसन्तोऽविइमो जायइ जाओ य न पडइ कयावि ।
ता एत्थं बुद्धिमया अपमाओ होइ कायव्वो ॥ ३ ॥
सुहपरिणामो निच्च, चउसरणगमाइ आयरं जीवो ।
कुसल-पयडीओ बंधई, बद्धाओ सुहाणुबधाओ ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—તેથી નિત્ય સ્મૃતિ, અધિક ગુણવંત જનોનુ બહુમાન (આદર) પાપની દુગછા, અતિચારની આલોચના, તીર્થંકરની ભક્તિ, સાચા સાધુની સેવા, ઉત્તરગુણોની શ્રદ્ધા એ બધા માટે સદા પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે ૧-૨ એ પ્રકારે પ્રવર્તવાથી જે ગુણ પ્રગટ ન થયા હોય તે પ્રગટે અને જે ગુણ પ્રગટયા હોય તેમા સ્થિર થવાય (કદાપિ પડી ન જવાય), તેથી વિચારવાન જીવે અપ્રમાદી બની તે પ્રકારની ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે ૩

નિત્ય ચાર શરણુ ગ્રહણુ કરવા આદિમા આદર કરતો શુભ પરિણામવાળો જીવ પુણ્ય પ્રકૃતિ બાધે છે અને પહેલા બાધેલી પ્રકૃતિઓ પણ શુભ અનુબંધ વાળી બનાવે છે ૪

ઈત્યાદિ ક્રિયાસમૂહ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ સવેગ નિર્વેદરૂપ પ્રગટ થયેલા ભાવને પાડી ન નાખે, અને વળી નહિ પ્રગટેલા

એવા ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાન આદિ ભાવને પણ પ્રગટ કરે, શ્રેણિક, કૃષ્ણ આદિને ગુણી જનોના બહુમાન વડે, મૃગાવતીને પશ્ચાતાપથી, અતિમુક્ત નામના નિર્ગ્રંથને આલોચનાથી, ચડરૂદ્ર શિષ્યને ગુરુભક્તિથી ઇત્યાદિ અનેક મુનિઓને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થયેલી શાસ્ત્રમા સાભળી છે ૫

क्षायोपशमिके भावे, या क्रिया क्रियते तया।
पतितस्यापि तद्भाव-प्रवृद्धिर्जायते पुन ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —ક્ષયોપશમિક ભાવે વર્તતા, તપ-સંયમને અનુસરતી જે ક્રિયા કરાય છે, તે ક્રિયાવડે પતિત (ગુણથી પડેલા) ને પણ તે ભાવ (ક્રિયાના ભાવ) ની વૃદ્ધિ ફરીને થાય છે

ગાથા –"खाओसमिगभावे दढजत्तकय सुह अणुट्ठाणं ।
पाडिवमिअपिअ हुज्जा, पुणोवि तब्भाव वुड्ढिकर ॥"

અર્થ —ક્ષાયોપશમિક ભાવે દૃઢયત્નથી કરેલુ શુભ અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) પતિતને પણ ફરીથી તે ભાવની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે

અનુવાદ —

ક્ષયોપશમિક ભાવે ક્રિયા, આત્માર્થે જે થાય,
પતિતને પણ પોષતી, મન્મુખ કરતી જાય ૬

જ્ઞાનમંજરી —ચારિત્રને અનુસરતા વીર્યનો ક્ષયોપશમ થતા જે વંદનનમન આદિક ક્રિયા થાય છે તે ક્રિયાથી ગુણથી વિમુખ થયેલા જીવને પણ ફરીથી તે ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે (ઉપરની ટીકામા આપેલુ અવતરણ આમા પણ છે) ઔદયિક ભાવેપણ ક્રિયા થાય છે પણ તેવા ગુણની વૃદ્ધિ કરનારી તે હોતી નથી ઉચ્ચગોત્ર, સુભગ, આદેય અને યશ નામ કર્મના ઉદયે,

અતરાયના ઉદય સહિત તપ, શ્રુત આદિનો લાભ થાય છે તે વિષે 'પ્રજ્ઞાપના' સૂત્રથી જાણવા યોગ્ય છે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, દર્શનમોહ, ચારિત્રમોહ અને અતરાયનો ક્ષયોપશમ થવાથી શુદ્ધ ધર્મને પ્રગટાવવા જે ક્રિયા કરાય છે, તે આત્મગુણોનો પ્રકાશ કરનારી બને છે ૬

ફરીથી તેજ ભાવ દર્શાવે છે —

गुणवृद्ध्यै ततः कुर्यात्, क्रियामस्खलनाय वा ।
एकं तु संयमस्थानं, जिनानामवतिष्ठते ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —તે માટે ગુણ વધારવાને અર્થે અથવા ગુણથી પતિત ન થવાય તે અર્થ ક્રિયા કરવી જોઈએ, એક સયમ સ્થાન તો કેવળી ભગવતને સ્થિર રહે છે

અનુ૦ —

ગુણ વધવા ક્રિયા કરો, અથવા ટકવા કાજ,
અપ્રતિપાતિ સંયમ પદે, એક ટકે જિનરાજ ૭

જ્ઞાનમંજરી —તેથી સ્વધર્મ પ્રગટવાનું કારણ હોવાથી સત્ય વૃત્તિરૂપ ક્રિયા કરવી ઘટે, શા માટે? જ્ઞાનાદિ ગુણના વિસ્તાર અર્થે ક્રિયા કરવી, પણ આહાર આદિ પદર સજ્ઞા નિમિત્તે નહિ, વળી ક્રિયારહિત સાધકપણામા રહેવા અસમર્થ છે, માટે પતિત ન થવાય તે માટે ક્રિયા કરવી, કારણકે વીર્યનું ચપળપણું છે તે ક્રિયાવતની સત્ક્રિયામા યોજાતા તે પતિતપણું પામતો નથી નહિતો અનાદિ પ્રવૃત્તિમા પ્રવર્તતો તે પાછો પતિત થાય છે શાસ્ત્રમા સાભળ્યું છે કે ક્રિયાથી ઉત્તરોત્તર સ્થાને જીવ ચઢતો જાય છે તેમજ વળી જ્યાથી પાછા પડી ન શકાય તેવુ અપ્રતિપાતિ સયમસ્થાન તો ક્ષાયકજ્ઞાન

(કેવળજ્ઞાન) રૂપ, પૂર્ણસ્વરૂપમા એકતારૂપ એક સ્થાન યથા ખ્યાત ચારિત્રવત કેવળી ભગવાન (જિનો) ને હોય છે, અન્ય ને હોતુ નથી તેથી સાધકે નવા ગુણોની વૃદ્ધિ માટે ક્રિયા કરવી જોઇએ માટેજ વને વસે છે નિર્ગ્રંથો, જાય છે ચૈત્ય યાત્રા આદિ માટે નંદીશ્વર આદિ દ્વીપોમા, મમતા તજે છે શરીર પરની, સંકોચે છે શરીરને વીરાસન વડે, અભ્યાસ કરે છે અનાહારી થવા તત્પર થયેલા ઓછા ઓછા આહારનો, ગ્રહણ કરે છે પરિહાર વિશુદ્ધિ કે જિનકલ્પઆદિ આકરા અભિગ્રહસમૂહ ૭

वचोऽनुष्ठानतोऽसङ्ग-क्रिया-सङ्गतिमङ्गति ।
सेयं ज्ञानक्रियाभेद-भूमिरानन्दपिच्छला ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —વચન-અનુષ્ઠાનથી નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ અસગ-ક્રિયાની યોગ્યતાએ પહોચે છે, એ જ્ઞાન અને ક્રિયાની એકતારૂપ અભેદ ભૂમિકા છે, કારણ કે અસગરૂપ ભાવક્રિયા શુદ્ધ ઉપયોગ અને શુદ્ધ વીર્યોલ્લાસનુ તાદાત્મ્ય (તન્મયપણું) ધરે છે કેવી છે અભેદ ભૂમિકા? સ્વાભાવિક આનંદ-અમૃત રસે ભીંજાયેલી છે

અનુવાદ —

વચનાનુષ્ઠાને કરી, ક્રિયા અસગ પમાય,
આનદામૃત-ભીની એ, જ્ઞાન-ક્રિયા ભૂમિ થાય ૮

જ્ઞાનમંજરી —વચન એટલે અર્હંતની આજ્ઞા, તેને અનુસરતી ક્રિયા ધર્મની કારણ છે કારણ કે —

प्रशान्तचित्तेन गभीरभावेनैवाहता स्था सफला क्रिया च ।
अगारद(ह्र)दे सहसा न चेष्टा सामगदोषैव गुणप्रकर्षा ॥

ભાવાર્થ —શાંત ચિત્તથી અને ગંભિર ભાવથીજ આદરેલી ક્રિયા સફળ થાય છે, પરભાવના સુખની દષ્ટિવાળાની અવિચારી ક્રિયા ઈષ્ટ નથી આસક્તિરૂપ દોષજ ગુણને વધારનાર નથી

વિ૦—અગ્ર—અન્યોન્ય અનુષ્ઠાનના ત્યાગથી શ્રીમદ્ વીતરાગ વાક્યાનુસારે ઉત્સર્ગ અને અપવાદની અપેક્ષા સહિત વચનાનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયા કરવાથી અસંગ ક્રિયાનો અયોગ પામે છે વચનક્રિયાવાળો અનુક્રમે નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ અસંગ ક્રિયાનેજ પામે છે તે અસંગ ક્રિયાજ જ્ઞાન—ક્રિયારૂપ અભેદ ભૂમિ જાણવી અસંગ ક્રિયારૂપ ભાવક્રિયા શુદ્ધ ઉપયોગ અને શુદ્ધ વિર્યોલ્લાસની તાદાત્મ્યતાને ધારણ કરે છે, જ્ઞાન અને વીર્યની એકતા તે જ્ઞાનક્રિયાનો અભેદ આથી જ્યાં સુધી ગુણ પૂર્ણતા ન થાય ત્યાંસુધી નિરનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયા કરવી જોઇએ તત્વજ્ઞાનમા ક્રિયાનો નિષેધ નથી, પરંતુ ક્રિયાદિ શુદ્ધરત્નત્રયીરૂપ વસ્તુ ધર્મના સાધનરૂપ કારણવડે ધર્મ છે આત્મામાજ ધર્મપણુ રહે છે વળી શ્રી હરિભદ્ર પૂજ્યે 'દશવૈકાલિક'ની ટીકામા લખ્યું છે, "ધર્મના સાધનપણાને લઇને ધર્મ કહ્યો છે" તેથી દ્રવ્ય ક્રિયાને ધર્મપણે ગ્રહણ કરે છે, તે કારણમા કાર્યનો ઉપચારજ છે, માટે ન્યાયપૂર્વક છે એવી શ્રદ્ધા રહિત જીવોની ક્રિયા ધર્મનું કારણ થતી નથી "षष्टिशतप्रकरण' ગ્રથમા કહ્યુ છે —

"बहुगुणविज्ञानिलओ उत्सुत्तभासी तहावि मुत्तव्वो ।
जह पवरमणीजुत्तो, विग्घकरो विसहरो लोए ॥"

અર્થ —જેમ ઉત્તમ મણિ યુક્ત સર્પ પણ લોકોમા વિઘ્નકારી, હરથી તજવા યોગ્ય મનાય છે તેમ કોઇ બહુ ગુણવાળો,

વિદ્યાનો ભંડાર હોય તથાપિ ઉત્સૂત્ર ભાષણ કરનાર હોય તો તે પંડિત પણ તજવા યોગ્ય છે તેમજ 'આચારાંગ' સૂત્રમાં "भयविचिकित्साया न संयम" એમ કહ્યું છે ભય સહિત (લોક લાજ આદિ ડરથી) કે અણગમા સહિત સંયમક્રિયા કરવા છતાં તે સંયમ નથી માટે નિમિત્ત કારણપણે નિરનુષ્ઠાન ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે, તે અસંગ ક્રિયા સ્વાભાવિક આનંદરૂપ અમૃતરસથી ભીંજાયેલી છે માટે આત્મતત્વના ઓળખાણનો આનંદ પામવાની ઇચ્છાવાળાએ સત્પ્રવૃત્તિ અને અસત્ પ્રવૃત્તિના ત્યાગરૂપ નિરનુષ્ઠાન ક્રિયા, દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી સ્યાદ્વાદ-સ્વગુણને અનુસરતા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે તેવી, તથા નવા ગુણને વધારનારી, સંયમસ્થાને ચઢવા માટે આત્મતત્વમાં તન્મય થવારૂપ ક્રિયા સમયે સમયે કરવા યોગ્ય છે તેથીજ "ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष" જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે એમ કહ્યું છે એમ નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે દ્રવ્યક્રિયામાં ઉદ્યમ કરનાર ભાવ ક્રિયાવંત થાય છે અને તેથી સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું કાર્ય કરનાર થાય છે, એમ શ્રેય, કલ્યાણ થાય છે ૮

---

૧૦ તૃપ્તિ-અષ્ટક

पीत्वा ज्ञानामृतं भुक्त्वा क्रियासुरलताफलम् ।
साम्यताम्बूलमास्वाद्य तृप्तिं याति परां मुनिः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —જ્ઞાનરૂપ અમૃત પીને, ક્રિયારૂપી કલ્પવેલીના ફળને ખાઈને તથા સમતા પરિણામરૂપ તાંબૂલ (પાનબીડું) ચાવીને મહા સાધુ ઉત્તમ તૃપ્તિ પામે છે

અનુવાદ —

ક્રિયા-કલ્પતરૂ-ફળ જમી, કરી જ્ઞાનામૃત પાન,
તાંબૂલ-સમતા-સ્વાદથી, પરમ તૃપ્તિ, મુનિ, માન ૧

જ્ઞાનમંજરી —ક્રિયાવત જીવો વળી કદાચિત્ અહંકાર કે લોભના આવેશમા મદ્દ અભ્યાસને નિષ્ફળ કરી નાખે છે, તેથી કષાયનો ત્યાગ પ્રથમ કરવાથી સ્વરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્ન થતી 'તૃપ્તિ' રૂપ અષ્ટક હવે વર્ણવે છે

નામ આદિ ભેદે ચાર પ્રકારની તૃપ્તિ છે જીવ કે અજીવ પદાર્થનું 'તૃપ્તિ' એવુ નામ પાડવુ તે શબ્દ બોલવારૂપ નામ તૃપ્તિ છે અક્ષરોમા સ્થાપના કરવારૂપ સ્થાપના તૃપ્તિ છે, દ્રવ્ય તૃપ્તિ આગમથી તો તૃપ્તિનો આગમથી અર્થ જાણનાર ઉપયોગરહિત હોય ત્યારે કહેવાય અને નોઆગમથી દ્રવ્ય તૃપ્તિ જ્ઞ શરીર, ભવ્ય શરીર અને તદ્દવ્યતિરિક્તના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે, ત્યા આહાર, ધન, ઉપકરણથી તૃપ્તિ તે તદ્દવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય તૃપ્તિ છે ભાવ તૃપ્તિ આગમથી, તૃપ્તિ-પદાર્થ આગમથી જાણનાર ઉપયોગવત હોય તે, નોઆગમથી તો સ્વરૂપ જ્ઞાનાનંદ પૂર્ણ, સહજ આત્માનો નિરંતર અનુભવ જેને રહેતો હોય તેને નોઆગમ ભાવ તૃપ્તિ સમજવી.

નૈગમનયે જીવ-અજીવદ્વારા તૃપ્તિ, સગ્રહ અને વ્યવહારથી ગ્રહણ યોગ્ય દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થતા તૃપ્તિ, ઋજુસૂત્રથી ઇચ્છિત સપત્તિમા તૃપ્તિ, શબ્દ આદિ નયોથી તો નિરાવરણ, પૂર્ણ સ્વસ્વરૂપ વિઘ્નરહિત ભોગવવાથી થતી તૃપ્તિ ગણવી. આ પદ્ધતિ 'ઓઘ નિર્યુક્તિ' વૃત્તિમા અહિંસા વિષે નય ઉતાર્યો છે તે પ્રમાણે જાણવા યોગ્ય છે, અહિં નામ આદિ ત્રણ નિક્ષેપો

અને નૈગમ આદિ નયો કારણરૂપે છે ખરીરીતે તો ભાવ નિક્ષેપારૂપ અને શબ્દ આદિ નયરૂપેજ 'તૃપ્તિ' ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તે પણ સાધન કાળમાં અપવાદે ઉત્પન્ન થતી અને સિદ્ધ દશામાં ઉત્સર્ગથી થતી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગણવી, તે તૃપ્તિ વિષે કહે છે –

સાવદ્ય (પાપકારી) ભાષા નહિ બોલનાર મુનિ પોતાના આત્માના અવલોકનમાં લીન બની લૌકિક, કુપ્રવચનથી ભિન્ન ઉત્કૃષ્ટ સંતોષ અવસ્થારૂપ તૃપ્તિ પામે છે શું કરીને? યથાર્થપણે સ્વ અને પર પદાર્થોના સ્વરૂપના ઓળખાણરૂપ જ્ઞાનામૃત પીને એટલે શુદ્ધ, અત્યંત નિરંતર જ્ઞાન ધારા વડે હેય અને ઉપાદેયરૂપે પરીક્ષા કરીને વસ્તુના અવલોકનરૂપ ઉપયોગને પીને (ચાખીને), યોગની સત્પ્રવૃત્તિરૂપ 'ક્રિયા' તે તત્ત્વ પ્રગટ કરવાની ભાવના અને વિભાવ (રાગદ્વેષાદિ ભાવ) ના અભાવની ભાવના વાળી બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા સહિત જે વીર્યની પ્રવૃત્તિરૂપ કલ્પવેલી (દી પવેલ) નું ફળ જમીને એટલે સ્થિરતાથી સ્વાનુભવને ભોગવીને, શુભ અશુભ પુદ્ગળોને સમાન ગણવારૂપ સમતા નામનું તાંબૂલ (પાનના બીડાનો સ્વાદ લઇને) ચાવીને મુનિ ઉત્કૃષ્ટ તૃપ્તિ પામે છે

સાંસારિક ઉપાધિરૂપ પુદ્ગલોથી ઉત્પન્ન થતા વિભાવોથી રંગાયેલા (અભ્યાસવાળા) આત્માને અનાદિ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અસત્ક્રિયામાં રાગદ્વેષ કરવાની ટેવ હોવાથી જગતની એંઠ જેવા નહિ ભોગવવા યોગ્ય એવા રૂપ–રસાદિ વિષયોના અનુભવમાં અજ્ઞાનથી માની લીધેલી કે આરોપિત સુખરૂપ તૃપ્તિ તે ખરી તૃપ્તિ નથી, કારણકે તેની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ તૃષ્ણા વધતી

જાય છે તેથી તે તૃપ્તિ નથી નિરંતર આનંદના અનુભવથીજ તૃપ્તિ થાય છે માટેજ સત્પુરૂષો તજે છે વિજળીના ઝબકારા જેવા વિનાશી વનિતાના વિલાસોને, અવગણે છે ઉદય આવેલા પુણ્ય પ્રભાવોને, ત્યાગ કરે છે ભોગમા આસક્ત થયેલા ભોગ તીઓની સોબતને, વિરૂપ કરે છે શરીર શોભાના શોખને, ઊંડા ઉતરે છે સ્વાધ્યાય અધ્યયનથી તત્ત્વજ્ઞાનના શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનના અભ્યાસોમા અને કૃતકૃત્યતા માને છે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થામા ૧

ફરીથી વળી નિત્ય તૃપ્તિ વિષે વર્ણન કરતા કહે છે –

स्वगुणैरेव तृप्तिश्चेदाकालमविनश्वरी ।
ज्ञानिनो विषयैः किं तैर्यैर्भवेत्तृप्तिरित्वरी ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —જે જ્ઞાની પુરૂષને પોતાના જ્ઞાન દર્શનચા રિત્ર ગુણો વડેજ નાશ ન પામે તેવી, સદા કાળ રહેનારી તૃપ્તિ હોય તો જે વિષયોથી થોડા કાળની તૃપ્તિ મળે તેવા વિષયોનું શું પ્રયોજન છે? કંઈ નહિ

અનુવા૦ —

સ્વગુણ-તૃપ્તિ ત્રિકાળની, નિત્ય, જ્ઞાનીને હોય;
ક્ષણિક-તૃપ્તિ વિષયોની ના, સાચી ગણશો કોય   ૨

જ્ઞાનમંજરી —જો ચૈતન્યના સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવ ભૂત, અમૂર્ત, અસંગ, અનાકુળ, ચિદાનંદરૂપ સ્વ ગુણો વડેજ સાચા તત્ત્વજ્ઞાનીને તૃપ્તિ હોય છે, તો સ્પર્શ, રસ, વર્ણ, ગંધ અને શબ્દરૂપ વિષયો વડે તેને શું વધારે સુખ મળવાનું હતુ? કંઈ નહિ જે સ્વરૂપના અનુભવી હોય છે તે

વિભાવના કારણભૂત ઇન્દ્રિયોના વિષયોને સુખના કારણ જાણતા નથી સ્વગુણોથી થતી તૃપ્તિ કેવી હોય છે? ભવિષ્યના સર્વે કાળ સુધીની, વિનાશ રહિત અને સહજ હોવાથી નિત્ય છે જે શબ્દાદિ વિષયોથી અલ્પકાળ સુધીની ઉપચારરૂપ (અસત્ય) તૃપ્તિ થાય છે તેવા પરના વિલાસરૂપ વિષયોનું સ્પર્શજ્ઞાન વાળાને શું પ્રયોજન છે? કઇ નથી પરના વિલાસ બંધના કારણરૂપજ છે

ભાવના –આ ભોગો અનેકવાર ભોગવ્યા તોપણ પોતાનું (આત્મ) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયુ નહિ, વળી તે સુખના કારણરૂપ પણ નથી, પરતુ તેમા સુખપણાની બુદ્ધિજ કલ્પિત (જૂઠી) છે, તેથી તે વિષયો તરફ સ્વરૂપરસિકોની દૃષ્ટિજ હોતી નથી માટે આત્મગુણો વડે તૃપ્તિ કરવા યોગ્ય છે તેજ ભાવના વળી દર્શાવે છે –

या शान्तिकरसास्वादाद् भवेत्तृप्तिरतीन्द्रिया ।
सा न जिह्वेन्द्रियद्वारा षड्रसास्वादनादपि ॥ ३ ॥

ભાષાર્થ —શાતરૂપ અદ્વિતીય રસના ચાખવાથી થતી, ઇન્દ્રિયોને અગોચર કેવળ અનુભવ-ગમ્ય જે તૃપ્તિ થાય તે છ રસના ચાખવાથી પણ જીહ્વા-ઇન્દ્રિય દ્વારા થતી નથી બીજી સર્વે તૃપ્તિથી જ્ઞાનતૃપ્તિ અધિકી દેખાડી, એ વ્યતિરેક અલકાર છે

અનુવાદ —

પરમ શાન્ત રસ સ્વાદથી, તૃપ્તિ અતીંદ્રિય હોય;
તે તૃપ્તિ ક્યાંથી મળે? ષડ્ રસ-સ્વાદી જીભ, જોય. ૩

જ્ઞાનમંજરી.—ઇન્દ્રિયોના વિષય સબંધથી રહિત, આત્મ રસના અનુભવથી જે તૃપ્તિ થાય તે, તીખા, ખાટા, મીઠા, તુરા, કડવા અને ખારા સ્વાદના ભોજનથી જિહ્વાઇન્દ્રિય દ્વારા નથી થતી જેથી પુદ્ગલના રસનો અનુભવ થાય, આત્મા તો સ્વરૂપનો અનુભવી છે, પુદ્ગલના ગુણોનો જાણનાર છે, ભોક્તા નથી; પુદ્ગલના ગુણો ભોગવી શકનાર નથી, મોહના ઉદયને લીધે આહાર સંજ્ઞાથી રમવું ચાખવું થાય છે પણ સ્વરૂપથી નહિ, સ્વરૂપ તો જ્ઞાનના અનુભવરૂપ છે માટે આત્માના અનુભવથી તૃપ્તિ થાય છે, પુદ્ગલોથી તૃપ્તિ થતી નથી. ૩

संसारे स्वप्नवन्मिथ्या तृप्तिः स्यादाभिमानिकी ।
तथ्या तु भ्रान्तिशून्यस्य सात्मवीर्यविपाककृत् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —સ્વપ્નમા મોદક ખાધા, દીઠા તેથી તૃપ્તિ ન થાય તેમ સંસારમાં અભિમાન સિદ્ધ, માની લીધેલી, જૂઠી તૃપ્તિ હોય, સાચી તૃપ્તિ તો મિથ્યાજ્ઞાન-રહિત સમ્યક્ દૃષ્ટિને હોય, તે આત્માના વીર્યના પરિપાકની કરનારી તૃપ્તિરૂપ વીર્ય પુષ્ટિ છે

અનુવાદ —

સ્વપ્ન-તૃપ્તિ સંસારની, માત્ર માન્યતારૂપ;
સાચી તૃપ્તિ જ્ઞાનીની, આત્મવીર્ય કૃતરૂપ ૪

જ્ઞાનમંજરી —દ્રવ્યથી ચાર ગતિરૂપ સંસારમા અને ભાવથી મિથ્યાત્વઆદિ વિભાવરૂપ સંસારમા મિથ્યા અભિમાનથી થયેલી, પુદ્ગલઆદિની પ્રાપ્તિમા માન્યતારૂપ તૃપ્તિ સ્વપ્નસમાન જૂઠી, કલ્પના માત્ર હોય; કારણ કે તૃષ્ણા જાળમા ફસાયેલો

અજ્ઞાની પોતાની કલ્પનાથી કલ્પેલી ઇષ્ટિતા પ્રમાણે ઇષ્ટ મા નેલા પુદ્ગલના સ્કધરૂપ સંપત્તિ વિષે એમ માને છે કે અહો! મણિરત્ન આદિનો ખજાનો મને મળ્યો છે, પાપના ઉદય વખતે મનોહર વચનની ચતુરાઈથી આશ્વાસન આપવામા ચતુર સ્વ જન સમુદાય મને મળ્યો છે' એ પ્રકારે તે તૃપ્ત રહે છે, તથાપિ કલ્પનારૂપ હોવાથી, ઉદયને લીધે મળી આવેલુ હોવાથી, પરરૂપ હોવાથી, સ્વસત્તાને રોકનારા આઠ કર્મ બધાવામા કારણરૂપ રાગદ્વેષ ઉપજાવનાર હોવાથી તે દુ ખ રૂપજ છે તેથી મરૂભૂમિમા મૃગજળ જણાય તેવી તૃપ્તિ સુખનું કારણ થતી નથી વળી મિથ્યાજ્ઞાન રહિત, સમ્યક્જ્ઞાન ઉપયોગવાળા આત્મ તત્ત્વની સન્મુખ સત્પુરૂષને સ્વસ્વભાવના પ્રગટ અનુભવવાળી નાચી તૃપ્તિ સુખનું કારણ થાય છે તે તૃપ્તિ કેવી હોય છે? સ્વભાવગુણના અનુભવથી ઉત્પન્ન થતી તૃપ્તિ આત્માના સહજ વીર્યને પુષ્ટ કરે છે, તે સામર્થ્યથી ગુણ પ્રગટે છે માટે ગુરુ ચરણનું સેવન, આગમનુ શ્રવણ, તત્ત્વનું ગ્રહણ આદિ સાધનો વડે આધ્યાત્મિક તૃપ્તિ મેળવવા યોગ્ય છે એવો ઉપદેશ છે ૪

पुद्गलैः पुद्गलास्तृप्तिं यान्त्यात्मा पुनरात्मना ।
परतृप्तिसमारोपो ज्ञानिनस्तन्न युज्यते ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —પુદ્ગલો વડે પુદ્ગલ સ્કધ તૃપ્તિ પામે, જાડા થાય છે, વળી આત્મા આત્મગુણ પરિણમેજ તૃપ્તિ પામે છે, ભ્રાતિ રહિત જ્ઞાનવતને, તે કારણથી, પુદ્ગલની તૃપ્તિનો આ ત્મામા ઉપચાર ન ઘટે, પરનો ધર્મ પરમા (એક દ્રવ્યનો ધર્મ બીજા દ્રવ્યમા) આરોપે તે સમ્યક્જ્ઞાન કેમ કહેવાય?

અનુવાદ —

જ્ઞાનીને ન ઘટી શકે, પરતૃપ્તિ ભ્રમગ્રસ્ત,
પુદ્ગલ તૃપ્તિ પુદ્ગલે, આત્મા નિજગુણ-તૃપ્ત. ૫

જ્ઞાનમંજરી —શરીર, ધન, વસ્ત્ર, ભોજન, સ્વજન આદિ પુદ્ગલોથી શરીરાદિ પુદ્ગલો પુદ્ગલના જથ્થારૂપ તૃપ્તિ પામે છે વળી અનેમત દૃષ્ટિએ અનત ધર્મવાળા સ્વપર પદાર્થોની પરીક્ષા કરવામા કુશળ જ્ઞાની પુરૂષને સ્વરૂપના અનુભવથી તૃપ્તિ થાય છે પર પદાર્થોથી (પુદ્ગળોથી) થની તૃપ્તિમા આત્મતૃપ્તિ માનવારૂપ ભ્રાતિજન્ય અભિમાન જ્ઞાનિને ઘટતું નથી

ભાવના —યથાર્થ ઓળખાણવાળા સમ્યગ્જ્ઞાની તો આત્મામા આત્મધર્મનેજ સ્વીકાર કરે છે, પુદ્ગલના સમૂહમા રાગ કરતા નથી પુદ્ગલના અનુભવવડે સુખ થાય છે એમ સમજવુ તેજ મિથ્યાજ્ઞાન છે કહ્યુ છે કે –

"तवइ तव चरइ चरण, सुअपि नव पुव्वजाव अम्मसइ।
जा परसुहे सुहत्तं, ता नो सम्मत्तविन्नाणं॥"

અર્થ —ભલે તપ તપે, ચારિત્રરૂપ આચરણ આચરે, અને નવપૂર્વ સુધીના શ્રુતનો પણ અભ્યાસ કરે પણ જ્યાસુધી પર(પુદ્ગલાદિના) સુખમા સુખબુદ્ધિ છે, ત્યા સુધી તેને સમ્યક્ત્વ કે વિજ્ઞાન નથી

વળી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પૂજ્ય કહે છે —

"सुअर्य सीलर्य चाइ निणमग्गायरणाइं।
पर घा परसंगं या धम्ममग्गइ जो जडो॥

ભાવાર્થ —શ્રુતવત, શીલવત, ત્યાગી અને જિન માર્ગની આચરણામા પ્રીતિવાળો હોવા છતા પર પદાર્થને કે પરપદાર્થના સગને ધન્ય માને તો તેને જડ અથવા સમજણ વિનાનો સમજવો

જે આત્માનું સહજ જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપ છે તેજ ધર્મ છે એ તાત્પર્ય છે ૫

मधुराज्यमहाशाका-ग्राह्ये वाह्ये च गोरसात ।
परब्रह्मणि तृप्तिर्या जनास्ता जानतेऽपि न ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —'મધુ-રાજ્ય'=મીઠુ જે રાજ્ય ત્યા મોટી આશા જેને છે 'મહા-આશાક' એવા પુરૂષને અપ્રાપ્ય તથા વાણીના રસથી 'गोरसात બાહિર એવા પર બ્રહ્મને વિષે જે તૃપ્તિ રહી છે તેને લોકો જાણતા પણ નથી, તો પામે કયાથી ? (બીજો અર્થ) ભોજનાદિકમા જે તૃપ્તિ છે તે मधुर-आज्य મીઠા ઘી વડે અને 'महा-शाका' મોટા શાક વડે ગ્રાહ્ય છે અને 'गोरसात्' ગોરસ, (દૂધ, દહીં, છાશ આદિ) થી બહાર નથી

भोजने व्यजनोपेते को रसो गोरसोज्झिते'

'શાક સહિત ભોજન પણ ગોરસ વિના નીરસ લાગે' એ કહેવત પ્રમાણે સમજવુ પરબ્રહ્મ તો 'ગોરસ વાણીથી બાહ્ય છે 'यतो वाचो निवर्तते, अप्राप्य मनसा सह' જેને પામ્યા વિના મન સહિત વાણી પાછી ફરે છે, એમ વેદાત વચન બ્રહ્મ વિષે છે 'अपयस्स पय नत्थि' 'તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવા માટે કોઈપણ શબ્દની શક્તિ કે ગતિ છેજ નહિં ઇત્યાદિ આચારાગ (લોકસાર અધ્યયનમા) છે એ બે અર્થ કહ્યા વ્યતિરેક અલકાર છે

અનુવાદ —

ગોરસ બાહ્ય ગ્રહે જનો, મધુ રાજ્ય મહા શાક,
તૃપ્તિ જે પરબ્રહ્મમા, સમજેય ન દુર્ભાગ્ય. ૬

જ્ઞાનમંજરી —અમૂર્ત, અનંત જ્ઞાનઘન શુદ્ધ આત્મારૂપ પર બ્રહ્મમા તૃપ્તિ એટલે સ્વરૂપપ્રાપ્તિને ભેટવાથી થતા આનંદ અને જ્ઞાન વિલાસરૂપ તૃપ્તિને, તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ નેત્રથી રહિત લોકો શુદ્ધ અત્યંત એકાંત અધ્યાત્મ સ્વભાવના અનુભવરૂપ તૃપ્તિને જાણતા પણ નથી, તેનું ભાન પણ નથી તો તેનો અનુભવ ક્યાથી કરે? તે તૃપ્તિ મધુર ઘી અને ઉત્તમ શાકો વડે થઈ શકતી નથી અને દહિં આદિ ગોરસ સહિત ભોજનમા પણ મળતી નથી, અથવા તે બ્રહ્મ સ્વરૂપ કેવું છે? મધુ=મીઠા રાજ્યની મહા આશાવાળાને પ્રાપ્ત ન થાય તેવુ છે, પરિગ્રહના ઐશ્વર્યની અભિલાષાવાળાને ગ્રાહ્ય નથી, વળી ગોરસ=વાણીના રસથી અગોચર છે, 'अप्राप्य मनसा सह' એમ વચન હોવાથી, 'अपयस्स पय नत्थि' એ આચારાગમા પણ વચન છે શબ્દ રહિત આત્માને સમજાવવા કોઈ શબ્દ સમર્થ નથી એવા પ્રકારના પરબ્રહ્મ પરમાત્મામા જે તૃપ્તિ પામીએ તે તૃપ્તિનું લોકોને ભાનજ નથી માટે હજારો પ્રકારના પુદ્ગલના ઉપચારોથી તે તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી ૬

विषयोर्मि-विषोद्गार स्यादतृप्तस्य पुद्गलै ।
ज्ञानतृप्तस्य तु ध्यान-सुधोद्गारपरम्परा ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ —વિષયની ઉર્મિઓ (કલ્લોલ-ઈચ્છાઓ) રૂપી વિષયના માઠા ઓડકાર, પુદ્ગલોથી અતૃપ્ત (નહિ ધરાતા) જીવને આવે છે, જ્ઞાને જે તૃપ્ત છે તેને તો ધ્યાનરૂપ અમૃ

તના ઓડકાર ઉપર ઓડકાર (પરપરા) આવે છે બહુ પુદ્ ગલનુ ભોજન તે વિષભોજન છે, તેથી વિષયરૂપી વિષના અજીર્ણ માઠા ઓડકાર આવે જ્ઞાનામૃતનુ ભોજન કરનાર મહા તૃપ્તિવતને ધ્યાનરૂપ અમૃતનાજ ઓડકાર આવે તે મહા તૃપ્તિનુ લક્ષણ છે

અનુવાદ —

વિષય વિલાસી વિષ સમા, અતૃપ્તના ઉદ્ગાર, (ઓડકાર),
જ્ઞાનતૃપ્તને ધ્યાનરૂપ, અમી-ઉદ્ગાર અપાર ૭

જ્ઞાનમંજરી —સ્વરૂપના અનુભવ રહિત અતૃપ્તને સ્ત્રી સુખ આદિ પુદ્ગલોથી ઇન્દ્રિય વિલાસરૂપ વિષના (ઝેરી માઠા) ઓડકાર આવે છે, કહ્યુ છે કે —

'जहजह पुग्गलभोगो, तहतह वड्ढइ विसयवि कसाई।
इंदियसुहा दुहा खलु, अगिज्झा तउ रत्ताण ॥

ભાવાર્થ —જેમ જેમ પુદ્ગલના ભોગ ભોગવાય છે, તેમ તેમ વિષય અને કષાયો વધે છે, ખરેખર ઇન્દ્રિયોના સુખ દુઃખરૂપ છે, તેમા રક્ત થયેલાને તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી

નિજ આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી પૂર્ણ, જ્ઞાને કરીને તૃપ્ત થયેલાને આત્મામા એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન તે અમૃતના ઓડકારની શ્રેણિ સમાન પ્રગટે છે કર્મરોગ રહિત, નિર્મળ, પરમાત્માનો અનુભવ એ તૃપ્તિનુ લક્ષણ છે આત્મભાવના, આત્મજ્ઞાન, આત્માનુ ધ્યાન એ અમૃતના ઉપરા ઉપરી ઓડકાર સમાન છે ૭

सुखिनो विषयातृप्ता नेन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्यहो।
भिक्षुरेक सुखी लोक, ज्ञानतृप्तो निरंजन ॥ ८॥

ભાવાર્થ—ઇન્દ્ર, વાસુદેવ આદિ પણ વિષયોથી અતૃપ્ત (વિષયોના ભૂખ્યા) સુખિયા નથી, એ આશ્ચર્ય છે, 'નિરજન' એટલે કર્મમલિનતાથી રહિત, જ્ઞાન વડે તૃપ્ત ભિક્ષુ ચૌદ રાજ લોકમા એક સુખી છે

સુખી નહિ ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર પણ, વિષયોથી ન ધરાય,
એક નિરજન, જ્ઞાન તૃપ્ત ભિક્ષુ સુખી જગમાય ૮

જ્ઞાનમંજરી—આ આશ્ચર્યની વાત છે કે ઈન્દ્ર, વાસુદેવ (કૃષ્ણ) આદિ અનેક સુખી નથી, કેવા છે ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર ? મનોહર ઇન્દ્રિયસયોગરૂપ વિષયોથી અતૃપ્ત છે, અનેક વનિતાઓના વિલાસ, ષટ્રસ ભોજન, સુગધિ પુષ્પ વાસ, રમણીય મહેલ આદિ, કોમળ શબ્દનું શ્રવણ, સુદર રૂપનું અવલોકન અને લાબા કાળ સુધીના ભોગોથી તે ધરાયા નથી, ખરી રીતે તે તૃપ્તિના કારણ નથી, તૃપ્તિનો અસત્ય આરોપ માત્ર તેમા મનાય છે ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ લોકમા અનત જીવો કર્મ સહિત છે તેમા એક ભિક્ષુ, આહારની લાલસા વિનાનો, માત્ર સયમ ટકાવવા ભિક્ષા ગ્રહણ કરનાર, અપરિગ્રહી સુખી છે તે સ્વરૂપની ઓળખાણરૂપ જ્ઞાનથી તૃપ્ત, રાગ આદિ કલક રહિત નિરજન છે કારણ કે તે સ્વધર્મના ભોગી છે તૃપ્તિરૂપ ધર્મ જે વસ્તુમા નથી તે વસ્તુના ભોગથી તૃપ્તિ ક્યાથી થાય ? વિશેષ આવશ્યકમા કહ્યુ છે કે—

जत्तो च्चिय पच्चक्ख सोम्म सुह नत्थि दुक्खमेवेदं।
तप्पडियारविभत्त, तो पुण फलंति दुक्खंति ॥ १ ॥
विसयसुह दुक्ख चिय, दुक्खप्पडियारओ तिगिच्छिव।
तं सुहमुवयाराओ, न उवयारो विणा तच्च ॥ २ ॥

सायासाय दुक्ख तव्विरहम्मि अ सुह जउ तण ।
देहिंदियेसु दुक्ख, सुक्ख देहिंदिआभावे ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —હે! સજ્જન, જે તને પ્રત્યક્ષ સુખ લાગે છે, તે સુખ નથી, દુ ખજ છે, દુ ખના ઈલાજરૂપ ભિન્ન પ્રકારનુ દુ ખ છે અને વળી દુખ રૂપ ફળ ઉપજાવે તેવા સ્વભાવનાળુ છે ૧

વિષય સુખ દુ ખજ છે, દવાની પેઠે દુ ખના ઇલાજરૂપ છે, તેને સુખ ઉપચારથી કહે છે, પણ સુખનું તત્ત્વ તેમા નહિ હોવાથી ઉપચાર પણ ઘટતો નથી ૨

સાતા અને અસાતા દુ ખરૂપ છે, તે બન્નેથી રહિત સુખ છે તેથી દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી જે પ્રાપ્ત થાય છે તે બધુ દુ ખ રૂપ છે, સુખ તો દેહ અને ઈન્દ્રિયોના અભાવવાળી દશામા છે ૩

એમ સાતા અને અસાતાના ફળમાજ ભેદ છે પરંતુ આવરણમા ભેદ નથી અવ્યાબાધ સ્વરૂપને આવરણ કરવાનો બન્નેનો સ્વભાવ છે જે સ્વગુણની ઘાત કરે તે દુ ખને સુખ રૂપ માની કોણ અગીકાર કરે? આ પ્રકારે આત્માના' જ્ઞાન અને આનદના અનુભવરૂપ તૃપ્તિ પ્રશસાપાત્ર છે, ઉપાધિથી થતી તૃપ્તિ તેવી નથી માટે તે તૃપ્તિને અર્થેજ સમ્યક્દષ્ટિ જીવો અર્હતની સ્તુતિ કરે છે, પરમાત્માને પૂજે છે, દેશવિરતિવાળા પણ સામાયિક, પૌષધોપવાસ કરે છે, આત્મા અનુભવનો લવ સ્વાદ લેવા માટેજ મુનિઓ એકાત શોધે છે, તેની પ્રાપ્તિને અર્થે પચ પાપરૂપ આસ્રવોનો ત્યાગ કરે છે તે આસ્રવો ટાળવા ભીષ્મ ગ્રીષ્મમા તપેલી શિલા ઉપર આતાપના-યોગ ધારણ કરે છે, શિયાળામા હિમ પડે ત્યારે ચદ્રના શીતળ કિરણોમા

પવનના ઝપાટા સહન કરતા વસ્ત્ર રહિત વનમા વસે છે, આગમોનો સ્વાધ્યાય કરે છે, ક્ષમાદિ ધર્મદ્વારા ઉપસર્ગ કર નારના અજ્ઞાનનો વિચાર કરે છે, તત્ત્વજ્ઞાન વડે ગુણ શ્રેણીના શિખરે ચઢે છે, આત્માના એકત્વનુ ચિંતન કરે છે, આત્મ સમાધિ માટેજ પ્રાણાયામ આદિ પુરૂષાર્થ, જિનકલ્પ આદિ આચાર છે એમ સ્વ-સ્વભાવના અનુભવથી થતી તૃપ્તિનો સર્વેએ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે ૮

૧૧ નિર્લેપાષ્ટક

संसारे निवसन् स्वार्थ-सज्ज कज्जलवेश्मनि।
लिप्यते निखिलो लोको, ज्ञानसिद्धो न लिप्यते ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —કાજળના ઘર જેવા સસારમા વસતા સ્વાર્થ સાધવા સાવધાન (તૈયાર) રહેનાર સમસ્ત લોક (કર્મથી) લેપાય છે, જ્ઞાને કરી સિદ્ધ છે તે પુરૂષ લેપાતો નથી

અનુવાદ —

સસારે વસતા બધા, કાજળગૃહમા જેહ,
સ્વાર્થી થઇ લેપાય છે, બચે જ્ઞાની નિસ્નેહ ૧

જ્ઞાનમજરી —હવે અલિપ્તને તત્ત્વ-સમાધિ [illegible] છે, પૂર્ણાનદરૂપ તૃપ્તિ પણ અલિપ્ત (નિર્લેપ) ને હોય [illegible] નિર્લેપઅષ્ટકનો વિસ્તાર કરે છે સકલ પર[illegible] ચૈતન્યને અભાવ થવાથી વ્યાપ્ય, વ્યાપક [illegible] ભોક્તૃત્વ આદિ શક્તિઓનુ સ્વભાવ[illegible] નિર્લેપ દશા

જીવ કે અજીવ પદાર્થોને બોલાવવા પુરતુ 'નિર્લેપ' એવુ નામ રાખ્યું હોય તે નામ નિક્ષેપે નિર્લેપ છે, નિર્ગ્રંથ આકાર આદિમા સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના નિર્લેપ છે, દ્રવ્ય નિર્લેપ કાસાના પાત્ર આદિ, તદ્વ્યતિરિક્ત અને બાકીના ભેદ પહેલાની પેઠે જાણવા, ભાવ નિર્લેપ, જીવ અને અજીવ એમ બે ભેદે છે, અજીવ તો ધર્મ, અધર્મ, આકાશ આદિ જાણો અને જીવ ભાવ નિક્ષેપ તો સમસ્ત વિભાવના યોગ રહિત મુક્તાત્મા છે

નય અનુસાર તો દ્રવ્ય પરિગ્રહ આદિમા અલિપ્ત નૈગમ નયે કહેવાય, સગ્રહ નયે જીવ જાતિથી અલિપ્ત છે વ્યવહાર નયે દ્રવ્યથી ત્યાગી અલિપ્ત છે, શબ્દ નયે, સમ્યક્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન વાળો પરભાવનો પરિત્યાગી, તેના નિમિત્તભૂત ધન સ્વજન, ઉપકરણમા અનાસક્ત હોય તે, અલિપ્ત કહેવાય, સમભિરૂઢ નયથી અરિહત આદિના નિમિત્તો વડે ઉત્તમ પરિણામથી નિર્લેપપણે રહેતા ક્ષીણમોહવત બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જિન અને કેવળી અલિપ્ત છે, એવભૂત નયે સર્વ પર્યાયોથી સિદ્ધ અલિપ્ત છે,

વળી અન્ય વાચના પ્રમાણે નૈગમ આકાર-રૂપથી અશ ત્યાગી નૈગમ નયે અલિપ્ત છે, સગ્રહ નયે સમ્યક્દર્શન ન હોવા છતા આત્મા સર્વથા જુદો હોવાથી અલિપ્ત છે, વ્યવહાર નયે તેની શ્રદ્ધા સહિત રાગાદિ લેપના ત્યાગથી નિર્લેપ છે ઋજુ સૂત્રનયે અવલબનને લઈને પ્રાપ્ત નિમિત્તોમા આસક્ત ન થાય તે નિર્લેપ છે, શબ્દનયથી અલિપ્તધિજ વીર્ય અને બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગવાળાનું રાગ આદિમા પરિણમવુ ન થાય તે અલિપ્ત

કહેવાય સમભિરૂઢ નયે સર્વ જીવની સર્વ ચેતના વિભાવના યોગ રહિત થવાથી અલિપ્ત છે એવભૂતનયે ચક્ર ભ્રમણ આ દિના દૃષ્ટાંતે પૂર્વઅભ્યાસ વડે સર્વ પુદ્ગલના સગથી રહિત સિદ્ધને નિર્લેપપણુ છે વળી ત્રણ નિક્ષેપમા પહેલા ચાર નય અને ભાવ નિક્ષેપમા પર્યાયનું અલિપ્તપણું હોવાથી છે લા ત્રણ સમાય છે એમ તત્ત્વાર્થની ટીકાનો આશય છે અહિંતો ભાવ સમ્યક્ સાધક નિર્લેપપણાનો અધિકાર છે –

સમસ્ત લોક રાગાદિ પાપસ્થાનરૂપ વિભાવ અને તેના નિમિત્તભૂત ધન, સ્વજન આદિરૂપ કાજળ ગૃહ જેવા સસારમા વસતા (સ્વાર્થ=પોત પોતાના આત્મામા અહભાવ, મમત્વભાવ) સ્વાર્થ સાધવામા સાવધાન બનીને ટેપાય છે એટલે રાગઆદિ ભાવકર્મરૂપ પરિણમતા સમસ્ત પોતાનો ક્ષયોપશમ ભાવ પરને અનુસરે છે તેથી સર્વ સત્તાને આવરે, ઢાકીદે તેવા ભાવકર્મ, દ્ર યકર્મ અને નોકર્મના લેપો વડે લેપાય છે, બંધાય છે, તથા હેય અને ઉપાદેયની પરીક્ષાવડે સર્વભાવોને પાર ખનાર, પોતાના આત્મામા પોતાનો આત્મા અને બીજે બધે પરપણુ જાણનાર પોતાના આત્મામા વિશ્રાન્તિ પામનાર, સ્વરૂપના વિલાસી જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્મા લેપાતા નથી, અનેક પ્રકારના કર્મના દળિયા તેમને વળગતા નથી માટે આત્મ ધર્મનું જ્ઞાન અને તેની ઉપાદેયતા સહિત પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે એમ ઉપદેશ છે ૧

नाहं पुद्गलभावाना कर्ता कारयितापि च ।
नानुमन्तापि चेत्यात्म-ज्ञानवान् लिप्यते कथम् ॥ २ ॥

ભાષાર્થ —હું પુદ્ગલના ભાવોનો કરનાર નથી, કરા

વનાર નથી, અને અનુમોદનાર પણ નથી, એવા આત્મ જ્ઞાનવાળા કેવી રીતે લેપાય?

અનુવાદ —

કર્તા, કારવતા નહિ, નહિ અનુમોદન થાય,
પુદ્ગલભાવ ભજે ન તો, જ્ઞાની શ્યે લેપાય? ૨

જ્ઞાનમંજરી —ભેદ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન આત્મ સ્વરૂપના યથાર્થજ્ઞાનવાળા આત્મજ્ઞાની પુરુષ આ પ્રકારે પ્રવર્તતા કેમ લેપાય? ન લેપાય. કેવા પ્રકારે પ્રવર્તતા ન લેપાય? હું વિમલ, કેવલ જ્ઞાનમય છું, પોતાના પરિણામરૂપ પર્યાયોના ઉત્પાદક-પણાનો, વ્યયપણાનો અને ધ્રુવપણાનો, જ્ઞાયકપણાનો, ભોક્તા પણાનો, અને રમણપણાઆદિ ભાવોનો કર્તા છું, પુદ્ગલ ભાવોનો-દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ, હિંસા આદિ પાપ પ્રવૃત્તિઓનો અને યોગ પ્રવૃત્તિનો કર્તા નથી, તેમજ પુદ્ગલને ગ્રહવા કે તજવાનું કામ મારૂં નથી, વર્ણાદિનું ગ્રહણ કરવું, દૂર કરવું વગેરેનો હું કર્તા નથી, તેમજ પૂર્વોક્ત પુદ્ગલભાવોનો હું કરાવનાર પણ નથી કે પુદ્ગલના શુભ વર્ણાદિનો અનુમોદનાર પણ હું નથી, એમ સકલ પુદ્ગલોના ત્રણેકાળ અગ્રાહક, અભોક્તા, અકારક હોવાથી આત્મજ્ઞાની લેપાતા નથી, પુદ્ગલને અનુસરનારી ચેતના વડેજ લેપ થાય છે સર્વથા અસંગ રહેનારને લેપ થતો નથી ૨

लिप्यते पुद्गलस्कंधो न लिप्ये पुद्गलैरहम् ।
चित्रव्योमाञ्जनेनेव ध्यायन्निति न लिप्यते ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —પુદ્ગલનો સ્કંધ સકર્માદિ ઉપચયે (પૂર્વે બાંધેલા પાપરૂ પુદ્ગલો પુણ્યરૂપ થવાથી પુણ્ય સંચય વધે

અથવા નવા પુણ્યરૂપ પુદ્ગલો બંધાવાથી પુણ્યસંચય વધે) લેપાય છે, પુદ્ગલોથી હું લેપાઉં નહિ, જ્યાં ચિત્રામણ ચિત્ર્યું છે તે આકાશ જેમ અંજન (રંગ) વડે લેપાતું નથી તેમ (આત્મ સ્વભાવને) વિચારનાર લેપાય નહિ

પુદ્ગળ સ્કંધ પુદ્ગળ વડે, લેપાતા નહિ હુંય,
ચિત્રનભ રંગાય ના, નહિ બંધન પામુંય ૩

જ્ઞાનમંજરી —પરસ્પર એકઠા થવારૂપ સંક્રમ આદિથી પુદ્ગલસ્કંધ અન્ય પુદ્ગલોથી લેપાય છે, સંચય થાય છે, કારણ કે સ્વજાતિ દ્રવ્યનો પરિવર્તન (પલટવારૂપ) પરિણામ વાળા સ્કંધનો અધિક રસની ઉત્પત્તિવાળા સ્કંધ સાથે બંધાવાનો સ્વભાવ છે, પુદ્ગલનો સંબંધ-ત્રિગુણવાળા સ્કંધનો પંચગુણ વાળા સ્કંધ સાથે બંધ થાય, પંચગુણનો સપ્તગુણસાથે એમ સર્વત્ર બે ગુણ અધિક વાળા સાથે બંધ થાય છે બે ગુણનો ચાર ગુણ સાથે, ચાર ગુણનો છ ગુણ સાથે, છ ગુણનો અષ્ટ ગુણ સાથે એ બંધ-સંયોગ થાય છે અહિં સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ ગુણો સ્પર્શમાં હોવા છતાં એકાંતે સ્કંધનું કારણ થતા નથી, કારણ કે સ્પર્શનો સ્કંધ કરવાનો ઉપાદાન સ્વભાવ નથી, તેમજ રસનું આસ્વાદન સ્વરૂપ હોવાથી રસસંબંધગુણો પણ સ્કંધનું કારણ થતા નથી માટે પૂરણ, ગલનરૂપ વિભાગો (સ્કંધો) નોજ, બે ગુણ અધિક સ્નિગ્ધ-રૂક્ષનામના સ્પર્શના સંગથી પરિણમેલા સાથે, સ્કંધનું કારણ થવાનો સ્વભાવ છે, તેથી પુદ્ગલોથી પુદ્ગલો લેપાય છે હું નિર્મળ આનંદ ચૈતન્યરૂપ છું પુદ્ગલના લેપ વાળો નથી, માટે શુદ્ધ આત્મા પુદ્ગલોથી લેપાતો નથી ખરી રીતે તો પુદ્ગલ અને આત્માનો તાદાત્મ્ય (તન્મય)

સબંધજ નથી, અયોગ અબધ તો ઉપાધિને લઈને છે ચિત્રના રંગોથી જેમ આકાશ રંગાતુ નથી તેમ (કર્મના-અજનથી અ લિપ્ત આત્માનુ) ધ્યાન કરનાર લેપાતો નથી જેમ રંગો વડે ચિત્ર રગાય છે પણ તે સ્થળે રહેલુ આકાશ લેપાતુ નથી, તેમ હું પણ અમૂર્ત આત્મસ્વભાવરૂપ હોવાથી એક ક્ષેત્રમા અવગાહના કરીને રહેલા પુદ્ગલો વડે લેપાતો નથી કારણ કે જે આ મસ્વભાવનો અનુભવ કરનાર છે, તે પોતાની વીર્ય, જ્ઞાન આદિની શક્તિને આત્મામા પ્રવર્તાવવાથી નવા કર્મ ગ્રહણ કરતો નથી, તેથી લેપાતો નથી જેટલી આત્મશક્તિ પરને અનુસરીને પ્રવર્તે છે, તેટલો આસ્રવ થાય છે, સ્વરૂપને અનુ સરતી પોતાની શક્તિ તે સવર છે એ રહસ્ય છે અહિ વળી આત્મજ્ઞાન એટલાથી સતોષ પામી ગયેલા, રાગ-દ્વેષમા મહા લતા જીવો સમ્યક્દર્શન આદિ ગુણોથી ભ્રષ્ટ (રહિત) હોવા છતા પોતાને અબધ દશા વર્તે છે એમ માને છે તેમનો અહિં સ્વીકાર કર્યો નથી ઉત્તરાધ્યયનમા (૬ઠ્ઠુ અધ્યયન ગાથા, ૧૦-૧૧) કહ્યુ છે—

> भणता अकरताय वधमुक्खपइण्णिणो ।
> वायावीरियमित्तेण समासा सति अप्पयं ॥ १ ॥
> न चित्ता तायए भासा कओ विज्जाणुसासणं ।
> विसन्ना पावकम्मेहिं, बाला पंडियमाणिणो ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —બધ-મોક્ષ-ની વ્યાખ્યા મુખથી કહે પણ પોતે મોક્ષ માટે કઈ કરે નહિ વાણીરૂપી વીર્ય માત્રથી પોતાને આશ્વાસન આપે છે (જ્ઞાની છુ એમ માની બેસે છે) ૧

" જુદી જુદી જાતની (વિવિધ) ભાષાઓ શરણરૂપ થતી

નથી, તો વિદ્યાનું અનુશાસન પણ કયાથી શરણભૂત થાય? પાપ કર્મોથી પકડાયેલા મૂર્ખાઓ નહિ જાણવા છતા પોતાને પંડિત માનનાર હોય છે ૨

માટેજ તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યકત્વ સહિત જ્ઞાન ઉપયોગ વાળો જ્યારે આત્માની ક્ષયોપશમિક ચેતના, વીર્ય આદિ શક્તિઓને પરભાવરૂપ વિભાવથી પાછી વાળી ને આત્મગુણમા પ્રવર્તાવે છે ત્યારે તેમનેતેટલી અબાધકતા હોય છે, તે સિવાય જ્યા સુધી પરને અનુસરતી, વિષય, કષાયથી થતી ચપળતારૂપ શક્તિ હોય ત્યાસુધી બાધકતા હોય છે, એ પ્રકારે આત્માની સર્વ શક્તિ જ્યારે સ્વરૂપમા વિશ્રામ પામે કે રમણ કરે ત્યારે તે સંપૂર્ણપણે અબાધક થાય છે, એમ સિદ્ધાન્ત છે ૩

लिप्तता ज्ञानसपात-प्रतिघाताय केवलम् ।
निर्लेपज्ञानमग्नस्य क्रिया सर्वोपयुज्यते ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —લિપ્તતાનું જે જ્ઞાન તેનો સપાત એટલે વ્યુત્થાન દશાએ વ્યવહાર ભાવનાથી આવવુ તેના નિવારણને માટેજ (કેવળ), ધારારૂઢ (નિર્લેપજ્ઞાનમા મગ્ન) મહાત્માને આવશ્યક આદિ સર્વ ક્રિયા કામ આવે છે તેથીજ ધ્યાન આરૂઢ યોગીને આવશ્યક આદિ ક્રિયા તથા શુદ્ધિ આત્મ ધ્યાનની ધારાથી પડતા રાખવાનેજ ક્રિયાનુ આલંબન કહ્યુ છે અનુવાદ —

વિભાવ ભાવ નિવારવા, સાર ક્રિયા સહુ હોય,
નિર્લેપ જ્ઞાને મગ્ન જે, તેહ ક્રિયા-ફળ જોય ૪

જ્ઞાનમંજરી —શુદ્ધ સ્યાદ્વાદ પ્રમાણ આત્મજ્ઞાનમા મગ્ન પુરૂષને આવશ્યક કરવારૂપ ક્રિયા લિપ્તતા છે, વિભાવ

ચેતનારૂપ ઉપયોગ તે જ્ઞાન, તેમા પડવારૂપ અપાત, તેના નિવા રણ માટેજ ક્રિયા ઉપકારી છે તેથી ધ્યાનારૂઢને ક્રિયા કરવાની નથી પરતુ નાનીને વિઘ્ન નિવારવા ભાવના ચિંતા ક્રિયા ઉપ કારી છે નિરંતર આત્મ સ્વભાવના અનુભવમા રહેલા ધ્યા નારૂઢને વિઘ્નકારી કહી છે આગમમા પણ જે પૂર્વે અમૃત કુભની ઉપમાને યોગ્ય ક્રિયા કહી તેજ ઉપરની દશામા વિષ કુભની ઉપમાને પાત્ર થાય છે કહ્યુ છે કે—

'जा किरिया सुहयरी, सा विसुद्धिए न अप्पधम्मोत्ति ।
पुन्नि हीयाय पच्छा, अहिया जह निरसहायतिग॥'

ભાવાર્થ —જે ક્રિયા સારૂ કરનારી છે, તે આત્માની વિશુદ્ધિ હોય ત્યારે આત્મધર્મરૂપ નથી, પૂર્વે હિત અર્થે હોય છે, તે પછીથી જ્યારે અસહાય (અસગ) અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અહિતરૂપ થાય છે

તેથીજ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમા એકતા એજ હિત છે ૪

तप श्रुतादिना मत्त क्रियावानपि लिप्यते ।
भावनाज्ञानसपन्नो निष्क्रियोऽपि न लिप्यते ॥ ५ ॥

ભાષાર્થ —તપ, શ્રુત આદિનો મદ કરનાર ક્રિયાવત્ત પુરૂષ પણ કર્મે લેપાય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પૂર્ણ મહાત્મા ક્રિયારહિત હોવા છતા પણ લેપાતા નથી

અનુવાદ —

તપ શ્રુતાદિ કરનાર પણ, મદોન્મત્ત લેપાય,
તત્ત્વજ્ઞાની નિષ્ક્રિય પણ, ના કર્મે લેપાય ૫

જ્ઞાનમંજરી —જિન કલ્પ આદિ જેવી ક્રિયાનો અભ્યાસી પણ તપ, શ્રુત આદિનું અભિમાન કરનાર નવા કર્મ ગ્રહણ

કરવાથી લેપાય છે, વળી ક્રોધ સહિત ઉત્કૃષ્ટ દયાની ક્રિયા પણ હિતકારી થતી નથી, આચારાંગ (૩ શીતોષ્ણીય ૪) સૂત્રમાં કહ્યું છે કે –

'से वंता कोहं च माणं च मायं च लोभं च एयं पासगस्स दंसणं, उवरयसत्थस्स पलियंतकरस्स आयाणं सगडब्भि।'

ભાવાર્થ —" જે સાધક ઉપર વર્ણવેલા ત્યાગનો ઉપાસક હોય છે, તે અવશ્ય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને વમશેજ, અર્થાત્ કે આદર્શ ત્યાગ અવશ્ય તે સાધકના કષાયોને ઘટાડશેજ એવો (બીન અનુભવી પુરૂષનો નહિ પણ) પોતાના પૂર્વક રીત સકલ કર્મોનો અંત કરનાર, કર્મના આગમનનું દ્વાર પણ બંધ કરી કર્મબંધનથી સર્વથા મુક્ત થનાર, અને તેથીજ સર્વજ્ઞ–પદને પ્રાપ્ત કરનાર સિદ્ધ પુરૂષોનો આ સાક્ષાત્ અનુભવ છે "

વળી " घना लोग सन्ने मे महम परक्कमज्जासित्ति त्रमि (૩ શીતોષ્ણીય ૧–આચારાંગ)

ભાવાર્થ —"પ્રત્યેક સાધકે લોક સંજ્ઞાથી દૂર રહી સંયમમાં પરિક્રમણ (પરાક્રમ) કરવું ઘટે એમ કહું છું "

વળી परिन्नाय लोगसन्नं च सव्वसो पुण निहे काम समणुन्ने असमिय दुक्खे दुक्खी दुक्खाणमेव आवट्ट अणुपरियट्टइ-त्तिबेमि ' (આચારાંગ ૨–૬)

ભાવાર્થ —(હિંસા તથા) લોક સંજ્ઞાને જાણીને તે બંનેનો પરિહાર કરે ખરી વાત તો એ છે કે તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષોને ઉપદેશની અથવા વિધિનિષેધની આવશ્યકતાજ નથી પરંતુ જે

અજ્ઞાની (આત્મસ્વરૂપથી અજાણ) જીવો હોય છે તેઓને માટેજ તે ઉપયોગી વસ્તુ છે કારણકે તેઓ જે ભૂમિકા પર છે ત્યા આસક્તિપૂર્વક આશા, ઈચ્છા અને વિષયોનુ સેવન કરતા રહે છે અને આ રીતે તેઓ દુ ખોને કોઈ પણ પ્રકારે ઓછા નહિ કરતા, ઉલટા વધુ દુ ખી થઈ, શારીરિક અને માનસિક દુ ખો નાજ ચક્રમા ફર્યા કરે છે એમ કહુ છુ ”

માટે ક્રિયાદિનુ અભિમાન કરનાર કહ્યા

ચાર પ્રકારના આહાર, ઊર્ધ્વલોક (સ્વર્ગ), દુ ખ, શોક, વિતિગિન્છા (દુગછા, અણુગમો), એ મોહના પાચ નામ અને દશ સજ્ઞા સહિત ધર્મના અભ્યાસરૂપ પ્રવૃત્તિ ધર્મ નથી' એમ આચારાગની ટીકામા કહ્યુ છે

ભાવના-અનુપ્રેક્ષારૂપ જ્ઞાનમા મગ્ન રહેનાર ક્રિયા ન કરતો (નિષ્ક્રિય) હોય તો પણ તથા પ્રમારનુ તીવતર વીર્ય જેનુ ઢકાઈ રહ્યુ છે તે લેપાતો નથી, બધાતો નથી સૂત્રકૃતાગમા કહ્યુ છે કે –

'न कम्मणा कम्म खवंति बाला, अकम्मणा कम्म खवंति धीरा ।
मेहाविणो लोभमयावतीता संतोसिणो नोपकरंति पावं ॥ १ ॥'

ભાવાર્થ —અજ્ઞાની જીવો ક્રિયાવડે કર્મનો ક્ષય કરતા નથી, વીર પુરૂષો (સમ્યક્જ્ઞાનવત) ક્રિયા વિના કર્મોનો ક્ષય કરે છે મેધાવી (સમ્યદ્ બુદ્ધિવાળા) પુરૂષો લોભ અને મદ રહિત બની સતોષી રહેવાથી પાપ વધારતા નથી

"जहा कुम्मो स अंगाई सए देहे समाहरे ।
एवं पावाई मेहावी अज्झप्पेण समाहरे ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —જેવી રીતે કાચબો પોતાના અંગ-ઉપાંગને પોતાના દેહમાં સંકોચી લે છે, તેવી રીતે મેધાવી મહાત્મા પાપવૃત્તિઓને અધ્યાત્મ ભાવમાં વાળી લે છે

આત્મામાં એકતાના અનુભવ સહિત સમ્યક્‌જ્ઞાનરૂપ ભાવના જ્ઞાનવાળા લેપાતા નથી, સર્વસત્ક્રિયાનો અભ્યાસ, શુદ્ધ સિદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રગટતારૂપ સાધ્યના અર્થે તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવવનને, કલ્યાણકારી થાય છે ૫

अलिप्तो निश्चयेनात्मा लिप्तश्च व्यवहारतः ।
शुद्धयत्यलिप्तया ज्ञानी क्रियावान् लिप्तया दृशा ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —નિશ્ચય નયે આત્મા લેપાયો નથી, અને વ્યવહાર નયે લેપાયો છે, જ્ઞાનયોગી શુદ્ધ ધ્યાનથી અલિપ્ત (નિશ્ચય) દૃષ્ટિએ શુદ્ધ થાય છે, ક્રિયાવંત તો લિપ્ત (વ્યવહાર) દૃષ્ટિએ શુદ્ધ થાય છે (કર્મ) લેપ ટાળવા અભ્યાસને અવલંબે છે

નિશ્ચયથી નર્લેપ જીવ, વ્યવહારે છે બંધ,
શુદ્ધ થાય પ્રત્યેકથી, જ્ઞાની ક્રિયાવંત ૬

જ્ઞાનમંજરી —નિશ્ચય નયે એટલે સ્વરૂપે, જાતિ અપેક્ષાએ આત્મા પુદ્ગલ સંબંધથી રહિત, નિર્લેપ છે, અને વ્યવહારે એટલે તદ્દન બાહ્ય પ્રવૃત્તિના ઉપાધિપણાએ આ આત્મા લેપાયો છે બંધાયો છે તેથી પરના સમર્ગથી થયેલા વ્યવહારના ત્યાગ માટે પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે માટેજ શુદ્ધ ચિદાનંદને અવલોકવારૂપ અલિપ્ત દૃષ્ટિથી આત્માને આત્મારૂપે અને પરને પરરૂપે રાગદ્વેષ રહિત દૃષ્ટિએ વેદ્યસંવેદક (આત્માનુભવી), સ્વસંવેદન-જ્ઞાની શુદ્ધ થાય છે એટલે સર્વ વિભાવરૂપ મળ ટળવાથી નિર્મળ થાય છે

અશુદ્ધ આચરણથી હુ લેપાયો છુ, તેથી શુદ્ધ આચરણથી પૂર્વની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી, નના કર્મ નહિ બાધવાથી હુ શુદ્ધ થઈશ એવી વિષ્ટ દૃષ્ટિથી ક્રિયાવાન જીન વદન નમસ્કાર આદિ ક્રિયા કરતો શુદ્ધ થાય છે, નિર્મળ થાય છે એ પ્રકારે નિશ્ચય અને વ્યવહારને ગૌણ મુખ્ય કરી પ્રવર્તનારાઓનો આ સાધનક્રમ કહ્યો. ૬

ज्ञानक्रियासमावेश सहैवोन्मीलने द्वयो ।
भूमिकाभेदतस्त्वत्र भवेदेकैकमुख्यता ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —બન્ને દૃષ્ટિને સાથેજ ઉઘાડવા રૂપ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો એકીભાવ (સમાવેશ) છે, ગુણસ્થાન ભૂમિકાના ભેદથી તો જ્ઞાન–ક્રિયામા (અત્ર) એક એકનું મુખ્યપણું હોય, ધ્યાન દશાએ જ્ઞાન મુખ્ય અને વ્યવહાર દશાએ ક્રિયા મુખ્ય હોય

અનુવાદ —

જ્ઞાન–ક્રિયા બે દૃષ્ટિઓ, ઉઘડે સાથે ધાર,
એક એકની મુખ્યતા, ગુણસ્થાન–અનુસાર ૭

જ્ઞાનમંજરી —સાથેજ બન્ને દૃષ્ટિઓ ઉઘડે છે કારણકે એકાત જ્ઞાન–રૂચિ સમ્યક્ દર્શનવાળી નથી, તેમજ એકાત ક્રિયા રૂચિ પણ સમ્યક્ દર્શનવાળી નથી, પરન્તુ એક બીજાની અપેક્ષાવાળી દૃષ્ટિજ સમ્યક્દર્શન વાળી છે માટે જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેનો સયોગજ સાધન રૂપે નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે ત્યા કચરો ઘણો એકઠો થયો હોય તેવા મોટા ઘરને સાફ કરવા દીવા, પુરૂષ આદિની પ્રવૃત્તિ જરૂરની છે, તેમ આ

લોકમા સ્વરૂપને આવરણ કરનાર કર્મોરૂપી કચરાથી ઢંકાયલા સ્વરૂપને શુદ્ધ કરવા માટે આલંબન લેનાર જીવે જ્ઞાનાદિવડે સ્વભાવને કર્મથી ભિન્ન કરવારૂપ પ્રવૃત્તિ કરવી જરૂરની છે એમ સમજવુ એ નબધિ 'શ્રી આવશ્યક નિર્યુક્તિમા' કહ્યુ છે કે –

नाण पगासग सोहगो तओ संजमो उ गुत्तिकरो ।
तिण्णवि समाओग मुक्खो जिणसासणे भणिओ ॥

ભાવાર્થ —જ્ઞાન પ્રકાશ કરનાર (દીપક) છે, તપ શુદ્ધિ કરનાર છે અને સંયમ રક્ષણ કરનાર છે, ત્રણેના સમાયોગે (એક સાથે સાધતા) જિન શાસનમા મોક્ષ કહ્યો છે

તથાપિ 'ઉપદેશ પદ પ્રકરણ' મા "ક્રિયાથી થયેલો કર્મક્ષય દેડકાના ચૂર્ણ સમાન કહ્યો છે, અને જ્ઞાનથી કર્મનો ક્ષય થાય છે તેને દેડકાની ભસ્મ (રાખ) સમાન કહ્યો છે " મરેલા દેડકાને ખાડી ચૂર્ણ કરી પાણીમા નાખવાથી નવા ઘણા દેડકા થાય એમ કહેવાય છે તેમ ક્રિયાથી કર્મ દૂર થવાની સાથે નવા ઘણા કર્મ ઉપાર્જન થાય છે, અને મરેલા દેડકાને બાળીને રાખ કરી હોય તે પાણીમા નાખે તો પણ દેડકા ન થાય, તેમ જ્ઞાનથી પૂર્વ કર્મ છૂટી જાય છે ને નવા કર્મ બંધાતા નથી

વળી જ્ઞાન ક્રિયામાથી એક એકની મુખ્યતા જે સાધન અવસરે (અત્ર) હોય છે, તે ગુણસ્થાન અવસ્થા રૂપ ભૂમિકાના ભેદને લઈને હોય છે ધ્યાનઆદિ અવસરે જ્ઞાન મુખ્યપણે હોય છે, બાકીના વખતે ક્રિયા જ મુખ્યપણે હોય છે તે પ્રકારે સર્વ ઠેકાણે સાધનસામગ્રી યથા યોગ્ય જો યોગ્ય છે 'ભગવતી સૂત્રની' ટીકામા કહ્યુ છે

जइ जिणमय पवज्जह, ता मा ववहार निच्छ ए मुयह।
इक्कण विणा तित्थ, छिज्जई अन्नेण उ तच्च॥

ભાવાર્થ —જો જિનમતને પ્રવર્તાવો, તો વ્યવહાર કે નિશ્ચયને તજો નહિ, એક (વ્યવહાર) વિના તીર્થ (ધર્મ-પ્રવર્તન) નો નાશ થશે અને બીજા (નિશ્ચય) વિના તત્ત્વ (આત્માનો) નાશ થશે

તેથી સાધન માટે ઉદ્યમ કરનાર સર્વને સ્વસ્થાને સ્થાપે છે ૭

सज्ञान यदनुष्ठान न लिप्त दोष-पङ्कन ।
शुद्धबुद्धस्वभावाय तस्मै भगवते नम ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —જ્ઞાન સહિત જેનું ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાન દોષરૂપ કચરાથી લેપાયું નહિ (અલિપ્ત છે) તે નિર્મળ, ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવવાળા ભગવતને નમસ્કાર હો !

અનુવાદ —

જ્ઞાનસહિત જેની ક્રિયા, દોષ-પંકથી દૂર,
શુદ્ધ-બુદ્ધ-સ્વભાવી તે, નમું પ્રભુજી હજુર ૮

જ્ઞાનમંજરી —આ લોકની કે પર લોકની વાછા, ક્રોધ, માન આદિ દોષો વડે જેમનું સમ્યક્ જ્ઞાનયુક્ત આચરણ લેપાયું નથી, બગડયું નથી, કલંકિત થયું નથી તે પૂજ્ય ભગવતને નમસ્કાર હો ! કેવા ભગવત છે ? સર્વ પુદ્ગલના સબધથી રહિત શુદ્ધ, અને બુદ્ધ એટલે જ્ઞાનમય સ્વભાવવાળા છે આમ કહેવાથી સમજવાનું કે જેવું સત્તામા સ્વરૂપ હતુ તેવું પ્રગટ કર્યું, નિરાવરણ થયા, સિદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટયો તે દશા સાધનારા જ્ઞાન અને ક્રિયામા સાવધાન રહે છે

ભાવના —અનાદિ કાળથી ભેગાની આવેલી પરભાવમા આત્મબુદ્ધિ રૂપ અસતજ્ઞાનથી પરભાવમા ભીકાશવાળા વિભાવરૂપ વાદળા વડે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય છવાઈ જવાથી મિથ્યાત્વ, અસયમ અને મહા મોહરૂપી ગાઢ અધકારથી અધ થયેલા પ્રાણીઓમાના કેટલાક, સત્શાસ્ત્રરૂપી અજન અને તત્ત્વપ્રીતિરૂપ પાણી પીવાથી ઉત્પન્ન થયેલા સદ્વિવેક યુક્ત બની, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી ઢંકાયલા, વિભાવરૂપ મળમા તન્મય થયેલા, શરીરઆદિ પુદ્ગલના સ્કધો સાથે શોભા પામ્યા છતા, મૂર્ત અને છેદાયલા જણાતા છતા પણ અમૂર્ત, અખડ, જ્ઞાનાનંદ, અનત અવ્યાબાધ સ્વરૂપ એવા આત્માને જુએ છે, વિષયો ભોગવતા પણ તેમને આત્મ તત્ત્વના અનુભવની રુચિ રહ્યા કરે છે, અનેક ઉપાયો વડે ઉપાર્જન કર્યા છતા ધન, બાધ આદિ મહા મૂલ્યવાન અનેક પદાર્થો પરની અપૂર્વતા તે તજે છે, સ્વજન સંબંધી ઓનો ત્યાગ કરે છે, તે કરોડો રૂપીઆના દાન કરનાર પણ ઘર ઘર ભિક્ષા માગે છે, માખણ જેવી કોમળ ફૂલની શય્યામા સૂનારા પણ ખડબચડી પત્થરની શિલારૂપ જમીન પર સૂએ છે, જ્ઞાન અને ક્રિયાના અભ્યાસથી એક આત્મતત્ત્વની સહજ સ્વભાવ રૂપ અમૂર્ત આનદ લીલાના લોભી બનીને નિરાવરણ, આત્યતિક, એકાતિક, નિર્દ્વદ્વ (હર્ષ-શોક, જન્મ-મરણ, લાભ-અલાભ, માન-અપમાન આદિ દ્વદ્વ ભાવથી રહિત) નિરામય (કર્મરોગ રહિત) અવિનાશી સિદ્ધ સ્વરૂપને સાધે છે એવા સાધનમા તત્પર થયેલા ભગવનને નમસ્કાર હો । ૮

૧૨ નિસ્પૃહ અષ્ટક

स्वभावलाभात्किमपि प्राप्तव्यं नावशिष्यते।
इत्यात्मैश्वर्यसपन्नो नि स्पृहो जायते मुनि ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —આત્માના સ્વભાવની પ્રાપ્તિથી કઈપણ પામવુ બાકી રહેતુ નથી, એ પ્રકારે આત્માની પ્રભુતાએ પૂરા સાધુ સ્પૃહા રહિત (નિસ્પૃહ) થાય છે

અનુવાદ —

સ્વભાવ લાભથી કઈ વધુ, મેળવવુ રહે નાહિ,
આત્મ-વૈભવવત મુનિ, નિસ્પૃહ છે જગમાહિ ૧

જ્ઞાનમજરી —હવે નિર્લેપતા દૃઢ કરવા માટે નિસ્પૃહતા વર્ણવે છે સર્વ પરભાવની અભિલાષાથી રહિતપણુ તે નિસ્પૃહપણુ જાણવુ ઇચ્છા, મૂર્ચ્છા દૂર કરવી કે સ્પૃહા ઇચ્છાનો અભાવ તે નિસ્પૃહતા છે ત્યા નામ નિસ્પૃહ તો બોલાવવારૂપ છે, સ્થાપના-નિસ્પૃહ મુનિની પ્રતિમા આદિ જાણો, દ્રવ્ય-નિસ્પૃહ એટલે આલોક કે પરલોકમા અધિક મળનાની અભિલાષાથી થોડાની ઇચ્છા નહિ કરનાર, અથવા ભાવ ધર્મના અનુભવ વિના તેના જેવા બીજા જ્ઞાનથી ધન આદિમા ઇચ્છા વિનાનો છે ત્યા સુધી અપ્રશસ્ત દ્રવ્ય નિસ્પૃહ કહેવાય, વેદાત આદિ કુતીર્થના ઉપદેશથી એકાત (મતે સ્વીકારેલી) મુક્તિમા આસક્ત થયેલો ધન આદિમા નિસ્પૃહ છે તે પ્રશસ્ત દ્રવ્ય નિસ્પૃહ છે ભાવ નિસ્પૃહ તો સ્યાદ્વાદ વડે એકાત-પરીક્ષાથી જાણેલા આત્મતત્ત્વના અનુભવની રૂચિરૂપ પિપાસાવાળા, બધાય પરભાવને હેય જાણે છે અને સ્વરૂપ રમણમા મનોહરતા માનનાર હોય છે

હવે પહેલા ચાર નય સાધના માટે છે. ઉપલા ત્રણ નયથી સિદ્ધપણું છે, તે જણાવે છે. જીવ અને અજીવ પ્રત્યે નિસ્પૃહ નૈગમ નયથી; અજીવ પ્રત્યે નિસ્પૃહ તે સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયો વડે; ઋજુસૂત્ર નયે પોતાને જે ગમતા એવા ભોજન આદિમાં નિસ્પૃહ; શબ્દ અને સમભિરૂઢ નયો વડે શુભ નિમિત્તના પરાધીન સાધનોથી થતા પરિણામો પ્રત્યે નિસ્પૃહ; અને એવંભૂત નયે તો પોતાના સાધનરૂપ પરિણામથી થયેલા ક્ષાયિક વિજ્ઞાન, અવિકલ્પ ચારિત્ર, શુક્લ ધ્યાન, શૈલેશીકરણ આદિ પ્રત્યે નિસ્પૃહ હોય છે, અહિં તો પહેલા ચાર નયે જે નિસ્પૃહ છે તેનું વર્ણન કરવાનો અવસર છે, ભાવના અનાદિ સંજ્ઞા આ સ્પૃહાથી આકુળ વ્યાકુળ બની અનેક પ્રકારે હાલો દુઃખો ભોગવ્યા તેથી પરભાવની સ્પૃહાથી નિસ્પૃહ થવું ઘટે છે.

આત્મધર્મના જ્ઞાન-દર્શન-ચરણ-અવ્યાબાધ અમૂર્ત આનંદ રૂપ નિરંતર સિદ્ધપણાના શુદ્ધ પારિણામિક ભાવરૂપ સ્વભાવના લાભ કરતા અધિક બીજું કાંઈ મેળવવા જેવું નથી. આ સ્વસ્વરૂપનો લાભ એજ ખરો લાભ છે. સ્વરૂપ-સામ્રાજ્યથી સંયુક્ત મુનિ જ્ઞપરિજ્ઞાથી જાણીને, પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી દ્રવ્ય-ભાવ આશ્રવના ત્યાગી સાધુ સર્વ શરીર, ઉપકરણ, પરિવાર, યશ, બહુમાન આદિ પ્રત્યે ઇચ્છા-રહિત, નિસ્પૃહ થાય છે કારણ કે અનાદિ કાળની તૃષ્ણા સ્વભાવના અનુભવ વિના શાંત થતી નથી ૧

संयोजितकरैः के के प्रार्थ्यन्ते न स्पृहावहैः ।
अमात्र-ज्ञानपात्रस्य निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—સ્પૃહાવાળા લાલચુ પુરૂષો હાથ જોડીને

કોની કોની પાસે માગતા નથી ? જે જે આપે એનો દાતાર જણાય તેની પાસે યાચતા ફરે છે અમાપ, અનંત જ્ઞાનને પાત્ર એવા નિસ્પૃહી સાધુને (મન) સર્વ જગત તરણા તુલ્ય છે

ગાથા —"तिणसंथारनिसन्नो, मुनिपवरो भट्ठरागमयमोहो।
जं पावइ मुत्तिसुहं, कत्तो तं चक्कवट्टीवि॥"

અર્થ —તરણાના સંથારા (પથારી) ઉપર બેઠેલા મહા મુનિ રાગ, મદ, મોહનો નાશ કરી જે મુક્તિ સુખ (નિર્લોભતા, નિસ્પૃહતાથી ઉપજતુ આત્મિક સુખ) પામે છે તે સુખ ચક્રવર્તી પણ ક્યાથી પામે ?

અનુવાદ —

સ્પૃહાધીન યાચે, અરે ! કર જોડી કયા કયાય
નિસ્પૃહીને તૃણ તુલ્ય જગ, પૂર્ણજ્ઞાન બીજ જ્યાય. ૨

જ્ઞાનમંજરી —પરિગ્રહના ભારથી પીડાતા કઈ કઈ પુરૂષો પાસે ગરજમા ગરકાવ થયેલા આશાતુર માણસો હાથ જોડીને માગ્યા કરે છે કે નહિ ? વિષયોની આશાવાળા લોલુપી જીવો અનેક રાજા આદિની સેવા કરવામા ઉદ્યમવંત બને છે અમાપ જ્ઞાનના પાત્ર એવા નિસ્પૃહી સાધુને જગત્ તરણા તુલ્ય લાગે છે, પરભાવની ઇચ્છા જેની છૂટી ગઈ તેવા નિર્ગ્રંથ મુનિને જગત્ નિસાર, તૃણ તુલ્ય કે આત્મારૂપ માનવામા આવે છે

ગાથા —'आयसहावविलासी आयविसुद्धोवि जो निये धम्मे।
नरसुरविसयविलासं, तुच्छं निस्सारमन्नति॥"

ભાવાર્થ —આત્મ-સ્વભાવનો વિલાસી, આત્મ-વિશુદ્ધિવાળો પણ જે નિજ ધર્મમા ઉપયોગવંત હોય છે તે મનુષ્યોના કે દેવોના વિષય ભોગોને તુચ્છ અસાર માને છે ૨

छिन्दन्ति ज्ञानदात्रेण स्पृहाविषलतां बुधाः ।
मुखशोषं* च मूर्च्छां च दैन्यं यच्छति यत्फलम् ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —જે સ્પૃહા (લાલચ) રૂપ વિષની વેલી, મુખશોષ (માગી માગીને મોઢુ સૂકાઈ જાય કંઠશોષ), મૂર્છા (મુઝવણ) અને દીનપણારૂપ ફળોને આપે છે, તે વિષવેલીને અધ્યાત્મના જાણ પંડિત જનો જ્ઞાનરૂપ દાતરડે છેદે છે

અનુવાદ —

સ્પૃહા-વિષવેલી-ફળો, મુખશોષ, મૂર્છા, દૈન્ય,
જ્ઞાન દાતરડું ધરે, મૂળમા બુધજન ધન્ય ૩

જ્ઞાનમંજરી —તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, સ્પૃહાજ વિષવેલી છે એમ ગણી જ્ઞાન દાતરડા વડે તેને છેદે છે સ્પૃહારૂપ વિષલતા મુખશોક (દયામણું મો), મૂર્છા અને દીનતારૂપ ફળ આપે છે, ઈચ્છક દીન બને છે, તેથી વિરતી ઉમા આપવી ઘટે તેવા વિષયોની સ્પૃહા ટાળવા યોગ્ય છે ૩

निष्कासनीया विदुषा, स्पृहा चित्तगृहाद् बहिः ।
अनात्मरतिचाण्डाली-सङ्गमङ्गीकरोति या ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —જે સ્પૃહા (બાધા) આત્મ-વિરુદ્ધ પુદ્ગલની રતિરૂપ ચંડાલણીનો સહવાસ સ્વીકારે છે (આદરે છે) તેને પંડિતે ચિત્તરૂપ ઘરથી બહાર કાઢી મૂકવી ઘટે

* मुखशोष એવો પાઠ પણ છે

અનુવા૦ —

પુદ્ગલ-રતિ-ચાડાળિનો, કરે સ્પૃહા સહવાસ;
મન-ઘર બાહેર કાઢવી, સુજ્ઞ જને તજી આશ ૪

જ્ઞાનમંજરી — આત્મસમાધિના સાધનમા ઉદ્યમ કરનાર પંડિતે પારકી આશા મનરૂપી ઘરમાથી બહાર કાઢી મૂકવા જેવી છે કારણ કે સ્પૃહા એ લોભનો પર્યાય છે અને લોભ એ કષાય પરિણામ છે તેથી તેનો ત્યાગજ શ્રેયરૂપ છે સ્પૃહા, પરભાવમા મીઠાશ રૂપ ચાડાળીનો સંગ અગીકાર કરે છે, માટે તે તજવા યોગ્ય છે કહ્યુ છે કે —

"जे परभावे रत्ता, मत्ता विसयेसु पावबहुलेसु।
आसापासनिबद्धा, भमंति चउगई महारन्ने"

અર્થ — જે પર ભાવમા આસક્ત છે અને ઘણા પાપ ઉપાર્જન કરાવનાર વિષયોમા માચી રહ્યા છે, તથા જે આશારૂપી જાળમા ફસાયા છે તે જીવો ચાર ગતિરૂપી ગહન વનમા ભમ્યા કરે છે પરભાવમા વૃત્તિ રહેવી એજ આત્મશક્તિનો ઘાત કરનાર (મુદ્ગર) ઘણરૂપ વિભાવ છે માટે પરઆશાની જાળ તોડીને નિર્ગ્રંથ મહાત્માઓ સ્વરૂપ ચિંતન અને સ્વરૂપરમણના અનુભવમા મગ્ન રહે છે, તત્વના આનંદથી પુષ્ટ બની સ્વરૂપમા રમણતા કરે છે, તથા વિષયો વડે બગડી ગયેલા સંસારરૂપી હવડ કૂવામા પડતા અટકે છે ૪

स्पृहावन्तो विलोक्यन्ते, लघवस्तृणतूलवत्।
महाश्चर्यं तथाप्येते, मज्जन्ति भववारिधौ ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ — સ્પૃહાવંત (લાલચુ) જીવો તરણા અને

આકડાના તૂલ જેવા હલકા દેખાય છે, તો પણ તેઓ ન સાગ-સમુદ્રમા બૂડે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે બીજા પદાર્થો તો હલકા હોય તે બૂડે નહીં કહ્યુ છે —

'तूलं तृणादपि लघु तूलादपि हि याचक ।
वायुना किं न नीतोऽसौ ? मामपि प्रार्थयिष्यति ॥

અર્થ —આકડાનું તૂલ તરણાથી પણ હલકુ છે તૂલથી પણ વળી યાચક (ભીખારી) હલકો છે તો વાયુ (આકડાના તૂલની પેઠે) તે માગણને કેમ તાણી જતો નથી ? (વાયુને ડર લાગતો હશે કે) મારી પાસે પણ તે માગ માગ કરશે

અનુવાદ —

સ્પૃહાવત તૃણ તૂલવત્, હલકા રૂપ જણાય,
પણ ભવ-સાગરમા બૂડે, અતિ આશ્ચર્ય ગણાય ૫

જ્ઞાનમંજરી —પરસ્પૃહામા આસક્ત જીવો તરણા અને તૂલ જેવા હલકા, તુચ્છ કે અશુદ્ધ જણાય છે કહ્યુ છે કે — (ઉપરની ટીકામા જણાવેલો શ્લોક) આશ્ચર્ય છે કે સ્પૃહાદિને લીધે હલકા હોવા છતાં ભવસમુદ્રમા બૂડે છે બીજા પ્રકારે હલકાપણું સંસાર સમુદ્રમા બૂડવાનું કારણ છે જેકે પ્રાર્થના આદાન વ્યવહારવાળા હોવા છતા ત્રણે ભુવનના ધન, સ્વજનની તૃષ્ણાથી ભારે બનેલા બૂડે છે ૫

गौरवं पौरवन्द्यत्वात्, प्रकृष्टत्वं प्रतिष्ठया ।
ख्यातिं जातिगुणात् स्वस्य, प्रादुष्कुर्यान्न निस्पृहः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ -નિસ્પૃહ સાધુ, નગરના લોકોમા વદનીકપણા માટે મોટાઈને, શોભાએ (પ્રતિષ્ઠાથી) કરીને ઉત્કૃષ્ટપણાને જાતિ-કુળ-સંપન્નતાથી પોતાની પ્રસિદ્ધિને પ્રગટ કરે નહિ

અનુવાદ—

નિસ્પૃહી નિજ કુલીનતા, પ્રગટ કરે નહિ કાંઈ,
લોકમાન્યતા કારણે, બોલો કે મોટાઈ ૬

જ્ઞાનમંજરી—લૌકિક સ્પૃહા રહિત નિસ્પૃહ નર નગરજનોમાં પૂજાવા માટે ગુરુપણાને (મોટાઈને) પ્રતિષ્ઠાથી (શોભાથી) ઉત્તમતાને જાતિ ગુણથી પોતાની કુળસંપતતા આદિની ખ્યાતિને પ્રગટ ન કરે, નિસ્પૃહ પુરુષો મહત્તા પ્રગટ કરતા નથી, સ્પષ્ટ જણાવતા નથી, નિસ્પૃહીને યશની કે મહાત્તાની અભિલાષા હોતી નથી ૬

भूशय्या भैक्ष्यमशनं, जीर्णं वासो गृहं वनं ।
तथापि निस्पृहस्याहो चक्रिणोऽप्यधिकं सुखम् ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ—પૃથ્વી તેજ જેની સુખ સેજ (શય્યા) છે, ભીખ માગીને એકઠું કરેલું જે ભોજન કરે છે, જૂનું ફાટેલું જે વસ્ત્ર પહેરે છે, વન તેજ જેનું ઘર છે, તોપણ અહો! (આશ્ચર્ય છે કે) તે નિસ્પૃહીને ચક્રવર્તી રાજાથી અધિક સુખ છે

અનુવાદ—

માગી ખાય, ભૂમિપર સૂએ, જીર્ણ વસ્ત્ર, વનવાસ,
તોય અહો! સુખી નિસ્પૃહી, નહિ ચક્રી સુખી ખાસ ૭

જ્ઞાનમંજરી—વસુંધરા જ પલંગ, ભીખ માગીને આણેલું તેજ ભોજન, જીર્ણવસ્ત્ર અને વન તેજ ઘર છે તો પણ આશ્ચર્ય છે કે બાહ્ય સંપત્તિ વિનાનો પણ તે નિસ્પૃહી ચક્રવર્તી કરતા અધિક સુખી છે ચક્રવર્તી આદિના ક્ષણિક અને ઉપાધિજાગ્ગા સુખ કરતા મુનિ તો સહજ સ્વરૂપથી ઉપજેલા નિત્ય

પરમાનંદરૂપ સુખથી પૂર્ણ છે કારણ કે ઇન્દ્રિયસુખ અને આત્માનુ સુખ એ બન્નેની જાતિ જ જૂદી છે ઇન્દ્રિય સુખમા સુખપણાનો આરોપ (કલ્પનાજ) છે પુદગલના સ્કંધોમા તો નથી સુખ કે સુખનું કારણપણું આત્મામાજ અવિચ્છિન્ન (નિરંતર) સુખની પરા છે અને સુખનુ કર્તાપણું આદિ છ કારક આત્મામાજ ઘટે છે તથી સાચુ સુખ જિન આજ્ઞાથી પરભાવને રોકનાર નિઃસ્પૃહ મુનિને જ હોય છે માટે નિઃસ્પૃહી પુરૂષને ઇન્દ્રિયોથી અગોચર સ્વાભાવિક મહા સુખ હોય છે ૭

परस्पृहा महादुःख निःस्पृहत्व महासुखम् ।
एतदुक्त समासेन, लक्षण सुखदुःखयो ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —પરની આશા, અથવા લાલચ કરી તે મહા દુઃખ છે, નિઃસ્પૃહપણુ મહા સુખ છે એ સુખ દુઃખનું લક્ષણ, ચિહ્ન સક્ષેપે કરી કહ્યુ

અનુવાદ —

પર-સ્પૃહા મહા દુઃખ છે, નિઃસ્પૃહતા મહા સુખ,
દુગ લક્ષણ આ કહ્યા, ઓળખવા સુખ દુઃખ ૮

જ્ઞાનમંજરી.—પરસ્પૃહા એટલે પર વસ્તુની આશા અથવા બીજાની પાસેથી આશા રાખવી તે મહા કષ્ટ કે મહા દુઃખ છે, નિઃસ્પૃહતા કે વાછારહિતપણું તે મહા આનંદ કે મહા સુખ છે, એમ સુખ દુઃખનું લક્ષણ સક્ષેપે કહ્યુ પર-આશાજ દુઃખ છે કારણકે નિર્વિકાર, અખંડ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સ્વાભાવિક આત્મધર્મના ભોક્તાને પરભાવની અભિલાષા થવી એજ દુઃખ છે તો પરભાવની આશા શુ કરવી? સ્વ પરના

વિવેકથી પરભાવ ગ્રહી જેણે આત્માનો અનંત આનંદ પ્રગટ કર્યો છે તેનો નિઃસ્પૃહતા ધર્મ છે, તેના અનુભવથી સુખ છે તેથીજ સ્પૃહા તજવા યોગ્ય છે, કારણ કે આત્મગુણ રહિત હોય તે સ્પૃહા કરે છે પરંતુ પૂર્ણ આનંદઘન સર્વ જ્ઞેયને જાણનાર આ પરમ પદાર્થ (શુદ્ધ આત્મા) સર્વ પદાર્થને જાણવાના સ્વભાવવાળો શુદ્ધ આત્માનો આનંદ ભોગવનાર હોવા છતા અનાદિ સ્વતત્ત્વના અનુભવથી ભ્રષ્ટ થયેલા આ જીવને પરની સ્પૃહા થાય છે તોપણ હવે અવ્યાબાધ આત્મભાવનાથી ટંકોત્કીર્ણ ન્યાયે આત્મસ્વરૂપના ઓળખનારને સ્પૃહા પર આશા હોતી નથી ૮

---

૧૩ મૌનાષ્ટક

मन्यते यो जगत्तत्त्वं, स मुनिः परिकीर्तितः ।
सम्यक्त्वमेव तन्मौनं, मौनं सम्यक्त्वमेव वा ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —જગના તત્ત્વને જે જાણે (મન્યતે) તે મુનિ (મુનીશ્વર) એમ તીર્થંકરે, ગણધરે કહ્યું છે તે કારણ માટે 'મુનિ' પદની વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તે 'જગ તત્ત્વ-જ્ઞાન' છે તે માટે સમ્યક્ત્વજ મુનિ-ભાવ કહીએ, અથવા મુનિ-ભાવ તેજ સમ્યક્ત્વજ કહિયે માટે એવ એવ-સર્વ શબ્દ, ક્રિયા, વચન, એવો 'એવંભૂત' નયનો જે અભિપ્રાય તે લેઈ શ્રી આચારાંગમા કહ્યુ છે

"जं सम्मं ति पासहा, तं मोणं ति पासहा जं मोणं ति पासहा तं सम्मं ति पासहा । न इमं सक्कं सिढिलेहिं अद्दिज्जमाणेहिं गुणासाएहिं वंक-समायारेहिं पमत्तेहिं गारमावसंतेहिं।

मुणी मोण समायाए धुणे कम्म-सरीरग
पंत लूहं च सेवंती वीरा सम्मत्त-दंसिणो।

ભાવાર્થ —"જે સમ્યકત્વ છે તેજ મુનિપણુ (ચારિત્ર) છે અને જે મુનિપણું છે તેજ સમ્યકત્વ છે તે સમ્યકત્વ કે સાધુત્વ, ધૈર્યહીન, નિર્બળ મનવાળા, વિષયાસક્ત, માયાવી, પ્રમાદી અને ઘર પર મમત્વ ધરનારા સાધકોથી ધરી શકાયજ નહિ

મુનિ સાધકોજ સાચુ સાધુત્વ ધારણ કરી શરીરને કસે છે અને તેવા સત્યદર્શી વીર સાધકો ભોજન પણ લૂખુ અને હલકુ કરે છે (ખાના પીવામા ખૂબ સયમ જાળવે છે)"

"एत्र जिणपन्नते सद्दहमाणस्स भावओ भावे।
पुरिसस्स भणिराए दंसणसद्दो हवइ जुत्तो॥"

ભાવાર્થ —જિનેશ્વરે કહેલા પદાર્થોની ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધા કરનાર પુરૂષને ઓળખવા માટે દર્શન શબ્દ વાપરવો યોગ્ય છે

અનુવાદ —

'જાણે જે જગતત્ત્વને, તે મુનિ' કહે ભગવત,
સમ્યગ્ભાવજ મુનિપણું, મુનિજ સમ્યક્ત્વવત ૧

જ્ઞાનમંજરી —પૂર્વોક્ત ગુણો બધા નિર્ગ્રંથ મુનિને હોય છે, તેથી મુનિનુ સ્વરૂપ દર્શાવે છે વળી લોકમા નિર્ગ્રંથપણુ રહિત નિર્ગ્રંથ નામે મનાતા, આત્મસાક્ષી ખોટા અભિમાનને લઈને તત્ત્વના વિવેક વિનાના જીવો હોય છે તેમનેજ ઉપદેશ કરવા, તેમજ વિશુદ્ધગુરુ તત્ત્વના ઓળખાણ

માટે (આ અષ્ટક) કહ્યુ છે ત્રણ લોક જેનો વિષય છે એવા આત્માને જાણે તે મુનિ કહ્યા

નામ મુનિ, સ્થાપના મુનિ સુગમ છે દ્રવ્યમુનિ — જ્ઞશરીર, ભવ્યશરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત ભેદે ઉપયોગ રહિત, એટલે વેષ માત્ર સહિત દ્રવ્ય ક્રિયાની વૃત્તિવાળો પણ ભાવ્ય ઉપયોગ રહિત, પ્રવર્તનના વિકલ્પ આદિમા કષાય દૂર કરવા છતા પરિણતિ-ચક્રમા અસયમમા પરિણમેલાને દ્રવ્ય નિર્ગ્રંથપણું હોય છે ભાવમુનિ તો ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વરૂપરમણતા વડે પરભાવથી નિવૃત્ત થયા છે, પરિણતિના વિકલ્પોની પ્રવૃત્તિમા તે બાર પ્રકારના કષાયોની તીવ્રતાથી મુક્ત થયા છે

નૈગમ, સગ્રહ અને વ્યવહાર નયે ની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ક્રિયામા વર્તતા દ્રવ્ય આસવથી વિરક્ત (ઉદાસીન) હોય તેમને મુનિપણું છે ઋજુસૂત્રનયથી ભાવ અભિલાષા રૂપ સકલ્પવાળાને મુનિપણું છે, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવભૂત નયો પ્રમાણે પ્રમત્ત (છઠ્ઠાગુણસ્થાન)થી તે બારમા ક્ષીણમોહ (ગુણસ્થાન) પર્યંત પરિણતિમા સામાન્ય-વિશેષચક્રે (પલટાતા છતા) સ્વ (આત્મ) તત્ત્વમા એકતા (તન્મયતા રહેવાથી પરમ શમતા (શાતરસ) રૂપ અમૃતના ભોગી જનને મુનિપણું હોય છે અહિં તો સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રગટતાવાળા દ્રવ્ય-ભાવ આસ્રવથી વિરામ પામી સ્વરૂપમા રમણ કરનાર મુનિ વિષે વર્ણન કરવાનો અવસર છે —

જીવ-અજીવ લક્ષણવાળા જગત્ના તત્ત્વને એટલે યથાર્થ ઉપયોગથી દ્રવ્યાસ્તિક- પર્યાયાસ્તિક સ્વભાવો, ગુણો, પર્યાયો

સહિત નિમિત્ત-ઉપાદાન, કારણ-કાર્યભાવ અને ઉત્સર્ગ-અપ વાદ પદ્ધતિને, શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકપા અને આસ્તિક્ય (આસ્થા-શ્રદ્ધા) રૂપ લક્ષણવાળા જે કોઈ જાણે છે તે મુનિ એટલે તત્ત્વજ્ઞાની છે એમ શ્રી તીર્થંકર, ગણધર આદિ પુરુષોએ કહ્યુ છે નિર્ગ્રંથ મુનિનો ભાવ તે મૌન છે, તે તો જે પ્રકારે જાણ્યુ, તે પ્રકારે કર્યું, તે રૂપ સમ્યકત્વજ છે, અથવા સમ્ય કત્વજ મૌન કે નિર્ગ્રંથપણું છે

અહિં જે શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી નિર્ણય કરેલા આત્મ-સ્વભાવમા રહેવું (અવસ્થાન થવુ) તે ચારિત્ર, અને જે સમ્યક્ દર્શનથી નિર્ધારિત, સમ્યગ્જ્ઞાનથી ભિન્ન ઓળખેલુ સ્વરૂપનું ઉપાદેય પણું અને તેજ પ્રકારે રમણતા થવારૂપ ચારિત્ર, તે મુનિ પણું છે તેથી સમ્યગ્ શ્રદ્ધાથી થયેલી પકડ પ્રમાણે કરવુ તે એવભૂત નયે સમ્યકત્વ, અને એવભૂત નયે સમ્યગ્મુનિપણું તે સમ્યગ્સ્વરૂપ છે, એમ જ્ઞપરિજ્ઞા-પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી પ્રાપ્ત તેમજ કાર્યસાધક હોવાથી સમ્યક્ત્વતા અને મુનિત્વ અભેદ રૂપ છે ચોથા ગુણસ્થાનકે રહેલા સમ્યગ્ દૃષ્ટિઓએ સાધ્ય રૂપે જેનો નિર્ધાર કર્યો છે, તે પ્રમાણે મુનિભાવે પ્રવર્તતા સિદ્ધ અવસ્થામા તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી શુદ્ધ સિદ્ધપણાનો ધર્મ-નિર્ધાર તે સમ્યકત્વ છે આચારાગમા કહ્યુ છે-(ઉપરની ટીકામા આવી ગયું છે) તેમજ પાચ અસ્તિકાયોમા ચેતના લક્ષણવાળો જીવ છે તેમા પોતાનો આત્મા બધાયેલો છે, વિભાવથી ઘેરાયો છે છતા ધ્યેયરૂપે નિર્ધારને અર્થે તે નિર્મળ આનદ સ્વરૂપ સત્તાપણે છે, ને સ્વભાવઆચરણ દૂર થવામા મોહ કારણરૂપે છે, માટે હેયપણે જાણેલા દ્રવ્ય આસ વોને પોતે દૂર કરે છે એમ સમ્યકત્વ તે મુનિસ્વરૂપ છે ૧

आत्मानमात्मना वेत्ति, मोहत्यागाद् यदात्मनि ।
सेय रत्नत्रये ज्ञप्ति-रुच्याचारैकता मुनेः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —આત્મા આત્માવડે ત્રિવિધ પરિજ્ઞાએ એકત્વ-પૃથકત્વ પરિણત સ્વદ્રવ્ય (આત્મા)ને કર્મ-ઉપાધિ રહિત આત્મસ્વભાવ આધારને વિષે જાણે તે રત્નત્રયમાં જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-આચરણ એ ત્રણેની એકતા સાધુને કહી છે, કહ્યુ છે કે -

' आत्मानमात्मना वेत्ति, मोहत्यागाद् यदात्मनि ।
तदेव तस्य चारित्रं, तद्ज्ञानं तच्च दर्शनम् ॥ "

અર્થ -મોહનાત્યાગથી, આત્માવડે આત્માને આત્મામાં આત્મા જાણે છે તેજ તેનું ચારિત્ર, તેજજ્ઞાન અને તેજ દર્શન છે

અનુવા૦ —

આત્મામા અત્માવડે, શુદ્ધ સ્વરૂપ તું જાણ,
એજ રત્નત્રયી મુનિની, જ્ઞાન—રૂચિ—રમમાણ ૨

જ્ઞાનમંજરી —અહિં જ્ઞાનાદિ ગુણોના અભેદ કરવારૂપ જ્ઞાયકપણાનું કામ કરનાર આત્માજ ઉપાદાન સ્વરૂપે ષટ્કારક ચક્રમયજ પોતેજ કર્તા અને કાર્યરૂપ હોવા છતા પોતેજ કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ છે એમ ભાષ્યમા શ્રી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે વ્યાખ્યા કરી છે (કહ્યુ છે) તેથીજ આત્મા-જીવ કર્તારૂપે, આત્માથી એટલે આત્મમયજ્ઞાન-વીર્યરૂપ કરણ વડે, આત્માને એટલે અનંત અસ્તિત્વ-વસ્તુત્વ દ્રવ્યત્વ-સત્વ પ્રમેયત્વ સિદ્ધત્વ એ ધર્મ સમૂહ સહિત કાર્યપણાને પામેલાને; આધારભૂત-અસ્તિત્વ આદિ અનંત ધર્મપર્યાયના પાત્રભૂત આત્મામા, જાણે છે, એ જાણવારૂપ પ્રવૃત્તિ તેજ

મમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર લક્ષણવાળા રત્નત્રયમા જ્ઞપ્તિ, રૂચિ અને આચારની એકતા એટલે ભાસન, નિર્ધાર અને આચારની અભેદ પરિણતિ મુનિને હોય છે તેથી આત્માવડે આત્માને જાણીને તેમા રૂચિ, તેમા રમણતા કરવી તે મુનનું સ્વરૂપ છે

ભાવના—મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમની એકતાથી પુદ્ગલના સુખને સુખપણે પ્રતીત કરી, જાણી અને તેવા આચરણરૂપે પ્રવર્તનારને, અનતકાળથી તત્ત્વના અજાણપણાને લીધે જાણે દાહજ્વરની ગરમીથી બળતાને શરીરે ચીકણી માટીનો લેપ કર્યો હોય તે સૂકાતા તતડે અને વિશેષ દુ ખરૂપ થાય તેમ કર્મપુદ્ગલોથી લેપાયલો આત્મા દુ ખી થયા છતા તેને તત્ત્વશ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્વરૂપ રમણતાનો અશે પણ અનુભવ થયો નથી, તેથીજ નિસર્ગ, અધિગમ આદિ કારણેને લઈને, આ જીવ અનાદિ-અનત (કદી ઉત્પન્ન થયો નથી, અને નાશ પામવાનો નથી) છે, અનતજ્ઞાનાદિ પર્યાયવાળો, અલિપ્ત-અમૂર્ત સ્વભાવવાળો જણાય છે, અને નિર્ધાર થાય છે કે હું સાધ્ય છુ, હું સાધક છુ, હું સિદ્ધ છુ, જ્ઞાન-દર્શન આદિ અનત ગુણસ્વરૂપ હું છુ, એ પ્રકારે જ્ઞાન, રૂચિ અને આચરણરૂપ મુનિસ્વરૂપ છે વળી હરિભદ્ર પૂજ્યે 'ષોડશક'મા કહ્યુ છે કે —

"बाल पश्यति लिंग, मध्यमवृत्तिर्विचारयति वृत्तम।
आगमतत्त्व तु बुध परीक्षते सर्वयत्नेन ॥"

ભાષાર્થ — (હરિગીત)

બાળબુદ્ધિ જીવ જુએ વેશ ઉપરનો ભલો,
વિચારતો મધ્યમ-બુદ્ધિ, પ્રવર્તનમા કેટલો,

વિચક્ષણુ ક્ષણુ ક્ષણુ વિચારે બોધ ઉદ્યમ આદરી,
તત્ત્વજ્ઞાની ગુરુજનની ક્રિયા મૈંજન હિતકરી
તેથી આત્મતત્ત્વમા તન્મયતા તે ચારિત્ર છે ૨

તેજ વાત ફરીથી દઢ કરે છે —

चारित्रमात्मचरणाद् ज्ञान वा दर्शन मुन ।
शुद्धज्ञाननये साध्य, क्रियालाभात् क्रियानये ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —એજ અર્થ નય ભેદે વિવરીને (વિસ્તાર કરીને) દેખાડે છે આત્માને વિષે ચાલવુ, પુદગલથી નિવૃત્તિ કરવી તેથી ચારિત્ર, આત્માના બોધ સ્વરૂપ જ્ઞાન, જિનભગવાને કહેલા ભાવોની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વરૂપ દર્શન એમ શુદ્ધ જ્ઞાન નયે એટલે જ્ઞાન-અદ્વૈત નયને અભિપ્રાયે તે એક વસ્તુને વ્યાવૃત્તિનયે (ભેદ અપેક્ષાએ) ત્રણરૂપે કહે છે એમ સાધુને સાધ્ય છે, એટલે જ્ઞાનનું ફળ જે ક્રિયા તેના લાભથી ક્રિયાનયને વિષે એકતા જાણવી વિષય (પાચ ઇન્દ્રિયોના) ના પ્રતિભાસ (ભાનથવા) રૂપ વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) મા જ્ઞાન, આત્મ પરિણામ વ્યાપાર તજ સમ્યક્ત્વ અને આસ્રવને રોકવારૂપ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાપારે તેજ ચારિત્ર એમ વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) ને ભેદે એક જ્ઞાનને ત્રણરૂપે કહેવુ

અનુવાદ —

આત્મ-ચરણુ ચારિત્ર વા, દર્શન, જ્ઞાન સુસાધ્ય,
શુદ્ધ જ્ઞાનનય એકતા, ક્રિયાભિન્ન નય-વ્યાપ્ય ૩

જ્ઞાનમંજરી —આત્મસ્વરૂપમા રમણ કરવાથી પરભાવની પ્રવૃત્તિ ત્યાગવાથી ચારિત્ર, આત્મસ્વરૂપને જાણવારૂપ જ્ઞાન પોતાના અસખ્યેય પ્રદેશોમા વ્યાપીને રહેનાર હોવાથી

સહજ સ્વરૂપ જ્ઞાનાદિ અનંત પર્યાયવાળો હુ છુ, અન્ય નથી એવો નિર્ધાર તે દર્શન, એમ આત્મ જ્ઞાન, દર્શનરૂપ જે ભેદ ઉપયોગ ગુણના લક્ષણથી ઓળખાય છે ભાષ્યમા એમ કહ્યુ છે આત્માની જે ગુણરૂપેજ વ્યાખ્યા કરે છે તેમના મત પ્રમાણે જ્ઞાનમા સ્થિરતા તેજ ચારિત્ર ગણ્યું છે, તેથી જ્ઞાન અને ચારિત્રનો અભેદજ છે જ્ઞાનજ આત્મપરિણામમય વૃત્તિરૂપે સમ્યકત્વ છે, આસ્રવ નિરોધરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનમા એકતા તે ચારિત્ર છે, એમ પ્રવૃત્તિના ભેદે જ્ઞાનનીજ ત્રણ અવસ્થાઓ છે

તેમજ પ્રથમ ક્રિયાનયથી સાધ્ય છે અને તત્ત્વ (આત્મા) પ્રગટે ત્યારે સર્વ જ્ઞાનનયથી સાધ્ય છે, ખરી રીતે જ્ઞાનમા પ્રવૃત્તિ તેજ ચારિત્ર છે કારણકે જ્ઞાનમય તેવા આત્મધર્મ છે તેથી જ્ઞાનસ્વરૂપજ આત્મા છે ૩

यत प्रवृत्तिर्न मणौ लभ्यते वा न तत्फलम्।
अतात्त्विकी मणिज्ञप्तिमणिश्रद्धा च सा यथा ॥ ४ ॥

ભાષાર્થ —જેથી રત્ન (મણિ) ને વિષે પ્રવૃત્તિ ન થાય અથવા તેનું ફળ પણ ન પામીએ (રત્ન વેચવાથી કિંમત ન ઉપજે), તો તે મણિ છે એવુ જ્ઞાન (બુદ્ધિ) અને મણિ છે એવી શ્રદ્ધા જૂઠી જાણવી.

અનુવા૦ —

જૂઠો મણિ સાચો ગણી, રૂચિ કરી વર્તે તોય,
મણિનું ફળ ના મેળવે, નહિ ઝેર ઉતરતું જોય,

જ્ઞાનમંજરી —અશુદ્ધ જ્ઞાનનું નિષ્ફળપણું દૃઢ કરે છે જેમ મણિ નથી તેમા મણિનો આરોપ કરતા મણિમા

મણિની શ્રદ્ધા કે તેનું ફળ તેથી મળતુ નથી, કારણ કે મણિ દ્વારા ઝેર ઉતારવા આદિની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે જૂઠા મણિથી ન થાય, એ અર્થ છે

કહ્યુ છે કે —

पुल्लेव मुट्ठी जहसे असारे, आयतए कूड कहावणे वा।
राढा मणि वेरु लयप्पगासे अमहग्घउ होइ जाणएसु॥

ભાવાર્થ —કોઈ ચળકતા અસાર પદાર્થને મૂર્ખ જૂઠું રત્નનું નામ દઈ તેને રક્ષણ કરનાર મહા મોંઘો મણિ માને, પણ રત્નના જાણકાર (ઝવેરી) પાસે રાધામણિ કે વૈડૂર્યમણિ હોય તેના પ્રકાશ આગળ તે મૂલ્ય રહિત ઠરે છે ૪

तथा यतो न शुद्धात्म-स्वभावाचरण भवेत्।
फल दोषनिवृत्तिर्वा, न तज्ज्ञान न दर्शनम्॥ ५॥

ભાવાર્થ —તેમજ જેથી શુદ્ધ આત્માનો જે સ્વભાવ તેનું આચરણ ન હોય અથવા રાગ, દ્વેષ, મોહરૂપ દોષોની નિવૃત્તિ ન થાય, તે જ્ઞાન નહિ, તેમજ દર્શન (સમકીત) નહિ

તેથીજ જે શ્રુતે કેવલ આત્માને જાણે તે અભેદ નયે તથા જે કેવલ એટલે સપૂર્ણ શ્રુતને જાણે તે ભેદ નયે 'શ્રુત કેવળી' એમ સમયપ્રાભૃત (સમયસારગ્રંથ) મધ્યે કહ્યુ છે –

जो हि सुपणहिगच्छइ अप्पाणमिण तु केवल सुद्ध।
त सुयकवलि मिसिणो भणति लोयप्पइवयरा ॥९॥
जो सुयणाण सव्व जाणइ सुयकेवलि तमाहु जिणा।
णाणं अप्पा सव्व जह्मा सुयकेवलि तह्मा ॥ १०॥

અર્થ —જે જીવ નિશ્ચય કરીને શ્રુતજ્ઞાનથી આ અનુભવ-ગોચરકેવલ એક શુદ્ધ આત્માને સન્મુખ બની જાણે છે

તેને, લોકને પ્રગટ જાણનાર (લોક પ્રદીપકર) ઋષીશ્વરો, શ્રુત કેવળી કહે છે ૯

જે જીવ સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તેને જિનેશ્વરો શ્રુત કેવળી કહે છે કારણ કે સર્વજ્ઞાન આત્મા જ છે, તે કારણે આત્માને જ જાણવાથી શ્રુત કેવળી કહી શકાય છે

વળી, "ऋषभस्य पञ्चधनुस्सय नवपासो सत्तरयणीयो वीरो।
सेसठ पञ्च अठय पन्नादस पंच परिहीणा ॥

ભાવાર્થ—ઋષભદેવનું શરીર પાંચસો ધનુષ્યનું, પાર્શ્વનાથનુ નવ હાથ અને વીર પ્રભુનું સાતહાથ, બાકીના આઠનું પચાસ પચાસ હાથ ઓછું, પછીના પાંચનું દશ દશ હાથ ઓછું, અને બાકીના આઠનું પાંચ પાંચ હાથ ઓછું શરીરનું પ્રમાણ છે

અનુવાદ —

તેમ ન ટળતા દોષતો શુદ્ધ ન શ્રદ્ધા જાણ
જ્ઞાન તથા ચારિત્ર પણ છે શુદ્ધ આતમ પ્રમાણ ૫

જ્ઞાનમંજરી—તે પ્રકારે, એકાંત દ્રવ્ય આચરણરૂપ ચારિત્રના કારણે પરભાવરહિત સ્વરૂપલક્ષણ આત્મસ્વભાવમા એકતારૂપ ચારિત્ર ન થાય તે પ્રવર્તનથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવના લાભરૂપ ફળ એટલે પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ અથવા રાગ આદિ દોષોનો અભાવ ન થાય તો તે બધુય પ્રવર્તન બાળશીલા (ધૂળમા ઘર, ખેતર આદિની કલ્પના કરી રમત બાળકો કરે તે) સમાન છે, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના આલંબન વિના અવે દ્યસંવેદ્યરૂપ જ્ઞાન છે તે સમ્યક્ જ્ઞાન નથી; તથા સકલ પર ભાવના સંગની ઉપાધિથી થયેલા પોતાના અશુદ્ધ અધ્યવસા

યથી રહિત, તત્ત્વસ્વરૂપ, અમૂર્ત, ચિન્મય (જ્ઞાનમય) આનંદ રૂપ પોતાનો સહજ સ્વભાવ, તેજ હું છુ, એવા નિર્ધાર વિનાનું દર્શન તે સમ્યક્ દર્શન નથી માટે જ શ્રુતથી કેવલ-આત્મજ્ઞાન તે અભેદજ્ઞાન, ઉત્સર્ગજ્ઞાન અને શ્રુત-અક્ષરોને અધારે સર્વદ્રવ્યઉપયોગરૂપ ભેદજ્ઞાન (વ્યવહારજ્ઞાન), સર્વ અક્ષર જાણનાર જ્યા સુધી દ્રવ્ય શુભ અવલંબનવાળો છે ત્યા સુધી ભેદજ્ઞાની વ્યવહારજ્ઞાની) કહેવાય છે 'સમયસાર' (સમય (પ્રાભૃત) મા કહ્યુ છે, (ઉપરની ટીકામા બે ગાથાઓ આવી ગઇ છે તેજ અહીં છે) વળી ત્યા આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન વિષે કહ્યુ છે

अहमिक्को खलुसुद्धो णिम्ममओ णाणदसणसमग्गो।
तह्मि ठिओ तच्चित्तो सव्वे एए खय णमि ॥ ७३ ॥

અર્થ —હું, અનશ્ય, એક છુ, મમતા રહિત છુ, જ્ઞાન દર્શનથી પૂર્ણ છુ, એવા ભાવમા રહેલો, તે ચૈતન્ય અનુભવમા લીન થયેલો હું એ સર્વ ક્રોધાદિ આસવોનો ક્ષય કરી નાખુ છુ

નિર્મળ, નિષ્કલંક જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગરૂપ આત્મા છે એનું (આત્મ) જ્ઞાન તે જ્ઞાન છે કહ્યુ છે કે —

देहा-देवली जो वसइ देउ अणाइ-अणत।
सो पर जाणहु जोईया अन्न न त त नमन ॥

ભાવાર્થ —દેહ-દેવળમા જે અનાદિ-અનતદેવ વસે છે, તે પરમદેવ છે એમ હે ! યોગીઓ જાણો, બીજાને ઠેકાણે ઠેકાણે ન નમો.

આત્મ-જ્ઞાનથી જ સિદ્ધિ છે, સાધ્ય પણ પૂર્ણ આત્મ જ્ઞાન છે તેને અર્થે જ અન્ય દર્શનવાળા વિવાદ કરે છે, રેચકઆદિ પ્રકારે પવનની પ્રાણાયામ-ક્રિયા કરે છે, મૌન ધા

રણ કરે છે, પર્વતોમા, વનોમા અને બાગોમા ભમે છે, તોપણ અર્હંતના કહેલા શાસ્ત્રના શ્રવણથી સ્યાદ્વાદ વડે સ્વ-પર પરીક્ષાથી નિર્ણય કરેલી સ્વ સ્વભાવરૂપ ઔષધિવિના કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી તેથી આ પ્રાપ્ત થયેલા અવસરે અનતગુણ-પર્યાય સ્વરૂપ આત્મજ્ઞાન આત્માવડે આત્મામા કરી લેવા યોગ્ય છે કહ્યુ છે કે —

आत्माज्ञानभव दुःख-मात्मज्ञानेन हन्यते ।
अभ्यस्य तत्तथा तेन, येनात्मा ज्ञानमयो भवेत् ॥

ભાવાર્થ —આત્માના અજ્ઞાનથી થયેલુ દુખ આત્મ જ્ઞાન વડે ટળે છે, તો જે વડે આત્મા જ્ઞાનમય થાય તેવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે ૫

यथा शोफस्य पुष्टत्व, यथा वा वध्यमण्डनम् ।
तथा जानन् भवोन्माद-मात्मतृप्तो मुनिर्भवेत् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —જેમ સોજાનું જાડાપણું (થોથર) અથવા ફાસીએ ચઢાવવા લઈ જતા હોય તેને કરેણની માળા આદિ આભરણ પહેરાવ્યા હોય તેની પેઠે સંસારના ગાડપણને જાણનાર મુનિ આત્મદ્રવ્યને વિષે જ સતુષ્ટ હોય

અનુવાદ —

સોજાને પુષ્ટિ ગણી, વધ્યચોર—શણગાર,
તેવી ગણી ભવ-ચેષ્ટા, આત્મતૃપ્ત અણગાર. ૬

જ્ઞાનમંજરી —જેમ સોજાથી શરીર જાડુ થાય પણ પુષ્ટિ માટે તેની કોઈ ઇચ્છા કરતુ નથી, અથવા જેને ફાસીએ લટકાવવાનો હોય તેને કરેણની માળા આદિ પહેરાવે છે, તેમ

ન્સારનું સ્વરૂપ, સસારી જીવોની ઘેલછા જેવી પ્રવૃત્તિ જાણુ નાર સર્વપરભાવના ત્યાગી મુનિ અનત ગુણવાળા આત્મસ્વ રૂપમા સતોષ માનનાર થાય, સસારસ્વરૂપ, અસાર, નિષ્ફળ અને નહિ ભોગવવા યોગ્ય જ જાણી મુનિ સ્વરૂપમા મગ્ન થાય છે ૬

सुलभ वागनुच्चार-मौनमेकेन्द्रियेष्वपि ।
पुद्गलेष्वप्रवृत्तिस्तु योगाना मौनमुत्तमम् ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —વચનના અનુચ્ચારરૂપ (ન બોલવારૂપ) મૌન તો એકેન્દ્રિયમા પણ સુલભ (સુખે પામીએ એવુ) છે, પરંતુ પુદ્ગલમાત્રમા યોગ (મન, વચન, કાયા) ના અવ્યાપાર (અપ્રવૃત્તિ) રૂપ મૌન તેજ ઉત્તમ (પ્રભાવશાળી) મૌન (મુનિપણુ) છે

અનુવાદ —

અબોલારૂપ મૌન તો, સુલભ સુગાનેય હોય,
યોગ ન પર દ્રવ્યે વહે, ઉત્તમ મુનિપદ સોય ૭

જ્ઞાનમજરી —એકેન્દ્રિય જીવોમા પણ વચન ન બો લનારૂપ મૌન સુલભ, સહેલુ છે, તે મૌન મોક્ષ-સાધક નથી પણ પુદ્ગલ સ્કધોમા પ્રગટતા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, આ કાર આદિ પ્રત્યે દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી મન, વચન અને કાયારૂપી યોગોની અપ્રવૃત્તિ સુંદર છે, સુદર હોવાથી વિરલ છે, તે પ્રત્યે વીર્યનું ફોરવવુ કે સકોચવુ ન થાય તે રૂપ મૌન પ્રશસાપાત્ર, ઉત્તમ છે

ભાવના —પરભાવને અનુકૂળ ઉપયોગ અને વીર્યનું પ્રવર્તન તે ચંચળતા કે ચપળતા છે, તે રોકવી તે ઉત્તમ

પ્રભાવશાળી, સુંદર મૌન છે યોગની ચપળતા તો આત્મ-કાર્ય નથી તેથી તેને રોકવી તે કલ્યાણકારક છે

'કર્મપ્રકૃતિ' મા જણાવેલુ યોગનુ સ્વરૂપ –

ક્ષયોપશમથી પ્રગટતા આત્માના વીર્યગુણના અસખ્યેય સ્થાનો છે સર્વ જઘન્ય પ્રથમ યોગસ્થાન સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોનુ છે, એટલે સૂક્ષ્મનિગોદોમા ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રાણીને તે સર્વ જઘન્ય વીર્યનુ સ્થાનક હોય છે અહિ કે વળી ભગવાનની પ્રજ્ઞારૂપ છીણીથી છેદાતા છેદાતા છેવટે જેના બે ભાગ ન થઈ શકે એવા જીવના વીર્યનો છેદનો અશ કે વિભાગ તે અવિભાગ કહેવાય છે જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાના દરેક પ્રદેશે જઘન્ય વીર્ય ગુણસ્થાને પણ તેવા અસખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા અવિભાગ અશો હોય છે, ઉત્કૃષ્ટપદે પણ એજ સખ્યાનુ માપ છે છતા જઘન્ય પદમા જેટલા અવિભાગી અશો હોય છે તેથી અસખ્યેય ગુણા જાણવા, તેમના જીવ પ્રદેશોના જેટલા વીર્યઅવિભાગો સખ્યામા સરખા હોય છે

બીજા બધાય જીવ પ્રદેશે રહેલા વીર્ય અવિભાગો કરતા ઓછામા ઓછા અવિભાગો જ્યા હોય તે જીવના પ્રદેશોના સમુદાય, ઘન કરેલા લોકના અસખ્યેય ભાગના અસખ્યેય પ્રતરમા રહેલા પ્રદેશ સમૂહ પ્રમાણ એક વર્ગણા ગણાય છે તે જઘન્ય છે કારણ કે ઓછામા ઓછા અવિભાગો યુક્ત છે જઘન્ય વર્ગણા ઉપરાત એક વીર્ય અવિભાગ અધિક જીવપ્રદેશો નો સમુદાય, ઘન કરેલા લોકના અસખ્યેયભાગમા રહેલા અસંખ્યેય પ્રતરમાના પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ બીજી વર્ગણા છે

એથી આગળ ઉપર જણાવેલી સંખ્યાથી બે વીર્ય-અવિભાગો અધિક હોય તેવા જીવ-પ્રદેશોનો સમુદાય ત્રીજી વર્ગણા જાણવી એમ એક એક વીર્ય અવિભાગની વૃદ્ધિ પ્રમાણે વધતી સંખ્યાવાળા જીવપ્રદેશોના સમુદાયરૂપ અસંખ્યેય વર્ગણા કહેવી તે કેટલી જાણવી ? ઘન કરેલા લોકની એક એક પ્રદેશની પંક્તિરૂપ શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગે જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય તેટલી વર્ગણાઓનો સમૂહ તે એક સ્પર્ધક જાણવો "ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ વડે જાણે સ્પર્ધા કરતી હોય તેવી વર્ગણા તે અહિં સ્પર્ધકરૂપે કહી છે" પૂર્વોક્ત સ્પર્ધકમાંની છેલ્લી વર્ગણાથી એક વીર્ય અવિભાગ અધિક સંખ્યાવાળા જીવ પ્રદેશોના સમુદાયરૂપ આગળની વર્ગણા ગણતા એમ બે અધિક, ત્રણ અધિક પણ નહિ અને સંખ્યેય અધિક પણ નહિ, પરંતુ અસંખ્યેય લોકાકાશ પ્રમાણ સંખ્યાએ અધિક થાય, પછી તે બધાનો સમુદાય બીજા સ્પર્ધકની પ્રથમ વર્ગણા જાણવી પછી એક વીર્ય અવિભાગ અધિક સંખ્યાવાળા જીવપ્રદેશોનો સમુદાય બીજી વર્ગણા, બે વીર્ય અવિભાગો અધિક વાળા પ્રદેશોનો સમુદાય ત્રીજી વર્ગણા એમ શ્રેણિના અસંખ્યેય ભાગે રહેલા પ્રદેશોના સમુદાય પ્રમાણ વર્ગણાઓ થાય તેનો સમુદાય તે બીજો સ્પર્ધક, પછી ફરીથી અસંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા વીર્ય અવિભાગ અધિક થાય તેટલી વર્ગણાઓના સમુદાયોની ત્રીજા સ્પર્ધકની પ્રથમ વર્ગણા ગણવી પછી એક એક વીર્ય અવિભાગની વૃદ્ધિથી બીજી આદિ વર્ગણાઓ શ્રેણિના અસંખ્યેયભાગમાં રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલી થાય તે બધીનો સમુદાય તે ત્રીજો સ્પર્ધક થયો, એમ અસંખ્યેય

સ્પર્ધકો જાણવા એ પ્રકારે પૂર્વોક્ત સ્પર્ધકો શ્રેણિના અસખ્યેય ભાગમા રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલા થાય ત્યારે જઘન્ય યોગસ્થાન જાણવુ તે સૂક્ષ્મ નિગોદના સર્વથી ઓછા વીર્યવાળા જીવને જન્મતા પ્રથમ સમયે હોય છે પછી આ જીવના અધિક થતા વીર્યના અલ્પવીર્યવાળા પ્રદેશોનો સમુદાય તે પ્રથમ વર્ગણા, પછી એક વીર્ય અવિભાગ વધતા પ્રદેશોનો સમુદાય બીજી વર્ગણા, બે વીર્ય અવિભાગ અધિક પ્રદેશોનો સમુદાય ત્રીજી વર્ગણા, એમ એક એક વીર્ય અવિભાગ વધતી, શ્રેણિના અનખ્યેય ભાગમા રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલી વર્ગણાઓનો સમુદાય તે પ્રથમ સ્પર્ધક જાણવો એમ ઉપરના યોગસ્થાનમા જણાવેલા પ્રકારે બીજા આદિ સ્પર્ધકો જાણવા તે સ્પર્ધકો શ્રેણિના અસખ્યેય ભાગમા રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલા થાય ત્યારે તેમનો સમુદાય બીજુ યોગસ્થાન જાણવુ પછી બીજા જીવના અધિક વીર્યનું ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ત્રીજુ યોગસ્થાન જાણવુ એમ અ ય જીવની અપેક્ષાએ સર્વોત્કૃષ્ટ યોગસ્થાન સુધી જાણવુ એ બધા યોગસ્થાનો પણ શ્રેણિના અસંખ્યેય ભાગમા રહેલા પ્રદેશોની રાશિ જેટલા હોય છે ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે આ બધા પ્રકાર હોય છે એમ સમજવુ

શકા – જીવો અનત છે અને દરેક જીવને યોગસ્થાન હોય છે તો અનત યોગસ્થાનો એકદરે થાય, તો પછી અનખ્યેય યોગસ્થાનો કેમ કહો છો ?

સમાધાન –એક એક યોગસ્થાનમા સરખા સખ્યા પરિણામ વાળા સ્થાવર જીવો અનત હોય છે તેથી સર્વ જી-

વોની અપેક્ષાએ પણ સર્વ યોગસ્થાનો કેવલજ્ઞાન વડે દેખેલા અસખ્યેય જ છે, અધિક નથી એક યોગસ્થાનમા એક જીવ ઓછામા ઓછા એક સમય અને વધારેમા વધારે આઠ સમય સુધી રહે છે

એમ યોગસ્થાનના તારતમ્ય વિષે સર્વ જીવોમા બહુલતાનો ક્રમ (નીચેની) ગાથામા કહેલા અનુક્રમે જાણવો –

' सुहुमनिगो आइक्खण-प्पजोग बायर य विगल असमणमणा।
अपज्जलहु पढमदुगुरू पज्जहस्सियरो असखगुणो ॥ ५३ ॥
असमत्ततसुक्कोसो पज्जहन्नियर एव ठिइठाणा।
अपज्जेयर सखगुणा, परमऽपज्जबीए असखगुणा ॥ ५४ ॥

ટબાર્થ —હવે ૨૮ જીવના યોગબળનો અ પબહુત્વ કહે છે – (પચમકર્મ ગ્રથ)

સૂક્ષ્મ નિગોદાદિ પ્રથમ સમયે ઉપનો અપર્યાપ્તપણાથીજ આવ્યો તેહનો સર્વથી યોગબળ અ પ જાણવો ૧ તેહથી બાદર એકેન્દ્રી અપર્યાપ્તો પ્રથમ સમય ઉપનો અપર્યાપ્તો અપર્યાપ્તપણાથીજ આવ્યો, તેહનો સર્વથી યોગબળ અ૫ જાણવો ૨ તેહથી બાદર એકેન્દ્રી અપર્યાપ્તો પ્રથમ સમય ઉપન જઘ ય યોગીનો યોગબળ અસખ્યાત ગુણો, ૩ તેહથી બેન્દ્રી અપર્યાપ્તા જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસખ્યાત ગુણો, ૪ તેહથી તેન્દ્રી અપર્યાપ્તા જઘ ય યોગીનો યોગબળ અસખ્યાત ગુણો, ૫ તેહથી ચૌરેન્દ્રી અપર્યાપ્તા જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસખ્યાત ગુણો ૬ તેહથી અમણ, અસંજ્ઞિ અપર્યાપ્તાનો જઘન્ય યોગબળ અસખ્યાત ગુણો, ૭ તેહથી મણ–સજ્ઞિ અપર્યાપ્તાનો જઘ ય યોગબળ અસખ્યાત ગુણો, ૮ તેહથી

પઢમ પેહેના બે બોલ ગુરૂ-ઉત્કૃષ્ટ બાધક એટલે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તાનો ઉત્કૃષ્ટ યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૯ તેહથી બાદર અપર્યાપ્તાનો ઉત્કૃષ્ટ યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૧૦ તેહથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૧૧ તેહથી બાદર પર્યાપ્ત જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૧૨ તેહથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, ૧૩ તેહથી બાદર પર્યાપ્ત ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો

૧૪ અમમત્ત-અપર્યાપ્ત ૫, નો ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો. તે પછી ત્રસ ૫, પર્યાપ્તા જઘન્ય યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો, તેથી ત્રસના ૫, પર્યાપ્તા ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો અસંખ્યાત ગુણો યોગ છે તે કહે છે—ચૌદમે બોલે. ૧૫ અપર્યાપ્ત બેન્દ્રી ઉત્કૃષ્ટ યોગીનો યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો ૧૬ તેહથી અપર્યાપ્ત ચૌરેન્દ્રીનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૧૭ તેહથી અપર્યાપ્ત અસંજ્ઞિપચેન્દ્રિનો ઉત્કૃષ્ટ યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો. ૧૮ તેહથી અપર્યાપ્ત સંજ્ઞિપચેન્દ્રિનો ઉત્કૃષ્ટ યોગબળ અસંખ્યાત ગુણો. ૧૯ તેહથી પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિનો જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૦ તેહથી પર્યાપ્ત તેઇન્દ્રિનો જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો ૨૧ તેહથી પર્યાપ્ત ચૌરેન્દ્રિનો જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો ૨૨ તેહથી પર્યાપ્ત અસંજ્ઞિપચેન્દ્રિનો જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો ૨૩ તેહથી પર્યાપ્ત સંજ્ઞિપચેન્દ્રિના જઘન્ય યોગ અસંખ્યાત ગુણો. ૨૪ તેહથી પર્યાપ્ત બેન્દ્રિનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત ગુણો ૨૫ તેહથી પર્યાપ્ત તેન્દ્રિનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત ગુણો ૨૬ તેહથી પર્યાપ્ત ચૌરેન્દ્રિનો

ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસખ્યાત ગુણો ૨૭ તેહથી પર્યાસ અસન્નિપચે ન્દ્રિનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસખ્યાત ગુણો ૨૮ તેહથી પર્યાસ સન્નિ પચન્દ્રિનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસખ્યાત ગુણો.

એ રીત સ્થિતિસ્થાનકનો અ પબહુત્વ ૨૮ બોલનો જાણવો વીર્યની વૃદ્ધિએ સ્થિતિની તીવ્ર-મદતાના ભેદ પડે તે ઇહા લેજ્યો (આટલો અર્થ યોગસ્થાન માટે પૂરતો છે બાકીની ગાથાનો અર્થ શ્રીમદ્ દેવચદ્ર ભા ૧ પૃ ૭૨૨મે વાચી લેવા ભલામણ છે)

એમ ૨૮ ભેદે અ પબહુત્વ જાણવુ જોઇએ યોગની બહુલતાથી બહુકર્મ ગ્રહણ થાય છે, મદતાથી થોડા પુદ્ગલ ગ્રહણ થાય છે, એમ પુદ્ગલ ગ્રહવારૂપ યોગોની પ્રવૃત્તિ હોવાથી તેને રોકવી તે ઉત્તમ મૌન છે તૃષ્ણાવાળો બાહ્યયોગોને રોધે તોપણુ તેથી શુ ? તેથી સકલ, વિમલ જ્ઞાનાદિ અનત ગુણોના મહા માહાત્મ્યરૂપ પરમાત્મભાવના રસિક જનોએ પોતાની યોગપ્રવૃત્તિ વડે પુદ્ગલ પાછળ પડવાની ટેવ ટાળવા યોગ્ય છે ૭

ज्योतिर्मयीव दीपस्य, क्रिया सर्वापि चिन्मयी ।
यस्यानन्यस्वभावस्य, तस्य मौनमनुत्तरम् ॥ ८ ॥

ભાપાર્થ —જેમ દીવાની બધીય ક્રિયાઓ, ઉચી નીચી જ્યોતિ થાય તે આદિ, પ્રકાશમય હોય છે, તેમ પુદ્ગલ ભાવે જે નથી પરિણમ્યો એવા અનન્ય સ્વભાવવાળાની બધીય ક્રિયાઓ ઉત્કૃષ્ટ મૌન (મુનિપણુ) રૂપ છે

"चिपद्वस्तुस्वभावानुरोधादेव तत्कारकात् चिपत्तत्पूर्णता, तत्परूपत्तौ कुम्भस्येवदरमात्मन ' એ ન્યાયે જ્ઞાનીની સર્વ ક્રિયા જાણવી

ભાવાર્થ —વસ્તુ-સ્વભાવને અનુસારેજ આકાશનુ કારણ આકાશ હોવાથી આકાશની સપૂર્ણતા ગણાય છે ઘટાકાશની ઉત્પત્તિમા આકાશ કારણ છે, અને તે અવસ્થામા પણ તે આકાશ રૂપજ છે તેમ આત્મા પોતાના કારકરૂપે સંપૂર્ણ છે અને સર્વ અવસ્થામા પોતાના રૂપેજ રહે છે

અનુવાદ —

સર્વેય ક્રિયા પ્રકાશમય, દીપસમ ચિન્મય હોય,
જે અનન્ય સ્વભાવીની, ઉત્તમ મુનિપદ સોય. ૮

જ્ઞાનમજરી —(આત્મ) તત્ત્વની એકતામા પરિણમે લાનું યોગ નિગ્રહરૂપ મૌન એટલે સ્વધર્મના પ્રગટપણાના કર્તા-ભોક્તાભાવ પ્રત્યે જેણે સર્વ વીર્ય પ્રવર્તાવ્યું છે, કર્મદૂર કરવા માટે અપૂર્વકરણ, કિટ્ટીકરણ આદિ પ્રત્યે વીર્યક્રિયા પ્રવર્તાવી છે તેથી પરભાવ પ્રત્યે નહિ પ્રવર્તવા રૂપ તેનું મૌન-યોગની ચપળતાનું રોકવુ-સર્વોત્કૃષ્ટ છે જેની ક્રિયા ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા માટે પ્રવર્તવારૂપ વીર્યની પ્રવૃત્તિરૂપ છે તેની બધી ક્રિયા ચિન્મય છે એટલે સ્વરૂપ જ્ઞાનમયકે આત્માના અનુભવમા લીનતારૂપ છે

જેમ દીપકની ઉંચીનીચી, આડીઅવળી જ્યોતિ થવારૂપ બધીય ક્રિયાઓ પ્રકાશમય હોય છે તેમ પરભાવમા વ્યાપતા ઉપયોગ અને અભિસધિ વીર્ય (પુરુષાર્થ પ્રેરણા) રહિત જે સાધુની વદન-નમન આદિ ગુણસ્થાન આરોહણરૂપ બધીય ક્રિયા તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રકાશમય હોય છે તેનું મૌન (મુનિપણું) ઉત્તમ છે (આકાશની સરખામણિ ઉપરની ટીકામા છે તે અહિંપણ જાણવી)એ ન્યાયે જ્ઞાનીની ક્રિયા જ્ઞાનીને ઉપકારક

જાણવી જ્ઞાનનયે (જ્ઞાન પ્રધાન) પ્રવર્તતા તત્ત્વમા એકતાના અધ્યાસવાળા મહાત્માની સ્વરૂપને પોષતી ક્રિયા જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશનું કારણ છે આચરણ નિમિત્તની અસત્ક્રિયા અને આવરણ દૂર કરવા માટેની સત્ક્રિયા નિમિત્તરૂપ હોય છે, તત્ત્વમા મગ્ન થયેલા મહાત્માને કારણરૂપ થતી નથી, તેથી તત્ત્વજ્ઞાન સ્વરૂપમા એકતારૂપ ધ્યાનમા લીન થયેલા મુનિના ચરણ કમળમા નમસ્કાર હો!

---

૧૪ વિદ્યા-અષ્ટક

नित्यशुच्यात्मताख्याति-रनित्याशुच्यनात्मसु ।
अविद्या तत्त्वधीर्विद्या योगाचार्यैः प्रकीर्तिता ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —આત્માથી ભિન્ન અનિત્ય પર સંયોગને વિષે નિત્યતા એટલે નિત્યપણાની બુદ્ધિ તથા નવદ્વારે વહેતું અપવિત્ર શરીર તેને વિષે પવિત્ર (શુચિ) પણાની બુદ્ધિ અને આત્માથી ભિન્ન પુદ્ગલ આદિ પદાર્થને વિષે આત્મતા એટલે અહંબુદ્ધિ તથા મમકાર એ અવિદ્યા કહી છે, તત્ત્વધી એટલે શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યને વિષે નિત્યતા, શુચિતા, આત્મતારૂપબુદ્ધિ કે યથાર્થજ્ઞાન તે વિદ્યા એમ પતંજલિ આદિ યોગદષ્ટિવાળા યોગાચાર્યોએ કહ્યુ છે

અનુવાદ —

અનિત્ય, અશુચિ, અનાત્મ જે, ભાસે નિજ, શુચિ, નિત્ય
અવિદ્યાથી, વિદ્યા ઇતર, તત્ત્વધી કહે યોગવિદ્ ૧

જ્ઞાનમંજરી —આવું મૌનાષ્ટક (ઉપરના અષ્ટકમા-જણાવેલુ મુનિપણું) યથાર્થ વિદ્યાથી તત્ત્વ (આત્મા) મા ઉપયો

ગવાળા બુદ્ધિવંતને હોય છે તેથી વિદ્યાષ્ટકનો ઉપદેશ કરે છે ત્યા નામવિદ્યા એટલે જીવનું વિદ્યા એવું નામ પાડવું તે નામ વિદ્યા પાસા, કોડી કે કાષ્ટ આદિમા વિદ્યાની સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના વિદ્યા, દ્રવ્યવિદ્યા તો લૌકિક શિલ્પ આદિરૂપ અને અલૌકિક (લોકોત્તર) બે પ્રકારે છે — પ્રવચનરૂપ લોકોત્તર -વિદ્યા, ભારત-રામાયણ ઉપનિષદ્‌રૂપ અને સુપ્રવચનિકા લોકોત્તર વિદ્યા, આવશ્યક આચારાંગ આદિરૂપ જાણવી વળી જ્ઞશરીર, ભવ્ય શરીરને વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યા છતા તેનો લક્ષ (ઉપયોગ) નહોય ત્યારે દ્રવ્યવિદ્યા કહેવાય, અથવા હેય-ઉપાદેયની પરીક્ષા રહિત ઉપયોગ રહિત પુરુષની વાચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના અને ધર્મકથા રૂપ વિદ્યા અનુપ્રેક્ષા વિનાની પણ ચેતનાનું જાણવારૂપ કાર્ય હોવાથી દ્રવ્ય વિદ્યા જાણવી. ભાવવિદ્યા તો લોકોત્તર અર્હતના કહેલા આગમના રહસ્યના અભ્યાસીની નિત્ય અનિત્ય આદિ અનત પર્યાયરૂપ જ્ઞાન રૂપ ઉપાદેય બુદ્ધિ, વિભાવ આદિ અનત પરભાવના ત્યાગરૂપ બુદ્ધિરૂપ જાણવી અહિં ભાવવિદ્યાના અભ્યાસનો પ્રસંગ છે

મતિ આદિ જ્ઞાનરૂપ ક્ષયોપશમના નિમિત્તવાળી ઈન્દ્રિય આદિ નૈગમનયે વિદ્યા છે, સર્વજીવ દ્રવ્યો સગ્રહનયે વિદ્યારૂપ છે, દ્રવ્યશ્રુત વ્યવહાર વિદ્યાછે, ઋજુસૂત્રનયે વાચનાદિ વિદ્યા છે, શબ્દનયે યથાર્થ ઉપયોગ તે વિદ્યા છે, સમભિરૂઢનયે કારણ-કાર્યાદિ સંકલ્પરૂપ (કારણ કાર્યરૂપે પરિણમે તે) અવિકલ્પ ચેતના ક્ષાયોપશમિકી સાધના-અવસ્થારૂપ વિદ્યા છે, અને એવભૂત નયથી સાધક નિર્વિકલ્પ, તાત્ત્વિક અવસ્થામા હોય તે દશારૂપ વિદ્યા, તથા કેટલાક કેવળજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધ-

વિદ્યાને એવંભૂત નયે વિદ્યા કહે છે એમ ગરૂઆતના ચારનયે દ્રવ્ય નિક્ષેપ પ્રમાણે કારણરૂપને વિદ્યા ગણી છે તથી છે લા ત્રણુનય પ્રમાણે ભાવ વિદ્યારૂપે કાર્યરૂપ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મપણે ગ્રહણ કરી છે ત્યા કારણના ઉદ્યમવડે કાર્યના આદરવાળા થવુ

અનિત્યમા એટલે ચતનથી ભિન્ન જાતિના મૂર્ત પુદ્ગલના ગ્રહણથી ઉત્પન્ન થયેલા પરસંયોગમા, નિત્યપણાની બુદ્ધિ તે અવિદ્યા, અશુચિમા એટલે નવદ્વારરૂપ છિદ્રો વડે મલળહાર કાઢતા શરીર આદિમા, સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ કરાવનાર ક્રોધાદિરૂપ અશુદ્ધ પરિણામના નિમિત્તોમા શુચિ (પવિત્ર) પણાની બુદ્ધિ પુદ્ગલ આદિ અજીવ (અનાત્મ) પદાર્થોમા આત્મબુદ્ધિ–હુ 'માનું છુ' એવી બુદ્ધિ, આ શરીર મારૂ છે, એ હુ જણુ, તે પુષ્ટ થાયતો હુ પુષ્ટ થાઉંછુ ' એવી બુદ્ધિ–કહેવુ, સમજવુ તેમા રમણતા થવી તે અવિદ્યા, ભ્રમ–બુદ્ધિ છે

જે તત્ત્વબુદ્ધિ શુદ્ધ આત્મામા નિત્યપણું, શુચિપણું, આત્માપણું જણાવે તે વિદ્યા અથવા તત્ત્વવિવેક છે અહિં નિત્ય પણું કહ્યુ તે ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવરૂપ હોવા છતા મુખ્ય, ગૌણપ્રકારે દ્રવ્યાર્થિક કૂટસ્થ નિત્યતા જાણવી પરમાર્થના સાધનમા પ્રવીણ આવિદ્યા જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન, અને ચારિત્ર સ્વરૂપ મોક્ષના ઉપાયરૂપ યોગમા પ્રવર્તતા કુશલ યોગાચાર્યોએ કહી છે અહિં ભેદજ્ઞાન સાધન છે અધ્યાત્મબિંદુમા કહ્યુ છે —

" यावतो घ्यस्तबधा मभूवन्, भेदज्ञानाभ्यास पवात्र मूल।
यावंतोऽध्यस्तबंधा भ्रमति, भेदज्ञानाभाव पवात्र बीज ॥ "

ભાવાર્થ — (દોહરો)

ભેદ–જ્ઞાન અભ્યાસથી, થયા સિદ્ધ અનંત,
ભેદ–જ્ઞાન વિના નહિ, લહે કોઈ ભવ–અંત ૧

અર્થ—જેટલા બંધરહિત થયા તે બધાનું મૂળકારણ ભેદ જ્ઞાનનો અભ્યાસજ છે જેટલા બંધન છેદ્યાવિના ભમે છે તે બધાનુ બીજ (કા ણ) ભેદજ્ઞાનનો અભાવજ છે ૧

य पश्येन्नित्यमात्मानमनित्य पर-सगमं।
छल ल्घु न शक्नोति, तस्य मोहमलिम्लुच ॥ २ ॥

ભાષાર્થ—જે આત્માને સદા, અચલિત સ્વરૂપે દેખે, તથા પરસયોગને અધ્રુવ, અસ્થિર દેખે, તેનુ છિદ્ર (લાગ) મોહરૂપી ચોરટો, લુટારો પામી ન શકે (તેને ઠગી કે લુટી ન શકે)

અનુવદ—

નિત્ય જુએ જે આતમા, અનિત્ય પરસયોગ,
તેને મોહ-ઠગ શુ ઠગે? નહિં છળવાનો યોગ ૨

જ્ઞાનમજરી—જે આત્માર્થી આત્માને સદા અચલિત સ્વરૂપ જુએ શરીર આદિક પરસગમને અધ્રુવ જુએ, એવા સાધન મા ઉદ્યમ કરનારને મિથ્યાત્વાદિ ભ્રાંતિરૂપ ચોર છળવાનો, ચોરી કરવાનો લાગ (છિદ્ર) મેળવી શકતો નથી યથાર્થ જ્ઞાનીને રાગ આદિ વધતા નથી, તેનો આત્મા મોહને વશ થતો નથી ૨

तरङ्गतरला लक्ष्मी-मायुर्वायुवदस्थिरम।
अदभ्रधीरनुध्यायेद्-भ्रवद् भगुर वपु ॥ ३ ॥

ભાષાર્થ—પ્રબળ બુદ્ધિશાળી લક્ષ્મીને સમુદ્રના ક લ્લોલ (મોજા)ની સમાન ચચળ ગણે, આયુષ્યને વાયુવેગે વહી જતુ અસ્થિર જુએ, અને શરીરને આભલા (વાદળા જેવુ ક્ષણભગુર (વિનાશ પામનાર) વિચારે

અનુવાદ —

ધન ચચળ જળ-લ્હેર જો, આયુ વાયુવત્ જાય,
વાદળ સમ વિણસે વપુ, સમજીને સમજાય ૩

જ્ઞાનમંજરી —પ્રબળ બુદ્ધિશાળી લક્ષ્મીને સમુદ્રના મોજા સમાન ચચળ વિચારે, આયુષ્યને વાયુની પેઠે સમયે સમયે વહી જતુ અધ્યવસાન આદિ વિઘ્નોવાળુ ચિંતવે, અને પુદ્ગલના સ્કધોથી રચાયેલુ શરીર વાદળા જેવુ વિનાશશીલ વિચારે, તે યથાર્થ ચિંતન છે

ભાવના—આત્માની સંપત્તિ વિનાની પૃથ્વીકાયના સ્કધ રૂપ સપત્તિ-લક્ષ્મી નામનીજ લક્ષ્મી છે, ખરી સપત્તિ નથી, તેમજ જીવ જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય અને સુખરૂપ ભાવ પ્રાણોથીજ જીવે છે, અમુક કાળના આયુષ્યરૂપ જીવન તો બાહ્ય પ્રાણના સબધની સ્થિતિને આધારે કહેવાય છે, તે (આયુષ્ય-સ્થિતિ) આત્મસ્વરૂપ નથી, તથા વર્ણ-ગધ-રસ-સ્પર્શ સહિત અચેતન શરીર રૂપ પોટલુ પોતાનુ સ્વરૂપ નથી, તે પણ અસ્થિર છે એ પ્રકારે જે અસ્થિર અને પરભાવ આત્મધર્મને હણનાર છે તેનો પ્રતિબધ (મોહ) શો કરવો ? તેને માટે પોતાના ચેતના આદિ ગુણોને પરભાવ ગ્રહણ કરવાની સન્મુખ કોણ કરે ? તેથી આત્મામા આત્મગુણોની પ્રવૃત્તિ થાય તેજ કર્તવ્ય છે ૩

शुचीन्यप्यशुचीकर्तुं समर्थेऽशुचिसंभवे ।
देहे जलादिना शौच-भ्रमो मूढस्य दारुण' ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —કપૂર, કસ્તુરી પ્રમુખ પવિત્ર વસ્તુને પણ અપવિત્ર કરવાને સમર્થ, તથા માતાનુ રૂધિર અને પિતાનુ વીર્ય જે અશુચિ (અપવિત્ર)છે તેથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા શરીરને

વિરે જળ, માટી આદિવડે પવિત્રપણાનો ન ટળે તેવો ભયકર ભ્રમ શ્રોત્રિયાદિ (વેદપાઠી બ્રાહ્મણાદિ) મૂઢને (મોહે મુંઝાય લાને) હોય છે

અનુના૰ —

શુચિને પણ અશુચિ કરે, ઉપજે અશુચિથીજ,
તે તનમા સ્નાનાદિથી, શુચિતા ગણ ભ્રમબીજ ૪

જ્ઞાનમજરી —યથાર્થ ઉપયોગરહિત અજ્ઞાનીને દેહ ઇન્દ્રિય આદિ પાજરાને વિષે પાણી માટી આદિ સાધનથી પવિત્રતાનો ભયકર ભ્રમ (બાહ્ય ચોકખાઇનો ડોળ કરનાર શ્રોત્રિય આદિને) હોય છે વળી જે જન્મથીજ જાતે અપવિત્ર છે તે (દેહ) જળ પ્રવાહથી શુ પવિત્રતા પામે એમ છે? કેવો દેહ છે? કપૂર આદિ પવિત્ર પદાર્થોને પણ અપવિત્ર કરવા સમર્થ છે મલયગિરિના ચદનનો લેપ આદિ પણ દેહના સગે અપવિત્ર બને છે વળી કેવો દેહ છે? સ્ત્રી-રજરૂપ માતાનું લોહી અને પિતાના શુક્ર (વીર્ય) થી તેની ઉત્પત્તિ છે 'ભવ ભાવના' મા કહ્યુ છે

'सुक्क पिउणो माउए, सोणिय तदुभयपि ससट्ठ ।
तप्पढमाए जीवो आहारइ तत्थ उप्पन्नो ॥ १ ॥

यूवाइसुणयभक्के, किमिकुलवासे य वाहिखित्तेय ।
देहम्मि अवधुविहुरे सुसाणत्थाणे य पडिबधो ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —પિતાના શુક્ર અને માતાના લોહીના સયોગે ઉત્પન્ન થયેલો આહાર ત્યા ઉત્પન્ન થયેલો જીવ પ્રથમ ખાય છે—૧

જૂ આદિ તથા શ્વાન આદિના ભક્ષ્યરૂપ, કૃમિકુળ (કીડાના સમૂહ) નુ ઘર, વ્યાધિનું ક્ષેત્ર (રોગ ઉત્પન્ન જ્યા થાય છે તે દેહ) અને સ્મશાન જેનું સ્થાન છે એવા શોભા રહિત દેહમા જીવ પ્રતિબધ કરે છે ૨

તેથી અસ્થિર, અપવિત્ર, ઉપાધિરૂપ, નવા બધનું કારણ અને દ્રવ્ય-ભાવ અધિકરણ (આધારરૂપ દેહ) ને શું શણગારવો! ૪

હવે, દેહમા આત્માપણાનું આરોપણ પણ બહિરાત્મ પણાના દોષોનો સમૂહ છે તેથી તે દૂર કરી સ્વરૂપમા આત્માની પવિત્રતા કરવા યોગ્ય છે તે વિષે ઉપદેશ કરે છે –

य स्नात्वा समताकुण्डे, हित्वा कश्मलज मलम् ।
पुनर्न याति मालिन्य, सोऽन्तरात्मा पर शुचि ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —જે સમતારૂપી કુડને વિષે સ્નાન કરીને પાપથી ઉપજેલા મેલને તજે છે તે સમ્યક્ત્વ ભાવિત (અતર) આત્મા ફરીને મલિનપણાને પામતો નથી, માટે અતરાત્મા ઉત્કૃષ્ટપણે પવિત્ર છે

"बघेण न वोलइ कयावि"

"કદાપિ બધમા જતો નથી" એ ન્યાયે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયો એટલે જ અશે સ્નાતક (કેવળી) થયો તેથી ઉત્કૃષ્ટ બધરૂપ મળ સમ્યક્દૃષ્ટિને ફરી ન આવે એજ સહજ પવિત્રપણું જાણવુ

અનુવાદ —

સમતા-કુંડે સ્નાન કર, પાપ મેલ દૂર થાય,
અતિ શુચિ અતર આતમા, ફરી મલિન નહિ થાય ૫

જ્ઞાનમંજરી —દેહથી ભિન્ન આત્માને ઓળખનાર, સ્વપરનો વિવેક સમજનાર અંતરાત્મા પરમ પવિત્ર જાણવા યોગ્ય (પુરુષ) છે રાગ-દ્વેષ રહિતપણારૂપ સમતા એ કુંડ છે, તેમા સ્નાન કરીને, પાપથી ઉપજેલા મેલને ટાળીને ફરીથી મલિનતા ન પામે તે પરમ પવિત્ર સમ્યકત્વના સંસ્કારવાળો આત્મા છે 'बंधे ण योग्ई' એ વચન પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સદા સ્નાતક છે, વળી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધતા નથી, તેજ સહજ પવિત્રતા છે

आत्मबोधो नव[1] पाशो देहगेह-धनादिषु ।
य क्षिप्तोऽप्यात्मना तेषु स्वस्य बंधाय जायते ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —શરીર, ઘર, ધન વગેરેમા હું ને મારૂ (આત્મા) એવુ જ્ઞાન તે નવો (લોકોત્તર) પાશ (ફાંસો) છે કે જે આત્માએ નાખ્યો પણ આત્માને જ (પોતાનેજ) બંધનરૂપ થાય છે બીજો પાશ તો જેના ઉપર નાખ્યો હોય તેને બાંધે, આત્મબોધ (મ યને આત્મા જાણવા) રૂપ પાશ તો દેહાદિક ઉપર નાખ્યો, પણ તેને નથી બાંધતો, નાખનારને જ બાંધે છે—એ આશ્ચર્ય છે

અનુવાદ —

તન-ધન-ઘર-આદિ ઉપર, મમતારૂપ નવ પાશ,
નાખનાર બંધાય છે, પોતે અહો ! તપાસ ૬

જ્ઞાનમંજરી —હે ! ભવ્યો, તમને આત્મબોધ-આત્મજ્ઞાન-બંધના કારણરૂપ નથી કયા ? દેહ-ધન-ઘર આદિમા

1 न व पाठांतर.

જે પોતે રાગ પરિણામરૂપ પાશ નાખ્યો છે, તે પોતાના આત્માનેજ બંધનરૂપ થાય છે તેથી દેહ, ગૃહ આદિમાં જે રાગી છે, તે સર્વ ભવરૂપ પાશો વડે પોતાને બાંધે છે, પોતે પોતાના બંધનનું કારણ બને છે તેથી રાગ આદિ પરભાવો આત્માના પોતાના બંધની વૃદ્ધિના કારણો છે ૬

मिथोयुक्तपदार्थाना-मसंक्रमचमत्क्रिया ।
चिन्मात्रपरिणामेन विदुषैवानुभूयते ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —માંહોમાંહિ મળ્યા જે જીવ પુદ્ગલ આદિ દ્રવ્ય-પર્યાય તેના લક્ષણ સ્વરૂપ તો અસંકરણ (અમિશ્રણ-અ રૂપ પલટાઇ ન જવું) ના ચમત્કારને જ્ઞાનમાત્ર પરિણામવંત વિદ્યાવંત જનજ અનુભવે છે તે અન્ય વિશેષ્ય પર્યાય જે જ્ઞાનાદિ સ્વલક્ષણ તેણે જાણે સમતિ તર્કમાં કહ્યું છે —

" अण्णोण्णाणुगयाण, 'इम च तव'त्ति विभयणमसक्क[1] ।
जह दुद्ध पाणीयाणं जाथ विसेस पज्जाया ॥ ४७ ॥

અર્થ —દૂધ અને પાણીની પેઠે એક બીજામાં ભળેલા ઓતપ્રોત થયેલા પદાર્થમાં 'આ' અને 'તે' એવો વિભાગ કરવો અશક્ય (અયોગ્ય) છે જેટલા વિશેષ છે તે પર્યાયો છે

અનુવાદ —

વિદ્યાવંતજ અનુભવે, જ્ઞાન માત્ર આધાર,
માંહોમાંહિ મળ્યા છતાં, જડ ચેતન ચમકાર ૭

જ્ઞાનમંજરી —પરસ્પર મળેલા એકજ ક્ષેત્રને રોકીને રહેલા ધર્માદિ પદાર્થો અને પુદ્ગલો સ્વક્ષેત્રમાં પરિણમેલા

૧ मजुत्त । એવો પણ પાઠ છે

હોવાથી પરસ્પર અમીલનરૂપ (અન્યરૂપે પલટાઇ નહિ જવારૂપ) ચમત્કાર-એકક્ષેત્રમા વ્યાપીને રહેલા છતા કોઈ કોઇના ગુણની આપ લે કરતા નથી તેથી સ્વરૂપે સર્વ ભિન્નજ છે એવી ચમત્કિયાનો પડિત-વિદ્વાનનેજ અનુભવ થાય છે, તે વિવેક કરી શકે છે કેવા વિદ્વાન ? જ્ઞાનમાત્ર બળવાળા છે તેથી પચાસ્તિકાયરૂપ પદાર્થો કેટનાક અગુરુ-લઘુ આદિ સાધારણ ગુણો વડે સરખા લાગતા છતા ગતિ-સ્થિતિ-અવ ગાહન-ચેતના-પૂરણ ગલન આદિ લક્ષણરૂપ અસાધારણ ગુણે તે બધા પદાર્થો ભિન્નજ જણાય છે પોતાની અશુદ્ધ દશામા કર્મના ગ્રહણ કરનાર રૂપે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમા પણ પોતાના ગુણનો પ્રવેશ થયો નથી, તેમજ પુદ્ગલના ગુણોનો પોતાનામા પ્રવેશ થયો નથી, આવી તે પદાર્થોની ભેદ ચમત્કિયા ભિન્ન દ્રવ્ય રૂપે છે, તેમજ એક દ્રવ્યને વ્યાપીને રહેલા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોના આધાર આધેયપણે અભેદરૂપે હોવા છતા પોત પોતાના ધર્મમા પરિણમવારૂપ ભેદ ચમત્કિયા છે, તેમજ દ્રવ્યથી દ્રવ્યની, ગુણથી ગુણની, પર્યાયથી પર્યાયની ભેદરૂપ ચમત્કિયા વિદ્વાન પડિત જ અનુભવે છે, દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાન વિનાનો બીજો કોઈ અનુભવી શકતો નથી

" जं दव्वखित्तकाले, एगत्तार्णपि भावधम्माण ।
सुअनाणबलेणेव भेय नाणं तु सा विज्जा ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળથી એકત્ર હોવા છતા જે ભાવ ધર્મને શ્રુતજ્ઞાનના બળથી ભિન્ન જાણે છે તે વિદ્યા છે ૨

દ્રવ્યાનુયોગમા લીન રહેનારને આધાકર્મ આદિ દોષની

મુખ્યતા હરિભદ્રપૂજ્યે માની નથી તેજ પ્રકારે 'ભગવતી સૂત્ર' નામના પાચમા અગ શાસ્ત્રમા છે— समणोवासगस्स ण भन्ते ! तहारूव समण वा माहण वा अफासुएण अणेसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेण पडिलाभमाणे किं कज्जइ ? गोयमा ! बहुतरा से निज्जरा कज्जई, अप्पतरे से पावे कम्मे कज्जई'

ભાવાર્થ—પ્રશ્ન–તથારૂપ શ્રમણ વા માહણને અપ્રાસુક, ન લેવા યોગ્ય અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, પદાર્થો વહોરાવવાથી સેવાભાવી શ્રાવકને શુ થાય ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ, તે ઘણી નિર્જરા કરે અને બહુ એછુ પાપ કર્મ બાધે

એ શાસ્ત્રની ટીકામા એમ છે–અહિ કેટલાક એમ માને છે કે (અ) સસ્તરણ આદિ કારણે જ અપ્રાસુક આદિ દાનમા બહુ નિર્જરા થાય છે, વગર કારણે નહીં કારણ કે કહ્યુ છે કે—

'संथरम्मि असुद्ध दोण्हवि गेण्हत दितयाणाहिय ।
आउर दिट्ठतेण त चेव हिय अ संथरणे ॥'

ભાવાર્થ—સથારામા અશુદ્ધ આહાર આપનાર અને લાવનાર બન્નેનું હિત હોય છે, સસ્તરણ (સથારો કર્યો હોય ત્યારે) મા રોગીના દષ્ટાતે તે હિત રૂપ છે

પરંતુ બીજા તો કહે છે—કારણ હોવા છતા ગુણવાન પાત્રને અપ્રાસુક આદિ દાન દેવામા પરિણામને લઈને બહુ તો નિર્જરા થાય છે અને અતિ અલ્પ પાપકર્મ લાગે છે

એમ નિર્વિશેષતા હોવાથી સૂત્રની અને પરિણામની પ્રમાણતા ગણવા યોગ્ય છે કહ્યુ છે કે —

'परमरहस्समिमीण, सम्मत्त गणिपिडगधरियसाराण।
परिणामिअ पमाण, निच्छयमवलम्बमाणाण ॥ १ ॥
"चरणकरणप्पहाणा, ससमयपरसमयमुक्कवावारा।
चरणकरणस्ससार, निच्छयसुद्ध न याणति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —સમ્યગ્ ગણિ પિટક (દ્વાદશાંગી-શ્રુતજ્ઞાન) જાણનારામા ઉત્તમ ઋષિઓનુ પરમ રહસ્ય એ છે કે નિશ્ચયનુ અવલમ્બન કરનારને પરિણામ પ્રમાણભૂત છે ૧

ચરણ કરણ (ચારિત્ર-શાસ્ત્ર) મા અગ્રેસર અને સ્વસમય અને પરસમયની પ્રવૃત્તિને મુકી દેનાર ચરણ કરણનો સાર, નિશ્ચયથી શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેને જાણતા નથી

अहागडाइंमुजंति, अण्णमण्णे सकम्मुणा।
उवलित्ते वियाणिज्जा, अणुवलित्तेत्ति वा पुणो ॥ ३ ॥
एतेहिं दोहिं ठाणेहिं ववहारेण विज्जइ।
एतेहिं दोहिं ठाणेहिं अणायार तु जाणए ॥ ७ ॥

ગીતાર્થને અરૂપ ક પરૂપ છે, તત્ત્વજ્ઞાનીઓનેજ એ લબ્ધિ હોય છે ૭

अविद्यातिमिरध्वंसे दृशा विद्याञ्जनस्पृशा।
पश्यन्ति परमात्मान-मात्मन्येव हि योगिन ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —મિથ્યા બુદ્ધિરૂપ અધકારનો નાશ થતા તત્ત્વ-બુદ્ધિરૂપ અજનના સ્પર્શવાળી (આજેલી) દૃષ્ટિ કરીને પોતાના અન્તરાત્માને વિષેજ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવત કેવળ આત્માને સમાધિ દશાવત યોગીઓ દેખે છે પ્રવૃત્ત-ચક્રયોગી સદસત્ યોગાયોગી આદિ સમજવા

બાહ્યાત્મા તે મિથ્યાજ્ઞાની પહેલે ગુણસ્થાને; અંતરા મા સમ્યગ્દષ્ટિ, તે ચોથા ગુણ સ્થાનકથી માંડી ૧૨ મા સુધી, પરમાત્મા કેવળી, ૧૩ મે તથા ૧૪ મે ગુણસ્થાનકે ગણવા. વ્યક્તિપણે (પ્રગટપણે) બાહ્યાત્મા હોય તેને શક્તિપણે અંતરાત્મા (અંતરાત્મા થઈ શકે તેવી શક્તિવત્) કહીએ, વ્યક્તિપણે અંતરાત્મા હોય તે શક્તિપણે પરમાત્મા કહિએ અને ભૂતપૂર્વ ન્યાયે બાહ્યાત્મા કહિએ, વ્યક્તિપણે પરમાત્મા હોય તે ભૂતપૂર્વ ન્યાયે (પહેલા એક વખતે જે દશામા હતા તે અપેક્ષાએ) બાહ્યાત્મા તથા અંતરાત્મા કહિએ એ નય વચનિકા જાણવી

અનુ૦ —

અવિદ્યા-તમ ટળી જતા, વિદ્યા-અંજન થાય,
તો પરમાત્મા યોગીને, આત્મામાજ જણાય ૮

જ્ઞાનમંજરી —નિશ્ચયથી (હિ) સમાધિદશામા પ્રવૃત્ત ચક્ર યોગીઓ પોતાના આત્મામાજ ઉત્કૃષ્ટ, સંપૂર્ણ, સિદ્ધ સ્વરૂપ પરમાત્માને જુએ છે—આત્મામા પરમાત્માનો નિર્ધાર કરે છે શાથી ? તત્ત્વ બુદ્ધિરૂપ વિદ્યા તેજ અંજનના સ્પર્શથી આંજેલી દૃષ્ટિએ ક્યારે ? અયથાર્થ ઉપયોગ સ્વરૂપ અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ થાય ત્યારે, મિથ્યાત્વરૂપ અંધાપો ટળે ત્યારે સમ્યક્‌દૃષ્ટિઓ આત્માને આત્મામા જુએ છે તેથીજ અનેક પ્રકારના ઉપયોગથી, શ્રુત-શાસ્ત્ર અભ્યાસથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે, તત્ત્વની પરીક્ષા કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે યથાર્થ આ સ્વરૂપનુ પરિજ્ઞાન તે પરમોપકારી વિદ્યા છે ૮

૧૫ વિવેક-અષ્ટક.

कर्मजीवं च संश्लिष्टं सर्वदा क्षीरनीरवत्।
विभिन्नीकुरुते योऽसौ मुनिहंसो विवेकवान् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —દૂધ-પાણીની પેઠે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અને જીવ સદા એકઠા મળેલા છે તેને જે સાધુરૂપ રાજહંસ લક્ષણ આદિ ભેદથી ભિન્ન કરે છે, તે વિવેકવંત કહેવાય જીવઅજીવનું ભેદજ્ઞાન તે વિવેક

અનુવા૦ —

પય-પાણી પેઠે સદા, કર્મ-જીવ સંયોગ,
ભિન્ન કરે મુનિ હંસ સમ, વિવેકરૂપ પ્રયોગ ૧

જ્ઞાનમંજરી —(ઉક્ત અષ્ટકમા જણાવેલી) તે તત્ત્વ વિદ્યા સ્વ-પરના ભેદ કરવારૂપ વિવેક વડે પ્રગટ થાય છે, તેથી વિવેકનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે હેય અને ઉપાદેયની પરીક્ષા કરવારૂપ વિવેચન તે વિવેક છે નામ અને સ્થાપનારૂપ વિવેક સુગમ છે દ્રવ્ય-વિવેક લૌકિકરૂપે ધન કમાવામા, રાજનીતિમા કે કુળનીતિમા કુશળ હોય તેને હોય છે, પરતુ લોકોત્તરરૂપે ધર્મ-નીતિમા કુશળ હોય તેને હોય છે ભાવ વિવેક બાહ્ય તો સ્વજન, ધન, અને શરીર ઉપરનો રાગ દૂર કરવારૂપ છે અને આભ્યતર ભાવવિવેક જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મ અને અશુદ્ધ ચેતનામા ઉત્પન્ન થતા વિભાવ આદિ ભાવકર્મની એકતાને ભિન્ન કરવારૂપ છે તેનું સ્વરૂપ આગમમા આ પ્રમાણે છે —

"पुव्विं रागाइया विभावा सव्वओ विभज्जिज्जा।
पच्छा दव्वा कम्मा सव्व-विभिन्नो निओ अप्पा ॥"

ભાવાર્થ—પ્રથમ રાગાદિક વિભાવો સર્વથી ભિન્ન કરવા, પછી દ્રવ્ય કર્મથી સર્વ પ્રકારે ભિન્ન પોતાનો આત્મા જાણવો તેમજ 'પ્રાભૃત'મા કહ્યુ છે–કાચના બધા કકડાના ઢગ લામા પડેલુ રત્ન ઝવેરી ગ્રહણ કરે છે, તેમ સમ્યક્દૃષ્ટિ સર્વ વિભાવ પરભાવમા પરિણમેલા આત્માને અચળ, અખડ, અવ્યય, જ્ઞાનાનદમયરૂપે પોતાનારૂપે ભિન્ન કરી ગ્રહણ કરે છે ” શ્રી હરિભદ્ર પૂજ્યે કહ્યુ છે—

પ્રથમ ક્રોધાદિ દોષો ઉપશાત થતા માર્ગાનુસારી ગુણોથી તત્ત્વ જિજ્ઞાસા જાગે છે તત્ત્વના જાણ (તત્ત્વજ્ઞાની) ગુરુની સેવાથી ઘણા રસપૂર્વક શ્રુત (શાસ્ત્રનો) રસિક થાય છે, યથાર્થ જીવ–અજીવના ભેદજ્ઞાનથી સર્વ પરભાવથી ભિન્ન આત્માને પામી ભેદજ્ઞાની થાય છે, અને તે ક્રમે કરીને આત્માથી ભિન્ન સર્વ ત્યજતા, સર્વ પરભાવના ત્યાગી બની સિદ્ધ થાય છે

પ્રથમના ત્રણ નયો વડે લૌકિક અને લોકોત્તરનો વિવેક થાય છે ઋજુસૂત્રનયે ધર્મસાધનરૂપ વિવેક થાય છે શબ્દ આદિ ત્રણ નયે વિભાવ દૂર કરવાથી ક્ષયોપશમ સાધન રૂપ ઉપયોગ આદિથી ક્ષાયિક સાધક પરિણતિ પર્યંત વિવેક છે, એમ અનુક્રમે જાણવુ યા આત્માને કર્મના સયોગમા એકતા થઈ ગઈ છે તેનો ભેદ જણાવતા કહે છે–

જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અને સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપ જીવની ક્ષીર–નીરની પેઠે સદા એકતા થઇ રહી છે તેને લક્ષણાદિ ભેદે જે મુનિરૂપ હસ ભિન્ન ભિન્ન કરે છે તે ભેદ જ્ઞાની છે, વિવેકવાન છે

જીવ નિત્ય છે, પુદ્ગલના સયોગો અનિત્ય છે, જીવ અમૂર્ત્ત છે, પુદ્ગલો મૂર્ત છે, જીવ અચળ છે, પુદ્ગલો ફરતા છે, ચચળ છે, જીવ જ્ઞાનાદિ અનંત ચેતના (ઉપયોગ) લક્ષણુ વાળો છે, પુદ્ગલો અચેતન, જડ છે, જીવ સ્વરૂપનો કર્તા સ્વરૂપનો ભોક્તા અને સ્વરૂપમા રમણુતારૂપ ભાવમા સ્થિર છે, પુદ્ગલો કર્તાપણાદિભાવથી રહિત છે, ઈત્યાદિ લક્ષણો વડે ભેદ કરીને જે વૈરાગ્યવત હોય છે તે મુનિ, શ્રમણ વિવેકવાન છે એમ જાણવું

देहात्माद्यविवेकोऽयं सर्वदा सुलभो भवे ।
भवकोट्यापि तद्भेद-विवेकस्त्वति दुर्लभ ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—સસારમા દેહ, આત્મા (જીવ), વચન, ચિત્ત, ચૈતન્ય આદિનો અવિવેક (જુદા ન જાણવા) એ સદા સુલભ છે, તે દેહ, આત્મા આદિકનું ભેદપરિજ્ઞાન—આ મા ના એકત્વપણાનો નિશ્ચય થવો કોટિ જન્મોમા પણ અત્યત દુર્લભ છે ભેદ-જ્ઞાતા કોઈકજ હોય 'સમય-પ્રાભૃત-(સાર)મા કહ્યુ છે '

"सुदपरिचिदाणुभूदा सव्वस्स वि कामभोगबंधकहा ।
एयत्तस्सुवलंभो ण वरिण सुलहो विहत्तस्स ॥ ४ ॥

અર્થ—સર્વેય લોકોને કામ-ભોગ સબધી બધની કથા તો સાભળવામા, પરિચયમા અને અનુભવવામા પણ આવી ગઈ છે તેથી સુલભ છે, પણ માત્ર ભિન્ન આત્માને એકપણાની પ્રાપ્તિ કદી સાભળી નથી, પરિચયમા આવી નથી કે નથી અનુભવમા આવી તેથી એજ એક સુલભ નથી

અનુવાદ —

દેહજ આત્મા આદિરૂપ, સદા સુલભ અવિવેક,
કોટિભવે દુર્લભ અતિ, તેનો ભેદ વિવેક ૨

જ્ઞાનમંજરી —ત્રણ પ્રકારે આત્મા છે, ૧ બાહ્યાત્મા, ૨ અંતરાત્મા, અને ૩ પરમાત્મા ૧ જે મન, વચન, કાયા આદિમાં આત્માપણું માને છે, દેહજ આત્મા છે એમ સર્વ પુદ્‌ગલ સંબંધી પ્રવર્તનમાં પોતાપણું માનનાર તેમાંજ આ ત્મત્વ બુદ્ધિવાળો તે બાહ્યાત્મા છે, અથવા મિથ્યાદષ્ટિ છે ૨ કર્મસહિત અવસ્થામાં પણ જેને જ્ઞાનાદિ ઉપયોગરૂપ લક્ષણવાળા, શુદ્ધ ચૈતન્યથી ઓળખાતા, મહા આનંદ સ્વ રૂપ, નિર્વિકાર અમૃત અવ્યાબાધરૂપ, સમસ્ત પરભાવથી મુક્ત આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ થઈ છે તે અંતરાત્મા છે સમ્યક્‌દષ્ટિ ગુણસ્થાનકથી ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક પર્યંત અંત રાત્મ દશા ગણાય છે ૩ જે કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન સહિત છે, શુદ્ધ સિદ્ધ છે તે પરમાત્મા સયોગી કેવળી અને સિદ્ધ એમ બે ભેદે કહેવાય છે સર્વત્ર પરમાત્મપણાની સત્તા સમાન છે તેથી ભેદ જ્ઞાન વડે સર્વ સાધવા યોગ્ય છે શરીર જીવ છે, મન વચન કાયાદિમાં આ જીવ છે એવો અવિવેક સં સારમાં સર્વદા સુલભ છે શરીર અને આત્માને ભિન્નપણે જાણવારૂપ વિવેક કરોડો ભવે પણ પ્રાપ્ત થવો અતિ દુર્લભ છે અનાદિ કાળથી પોતાની મેળે પરભાવને એકરૂપે ગ્રહેલા હોવાથી પોત પોતાના લક્ષણે કરીને ભિન્ન જાણવારૂપ ભેદજ્ઞાન અત્યંત દુર્લભ છે સમ્યક્‌દષ્ટિજ ભેદ જ્ઞાન કરે છે આત્માથી તેવો નિશ્ચય થવો દુર્લભ છે આત્મા જ્ઞાનાનંદ મય છે

વિકાર્થી (આ માગા) વિકારતા કેમ કહેવાય ? તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે —

> यथा योधैः कृतं युद्धं, स्वामिन्येवोपचर्यते ।
> शुद्धात्मन्यविवेकेन कर्मस्कन्धोर्जितं तथा ॥ ४ ॥

ભાપાર્થ —જેમ સુભટોએ કરેલુ યુદ્ધ સ્વામીને વિષે ઉપચાર કરી કહેવાય છે, સેવકોએ કરેલો જય પરા જય સ્વામીનો ગણાય છે, તેમ અવિવેકે કરેલો કર્મ પુદ્ગલનો પુણ્ય પાપના ફળરૂપ વિલાસ શુદ્ધ આત્માનો ઉપચારથી ગણાય છે

અનુવા૦ —

યોદ્ધા યુદ્ધ કરે છતા, નૃપમા ઉપચાર કરાય,
તેમજ અવિવેકે કહે, શુદ્ધાત્મા કર્મ કમાય ૪

જ્ઞાનમંજરી -સુભટોએ કરેલુ યુદ્ધ યુદ્ધના સ્વામી રાજામા આરોપાય છે, જય, પરાજય, હર્ષ, શોક, કીર્તિ, અપકીર્તિ આદિ સ્વામીના મનાય છે ' આ રાજા જીત્યા, આ રાજા, હાર્યા ' એમ લોકમા કહેવાય છે, તે સ્વામિપણાનો અંશ મમતાથી એકના મનાયાને લીધે છે, તે પ્રકારે સમહ નયે શુદ્ધ આત્મામાં અજ્ઞાન-અસયમરૂપ અવિવેક વડે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના સમૂહનુ સામ્રાજ્ય વર્તે છે તેથી સ્વસ્વરૂપનું કર્તાપણું, ભોક્તાપણું પલટાતા ગ્રાહકતા આદિ શક્તિઓના ગ્રહણથી તેના અકર્તાપણાનો ઉપચાર જીવમા થાય છે અસદ્ આરોપ તે ઉપચાર છે પરભાવના કર્તાપણા આદિ પરિણતિના અભાવમા ઉપાધિના કર્તાપણા આદિનો ઉપચાર અનાદિ નથી ૪

ફરીથી તેજ વાત કહે છે, પર પ્રસંગને લઈને ચૈતન્યના થયેલો ભ્રમ દર્શાવે છે —

इष्टकाद्यपि हि स्वर्णं पीतोन्मत्तो यथेक्षते ।
आत्माभेदभ्रमस्तद्वद्देहादावविवेकिन ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —જેમ ધતૂરો પીને ગાડો થયેલો માણસ ઇંટ આદિને પણ ખરેખર સુવર્ણ દેખે છે, તેમ શરીરાદિને વિષે આત્મા સાથે એકપણાનો વિપર્યાસ (ભ્રમ) અવિવેકી પુરૂષને જાણવો

અનુવાદ —

ધતૂરો પીનારને ઇંટ, સુવર્ણ જણાય,
અવિવેકીને તેમ ભ્રમ, દેહ સ્વરૂપ મનાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી —'पंक्तिरथन्याय' પ્રમાણે ધતૂરાથી જેનું ચિત્ત ભમી ગયું છે તેને માટીના સમૂહરૂપ ઇંટ આદિ પણ નિશ્ચયથી સોનું દેખાય છે તેની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાન રહિત અવિવેકી પુરૂષને શરીર આદિ ચેતનરૂપ—આત્માપણે—અભેદ ભાસવા રૂપ ભ્રમ થાય છે શુદ્ધ આગમના શ્રવણ વિના પોતામા અને પરમા ભેદ ભાસતો નથી, તેથી પરને પોતાના આત્મા પણે જાણવાથી અને પોતાને પરરૂપે અભેદપણે માનવાથી અનંતકાળ પરિભ્રમણ થયું તેથી આ અવિવેક તજવા યોગ્ય છે ૫

इच्छन् न परमान् भावान् विवेकाद्रे पतत्यध ।
परम भावमन्विष्यन् अविवेके न मज्जति ॥ ६ ॥

૧ ह्यविवेकेनिमज्जति એવો પણ પાઠ છે

ભાવાર્થ —પરમભાવ ગ્રાહક નય સમત શુદ્ધ ચૈતન્ય ભાવ સિવાયના બીજા રહ્યા જે સાત્વિક, રાજસ, તામસ ભાવ તેને વાછનાર વિવેક-ગિરિના અપ્રમત્તતા શિખરથી હેઠે પડે છે, સર્વ-વિશુદ્ધિ આત્મભાવને અન્વેષનાર (જોનાર) અવિવેકમા નિમગ્ન થતો નથી તેથીજ અપૂર્વ કરણે સાધુ અનત ઋદ્ધિ પામે પણ ત્યા આસક્તિ (સંગ-મૂર્છા) ન ધરે

આર્યા—સાતર્દ્ધિ રમ્યેષ્વગુરુ પ્રાપ્યર્દ્ધિવિભૂતિમસુલભામન્યૈ ।
સક્ત પ્રશમરતિસુખે ન ભજતિ તસ્યા મુનિ સગમ ॥૧॥
યા સર્વ સુરવરર્દ્ધિ વિસ્મયનીયાનગારર્દ્ધિર્નાર્ઘયતિ ।
સહસ્રભાગકોટિ-શતસહસ્રગુણિતાપિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ —અન્યને અસુલભ એવી ઋદ્ધિઓ પામીને પણ મુનિ આના ઋદ્ધિ ગારવરૂપ રસમા મોટાઈ માનતા નથી, પણ પ્રશમના અનુભવથી થતા સુખમા આસક્ત રહી ઋદ્ધિઓમા સંગ (આસક્તિ) ધરતા નથી ૧

સર્વ સુરેન્દ્રની ઋદ્ધિઓ જેનો હજારમો ભાગ ગણાય તેથી કરોડ લાખો ગુણી અણગાર (સાધુની) ઋદ્ધિ વિસ્મય (નવાઈ) પમાડે તેવી હોવા છતા તેની મુનિ ઇચ્છા કરતા નથી ૨

અનુવાo —

પરમ શુદ્ધિ ઇચ્છે ન જે, પડે વિવેક ગિરિ હેઠ,
પરમ ભાવ ઇચ્છયે, નહિ-ડુબે અવિવેકે હેઠ ૬

જ્ઞાનમંજરી.—પરભાવ ગ્રાહક નયથી સમત શુદ્ધ ચૈતન્યને અનુસરતા સર્વ ધર્મો (ગુણો)ના પરિણામ સહિત, ઉત્સર્ગે શુદ્ધ નયે ઉપદેશેલા નિત્ય-અનિત્ય આદિ અનત

ભાવોને નહિ ઈચ્છનાર તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વરમણરૂપ પર્વતના શિખર ઉપરથી નીચે પડે છે, વિવેક રહિત થાય છે શુદ્ધ તાદાત્મ્ય સ્વરૂપ સર્વ વિશુદ્ધ આત્મસ્વભાવનો સ્યાદ્વાદ ઉપયોગ સહિત વિચાર કરનાર અજ્ઞાન-અસયમમા મગ્ન થતો નથી અધ્યાત્મસ્વરૂપની એકતાનો અનુભવ કરવામા પ્રવર્તનાર પરભાવનું ચૂરણ કરવામા ચક્રવર્તીજ છે એમ સર્વ પરભાવરૂપી ગાડપણને દૂર કરવામા કુશળ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનની રમણતાના અનુભવ માટે યત્ન કર્તવ્ય છે, વર્તમાન પરિણતિ-(અર્વાચીન પરિણતિ) માટે નહિ તેથીજ અપૂર્વ કરણમા પ્રવેશ કરનાર મુનિ અનેક ઋદ્ધિઓના લાભમા આસક્તિ ધરતા નથી સર્વ નવા ગુણોની પ્રાપ્તિમા અપૂર્વ કરણ થાય છે

सम्मदेस(विरइ)सव्य विरइ, अणविसंजोयदसखवगे य ।
मोह समसत खवगे खीण सयोगी यर गुण सेढी ॥१॥

ભાવાર્થ —૧ સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ૨ દેશ વિરતિ (શ્રાવક), ૩ સર્વ વિરતિ, ૪ અનતાનુબધિનો વિયોજક (અનતાનુબધી કષાય સત્તામા હતો તેને અપ્રત્યાખ્યાનાદિ અન્ય કષાયરૂપ પરિણમાવનાર તે વિસયોજક કહેવાય છે), ૫ દર્શન મોહનો ક્ષય કરનાર, ૬ ઉપશમ શ્રેણિએ ચઢેલા મુનિ, ૭ ઉપશાત મોહ નામના અગીઆરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા મુનિ, ૮ ક્ષપક શ્રેણિએ ચઢેલા યોગી, ૯ ક્ષીણ મોહ નામના બારમા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા યોગી, ૧૦ સયોગી કેવળી તેરમા ગુણસ્થાને વર્તતા પરમાત્મા અને ૧૧ અયોગી ગુણસ્થાને વર્તતા પરમાત્મા એમ ૧૧ ગુણ શ્રેણિઓ છે તેમા પ્રથમ ગુણ શ્રેણિમા ત્રણ કરણ અને બાકીની દશ શ્રેણિઓમા

અપૂર્વ કરણ અને અનિવૃત્તિ કરણરૂપ બે કરણ કરવાના હોય છે, એ પ્રકારે અપૂર્વ અપૂર્વ કરણે ચઢતા ચઢતા કર્મના દળિયા દૂર થાય છે (ઉપરની ટીકામા લખેલી બે ગાથાઓ છ લી છે) ૬

आत्मन्येनात्मन कुर्यात य षट्कारकसगतिम ।
क्वाविवेकज्वरस्यास्य वैषम्य जडमज्जनात् ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ—જે છ કારકનો અર્થાનુગમ (ઘટના) આત્માનો આત્માને વિષે કરે, તેને પુદ્ગલ-પ્રસગથી (જળમા સ્નાન કરવાથી) થતા અવિવેકરૂપ વિષમ જ્વર (તાવ એકાતરીઓ વગેરે) ક્યાથી આવે ?

આત્મા તેજ સ્વતંત્રપણે જ્ઞપ્તિ (જાણવાની) ક્રિયા કરેછે તે માટે આત્માનો પોતે કર્તા, 'ज्ञातुविद्धिनिवर्त्य विकार्य प्राप्य પરિણામ ભજે છે તે માટે કર્મ, ઉપયોગે સાધકતમ થાય છે તે માટે કરણ છે, આપેજ શુભ પરિણામ-દાન-પાત્ર છે તે માટે સમ્દાન છે, પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાન પર્યાયથી ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાન પર્યાય સારૂ છે તે વિશ્લેષવિધિપણા માટે અપાદાન છે, સામાન્ય ધારે વિશેષ પરિણમે છે જેમ સામાન્ય ધારે કડું, કુડળ આદિ પર્યાય, એ રૂપે આધાર છે એ અભેદે ષટ્કારકસગતિ વખાણી (કહી) નય પદ્ધતિએ નયાતરે પણ વખાણવી જડ મજ્જન કે જલ મજ્જન તે શ્લેષ છાય સામાન્યે ધારવી અવિવેકી, તાવવાળાને પાણીમા ડુબકી ખાવાથી વિશેષ જ્વર થાય છે

અનુવાદ —

ષટ્ કારક એકત્વ જ્યા, લહે જીવનું જીવ માય,
અવિવેક-જ્વર વિષમતા, જડ-મજ્જનથી ન ત્યાય ૭

જ્ઞાનમંજરી—કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ પોતાના છ કારકોની એકતા એક પોતાના આત્મ દ્રવ્યમાત્ર જે (આત્માના કર્તાપણાની પ્રવૃત્તિના વિભાગ કરવામા કુશળ) પુરૂષ કરે તે પુરૂષને અવિવેક (અજ્ઞાન) રૂપ તાવની વિષમતા ક્યાથી થાય? જડમા મગ્ન થવાના કારણે અવિવેકરૂપ તાવ આવે છે, 'जडिमजवात्' એવો પાઠ પણ છે ત્યા મૂર્ખતા (જડિમા–મૂઢતા)નો આવેશ તે અજ્ઞાન જ્વરનું કારણ છે એમ સમજવુ અથવા 'જલમજ્જનાત્' પાણીમા ડુબકીઓ ખાઇને ખૂબ નહાવાથી ભારે તાવ ચઢી આવે છે

આહ છ કારકની વ્યાખ્યા શ્રી વિશેષાવશ્યકને અનુસરીને કહે છે – આત્મા કર્તા છે તથા જે કર્તા-આત્મા છે તે અન્ય છે તે કારક ચક્રવાળો છે, સ્વગુણમા પરિણમવારૂપ, જાણવાની ક્રિયાનો આત્મા કારક હોવાથી કર્તા છે, જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણની પ્રવૃત્તિ કાર્ય છે ગુણો કારણ (કરણ) રૂપ છે ગુણપર્યાયોના ઉત્પાદ પર્યાયોનું આત્મા પાત્ર હોવાથી સંપ્રદાન છે નાશ પામેલા પર્યાયોનું ભિન્ન થવાપણું હોવાથી અપાદાન છે તથા અનત ગુણપર્યાયોનો આધાર હોવાથી આત્મા આધાર (અધિકરણ) છે આત્મામા આ મા આત્માને આ માવડે આત્મા માટે આત્માથી પરિણમન વૃત્તિએ કર છે

શ્રી જિનભદ્ર પૂજ્યે કહ્યુ છે –

"कारणमहवा छद्धा, ससतात्ति कारण कत्ता ।
कज्ज पसाहगतम करणमि उ पिंडदंडाई ॥"

વ્યાખ્યા—અથવા છ પ્રકારે કારણ છે તેમા સ્વતંત્ર-સ્વાધીન કારણ તે કર્તા છે જેમકે ઘડાનો કર્તા કુંભાર છે

તે પ્રમાણે આત્મામા વ્યાપીને રહેલા અભેદરૂપ ગુણોની-સ્વભાવરૂપે પરિણામવારૂપ કાર્યની વ્યાપારરૂપ પ્રવૃત્તિ ક્રિયાને કરે છે તેથી આત્મા કર્તા છે, કાર્યને પ્રકૃષ્ટપણે સાધનાર કારણ તે કરણ છે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ બે તેના ભેદ છે ત્યા ઘડામા માટીનો પિંડ ઉપાદાન કારણ છે, દંડ આદિ નિમિત્ત કારણ છે તે પ્રમાણે આત્મા કર્તા જ્ઞાનાદિ કાર્ય છે તેમા સ્વસત્તા પરિણતિ તે ઉપાદાન કારણ છે, સ્વરૂપ શુદ્ધિ શુદ્ધ પારિણામિક કાર્યમા નિમિત્તનો અભાવ છે તેથી કર્મના ક્ષય કરવારૂપ અને શુદ્ધ આત્માના પ્રગટવારૂપ સાધન કાર્યમા પણ આત્મા કર્તા છે, તત્ત્વસિદ્ધિ કાર્ય છે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્યરૂપ આત્મગુણો સ્વધર્મ સાધનને અવલંબનારા ઉપાદાન કારણરૂપ છે અને નિર્વિકાર વીતરાગના વાક્યો આદિ નિમિત્ત કારણ છે

कम्म किरियाऽऽरण मिहनिग्घिट्टो जह न साहोइ ।
अहवा कम्म कुमो सकारण बुद्धि हेउत्ति ॥ १ ॥
भ चोत्तिय ओगोत्तिय सक्काति य सोसरूव लाभस्स ।
करण सचि ममि विज्जमाणस्सत्थमारमो ॥ २ ॥
पज्जै निमित्तानिरुपक्ख चिय कज्जमाणकालमि ।
होइ सकारणमिहरा विवज्जया भावया होज्जा ॥ ३ ॥

વ્યાખ્યા—કર્તા વડે જે કરાયછે, રચાય છે તે કર્મ એ વ્યુત્પત્તિથી કહેવાય છે તે ક્રિયા કયી ? ઘડા પ્રત્યે કર્તાના વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ)રૂપ તે ક્રિયા કુંભરૂપ કાર્યનું કારણ છે એવી પ્રતીતિ સર્વને છે કોઇ પ્રશ્ન કરે છે —કુંભારજ ઘડો કરતો જણાય છે, પરંતુ ઘડો કરવામા કોઇ ક્રિયા પ્રવર્તતી

દેખાતી નથી તેને ઉત્તર દે છે —અહિ કુંભાર કંઇ ક્રિયા-રહિત બેઠો રહે તો પણ ઘડો થતો નથી તેથી તેની ચેષ્ટા, પ્રવૃત્તિ તે ક્રિયા છે, તે ઘડાનું કારણ કેમ ન ગણવી ? અથવા કર્તાની પ્રબળ ઇચ્છા થવાથી થતો કુંભજ કર્મ છે, તેજ કાર્ય છે તો તે કારણ કેવી રીતે બને ? ગમે તેવી તીક્ષ્ણ સોયની અણી હોય પણ તે પોતાને વિંધી શકે નહિ તેથી કાર્ય થઇને પોતાનુંજ કારણ બને એ અયોગ્ય લાગે છે ઘડો ઘડનું કારણ કયાથી બને ? એવો પ્રશ્ન થયો

કુંભ કરવાની બુદ્ધિ કારણ હોવાથી એમ કહ્યુ છે બધાય બુદ્ધિમા સકલ્પ આવે તે પ્રમાણે કુંભ આદિ કાર્ય કરે છે એ વ્યવહાર છે ઘડો કરવાની ઇચ્છાથી માટીનો ઘડો થાય છે, તેથી બુદ્ધિ વડે અવલબનપણે કારણ થાય છે એમ (શકા કરવા) કહેવા યોગ્ય નથી કે ભેદ રહિત હોય ત્યારે એમ કહો કેમકે તેમ ન હોયતો બુદ્ધિ હોવા છતા ઘડો બનતો નથી, તો બુદ્ધિનું આલંબન શા કામનું? દ્રવ્યરૂપે તો સદા હોય છે વળી આ જે માટીનો ઘડો કાર્યરૂપ છે તેનુંજ કારણ વિચારીએ છીએ તેથી બુદ્ધિથી વિચારેલો ઘડો તો તેથી જુદોજ છે તેથી તેને કારણરૂપ ગણવો અયોગ્ય છે

ઉત્તર —તમારૂ કહેવુ ઠીક છે, પણ ભૂતકાળના પદાર્થામા ઉપચાર થાય છે તેમ ભવિષ્યમા થનાર પદાર્થોમા એમ્તાની બુદ્ધિ ગણીએ તો એમા કઈ દોષ નથી માટીનો પિંડ, તેનો ઉચો નળ જેવો આકાર આદિ કાળના કાળે પણ કુંભારને પુછીએ કે તુ શું કરે છે? તો તે કહે કે ઘડો કરૂ છુ બુદ્ધિના નિર્ણયથી તૈયાર થયેલા ઘડાની કારણ સાથે એકતાનો અભિપ્રાય અહિં છે અથવા-સ્વરૂપ લાભ માટે ભવ્ય, યોગ્ય, ૭

જાવી શકાય તેવો હોવાથી મ્હેલાઈથી કાર્ય પણ પોતાનું કારણ ગણાય છે અવશ્ય કર્મનું કારણપણું માનવા યોગ્ય છે કારણ કે તેથી સર્વકારણની સમીપતા હોવા છતા કોશાર્થ પ્રારંભ (ઘડાની તૈયારી) થતો નથી, પરંતુ ધારેલા કાર્ય માટે તૈયારી થાય છે, કારણ કે તેની સાથે અવિનાભાવી સબંધ છે તેથી તે ક્રિયાનું કાર્ય પણ પોતાનું કારણ છે તેજ બતાવે છે – બાહ્ય નિમિત્તો જેમ કે કુંભાર, ચાક, (ઘડો તૈયાર થયે પિંડથી જુદો કાપી લેવાની) દોરી આદિ હોવા છતા ક્રિયા કરતી વખતે અતરંગ બુદ્ધિમા વિચારેલુ કાર્ય થાય છે, પોતાનું કારણ તે સ્વકારણ, બીજુ નહિ, જો બુદ્ધિ વડે પ્રથમ વિચારેલુ કાર્ય થતુ હોય તો શૂન્ય મનવાળો બની જોયા કરે તો ઘટકારણ એકઠા કરેલા હોવા છતા શકોરા, તાવડી આદિ બીજુ કઈ કાર્ય બને અથવા કઇ ન પણ બને તેથી બુદ્ધિમા રહેલુ કાર્ય પણ પોતાનું કારણ માનવા યોગ્ય છે વિશેષ શુ કહેવુ ? જ્યા જ્યા જેમ જેમ યુક્તિથી ઘટે તે તે પ્રકારે બુદ્ધિમાને કર્મનું કારણપણું કહેવુ નહિતો કર્મનું કારકપણું– કરે તે કારક–એમ ગણતા છ કારક થશે નહિ

देइ म जस्स त सपयाणमियतपि कारण तस्स ।
होई तदयिता तु कारए त विणा जसो ॥

વ્યાખ્યા—જેને તે નવો પર્યાય આપવા યોગ્ય છે, તેના પ્રત્યે સપ્રદાન છે, તે પણ તેનું કારણ છે જો વસ્તુ તેના અર્થિત્વપણે તે રૂપે હોય, નવો પર્યાય ન ગ્રહે તો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય તેથી એમ કહ્યુ કે નવો પર્યાય ગ્રહણથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે

भूपिंडाद्यापा, पिंडोगा सक्कराइयावाउ ।
चक्कमइया घोपादाणं कारणं तं वि ॥

વ્યાખ્યા—પૃથ્વી-માટીનો પિંડ ટળી જાય છે, રેતી આદિ પણ દૂર થાય છે અને ચક્રઆદિ આકારની ઉત્પત્તિ થાય છે તે અપાદાન કારક કારણ થાય છે પિંડ દૂર થતા પણ ધ્રુવપણે માટી રહે છે તે અપાદાન, અથવા અપેક્ષાએ પિંડમાથી રેતી વગેરે દૂર થતા ભિન્ન કરતા પણ પિંડનું ધ્રુવપણું હોવાથી પિંડ અપાદાન છે ઘટ, કે ચક્રઆદિ આકાર દૂર થતા પણ કાયમ રહેનાર માટી અપાદાન ગણાય છે

वसुहा सचक्कमरूयमिधार सनिहाण जं ।
कुमरस्स तपि कारणमभावओ तस्स जह निद्धि ॥

વ્યાખ્યા—ઘટનો ચક્ર આધાર (સનિધાન) છે, ચક્રને પણ ભૂમિનો આધાર છે પૃથ્વીને આકાશનો આધાર છે, અને આકાશ પોતાને આધારે રહેલુ હોવાથી, તેને પોતાના સ્વરૂપનો આધાર છે એમ જે કઇ નિકટના સબધ કે પ રપરાએ ઘડાનો આધાર ગણાય છે તે બધા તેના કારણ છે, તેના અભાવે ઘડાનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે

એજ પ્રકારે આત્મા વિષે પણ જેમ આત્મા પોતાના ગુણોનો કર્તા છે, જ્ઞાન, દર્શન, રમણ, અનુભવરૂપ ગુણોની પોત પોતાની પ્રવૃત્તિ તે કાર્ય છે, તેજ ગુણો સત્તામા રહ્યા છે તે નિરાવરણ અને અપ્રગ્રહરૂપ છે તેમનીજ ઉત્પાદ ગુણોની પરિણતિરૂપ પર્યાયનું નવું પ્રગટવુ તે સપ્રદાન છે તેજ જ્ઞાનાદિ ગુણોના પર્યાયોના નાશરૂપ અપાદાન છે આત્માના અસખ્યેય પ્રદેશરૂપ પોતાનુ ક્ષેત્ર સમસ્ત ગુણ

આધાર છે એમ સ્વસ્વરૂપ ષટ્કારકો સ્વકાર્ય (ત્પન્ન કરે છે, એ કારક પરિણતિનું જ્ઞાન તે સદ્વિવેક છે તે વિવેક વડે સર્વ વિષમતાનો અભાવ થાય છે, એવો શ્લોકનો અર્થ છે પ્રસગાનુસાર કહે છે કે કારકતા તો આત્મપરિણતિની કર્તા પણારૂપ આત્મશક્તિ પરિણામ છે તે સદાય નિરાવરણ હોવા છતા બધ કાર્યના કર્તાપણાને લીધે કર્મરૂપનો કર્તા બન્યો છે, તેજ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગથી ગ્રહણ કરેલા પોતાના સ્વરૂપના લાભનો અભિલાષી બની પોતાના ગુણોના પ્રગટ પણારૂપી સ્વસાધન સ્વરૂપ કાર્યનો કર્તા થતા તેજ સપૂર્ણ આનદ સ્વરૂપ સિદ્ધ દશામા સ્વરૂપ ગુણોમા પરિણમન ગ્રાય કતા આદિ મૂળ કાર્યના કર્તા બને છે એમ જાણવું ૭

સયમાસ્ત્રં વિવેકન શાણેનોત્તજિત મુને ।
ધૃતિ-ધારોલ્બણ કર્મ-શત્રુચ્છેદક્ષમં મવેત્ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ — સયમરૂપ શસ્ત્ર જેણે વિવેકરૂપ શરાણે ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળુ કર્યું છે અને સતોષરૂપ ધાર કાઢી તીક્ષ્ણ (ઉત્વણ-ઉત્કટ) કર્યું છે, તેવા મુનિને તે કર્મરૂપ શત્રુને છેદ વાને વિષે સમર્થ થાય

અનુવાદ —

વિવેક શરાણે તીક્ષ્ણ કરી, સયમ-શસ્ત્ર-ધૃતિ-ધાર,
કર્મશત્રુશિર છેદવા, સમર્થ મુનિ તૈયાર ૮

જ્ઞાનમંજરી — પરભાવની નિવૃત્તિ રૂપ સયમ એજ અસ્ત્ર, તેને સ્વપરના ભેદજ્ઞાનરૂપ શરાણે ઉત્કૃષ્ટ તેજસ્વી બનાવેલુ અને સતોષરૂપ ધાર કાઢી તીક્ષ્ણ કરેલુ તે સયમાસ્ત્ર

જ્ઞાનાવરણાદિ શત્રુને દેદવા સમર્થ થાય છે એટલે અનાદિ મિથ્યાત્વ અસયમ, અજ્ઞાનમા રહેલો જીવ, વિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ રૂપે સ્વધર્મની ભ્રાન્તિથી પરભાવમા એકતારૂપ વિપર્યાસથી કર્તા, ભોક્તા, ગ્રાહક આદિ બની અશુદ્ધ પરિણતિ વડે કર્મની ઉપાધિ ગ્રહણ કરી ઉદીરણાથી (પરાણે પ્રાપ્ત કરેલા) મેળવેલા શુભાશુભ સયોગના ભોગથી રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમતા, સસા મા ભમે છે, તેજ જીવ, ત્રણે લોકના પ્રાણીઓ પ્રત્યે વત્સલ એવા અર્હંતે કહેલા પરમ આગમનો યોગ પામી, તત્ત્વજન્ય સમજી સ્વપરના વિવેક વડે પ ભાવ અને વિભાવોથી નિવૃત્ત થઇ, શુદ્ધ આત્માના સ્વભાવમા અવિચલ બની સર્વે આસવને રોકી, પરમાત્મસ્વરૂપનો સાધક બને છે તેથીજ સ્વ અને પ નો ભેદ જાણવારૂપ વિવેકનો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે ૮

---

૧૬ માધ્યસ્થ-અષ્ટક

स्थीयतामनुपालम्भ, मध्यस्थेनान्तरात्मना ।
कुतर्ककर्करक्षेपै-स्त्यज्यता बालचापलम् ॥ १ ॥

ભાષાર્થ—કુતર્ક-કાકરા નાખ્યે ઘણાનો ઓલભો (ઠપકો) આવે માટે કુ-યુક્તિ (કુતર્ક)રૂપ કાકરા નાખવા છોડીદ્યો અને શુદ્ધ અનગ પરિણામે (અતરાત્મા થઇ) રાગ અને દ્વેષ બન્નેમાથી કોઇ પક્ષમા નહિ જતા મધ્યસ્થ રહો તો ઠપકાને પાત્ર નહિ થાઓ

અનુવા૦ —

અંતરાત્મ મધ્યસ્થ થા, નહિ ઠપકો દે કોઇ,
બાળ-ચપળતા તજ, ભલા, કુતર્ક-કાંકરા ખોઇ ૧

જ્ઞાનમંજરી —વિવેક રાગ-દ્વેષ રહિત હોય છે, શુભ અશુભ સયોગોમા મધ્યસ્થ રહે છે, તેથી મધ્યસ્થતાનું નિરૂપણ હવે કરે છે

ભાવના —ધર્મધ્યાનના અવલબનરૂપ ચાર પ્રકારની ભાવના છે, ૧ મૈત્રી, ૨ પ્રમોદ, ૩ મધ્યસ્થ, ૪ કરૂણા

તેમજ -माकार्षीत्कोऽपि पापानि, मा भू कोऽपि च दु खित ।
मुच्यता जगदप्येषा, मतिमैत्री निगद्यते ॥ १ ॥
अपास्ताशेष-दोषाणा वस्तुतत्त्वावलोकिनाम् ।
गुणेषु पक्षपातो य स प्रमोद प्रकीर्त्तित ॥ २ ॥
दीनेष्वार्त्तेषु भीतेषु, याचमानेषु जीवितम् ।
उपकारपरा बुद्धि कारुण्यमभिधीयते ॥ ३ ॥
क्रूरकर्मसु नि शक देवतागुरुनिन्दिषु ।
आत्मशसिषु योपेक्षा तन्माध्यस्थमुदीरितम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ — (અનુષ્ટુપ)

મા કરો કો કદિ પા ા, કોઇ દુ ખી થશો નહિ,
બધાએ મોક્ષ પામો એ, મતિ, મૈત્રી બુધે કહી ૧
સર્વ દોષો તજ્યા જેણે, ઓળખે વસ્તુ-તત્ત્વને,
તેમના ગુણમા પ્રીતિ, પ્રમોદ સુન તે ગણે ૨
દીન દુ ખી, ભય ભ્રાન્ત, જીવવા યાચના કરે,
તેમના હિતની બુદ્ધિ, કરૂણા કહી જિનવરે ૩

નિઃશંક ક્રૂર-કર્મો ને, નિંદે જે ગુરુ-દેવતા,
સ્વવખાણ કરે તેની, ઉપેક્ષા તે મધ્યસ્થતા ૪

અથવા –પરહિત-ચિંતા મૈત્રી, પરદુઃખ હરવાતણી મતિ કરુણા;
પર સુખથી સુખી મુદિતા, ઉપેક્ષા પર દોષ અવગણના ૧

એમ ભાવનાના લક્ષણ યોગ શાસ્ત્રમા કહ્યા છે વ્યવહાર નયથી, નિશ્ચયનયથી, શુભ-અશુભપણે પરિણમેલા સર્વ જીવ અને પુદ્ગલો પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ રહિતપણે પરિણમવારૂપ મધ્યસ્થતા છે તે નામ આદિ ભેદે ચાર પ્રકારે છે, તેમા દ્રવ્ય મધ્યસ્થતા ઉપયોગ રહિત, સાધ્ય-સાધનના ભાન વિના નાને હોય છે, ભાવ મધ્યસ્થતા મુનિની મધ્યસ્થ પરિણતિ છે પ્રથમના ચાર નયે દ્રવ્ય મધ્યસ્થતા છે, છેલ્લા ત્રણ નયે ભાવ મધ્યસ્થતા છે, સાધન કાળે સાધનારૂપ હોય છે, અને વીતરાગને સર્વ અન્ય જીવ અને પુદ્ગલ સમૂહ પ્રત્યે નથી રાગ કે નથી દ્વેષ, તે સિદ્ધરૂપ મધ્યસ્થતા ઉત્સર્ગે એવંભૂત ગણાય છે તે વિષે કહે છે –

હે! ઉત્તમ પુરુષો, એકાંત અજ્ઞાનમા રાચનાર અજ્ઞાનીની, વસ્તુસ્વરૂપના લક્ષ વિનાના વચનરૂપ ચપળતા તજો, શાથી ચપળતા થાય છે? કુયુક્તિરૂપ કાકરા ફેંકવાથી તો શું કરવુ? રાગ-દ્વેષના અભાવરૂપ મધ્યસ્થતાથી સાધક આત્મા (અંતરાત્મા) રૂપે સાધકપણામા ઠપકો ન મળે તેમ રહેવું મધ્યસ્થને સ્વભાવની હાનિરૂપ ઠપકો ગણવો ૧

मनोवत्सो युक्तिगवीं मध्यस्थस्यानुधावती ।
तामाकर्षति पुच्छेन तुच्छाग्रहमनःकपिः ॥ २ ॥

ભાપાર્થ —મધ્યસ્થપુરૂષના મનરૂપી વાછરડો તે યુક્તિ રૂપી ગાયની પાછળ દોડે છે, જ્યા યુક્તિ હોય ત્યાજ મધ્ય સ્થનુ ચિત્ત આવે, પણ તુચ્છ આગ્રહવાળા પુરૂષના મનરૂપી વાન- તે યુક્તિરૂપી ગાયને પુછડેથી તાણે છે કદાગ્રહીનુ ચિત્ત યુક્તિની કદર્થના કરે, એ અર્થ છે

અનુવાદ —

મન મધ્યસ્થનુ વત્સ છે, યુક્તિ-ગાય સહ જાય,
તુચ્છાગ્રહીનું મન-કપિ, તાણે પુચ્છ સદાય ૨

જ્ઞાનમંજરી — મધ્યસ્થનું મન વાછરડુ છ, તે યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપના ભેદજ્ઞાનના કારણ ભૂત યુક્તિરૂપી ગાયની પાછળ જાય છે, પક્ષપાતના અભાવે યથાર્થ ઉપયોગ સ્વરૂપ રહે છે સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપ ગાયને તુચ્છ આગ્રહવાળાનું મનરૂપી વાદર, સ્યાદ્વાદ-ઉત્સર્ગે અપવાદ અનુસાર ઉપયોગ શૂન્ય મનમા કદાગ્રહ ભરેલા હોવાથી વાદરા સમાન મન, પુછડુ પકડી ખચે છે એટલે ગતિમા વિઘ્ન કરે છે, કદાગ્રહવાળાના મનમા યથાર્થ યુક્તિ પ્રસરતી નથી, પક્ષાપક્ષવાળીજ તેમની દષ્ટિ હોય છે, તત્ત્વદષ્ટિ હોતી નથી ૨

नयेषु स्वार्थसत्येषु मोघेषु परचालने ।
समशील मनो यस्य स मध्यस्थो महामुनि ॥ ३ ॥

ભાપાર્થ —પોત પોતાના અભિપ્રાયે સાચા પણ બીજા નય યુક્તિ કરી ચલાવે ત્યારે જે નિષ્ફળ છે, કેમકે સર્વનય અપ્રતિપક્ષ છે, તે નયોને જેમનું મન પક્ષપાત રહિતપણું સમાન સ્વભાવ ધરનાર છે, તે મહામુનિ મધ્યસ્થ છે, જે એક નય પક્ષપાતી હોય તે અદષ્ટ સિદ્ધાત (સિદ્ધાતના અજાણ) કહિએ

नियवयणिज्जे सच्चा सव्वणया परवियालणे मोहा ।
ते पुण अदिठ समओ विभयइ सच्चेव अलिए वा ॥

ભાવાર્થ —સર્વ નયો પોતાના અભિપ્રાયે સાચા છે, પરનય ચલાવે ત્યારે નિષ્ફળ છે, વળી તે સાચાજ છે કે જૂઠાજ છે, એમ એક નયનો પક્ષપાત કરનાર સિદ્ધાંતનો જાણનાર નથી –

અનુવાદ —

સ્વ અર્થે નય સત્ય સૌ, પરપક્ષે નહિ સત્ય,
અપક્ષપાતી મન નયે, તે મહામુનિ મધ્યસ્થ ૩

જ્ઞાનમંજરી —મહામુનિ મધ્યસ્થ કહેવાય છે તેમનું મન અન્ય નયો વડે કહેલા વસ્તુધર્મોમા, તેમના પ્રવર્તનમા સમભાવવાળું, પોતાના પક્ષપાત રહિત હોય છે નયો કેવા હોય છે? પોતાનો અભિપ્રાય સ્થાપવામા કુશળ, સત્ય હોય છે, પર અભિપ્રાય સ્થાપવામા નિષ્ફળ, પરપક્ષ સ્થાપવામા અસત્ય, માત્ર સ્વમત–સ્થાપન ધીર હોય છે યથાર્થ ભેદજ્ઞાનના અભ્યાસી ઇષ્ટ–અનિષ્ટતા રહિત ઉપયોગવાળા, શમ ગુણવત મુનિ મધ્યસ્થ હોય છે

હવે નયનું સ્વરૂપ વખાણે છે –

અનેક ધર્મોના સમૂહવાળી વસ્તુના એક ધર્મવડે વસ્તુનો ખ્યાલ દર્શાવતુ એક અંશ–દર્શક જ્ઞાન નય નામ ધરાવે છે આ નિત્યજ છે, આ અનિત્યજ છે, એમ એકાંત જ્ઞાન, એક પક્ષના સ્થાપનરૂપ નય પોતાના અર્થને ગ્રહણ કરે તે મિથ્યા જ્ઞાન છે સર્વનય સ્થાપન કરતુ, સર્વ સ્વભાવાત્મક વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષા જાણતુ, ગૌણ–મુખ્યપણે, જે કહેવાયું તે ઉપનાતના

સ્વભાવો નથી કહેવાયા તેનો લક્ષ રાખતુ એક અશરૂપ જ્ઞાન નયજ્ઞાન કહેવાય છે તે નય જો અન્ય નયોનો વિરોધ કરે નિષેધ કરે તો તે દુર્નય એવુ નામ પામે છે સર્વ નયની અપેક્ષા સહિત સ્વરૂપની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તે સુનય છે સમ્મતિ તર્કમા કહ્યુ છે કે –

" तम्हा सव्वे वि णया मिच्छादिट्ठी सपक्खपडिबद्धा।
अण्णोण्णणिस्सिआ पुण हवंति सम्मत्तसब्भावा ॥ २१ ॥

અર્થ—તેથી માત્ર પોત પોતાના પક્ષમા સબદ્ધ બધાએ નયો મિથ્યા દૃષ્ટિ છે, પરતુ એજ બધા નયો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તો સમ્યક્‌રૂપ બને છે "

તે નયો સાત છે, ૧ નૈગમ, ૨ સગ્રહ, ૩ વ્યવહાર, ૪ ઋજુ-સૂત્ર, ૫ શબ્દ, ૬ સમભિરૂઢ, ૭ એવભૂત આમાના ચાર દ્રવ્યનય અને ત્રણ ભાવનય છે, એમ પૂજ્યનો આશય છે, પરતુ સિદ્ધસેન દિવાકરના મત પ્રમાણે શરૂઆતના ત્રણ દ્રવ્ય નય છે, તથા બાકીના ચાર ભાવનય છે

૧ *નૈગમનય*—*निगम्यते*-જણાય છે લૌકિક પદાર્થો જે તે નિગમ, તે નિગમોમા પ્રવૃત્તિવાળુ જ્ઞાન તે નૈગમ તેને સામાન્ય સાથે પણ સામાન્ય બુદ્ધિહેતુરૂપ અને સામાન્ય વચન હેતુરૂપ સબધ છે એક બીજાથી અત્યત ભેદવાળા પદાર્થો અન્યપણા સહિત છે પણ સત્તા માત્રથી સામાન્ય બુદ્ધિ ચેતના તેમને એકરૂપે ગણે એટલે સામાન્ય બુદ્ધિ, હેતુથી એક કહેવાય. અશોકવન આદિ દૃષ્ટાતમા અનેક જાતિના વૃક્ષો હોવા છતા વનસ્પતિ રૂપે સામાન્યપણુ હોવાથી 'વન' એમ કહેવાય હવે વચન હેતુતા કહે છે—દ્રવ્ય ઇત્યાદિ

કહેતા જીવ, અજીવ એવા ભેદનો વિકલ્પ રહેલો છે, પરંતુ દ્રવ્યને વિશેષથી પણ બુદ્ધિ વચન હેતુતા અત્યંત સામા ન્યથી અન્ય સ્વરૂપે વ્યવહાર કરે છે જેમકે પરમાણુ જેમા રહ્યા છે તે દ્રવ્ય તથા સામાન્ય-વિશેષ સહિત હોવા છતા પણ ગાય આદિથી અર્વ ગાયોમા રહેલા ગાયપણા વડે વ્ય વહાર થાય છે, તથા તે પ્રકારે વ્યવહાર કરવો જોઈએ ઉપ દેશેલા સમસ્ત પ્રકારો પ્રમાણે લોકો વ્યવહાર કરે છે અને પ્રવચન (શાસ્ત્ર)મા પ્રવેશ કરે છે એ લોક સંવ્યવહાર નૈગમ વિષે પ્રસ્થ (લાકડાનું દાણા ભરવાનું માપ-બનાવવા માટે કુહાડો લઇ કોઇ કાષ્ટ કાપવા જતો હોય તેને કોઈ પુછે કે ક્યા જાય છે? તો કહે પ્રસ્થ લાવવા જાઉં છુ કોઇ ઈધણ, પાણી આદિ સામગ્રી ભાત રાધવા એકત્ર કરતી બાઈને પુછીએ કે શુ કરે છે? તો કહે કે ભાત રાધુ છુ) આદિ દૃષ્ટાંતાથી કણભુજ સિદ્ધાન્ત-હેતુ જણાવે છે તે જાણવા યોગ્ય છે અશ અને સકલ ભેદે તે બે પ્રકારે છે અને તે નૈગમ નયના સત્ અસત્ યોગ્યતા ભૂતપૂર્વ આરોપના ભેદથી (જમકે પહેલા રાજા હોય પછી પદભ્રષ્ટ થયો હોય તોપણ રાજા નામથી ઓળખાય છે, અથવા રાજકુમાર રાજા થવાનો છે માટે રાજા કહેવાય છે) ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાન સંબધી આરોપને લઇને અનેક ભેદો થાય છે નામ નિક્ષેપથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ વૃત્તિ, અંશે પ્રાપ્ત કરેલામા સર્વનો આરોપ, બીજા બધા નયની અપેક્ષા સહિત નૈગમ નય સુનય છે

૨ સગ્રહનય —અભેદે, વસ્તુ સામાન્યથી સંગ્રહ કરતો હોવાથી, સર્વને સગ્રહે છે (સઘરે છે) માટે સંગ્રહ કહેવાય

છે, તે વસ્તુની સત્તાને ગ્રહણ કરનાર છે જો ભાવનાઓના સબંધથીજ ભાવત્વ (પદાર્થપણું) છે એમ સ્વીકારીએ તો પછી તેજ તેનું સપૂર્ણ સ્વરૂપ હોવાથી પદાર્થ સબંધી ભ્રાંતિ, ઉત્પત્તિ, બંધન, ઘટઆદિ વિકલ્પની નિરર્થકતા સાબિત થાય, જો ઘટ આદિ વિકલ્પ પણ પદાર્થ થવાની પ્રવૃત્તિ છે એવો સિદ્ધાંત માનીએ તો તેજ પદાર્થ ઠર્યો કારણ કે તેથી બીજા કોઇ પદાર્થ નથી, તે પોતાના આત્માવત્ છે એવા દર્શનને માનનાર સર્વે નિત્ય છે, અને તેનું કોઈ કારણ નથી એવા વાદવાળા તથા કાલ, પુરૂષ, સ્વભાવ આદિ વાદવાળા ઠરે આ સગ્રહ નયમા દ્રવ્યાસ્તિક ભેદો—જીવ-અજીવ યોગ્યત્વ, સ્વદ્રવ્ય-ઉપચાર દ્રવ્ય, એકત્વ અભેદ અગોચર ભેદે અનેક ભેદો થઈ શકે છે (અથવા સગ્રહ નય બે ભેદે કહેવાય છે ૧ મહાસત્તારૂપ ૨ અવાતર સત્તારૂપ ત્રણે ભુવનમા એવી વસ્તુ કોઇ નથી જે સગ્રહના ગ્રહણમા આવતી નથી જે જે વસ્તુ છે તે સર્વે સગ્રહનયથી ગ્રહાયલીજ છે એ સગ્રહ નય કહ્યો)

૩ વ્યવહારનય —ભાવનિશ્ચય (પદાર્થના અસ્તિત્વ)-રૂપ સામાન્ય અભેદે (સગ્રહનયે) ગ્રહેલા પદાર્થોને વિધિપૂર્વક અવસ્થાદિ ભેદે વહેંચવા ભેદ કરવો, તથા તે પદાર્થની ગુણ પ્રવૃત્તિ વડે ભિન્ન જ્ઞાનરૂપ વ્યવહાર નય કહેવાય છે જો ઘડો આદિ ભિન્ન પદાર્થો સબંધી સાભળવાથી સ્વ સામાન્યના સબંધ વિષે અને અન્ય સામા ય રહિત સબંધ વિષે સંભળાયા પ્રમાણેજ ગ્રહણ ન થાય પરંતુ બધા નામથી જુદો પ્રગટ થતો પદાર્થ નજ સમજાય એમ પ્રત્યેક શબ્દ સાભળતા થાય તો પછી ઘટથી બીજા ભિન્ન પદાર્થ વિષે સાભળતા સર્વરૂપના

અભાવની પ્રતીતિનો પ્રસગ આવે અને પછી ઘટપટ આદિ રૂપ વ્યતિકર (એક બીજાથી અભિન્ન) ભાવનો પ્રસગ આવે, ઉપદેશ, ક્રિયા, ઉપયોગ, અને મોક્ષની વ્યવસ્થાના અભાવથી સર્વ વ્યવહારનો નાશ થાય જો સર્વ પદાર્થોમા રહેલા વિશેષ (ભેદ) ન સમજાય તો મોક્ષ કે બંધ થવાનો પણ અભાવ થતા પદાર્થનો અભાવજ થાય અવિશેષત્વ, અભેદત્વ, અનિરૂપ્યત્વ આદિવડે તો ગધેડાના શિંગડાની પેઠે પદાર્થોનાજ અભાવ થાય તેથી વ્યવહાર સામાન્યના ભેદ પાડનાર છે, દોષ રહિત સામાન્ય છે જેમકે દ્રવ્યના પૃથ્વી ઘડા, વગેરે નામ પડે છે ત્યારે તે તેજ છે ત્રણેલોકના અભેદરૂપ (વિશ્વરૂપ) નિરંતર આત્મ સામાન્ય તજ્યા વિના અવસ્થિત રૂપ મહા સામાન્યના ભેદરૂપે વ્યવહાર માર્ગ પ્રવર્તે છે, એ પ્રકારની વસ્તુ વ્યવસ્થાથી વર્ણાશ્રમ, પ્રતિ નિયમ, યમ, ગમ્ય-અગમ્ય, ભોજનાદિની વ્યવસ્થા છે, કુંભકાર આદિની માટી લાવવારૂપ, કેળવવારૂપ, ગોળા કરવારૂપ, ચાક ઉપર અનેક આકાર કરવારૂપ પ્રવૃત્તિમા કે દંડે આદિ દવા આપવામા થતા વ્યવહારની સફળતા છે વ્યવહાર ન થઈ શકતો હોય તો આકાશ-કમળ સમાન બીજુ બધુ અવસ્તુ રૂપ ગણાય

૪ ઋજુસૂત્ર નય --સરળ, અવક્ર જણાવે તે ઋજુસૂત્ર અથવા જેને આગમ (શ્રુત) સમા (અવક્ર) છે તેને ઋજુશ્રુત કહિએ (લાકડા ઉપર સૂતાર સૂત્ર છાટે છે ને સીધી લીટી પડે છે તેવો સીધો અર્થ ગ્રહણ કરનાર, કહેનાર નય) કારણ કે ભૂત, ભવિષ્યની વસ્તુનો ત્યાગ કરી વર્તમાન પર

વીને (અવસ્થાને) અનુસાર સાંપ્રત કાળની મર્યાદાવાળા પદાર્થને કહેનાર હોવાથી ઋજુસૂત્ર કહેવાય છે અને તે ભાવના વિષયના પ્રકાર જાણવામા પ્રવર્તે છે અને ભૂત ભવિષ્યની વસ્તુના ત્યાગ વિષેના વચનના જ્ઞાનમા પ્રવર્તે છે કારણ કે સર્વ વિકલ્પ રહિત અતિ પ્રમુગ્ધ સગ્રાહના આશ્રહવાળો તે નથી, તેમજ વ્યવહારની અયથાર્થતા માનનાર છે, કેમકે ચરણ રહિત પુરુષને ગરુડ વેગવાળો કહેવા જેવો વ્યવહાર છે, વર્તમાન ક્ષણે રહેલા પરમાર્થને દર્શાવનાર ઋજુસૂત્ર છે ભૂત-ભવિષ્યનો સ્વીકાર અને ગધેડાના શિંગડાના સ્વીકારમા ભેદ નથી બળી ગયેલો, નાશ પામેલો પદાર્થ કોઈનો વિષય ન થાય અને અઘટઆદિ લક્ષણવાળી માટી આદિ અન્ય પદાર્થ હોવાથી ઘટાદિ થાય તે કાળે પણ ઘટાદિ રૂપ નથીજ અને તે એક માટીરૂપ દ્રવ્ય અન્ય પ્રકારે વર્તતુ નથી, તો શુ છે? બીજુજ છે, કારણ કે બીજારૂપે પ્રતીતિ થાય છે, અન્ય પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે અને પિંડઆદિ ક્રિયા કાળે કુભાર (કુભ કરનાર) એવુ નામ ઘટતુ નથી જો તે પિંડમાથી તાવડી વગેરે બીજુ પણ કરે તો તેનો કરનાર ન કહેવાય, પટાદિ કરવા પ્રવર્તેલો પણ જો અન્ય પ્રથમના વિજ્ઞાનના સબંધવાળો કુભારજ કહેવાય તો પછી બધા લોક વ્યવહારમા ખલેલ પડે, તેથી પૂર્વાપર ભાગ રહિત સર્વ વસ્તુમા જણાતી વર્તમાન ક્ષણ સત્ય છે, અથવા ભૂત ભવિષ્ય સત્ય નથી વર્તમાનાદિ નાસ્તિક આદિ છે તેમનો સિદ્ધાંત - 'ઘરવાદ" ઇત્યાદિ, ખાવુપીવુ ને સુખ માણુતું ઇન્દ્રિય ગોચર છે તેટલોજ લોક છે ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ પર્યાય (દરેક

સમયે પલટાતા) ને ગ્રહણ કરનાર તેજ સ્થૂલ (મનુષ્ય ભવ, દેવભવ આદિ) લાંબા કાળના પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર એમ બે ભેદ ઋજુસૂત્રના ગણાય છે

૫ શબ્દ નય —સામાન્ય અને વિશેષ પરિણતિ ક્ષયો પશમિક-ઔદયિક આદિ વર્તમાન પરિણતિને ગ્રહવારૂપ શબ્દ નય છે શબ્દ એજ અર્થવડે જેનો વિષય કરાય છે તે વસ્તુ વિશેષ, તેથી શબ્દ એટલે શબ્દકૃત અર્થ વિશેષ ગણાય છે ધાતુના જે જે અર્થ વિશેષ હોય તે શબ્દકૃત હોતા નથી, તેથી ઘટ વર્તમાન કાળે ઘટજ નિર્વિશેષ હોય, કર્મ, કરણ, સપ્રદાન, અપાદાન, સ્વામિ આદિ વિશેષોને પ્રાપ્ત ન થાય તેથી જેના આધારે ઘટ છે ઈત્યાદિ કારકોનો અહિં વ્યવહાર નથી તેથી સમાન લિંગ આદિ શબ્દથી જે પ્રગટ થાય છે તેજ સ્વીકારાય છે વસ્તુથી અન્ય નહિ, જેમકે પુરૂષ સ્થાણુ (ઠુંઠું), કારણ કે કહેલા વચનના અર્થની હાનિ થાય કારણ કે ભેદને અર્થે વચન છે, તેથી સ્વાતિ, તારા, નક્ષત્ર (ચોપડો પુસ્તક, પોથી એમા જાતિમા ભેદ છે), લીમડા આંબા અને દર્ભનું વન એમા વચનનો ભેદ છે, તે રાધે છે, તું રાધે છે, હું રાધુ છું, અમે રાધીએ છીએ આદિમા (પહેલો, બીજો, ત્રીજો) પુરૂષ ભેદ છે, એ પ્રકારે સર્વે પરસ્પર વિશેષના નાશથી અવસ્તુ રૂપ પરસ્પર નાશ થતા અવસ્તુનો સ્વીકાર કરવો પડે જેમકે ઠરો બળતો એમ વિરૂદ્ધ વિશેષણોથી કાઠો કે નદી કહે તે અવસ્તુ છે લાલ, લીલી વસ્તુ કહેવી તે પણ અવસ્તુ છે, તે તે પ્રકારે જે વસ્તુ પોતાના વિશેષથી વિરૂદ્ધ વિશેષને સ્વીકારે તે અવસ્તુતાને પામે છે,

ઘટને જ્યા અર્થ ન બદલાઈ જાય ત્યા કુભ કહે છે અભિધાન એજ શબ્દ છે, લિંગ, સખ્યા પુરૂષ સમાન હોય તેવુ વચન તે શબ્દ છે દર્શનની ભાષામા કહિએ તો अर्थप्रवृत्ति तत्वाना शब्द एव निबन्धनम्' એટલે અર્થની પ્રવૃત્તિ રૂપ તત્ત્વના ઇચ્છકોને શબ્દ કારણ છે

તત્વાર્થ સૂત્રમા શબ્દ નય ત્રણ ભેદે કહ્યો છે ૧ સાપ્રત ૨ સમભિરૂઢ, અને ૩ એવભૂત

(૧) સાપ્રત —વર્તમાન ભાવને કહેનાર અને સ્વ આશ્રયી છે, વર્તમાન ક્ષણુની વસ્તુના વિષય કે અધ્યવસાયના સબધને લીધે સાપ્રત કે સાપ્રતિક કહેવાય છે અનુયોગ દ્વાર આદિમા ભિન્ન વ્યાખ્યાનથી ભિન્નજ ગણ્યા છે

૬ સમભિરૂઢ નય (૨) જેજે સજ્ઞા (નામ) ધારણુ કરે તેને લાગુ પડે (તેના ઉપર ચડે) તેને સમભિરૂઢ કહેવાય. તે એમ કહેછે કે મળતી નહિ આવતી હોવાથી લિંગ માત્રથી ભિન્ન વસ્તુ નીલ લતાદિની પેઠે માનીએ, તો મૂળથીજ ભિન્ન શબ્દ કેવી રીતે વસ્તુ થાય ? કારણુ કે શબ્દથી અર્થની નિરૂક્તિ (વ્યુત્પત્તિ) થાય છે તેથી એ નિરૂક્તિથી ભેદ પડે છે એ નિરૂક્તિ ભેદ હોવા છતા શબ્દો અભિન્નજ છે એમ પૂર્વ નય (શબ્દ-સાપ્રત) એક કરીને કહે છે એ પ્રકારે તો ઇન્દ્ર, શક્ર આદિ પણુ અવસ્તુ ઠરશે, કારણુ કે ઘટ અને તેના નાશના નિમિત્ત બ નેને એક પણે ગણવાથી અવસ્તુના આવશે એ પ્રકારે ઘટ અને કુટ (કળશીઓ, લોટવો) મા પણુ ક્રિયા બાકી સુધી કરવાના નિમિત્તનો ભેદ હોવાથી બન્ને ભિન્ન છે તેમજ પ્રકૃતિ અને પ્રતીતિને લીધે નિમિત્તનો

સે' હોવાથી ભિન્ન છે— ગાય અને ઘોડાની પેઠે લોકમા એમ પ્રતીતિ છે, એમ રૂઢિ હોવાથી, ઇદ્ર શબ્દના પુરંદર આદિ પર્યાય (એ-જ અર્થના) શબ્દો છે કોઇ શકા કરે છે તે કહેવુ અયોગ્યજ છે કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષમા પર્યાય શબ્દના સભવે છે જેમકે પીંપળો એમ બોલતા પહેલા વૃક્ષની પ્રતીતિ થાય છે અસ્તિત્વ અને વૃક્ષની બાબતમા અન્ય સજ્ઞાની કલ્પના અહિંપણ થાય છે તો પછી કહેલા ઉપરથી નહિ કહેલી બાબતને નિર્ણય થતા પર્યાયપણાનો પ્રસગ આવે પ્રવેશ કરો, પિંડ ખાઇ જાઓ એવા રૂપ (કર્તાના અધ્યહારે) વપરાય છે, તથા છે, હોય છે એવા રૂપ પણ ત્રીજો પુરૂષ વાપર્યા વગર વપરાય છે એ ન્યાયે પીંપળો ઝાડ છે એ હોવારૂપ પર્યાયને પ્રાપ્ત છે તેથી અર્થ નયે ભેદવાળા હાથીનો અશ્વની સાથે એકતાનો અપ્રસગ છે એ પ્રકારે અન્ય સજ્ઞાનુ નામ એ અવસ્તુ છે

(૭) એવભૂતનય (૩) —નિમિત્ત ક્રિયા કરીને શબ્દ પ્રવર્તે છે, યદચ્છા સ્વચ્છદે શબ્દ પ્રવર્તતો નથી, તેથી ઘડાના માપવાળો તે ઘડો, કળશ જેવો ઘટ, પૂનો નાશ કરવા પ્રવર્તેલોજ પુરદર (ઇન્દ્ર), દડના સબધનો અનુભવ કરવામા પ્રવર્તતો હોય તેનેજ દડીપણુ કહેવુ નહિ તો વ્યવહારના લોપનો પ્રસગ આવે નિમિત્ત રહિત હોવાથી આનો તેવો અર્થ થતો નથી

વળી નયના વિભાગ સહિત વ્યાખ્યાન કરે છે—

(૧) નિશ્ચયથી 'ગમ્યને' જેમા શબ્દો બોલાય છે તે 'નિગમ' એટલે દેશ, તે દેશોમા જે અક્ષરાત્મક ધ્વનિઓના

ઘટને જ્યાં અર્થ ન બાધનાઈ જાય ત્યાં કુંભ કહે છે અભિધાન એજ શબ્દ છે, લિંગ, સંખ્યા પુરૂષ સમાન હોય તેવું વચન ત શબ્દ છે દર્શનની ભાષામાં કહિએ તો અર્થપ્રવૃત્તિ તત્વાના શબ્દ एव निबंधनम्' એટલે અર્થની પ્રવૃત્તિ રૂપ તત્ત્વના ઇચ્છકોને શબ્દ કારણ છે

તત્ત્વાર્થ સૂત્રમા શબ્દ નય ત્રણ ભેદે કહ્યો છે ૧ સાંપ્રત ૨ સમભિરૂઢ, અને ૩ એવંભૂત

(૧) સાંપ્રત —વર્તમાન ભાવને કહેનાર અને સ્વ આશ્રયી છે, વર્તમાન ક્ષણની વસ્તુના વિષય કે અધ્યવસાયના સંબંધને લીધે સાંપ્રત કે સાંપ્રતિક કહેવાય છે અનુયોગ દ્વાર આદિમા ભિન્ન વ્યાખ્યાનથી ભિન્નજ ગણાવ્યા છે

૬ સમભિરૂઢ નય (૨) જે જે સંજ્ઞા (નામ) ધારણ કરે તેને લાગુ પડે (તેના ઉપર ચઢે) તેને સમભિરૂઢ કહેવાય તે એમ કહેછે કે મળતી નહિ આવતી હોવાથી લિંગ માત્રથી ભિન્ન વસ્તુ નીલ લતાદિની પેઠે માનીએ, તો મૂળથીજ ભિન્ન શબ્દ કેવી રીતે વસ્તુ થાય? કારણ કે શબ્દથી અર્થની નિરૂક્તિ (વ્યુત્પત્તિ) થાય છે તેથી એ નિરૂક્તિથી ભેદ પડે છે એ નિરૂક્તિ ભેદ હોવા છતા શબ્દો અભિન્નજ છે એમ પૂર્વે નય (શબ્દ-સાંપ્રત) એક કરીને કહે છે એ પ્રકારે તો ઇન્દ્ર, શક્ર આદિ પણ અવસ્તુ ઠરશે, કારણ કે ઘટ અને તેના નાશના નિમિત્ત બ નેને એક પણે ગણવાથી અવસ્તુતા આવશે એ પ્રકારે ઘટ અને કુટ (કળશીઓ, લોટવો) મા પણ ક્રિયા વાકી ચુકી કરવાના નિમિત્તનો ભેદ હોવાથી બન્ને ભિન્ન છે તેમજ પ્રકૃતિ અને પ્રતીતિને લીધે નિમિત્તનો

ભેદ હોવાથી ભિન્ન છે— ગાય અને ઘોડાની પેઠે લોકમા એમ પ્રતીતિ છે, એમ રૂઢિ હોવાથી, ઇ દ્ર શબ્દના પુરંદર આદિ પર્યાય (એકજ અર્થના) શબ્દો છે કોઇ શંકા કરે છે તે કહેવુ અયોગ્યજ છે કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષમા પર્યાય શબ્દના મળવે છે જેમકે પીંપળો એમ બોલતા પહેલા વૃક્ષની પ્રતીતિ થાય છે અસ્તિત્વ અને વૃક્ષની બાબતમા અન્ય મનાની કલ્પના અદ્રિપણુ થાય છે તો પછી કહેવા ઉપ થી નહિ કહેલી બાબતને નિર્ણય થતા પર્યાયપણાનો પ્રસગ આવે પ્રવેશ કરો, પિંડ ખાઇ જાઓ એવા રૂપ (કર્તાના અધ્યહારે) વપરાય છે, તથા છે, હોય છે એવા રૂપ પણ ત્રીજો પુરૂષ વાપર્યા વગર વપ ય છે એ ન્યાયે પાંપળો ઝાડ છે એ હોવારૂપ પર્યાયને પ્રાપ્ત છે તેથી અર્થ નયે ભેદવાળા હાથીનો અશ્વની સાથે એકતાનો અપ્રગત છે એ પ્રકારે અન્ય સનાનુ નામ એ અવસ્તુ છે

(૭) એવભૂતનય (૩) —નિમિત્ત ક્રિયા કરીને શબ્દ પ્રવર્તે છે, યદચ્છા સ્વચ્છદે શબ્દ પ્રવર્તતો નથી, તેથી ઘડાના માપવાળો તે ઘડો, કળશ જેવો કુટ, પૂર્નો નાશ કરવા પ્રવર્તેલોજ પુ દર (ઇન્દ્ર), દડના સબધનો અનુભવ કરવામા પ્રવર્તતો હોય તેનેજ દડીપણુ કહેવુ નહિ તો વ્યવહારના લોપનો પ્રસગ આવે નિમિત્ત રહિત હોવાથી આનો તેવો અર્થ થતો નથી

વળી નયના વિભાગ સહિત વ્યાખ્યાન કરે છે —

(૧) નિશ્ચયથી ' ગમ્યને ' જેમા શબ્દો બોલાય છે તે ' નિગમ ' એટલે દેશ, તે દેશોમા જે અક્ષરાત્મક ધ્વનિઓના

સામ્ય ન્ય નિર્દેશરૂપ લીધેલા ઘટ આદિ શબ્દોના અર્થ–જલ ધારણઆદિ માટે સમર્થ એના શબ્દાર્થનું જ્ઞાન તે શબ્દનો ઘટાદિ અર્થ કહેવાય છે, તેનું પરિજ્ઞાન, ઓળખાણ, ઘટ એટલે આ પદાર્થ અને તે પદાર્થને કહેનાર આ શબ્દ છે આ પ્રકારના અધ્યવસાય તે નૈગમ સામાન્ય અને વિશેષના આધારે તે દેશગ્રાહી અને સમગ્રગ્રાહી બે ભેદે છે સ્વરૂપથી આ ઘડો છે એમ કહે ત્યારે તે સામાન્ય ઘટ છે, ઘડા નામથી ઓળખાતી સર્વ વ્યક્તિઓના સર્વ સામા ચકપે એ શબ્દ હોવાથી સમગ્રગ્રાહી નૈગમનય કહેવાય છે તથા વિશેષપણે સોનાનો માટીનો, ચાંદીનો, ધોળો ઈત્યાદિ વિશેષ જણાવે ત્યારે દેશગ્રાહી નૈગમનય કહેવાય છે

(૨) હવે સગ્રહના અવયવ અર્થે કહે છે –સામાન્ય–વિશેષરૂપ પદાર્થોને એકભાવે ગ્રહણ કરે, આશ્રય કરે તેવો અભિપ્રાય તે સગ્રહનય કહેવાય નૈગમનયે માન્ય કરેલા સામાન્ય અને વિશેષોને સગ્રહનય એક કરીને સામાન્યનેજ કેવળ સત્તા સ્વભાવે સ્થાપે છે, કારણ કે સત્તાથી વિશેષ ભિન્ન નથી

(૩) વ્યવહારનું લક્ષણ કહેવા કહે છે –લૌકિક વિશેષો વડેજ ઘટ આદિનો વ્યવહાર થાય છે, તે ઉપચારરૂપે ઘણું કરીને હોય છે અન્ય પ્રકારે સિદ્ધ થતા પદાર્થને અન્ય પ્રકારે આરોપઆદિ કરી જણાવવો તે ઉપચાર કહેવાય છે જેમકે ‘ કુડી ટપકે છે, આ રસ્તો કયા જાય છે ?’ તેમા ખરી રીતે કુડીના રહેલુ પાણી ટપકે છે, એ રસ્તે ચાલનાર પુરૂષ અમુક ગામ જાય છે એમ ઉપચારની મુખ્યતા છે

વિસ્તારથી ફેલાયલા અનેક અર્થ જેમા છે એવો વિસ્તૃત અભિપ્રાય વિશેષને વ્યવહાર કહે છે

(૪) ઋજુસૂત્રનું લક્ષણ જણાવતા કહે છે –આક પુષ્પની પેઠે અસત્ નહિ પણ સત વિદ્યમાન પદાર્થો તેમા પણ વર્તમાન અવસ્થાવાળા પદાર્થોનુ નામ શ સૂક્ષ્મજ્ઞાન જણાવનાર વિજ્ઞાન તેભવે છે ત ઋજુર છે વ્યવહાર નયે માનેલા વિશેષાનોજ આશ્રય કરત વિદ્યમ વર્તમાન ક્ષણવાળા પદાર્થ સ્વીકારતા સ્થાપન પણ વર્તમાનનું સ્વીકારે છે, ભૂત–ભવિષ્ય અવસ્થાને ઋજુસૂત્ર ન સ્વીઃ કારણ કે કોઈ પદાર્થ તે પ્રકારે કહી શકાતા નથી ત સૂક્ષ્મજ્ઞાન પણ વર્તમાનનો આશ્રય લે છે, ભૂત ક ભવિષ્ય નહિ કારણ છે તે સ્વભાવને ધારણ કરતા નથી ત વસ્તુનું નામ તે વિજ્ઞાન અને પોતાની વર્તમાન અવસ્થારૂપ તે હોય છે એવો અભિપ્રાય તે ઋજુસૂત્ર એમ તેનું યથ નામ છે

(૫) શબ્દનય --જે કારાેુ ભાવરૂપે, એટલે નાર સ્થાપના દ્રવ્યથી રહિત, પદાર્થ ઘટ આદિ યથાર્થ છે ત નામ શબ્દ તે યથાર્થ નામને આશ્રયે જે અભિપ્રાય છે શબ્દનય છે વર્તમાન પોતાના વિદ્યમાન ભાવ ઘટનોજ આશ્રય કરે છે, અ યનો નહિ કહેવા યોગ્ય પદાર્થમા પ્રસિદ્ધપણું, વિજ્ઞાન છે તે સાપ્રત (શબ્દ) નય છે તે કહે છે નામ આદિ દરેક વિશેષ વર્તમાન પર્યાયવાળા પણ પ્રસિદ્ધ વાચક (જણાવનાર) તેવો જે શબ્દ છે ભાવ કહેનાર શબ્દ ઉપરથી કહેવા યોગ્ય ભાવરૂપ પદાર્થ

પ્રવર્તતો અભિપ્રાય તે સાંપ્રત નામે નય કહેવાય છે કારણ કે ભાવજ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય છે, બીજા બધા ઇચ્છેલા નહિ કારણ કે તે કાર્યના કારણરૂપ છે

(૬) સમભિરૂઢ નયનુ લક્ષણ જણાવવા હવે કહે છે —

વિદ્યમાન વર્તમાન પર્યાયને પ્રાપ્ત ઘટાદિ પદાર્થોમા અનર્કમ એટલે શબ્દનો અન્ય અર્થ ન થવો તે અનકમ ઘટ શબ્દમા વિદ્યમાન ઘટ ચેષ્ટાવાળા પદાર્થને મૂકીને અન્ય કુટ આદિ પદાર્થ જણાવવાનુ સામર્થ્ય છે કારણ કે તે પણ પદાર્થ છે, એમ જો ઘટ શબ્દનો કુટ આદિ અર્થ માનીએ તો ત પ્રકારે સર્વ સંકર આદિ દોષો લાગે છે તેથી એક શબ્દથી જે પદાર્થ કહેવાય છે તે અન્ય શબ્દથી કહેવાતો પદાર્થ કદી નથી એમ અસંક્રમણ વિચારણાવાળો અભિપ્રાય તે સમભિરૂઢ નય છે

(૭) એવંભૂત નયનુ સ્વરૂપ કહે છે —વ્યંજન એટલે શબ્દ તેનો અર્થ એટલે કહેવા યોગ્ય (વાચ્ય) પદાર્થ તે વ્યંજન અને અર્થનુજ સંઘટન કરે તે ઘટ જે નામ છે તેજ ક્રિયામા પ્રવર્તેલા પદાર્થનેજ—જલ નાખવા કે જલ લાવવા સમર્થ શબ્દ અને જલઆદિ લાવવારૂપ ક્રિયા કરતા પદાર્થને ઘટ માન્યો છે, પણ તે ક્રિયાથી રહિત હોય તો ઘટ ન કહેવો આમ યથાર્થતા દર્શાવતો અભિપ્રાય એવંભૂત નય કહેવાય છે

કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે નય એ કયો પદાર્થ છે? નયત્તે પ્રદર્શ્યંત્તે એટલે દેખાડાય તે નય, સામા ય આદિરૂપે પદાર્થને

દર્શાવે છે તેથી નય કહેવાય છે પોતાના અર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર તેથી પ્રાપક કહેવાય છે, તેનું વિજ્ઞાન આત્માને કરાવે છે તેથી કારક કહેવાય છે, એક બીજાનો ભેદ પાડી સુંદર વિજ્ઞપ્તિ (ઓળખાણ) કરાવી અપૂર્વને સાધે છે તેથી સાધક પણ કહેવાય છે નિર્વર્તક, ઉપલભક આદિ પર્યાયો તત્ત્વાર્થ સૂત્રથી[1] જાણવા અહિં કર્તા અને ક્રિયાનો અભેદ જાણવો કારણ કે તેજ પદાર્થ કર્તા છે એમ સ્વતંત્રતાથી કહેવાય છે, તેથી તેજ સાધ્ય સ્વરૂપે વર્તમાન ક્રિયા છે એમ કહેવાય છે, તેથી તે બન્નેમાં અત્યંત ભેદ નથી હવે તે નયો તંત્રાંતરીય કે મતાન્તરીય છે? કે સ્વતંત્ર છે? તે સાત જિન વચનના વિભાગ કરવાવાળા કે પક્ષના આગ્રહ કરનાર મતિભેદો છે? અથવા એ પ્રકારે સર્વત્ર મિથ્યાત્વથી પણ

---

૧ ' नया प्रापकाः कारकाः साधकाः निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम् ' [तत्त्वार्थाधिगमभाष्य अ १, सू० ३५ भाष्य] જે જીવાદિ પદાર્થોને સામાન્યરૂપે પ્રકાશિત કરે તે નય કહેવાય છે જે તે પદાર્થોને આત્મામાં પ્રાપ્ત કરાવે પહોંચાડે તે પ્રાપક આત્મામાં અપૂર્વ પદાર્થના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરાવે તે કારક એક પદાર્થ બીજા પદાર્થરૂપે મિશ્ર ન થાય તેમ પરસ્પર ભિન્નરૂપે રહે તે પ્રકારે વિજ્ઞપ્તિરૂપ તથા સિદ્ધિના પોષભૂત વચનો જે સિદ્ધ કરે તે સાધક પોતાના નિશ્ચિત અભિપ્રાય દ્વારા જે વિશેષ અધ્યવસાયરૂપ ઉત્પન્ન થાય તે નિર્વર્તક જે નિરંતર વસ્તુના અંશોનો ભાસ જણાવવું કરે તે નિર્ભાસક વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમની અપેક્ષાએ અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થ વિશેષોમાં જે આત્મા કે જ્ઞાનનું અવગાહન કરાવે તે ઉપલંભક જે જીવાદિ પદાર્થોને પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે યથાર્થ સ્વભાવમાં સ્થાપિત કરે તેને વ્યંજક કહે છે એ બધા શબ્દો એકજ અર્થ (નય) ના વાચક છે

પ્રતિષ્ઠા પામે છે? તેથી (ઉમાસ્વામી) આચાર્ય ઉત્તર આપે છે તે જણાવ્યો છે–તે નયો અન્ય સિદ્ધાંતના પ્રરૂપક (તંત્રાન્તરીય) પણ નથી, તેમજ ગમે તેવા બુદ્ધિ ભેદ દ્વારા જૈન પ્રવચનને સિદ્ધ કરવા સર્વથા સ્વતંત્રરૂપે પ્રવર્તનાર પણ નથી તો કેવા છે? તો કહે છે–વિજ્ઞાનથી જાણતા જીવાદિ સ્વસંવેદનરૂપ તેમજ ઘટપટાદિ શબ્દના વાચ્ય પદાર્થના અર્થ અભિપ્રાયો સહિત વિજ્ઞાન ભેદો છે, વસ્તુજ અનેક ધર્મરૂપ અનેક પ્રકારના જ્ઞાનથી જણાવાય છે એવં વસ્તુ સંબંધી જ્ઞાન વિશેષો તે નયો છે તેના ઉદાહરણ જણાવે છે –૧ નૈગમ નય–ઘડો એમ કહેતા લોક પ્રસિદ્ધ કુંભારની ચેષ્ટાથી બનેલો, મોટા પેટ અને બુધાવાળો (લગગોળ), પાણી, ઘી, દૂધ આદિ લાવવા માટે અન્ય સ્થાને લઈ જવાય તેવો અગ્નિમા પકાવેલો પદાર્થ વિશેષ, સોનું, પત્થર આદિથી થયેલા સમગ્ર સામાન્ય વિશેષ વ્યક્તિ ભેદ ગ્રહણ કરનાર, સંકલ્પ યોગ્ય તેની સત્તાદિને કે દેશ–અંશને ગ્રહણ કરનાર વિજ્ઞાન વિશેષ વડે ઘટ સમજાય છે એ પ્રકારે જીવ પણ લોક પ્રસિદ્ધ ચેતના અને યોગપ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયાથી બનેલો, શરીર આકારે અસંખ્યેય પ્રદેશવાળો અનેક આકાર (સંસ્થાન) રૂપ, આહાર–વિહાર ક્રિયા કરવા સમર્થ, નર નારક દેવાદિરૂપ હોવા છતા નાન શરીર આદિ, અપર્યાપ્તઆદિ સમગ્રપણે પર્યાપ્તાદિ દ્રવ્ય વિશેષ તે જીવ છે

૨–સંગ્રહનય —એક ઘટ સંબંધી કે બહુ ઘડા સંબંધી નામ–સ્થાપના–દ્રવ્યથી ઓળખાતા ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન પર્યાયોમાંથી એક કે અનેક ઘડાનો સામાન્યરૂપે બોધ થાય

છે તે સગ્રહ નય છે સામાન્ય જીવની સત્તા ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન વિશેષ પણ સગ્રહ નય છે, સૂક્ષ્મ નિગોદથી સિદ્ધ પણા સુધીના તે શરીરો સબધી, જ્ઞશરીર અને ભવ્ય શરીરો સબધી સમાનરૂપ જીવનું જ્ઞાન વિશેષ તે સગ્રહ અધ્યવસાય છે અધિકપણે જેથી જણાય તે અધ્યવસાય.

૩–વ્યવહાર નય—જલ લાવવા આદિ વ્યવહારવાળો ઘડો તે ઘટ, સુખ–દુખ વેદવાપણા આદિ વ્યવહારવાળો જીવ તે જીવ છે

૪–ઋજુસૂત્ર નય—વર્તમાન નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ ઘડાની ચેષ્ટા–ક્રિયા આદિ પર્યાયોને કહેનાર શબ્દને ઘટ કહે છે એ પ્રકારે નામ આદિ ચાર નિક્ષેપવાળો જીવ દ્રવ્ય–ભાવ પ્રાણોને આધારે જીવતો હોવાથી જીવપણા રૂપે વસ્તુતાએ વર્તમાન (વર્તતો) જીવ આ નય દ્વારા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે

૫–સાપ્રત નય (શબ્દ નય)—ઘટ શબ્દ ઘટપણાના વર્તમાન સર્વ પર્યાય ગ્રહણ કરે છે વર્તમાન અવયવ અને પ્રવૃત્તિ શક્તિવાળો જીવત્વ આદિ નામવાળો તે જીવ છે

૬–સમભિરૂઢ નય—ઘટમા કુટત્વ આદિ પર્યાયનો સક્રમ નહિ કરવો તે સમભિરૂઢ નય છે, જે પર્યાયમા વર્તે છે તેવા ઉદયવાળા પર્યાયધારી અન્ય જીવની પર્યાયનો સક્રમ નહિ કરતા સ્વપર્યાયને જણાવે તે સમભિરૂઢ નયે જીવ કહેવાય છે

૭–એવભૂત નય—જ્ઞાન–દર્શનરૂપ સપૂર્ણ પર્યાયની પ્રવૃત્તિમા વર્તતો જીવ એવભૂત નયે જીવ કહેવાય છે એમ શબ્દ

યોજના કહી તત્ત્વાર્થ વૃત્તિમા વળી કહ્યુ છે કે નૈગમનય દેશગ્રાહી, સગ્રહ નય સામાન્યગ્રાહી, વ્યવહાર નય વિશેષ ગ્રાહી, ઋજુસૂત્ર નય વર્તમાન વસ્તુગ્રાહી, શબ્દનય વર્તમાન ભાવગ્રાહી, સમભિરૂઢ નય દરેક શબ્દના ભિન્ન અર્થ ગ્રહણ કરનાર અને એવભૂત નય સ્વ સ્વપર્યાયગ્રાહી છે; ઇત્યાદિ અનેક જીવ અજીવ વિષે નયચાલિની (નય પ્રવૃત્તિ) તત્ત્વાર્થ સૂત્રની ટીકામાથી જાણવા યોગ્ય છે તેમાથી જ્ઞાન વિષે કિંચિત્ નય ચાલિની લખીએ છીએ

૧–નૈગમ—અક્ષરના અનતમા ભાગરૂપ ચેતનનો અશ એકેન્દ્રિય જીવને હોય છે તે જ્ઞાન નૈગમ નયે છે

૨–સગ્રહ નય—સામાન્ય સત્તામા રહેલા જ્ઞાન પરિ ણામને જ્ઞાન કહે.

૩–વ્યવહાર નય—વસ્તુને જણાવનાર હોવાથી આઠ પ્રકારના જ્ઞાન ઉપયોગમાથી દરેકને વ્યહાર નયે જ્ઞાન કહેવાય છે

૪–ઋજુસૂત્ર નય—તત્ત્વની શ્રદ્ધા ગ્રહણ કરી છે એવા સમ્યદ્દષ્ટિનું ઇન્દ્રિયજ અને અનિન્દ્રિયજ બધું જ્ઞાન ઋજુસૂત્ર નયે જ્ઞાન કહેવાય છે અને તે બધુ જ્ઞાન મિથ્યાદષ્ટિનું વિ પર્યાસરૂપ છે

૫–શબ્દ નય—શ્રુતજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન તે શબ્દનયે જ્ઞાન છે ત્યા સાપ્રતનય-શ્રુત આદિ ચાર જ્ઞાનને જ્ઞાન કહે છે

૬–સમભિરૂઢ નય—શ્રુતજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનને જ્ઞાન કહે

૭–એવભૂત નય—કેવલજ્ઞાનને જ્ઞાન કહે છે

એ પ્રકારે સ્વપક્ષ સ્થાપનાર, પોતાનો અભિપ્રાય જણાવનાર નયો વડે અનેક વક્તાઓ વાદ વિવાદ કરે છે ત્યાં જેમનું મન સમ સ્વભાવ વાળુ છે તે મધ્યસ્થ કહેવાય છે એવુ મધ્યસ્થપણું અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે ૩

स्वस्वकर्मकृतावेशा स्वस्वकर्मभुजो नराः ।
न रागं नापि च द्वेषं, मध्यस्थास्तेषु गच्छति ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—પોત પોતાના કરેલા કર્મ વિષે આગ્રહ જેણે કર્યો છે એટલે કર્મને લીધે પરવશ છે એવા મનુષ્યો પોત પોતાના કર્મના ફળના ભોક્તા છે, તેમના પ્રત્યે મધ્યસ્થ જીવ રાગ પણ કરતા નથી તેમજ દ્વેષ પણ કરતા નથી

અનુવાદ —

કર્યા કર્મને વશ જનો, ભોગવતા નિજ કર્મ,
તે પ્રત્યે મધ્યસ્થનો, ન રાગ-દ્વેષનો ધર્મ. ૪

જ્ઞાનમંજરી—કર્મોદયોમા મધ્યસ્થ (સમભાવવાળા) પુરૂષ નથી રાગ કરતા, તેમજ નથી દ્વેષ કરતા. મનુષ્યો કેવા છે? પોતપોતાના કર્મમા આગ્રહ જેમણે કર્યો છે એવા પોતાના કર્મને આધીન છે, સર્વે પોતાના કર્મ ભોગવનાર છે તેથી પોતાના કરેલા કર્મના ફળ શુભ કે અશુભરૂપે ઉદયમા આવે ત્યારે સમભાવવાળા મહાત્મા, ઇન્દ્રોના સમૂહ વડે તેમની ચરણ પૂજા કે વંદન થાય કે કંગાલ માણસો કે માછીમાર વાઘરી જેવા હલકા જનો દ્વારા ઉપદ્રવો થાય, તો પણ રાગ કે દ્વેષ કરતા નથી, તે મધ્યસ્થ કે સમચિત્ત કહેવાય છે 'આવશ્યક-નિર્યુક્તિ'મા કહ્યુ છે કે—

वद्दिज्जमाणा न समुक्कसंति, हल्जिमाणा न समुज्जलंति।
दंतेण चित्ते न चलंति धीरा मुनी सया इ अरागदोसा॥

ભાવાર્થ —મુનિને જો કોઈ વંદન કરે તો ઉત્કર્ષ ન થાય, તિરસ્કાર કોઈ કરે તો ક્રોધ ન થાય, જેમણે ચિત્તને વશ કર્યું છે, તે (અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસહોમા) ચળતા નથી મુનિ સદાય રાગ-દ્વેષ રહિત હોય છે ૪

मन स्याद् व्यापृत यावत, परदोषगुणग्रहे ।
कार्यं व्यग्र वर ताव मध्यस्थेनाऽऽत्मभावने ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —પારકા દોષ કે ગુણ ગ્રહણ કરવામા જ્યા સુધી મન વર્તતુ હોય ત્યાસુધી મધ્યસ્થ પુરૂષે આત્મધ્યાનને વિષે મન આસક્ત કરવુ ભલુ છે પર વિષે મન તે ચિંતા સ્વરૂપ છે અને આત્મ વિષે તે મન સમાધિ સ્વરૂપ છે એ વિશેષાર્થ છે

અનુવાદ —

જ્યા લગી મન પરદોષ ગુણ, ગ્રહવાને લનથાય,
ત્યા લગી મન મધ્યસ્થનુ, સ્વવિચારે વશ થાય ૫

જ્ઞાનમંજરી —પરદોષ-ગુણ ગ્રહણ કરવામા મન પ્રવર્તતુ હોય ત્યાસુધી આત્મસ્વરૂપના ચિંતનમા તત્પર કરવુ સારૂ છે કોણે? મધ્યસ્થ પુરૂષે, સમભાવના સ્વાદનો રસિક હોય તેણે આથી અમૂર્ત્ત આત્મસ્વરૂપના અગુરુલઘુ ષડ ગુણ હાનિ-વૃદ્ધિ પરિણમન રૂપ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતાવાળા સ્વરૂપના ચિંતન કરવારૂપ ગુણમા પ્રવૃત્તિ અને અન્ય ગુણોને સહચારી પ્રવૃત્તિના ચિંતન આદિક કાર્ય થતુ હોય ત્યા એવા ગુણના ચિંતનમા આસક્ત જીવને સાંસારિક ગુણદોષના ચિંત

નનો અવકાશજ નથી તેથી નિર્ગ્રંથ મહાત્માઓ વિચારે છે બાર ભાવના-ચક્ર, મોટેથી ઉચ્ચાર કરે છે દ્રવ્યાનુયોગ ગ્રંથનો, પ્રશ્નો કરે છે પ સ્પગ સ્વભાવ-વિભાવ પરિણામ સબધી, વિવેકે છે સાવરણ- નિરાવરણ આત્મસ્વરૂપ, વિભાગ કરે છે કારણ સમૂહના પરિણામનો, તજે છે અશુદ્ધ નિમિત્તોને, વિચારે છે નિક્ષેપને, બરાબર મેળવે છે નયકથનને, તન્મય થાય છે ધ્યાન આદિમા, કારણ કે અનાદિ વિભાવમા વર્તતી ચેતનાના વીર્યે કે પ્રવર્તન વડે પરસ્વરૂપની ઉપાદેયતા ગ્રહણ થયાથી પરના ગુણ-દોષ અવલોકન કરવાથી થતા અશુદ્ધ ચિંતનને નિવારવા સ્યાદ્વાદથી પચ સ્તિકાયનું અનત સ્વરૂપ અવલોકવાનુ તથા અજીવ હેય- તજવારૂપ છે અને જીવ ઉપાદેય છે એવુ જ્ઞાન મન દ્વારા કરવા યોગ્ય છે ૫

विभिन्ना अपि पन्थान समुद्र सरितामिव ।
मध्यस्थाना पर ब्रह्म प्राप्नुवन्त्येकमक्षयम् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—સમુદ્ર પ્રતિ નદીના અનેક માર્ગ જેમ જુદા પણ હોય છે તેમ અપુનર્બંધક, સમ્યદ્ દષ્ટિ આદિ મધ્યસ્થોના માર્ગ અથવા જિન-કલ્પ, સ્થવિર-કલ્પક આદિ, ક્ષયરહિત ઉત્કૃષ્ટ એક બ્રહ્મને એટલે સર્વત્ર પચ-બોધ વિશિષ્ટ કેવળજ્ઞાનને પામે છે

અનુવાદ —

મધ્યસ્થના પથો જુદા, ઉદધિ ભણિ નદી જેમ,
એક અક્ષય પરબ્રહ્મને, પ્રાપ્ત કરે ગણુ એમ ૬

જ્ઞાનમંજરી—પચ ધ્યાન માર્ગો, સાધન પદ્ધતિઓ સાધન-ઉપાયો દ્રવ્ય આચરણથી અનેક ભેદે ભિન્ન હોવા

છતા સમ્યક્દૃષ્ટિ અપુનર્બંધક આદિ, જિનકલ્પ, સ્થવિરકલ્પ આદિ મધ્યસ્થભાવમા રહેનારના શુકલધ્યાન પર્યંતના ભિન્ન માર્ગો એક, અક્ષય, પરબ્રહ્મને પામે છે આથી સર્વે સાધન ઉપાયોનુ એક શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમા સમ્મેલન થાય છે કારણ કે સર્વે મોક્ષ સાધકોનુ સાધ્ય એક છે શાની પેઠે? સમુદ્ર તરફ નદીઓની પેઠે જેમ નદીઓ સમુદ્રને મળે છે તેમ તત્ત્વમા એકતારૂપ પરિણામવાળાના સર્વે સાધન શુદ્ધ આત્મભાવ પ્રત્યે વહે છે તેથી રાગ-દ્વેષનો અભાવ હિતકારી છે ૬

> स्वागम रागमात्रेण द्वेषमात्रात्परागमम ।
> न श्रयामस्त्यजामो वा किंतु मध्यस्थया दृशा ॥ ७

ભાવાર્થ —વિચાર રહિત કેવળ રાગથી પોતાના સિદ્ધાતને અમે આદરતા નથી, અથવા વિચાર રહિત કેવળ દ્વેષથી પર સિદ્ધાતને તજતા નથી, પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી વિચારીને સિદ્ધાતને આદરીએ છીએ કે તજીએ છીએ

> पक्षपातो न मे वीरे न द्वेष कपिलादिषु ।
> युक्तिमद्वचन यस्य तस्य कार्य परिग्रह ॥

હરિભદ્રાચાર્ય

ભાવાર્થ —મને વીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી, કે કપિલ આદિ પ્રત્યે દ્વેષ નથી, પરંતુ જેનુ વચન યુક્તિવાળુ (પ્રમાણ યુક્ત) લાગે તેનુ બહુમાનપણું (પકડ, અગીકાર) કર્તવ્ય છે

> न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो, न द्वेषमात्रादरुचि परेषु ।
> यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु त्वामेव वीरप्रभुमाश्रयाम ॥

હેમચદ્રાચાર્ય

ભાવાર્થ —હે! વીર ભગવાન, તમારા પ્રત્યે અમને શ્રદ્ધાથીજ પક્ષપાત (બહુમાનપણું) નથી, કે માત્ર દ્વેષથીજ અન્ય પ્રત્યે અરૂચિ નથી પરંતુ યથાર્થ આપ્તપરીક્ષા વડે તમારોજ આશ્રય અમે કરીએ છીએ

અનુવાદ —

માત્ર રાગ કે દ્વેષથીજ, નહિ ગ્રહણ કે ત્યાગ,
સ્વ-પરના સિદ્ધાન્ત ભણી, મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ ગુણરાગ ૭

જ્ઞાનમંજરી —ગણધરે કહેલા પોતાના આગમનો અમે માત્ર રાગથી આશ્રય કરતા નથી, જેમ કે અમારી પરંપરા પ્રમાણે આ શાસ્ત્રો છે માટે માનવા, આ અમારા આચાર છે, એવા રાગની આતુરતાને લીધે અમારો જિનાગમમા રાગ નથી અથવા કપિલ આદિના શાસ્ત્રો તો પર ધર્મના છે એવા દ્વેષ માત્રથી તેનો દ્વેષ કરતા નથી કે ત્યાગ કરતા નથી પરંતુ પરીક્ષાથી યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપના નિરૂપણથી સમ્યક્‌જ્ઞાનના તે હેતુ હોવાથી મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ જિનાગમનો અમે આશ્રય કરીએ છીએ વિપર્યાસ સહિત વસ્તુ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતા હોવાથી તે અયોગ્ય ધારીને, પણ માત્ર દ્વેષથી નહિ, અન્ય શાસ્ત્રોને તજવા યોગ્ય હોવાથી તજીએ છીએ ૭

मध्यस्थयादृशा सर्वेष्वपुनर्बंधकादिषु ।
चारिसंजीवनीचार-न्यायादाशास्महे हितम ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ –મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ કરીને સર્વે અપુનર્બંધક આદિ એટલે માર્ગની સન્મુખ થયેલા, માર્ગે ચઢેલા અવિરત સમ્યક્ દૃષ્ટિ, અને સર્વવિરતિ જીવોનું 'હિત' ચારિ સંજીવની ચાર ન્યાયે (અજાણ-પણે સંજીવની વનસ્પતિનો ચારો ચરાવતા

જેમ પશુપણું ટાળીને મનુષ્ય કરે તે દષ્ટાંતે) ઈચ્છીએ છીએ જો કે મૈત્રી ભાવના સર્વ પ્રત્યે છે તથાપિ પ્રવૃત્તિ અનુકૂળ ભાવના અપુનર્બંધક આદિ આશ્રિતજ કહી

અનુવાદ —

અપુનર્બંધક પ્રમુખ, મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ હિત,
કરે સજીવની ન્યાયથી, એ ઇચ્છા સુપ્રતીત ૮

જ્ઞાનમંજરી —અમે મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી સર્વ પ્રત્યે મૈત્રી પ્રમોદ, કરૂણા, આદિ ભાવે કલ્યાણ ઇચ્છીએ છીએ સર્વત્ર રાગદ્વેષના પરિત્યાગરૂપ અનુકૂળ ભાવના વડે હિત સધાય છે કેવી રીતે? ચારિસજીવની ચાર ન્યાયે, તેનું ઉદાહરણ — કોઈ પુરૂષ અજાણ્યો છતા પશુ ચારતા પશુપણાના ત્યાગનું અને દેખનાપણાનું કારણ બન્યો,

એ ચારિસજીવની ચારણરૂપ દૃષ્ટાંત છે તે પ્રમાણે તે પ્રકારે ચારિત્ર આદિમા મદ પ્રયત્નવાળો છતા અધ્યાત્મભાવ અનુસાર સમભાવમા પરિણમતા અનાદિ પશુપણાના ભાવને ટાળીને આત્માને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ ભેદજ્ઞાનની કુશળતારૂપ દૃષ્ટિવાળો-દેખતો કરે છે, તેથીજ સાધ્યની અપેક્ષાવાળાના સર્વે સાધન હિતકારી છે, તે સિવાયના સૌ સાધન બાળક્રીડા રૂપ છે, 'વીતરાગ સ્તોત્ર'મા કહ્યુ છે —

"તથાપિ શ્રદ્ધામુગ્ધોઽહં, નોપાલમ્ભ્ય સ્ખલન્નપિ।
વિશૃઙ્ખલાપિ વાગ્વૃત્તિ: શ્રદ્દધાનસ્ય શોભતે ॥"

ભાવાર્થ —તોપણ શ્રદ્ધાથી મુગ્ધ થયેલો હું ભૂલ કરવા છતા ઠપકાને પાત્ર નથી, શ્રદ્ધા કરનારની નિરંકુશ વાણીના પ્રવાહ પણ શોભા આપે છે કોનું કલ્યાણ ઈચ્છીએ

છીએ? અપુનર્બંધક આદિનું અપુનર્બંધકનું સ્વરૂપ શ્રી હરિભદ્ર સૂરિના વચનથી જાણવું. આદિ શબ્દથી માર્ગાભિમુખ, માર્ગપતિત, અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ, દેશ વિરતિ, સર્વ વિરતિ આદિનું સર્વેને પરભાવ રાગદ્વેષથી રહિત આત્મસ્વભાવની અનુકૂળતાજ સાધ્ય છે. 'યોગશાસ્ત્ર'માં કહ્યું છે –

> आत्मैव दर्शनज्ञान-चारित्राण्यथवा यते ।
> यत्तदात्मक एवैष शरीरमधितिष्ठति ॥ १ ॥
> आत्मानमात्मना वेत्ति मोहत्यागाद्य आत्मनि ।
> तदेव तस्य चारित्रं तज्ज्ञानं तच्च दर्शनम् ॥ २ ॥
> आत्माज्ञानभवं दुःखमात्मज्ञानेन हन्यते ।
> तपसाप्यात्मविज्ञान-हीनैश्छेत्तुं न शक्यते ॥ ३ ॥
> सोऽयं समरसीभाव-स्तदेकीकरणं मतम् ।
> आत्मा यदपृथक्त्वेन लीयते परमात्मनि ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —અથવા મુનિનો આત્માજ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર છે, કારણ તે રત્નત્રયમય આત્માજ શરીરમાં રહેલો છે (૧)

મોહના ત્યાગથી તે આત્માને આત્માવડે આત્મામાં જાણે છે તેજ તેનું ચારિત્ર છે, તેજ જ્ઞાન છે અને તેજ દર્શન છે (૨)

આત્માના અજ્ઞાનથી ઉપજતું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી ટળે છે, આત્મજ્ઞાન રહિત જીવો તપ વડે પણ તે દુઃખને છેદી શક્તા નથી (૩)

જેથી આત્મા અભિન્ન પણે પરમાત્મામાં લીન થાય તે આ સમરસીભાવ છે, તેમાં તન્મય થવું એમ કહેલું છે, માનેલું છે (૪)

૧૭ નિર્ભયાષ્ટક

यस्य नास्ति परापेक्षा स्वभावाद्वैतगामिन ।
तस्य किं नु भयभ्रान्ति-क्लान्तिसन्तानतानवम् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —જેને પરની અપેક્ષા (સ્પૃહા-ગરજ) નથી અને સ્વભાવની અભેદતા પ્રત્યે જે જનાર છે એટલે કેવળ આત્મસ્વભાવના લાભવત છે તેને ત્રાસના ભ્રમથી થતા ખેદની શ્રેણિ શું સકોચાઈ જતી નથી? અર્થાત ભય ભ્રમનો ખેદ વધતો નથી, ટળી જાય છે

અનુવા —

જેને પરની ગરજ નહિ, સ્વભાવમાજ મસ્તાન,
તેને ભયકૃત ભ્રાન્તિની ખેદ-શ્રેણિ ગઈ માન (ક્ષય જાણ) ૧

જ્ઞાનમજરી —નિર્ભય થયેલાને મધ્યસ્થતામા સ્થિરતા રહે છે ભયરૂપ મોહના ઉદયથી પરિણામ ચપળ થાય છે, તેથી ભયનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે કારણ કે આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અવિનાશી છે, તેથી નિર્ભયજ છે

નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપે નિર્ભયતાનું સ્વરૂપ સુગમ છે, દ્રવ્ય નિર્ભય એટલે સાત ભયથી રહિત, ભાવ નિર્ભય એટલે કર્મબધના કારણરૂપ વિભાવ પરિણતિથી રહિત, (મિથ્યાત્વ અવિરતિ આદિ) બધના કારણરૂપ પરિણામ આત્માની સત્તાને રોકી રાખનાર અને નવા કર્મ બધાવનાર હોવાથી મહા ભયરૂપ છે, તે ભય સવર પરિણામે પરિણમેલા જીવોને હોતો નથી

નૈગમ નયે સર્વ દ્રવ્યો નિર્ભય છે, સગ્રહ નયે વસ્તુની સત્તા વિષે નિર્ભયપણું છે, કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ અવિ

નાશી છે, વ્યવહાર નયે કર્મના ઉદયમા તન્મય ન થનાર ધીર પુરૂષને નિર્ભયતા છે, ઋજુસૂત્ર નયે નિર્ગ્રંથ મુનિને નિર્ભયતા છે, શબ્દ નયે ધ્યાનમા રહેલા મુનિ નિર્ભય છે, સમભિરૂઢ નયે કેવળી ભગવાનને નિર્ભયતા છે, અને એવભૂત નયે સિદ્ધ ભગવનને સર્વ અવિનાશી ગુણો પ્રગટયા હોવાથી નિર્ભયતા છે અને અહિ તો યથાર્થ આત્મસ્વરૂપને જાણ નારને ઔદયિક (ઉદયના) ભાવમા મમતા નથી તેથી તે પોતાના સાધનમા નિર્ભય રહે છે માટે નિર્ભય-અષ્ટકનુ નિરૂપણ કરે છે –

જેને પરનો આશ્રય કે પરની આશા નથી અને જેનો સ્વભાવમા એકતા પ્રાપ્ત કરવાનો સ્વભાવ છે તેને ત્રાસ, શ્રમ અને ખેદની પરપરા વધતી ન અટકે ? અટકે માથી પરવસ્તુ સાચવવાનો, પરની આશા આદિથી ભય હોય છે જે પર પદાર્થ પ્રત્યે નિસ્પૃહ છે, તેને પર પદાર્થના અભાવથી ખેદ ક્યાથીજ હોય ? ૧

भयसौख्येन किं भूरि-भयज्वलनभस्मना ।
सदा भयोज्झित ज्ञान सुखमेव विशिष्यते ॥ २ ॥

ભાષાર્થ —ઘણા ભય (ત્રાસ)રૂપ અગ્નિથી ભસ્મ (રાખોડી) થયેલુ સમાર સુખ શા કામનુ છે, નિરતર ભય રહિત જ્ઞાન સુખજ સર્વથી અધિક છે, સર્વોપરી છે

અનુવા —

બહુ ભયમા બળી રાખ સમ, ભવસુખ માનો દુ:ખ,
સર્વોપરી નિર્ભય સદા, ગણો જ્ઞાનથીજ સુખ ૨

જ્ઞાનમંજરી —આ લોક, પરલોક આદિના બહુ ભય રૂપ અગ્નિથી બળીને રાખોડી થયેલા એટલે ચોર, ભાગીઆ અને રાજાના ભય રૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલા ભવ સુખ એટલે ઇન્દ્રિયોના માની લીધેલા સુખ પણ દુઃખની જાતિના છે તેને શું કરવા છે? કઇજ નથી જોઇતા તત્ત્વની ઓળખાણ રૂપ જ્ઞાનનું સુખ નિર્ભય છે તે સર્વોપરિ છે જ્ઞાનમાજ ખરૂ સુખ છે, પુદ્ગલના સુખમા તો સુખનો આરોપ છે તે ભ્રમજ છે, કહ્યુ છે કે -

ज पुग्गलज सुक्ख दुक्ख चेवत्तिजहयतत्तस्स ।
गिम्हे मट्टिअलेवो विडवणा गिंसणामूल ॥

ભાવાર્થ —જેપુદ્ગલથી ઉપજતા સુખ છે તે દુઃખજ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરો, ગ્રીષ્મ ઋતુમા શરીર ઉપર માટીનો લેપ સુકાઇ જતા તતડવાથી નિંગમના દુઃખ રૂપ અને નિંદાનું કારણ બને છે, માટે પુદ્ગલનું ગ્રહણ કર્તવ્ય નથી, તે સુખ રૂપ નથી ૨

न गोप्यक्वापि नारोप्य, हेयं देयं च न क्वचित् ।
क भयेन मुने स्थेय, ज्ञेय ज्ञानेन पश्यत ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —ક્યાય મુનિને ગોપવવા (સંતાડવા) યોગ્ય નથી, કે થાપવા યોગ્ય નથી, વળી ક્યાય છાડવા કે દેવા યોગ્ય નથી, જાણવા યોગ્યને જ્ઞાને કરીને જાણતા મુનિએ ભયસહિત ક્યા રહેવા યોગ્ય છે? ક્યાય નહિ

અનુવાદ —

જ્ઞેય જ્ઞાનથી દેખતા, મુનિને ભય શો હોય?
જો નહિ ઢાકવું, થાપવું, નહિ દેવુ, તજવુ કોય ૩

જ્ઞાનમંજરી—પરમાત્મભાવરૂપ સાધ્યના ઉપાય પ્રીતિવાળા આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનના અનુભવરૂપ સ્વસંવેદન પ્રવીણ મુનિને ઢાંકવા યોગ્ય કંઈપણ નથી, સ્વધર્મ કે લઈ શકે તેમ નથી, તેને સતાડવો કેમ પડે? વળી જે ગુ ન હોય તેને સ્થાપવાનું પણ તેને નથી કારણ કે સ્વરૂપથી અનંત ગુણમય હોવાથી પરગુણ વડે તેનું સ્થાપન કે તે આરોપ કરાય કરવો પડે તેમ નથી સર્વ છોડવા યો વસ્તુઓને હેયપણે (છાડવા યોગ્ય) કરેલી હોવાથી કંઇ છોડવા યોગ્ય રહ્યુ નથી સ્વધર્મનો સમૂહ પરમાં જઈ શકે નહિ હોવાથી કયાય દેવાનું પણ નથી તેથી મુનિએ ભ વાની અભિલાષાવાળા બની ભય સહિત કયા રહેવા યો છે? કોઈ સ્થળે નહિ કારણ કે પોતેજ પોતાને બચાવ સમર્થ છે કેવા મુનિ છે? સ્વ અને પર પદાર્થના સમૂહ જ્ઞાન વડે જાણતા, દેખતા મુનિ છે ૩

एक ब्रह्मास्त्रमादाय, निघ्नन्मोहचमूं मुनि ।
बिभेति नैव संग्राम-शीर्षस्थ इव नागराट् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—એકજ બ્રહ્માસ્ત્રને ગ્રહીને મોહની સેના હણતો મુનિ, સંગ્રામને મોખરે રહેલા મહા મતવાળા (ઉન્મ હાથી સમાન બીતોજ નથી

અનુવાદ—

રણાંગણે ગજરાજ સમ, નિર્ભય રહે મુનિરાજ,
બ્રહ્માસ્ત્ર એકજ ધારીને, મોહસૈન્ય હણતાજ

જ્ઞાનમંજરી—પરભાવથી અલગ રહેલા, સ્વરૂપમા રમ

નાશ કરતા. શું કરીને ? બ્રહ્મજ્ઞાન—આત્મસ્વરૂપનું ઓળખાણ–રૂપ હથિયાર (અસ્ત્ર) ગ્રહણ કરીને કોની પેઠે ? સંગ્રામને મોખરે ગજરાજની પેઠે જેમ ઉત્તમ હાથી રણ સંગ્રામમાં બીતો નથી તેમ કર્મને જીતવા પ્રવર્તેલા મુનિ ભય પામતા નથી જે સ્વરૂપમાં આસક્ત છે પરભાવનો નાશ કરવા તત્પર થયા છે તેમને ભય હોય નહિ કારણ કે પર સંયોગના વિનાશનો ભય લાગે છે; તેનો વિનાશ તો આને કરવોજ છે તેથી શરીર આદિ સર્વ પરભાવથી વિરામ પામ્યા છે તેવા મુનિને ભય નજ હોય. ૪

मयूरी ज्ञानदृष्टिश्चेत् प्रसर्पति मनोवने ।
वेष्टनं भयसर्पाणां न तदानन्दचन्दने ॥ ५ ॥

ભાષાર્થ—જો મનરૂપ વનને વિષે (આત્મજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિ) જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ ઢેલ (મયૂરી) સ્વેચ્છાએ વિચરે, તો આનંદરૂપ બાવના ચંદન ઉપર ભયરૂપ સર્પોનું વીંટાવું થતું નથી

અનુવાદ —

મનોવને મયૂરી સમી, જ્ઞાનદૃષ્ટિ દેખાય,
તો ન આનંદ-ચંદને, ભય-સર્પો વીંટાય. ૫

જ્ઞાનમંજરી—ચિત્તરૂપી બાગમાં જો સ્વભાવ અને પરભાવનો વિવેક કરનારી જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપી મયૂરી (ઢેલ)-સ્વેચ્છાએ વિચરે, તો સ્વરૂપના અનુભવના આનંદરૂપ ચંદન ઉપર ભયરૂપ સર્પો ન વીંટાય. જ્ઞાનવડે સ્વ અને પરનો ભેદ થતાં એટલે પોતાના અમૂર્ત ચૈતન્યઘન સ્વભાવનો નિર્ધાર અને પરસંયોગના પર્યાયપણાનો નિર્ધાર થતાં ભય ઉત્પન્ન થતો નથી, એ કહેવાનું છે ૫

कृतमोहास्त्रवैफल्यं, ज्ञानवर्म बिभर्ति यः ।
क्व भीस्तस्य क्व वा भङ्गः कर्मसङ्गरकेलिषु ? ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ -જે મોહાસ્ત્રને નિષ્ફળ કરનાર જ્ઞાનરૂપ બખ્તર ધારણ કરે તેને કયા ભય છે? કે કયા કર્મરૂપ સગ્રામની ક્રીડામાં પરાજય છે?

અનુવાદ —

અફળ કરે મોહાસ્ત્રને, જ્ઞાન-વર્મ ધરનાર,
કર્મ-રણ-ક્રીડા વિષે, તો શો ભય કે હાર? ૬

જ્ઞાનમંજરી —સ્વરૂપના આનદને ભોગવનારને કર્મક્ષય કરવારૂપ રણમા કયાથી ભય હોય? પરાજય, હાર કયાથી હોય? નજ હોય. કેવા પુરુષને? મોહાસ્ત્રને નિષ્ફળ કરે તેવુ જ્ઞાનરૂપ બખ્તર જેણે પહેર્યું છે તેને સર્વ મોહનો નાશ કરે તેવુ ભયકર જ્ઞાનબખ્તર ધારણ કરનારને કર્મ વડે આત્મગુણની ઘાત થશે એવો ભય કયાથી હોય? કહેવાનું તાત્પર્ય કે જેણે સ્વપર પદાર્થની નયભેદે પરીક્ષા કરી છે તેને મોહાદિનો ભય નથી ૬

तूलवल्लघवो मूढा भ्रमन्त्यभ्रे भयानिलैः ।
नैकं रोमापि तैर्ज्ञान-गरिष्ठानां तु कम्पते ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —હલકા મૂર્ખ આકડાના તૂલની પેઠે ભયરૂપ વાયરે કરીને આકાશમા ભમે છે, પરંતુ જ્ઞાને કરીને ભારે છે તેમનું તો એક રૂવાડુએ તે ભયરૂપ પવને કપતુ નથી

અનુવાદ —

નભે ભમે ભય-પવનથી, તૂલ તુલ્ય લઘુ અજ્ઞ,
ન [illegible] રોમ પણ, કપે ન, નિર્ભય સુજ્ઞ ૭

ज्ञानमंजरी—तत्त्वज्ञान रहित जनो आकडाना तूल जेवा हळवा आकाशमां भयपवनथी प्रेरायला भमे छे, परंतु ज्ञानथी भारे (गंभीर) छे तेमनुं एक रोम पण ते भयपवनथी फरकतुं नथी आथी सात भयनी समीपतामां मूढ जनो परभावने आत्मापणे जाणवाथी मुग्ध बनेला पर पदार्थना वियोगना भये कंपता अहिं तहिं भमे छे अने जे असंख्यात प्रदेशी, अनंतानंतमय आत्मानुं स्वरूप अवलोकनारा ज्ञानवडे गंभीर (भारे) छे, अविनाशी चैतन्यना भावमां आसक्त छे तेमनुं अभिप्रायरूप रुवांडुं पण कंपतुं नथी जे पदार्थ नाशवंत छे, ते नाश पामे तेमां भय शो? अध्यात्म अभ्यासमां एकता थवाथी अनुभवाता आनंदथी आनंदित थयेला महापुरुषो सदा निर्भय होय छे, स्वरूपमां स्थिर ऊभा रहे छे

चित्ते परिणतं यस्य चारित्रमकुतोभयम् ।
अखण्डज्ञानराज्यस्य, तस्य साधो कुतो भयम् ॥ ८ ॥

भावार्थ —जेना चित्तमां, कोईने जेथी भय न उपजे तेवुं चारित्र परिणम्युं छे अने अखंडित ज्ञानरूप राज्य जेने छे ते साधुने क्यांयथी भय न होय 'प्रशमरति'मां कह्युं छे के —

" आचाराध्ययनोक्तार्थ-भावना चरणगुप्तहृदयस्य ।
नतदस्ति कालविवरं यत्र क्वचनाभिभवनं स्यात् ॥ "

भावार्थ.—आचारांगना अध्ययनोमां कहेला अर्थनी भावना सहित चारित्रथी जेनुं हृदय सुरक्षित छे तेनो ज्यां पराभव थाय तेवुं काल छिद्र पामी शकाय तेम नथी

અનુવાદ —

અખંડજ્ઞાનરૂપ રાજ્યપતિ, સાધુના ચિત્તમાંય,
અક્ષય ચારિત્ર પરિણમ્યે, ભય તેને નહિ ક્યાંય

જ્ઞાનમંજરી —જે નિર્ગ્રંથને ક્યાંયથી ભય ન લાગે તેવું ચારિત્ર સ્વરૂપસ્થિરતારૂપ પરિણમ્યું હોય, ચેતના વીર્યઆદિ સર્વ ગુણોમાં તન્મય થયું હોય, તે સાધુને ક્યાંથી ભય હોય ? કયાંયથી ન હોય. કેવા મુનિને ? અખંડિત જ્ઞાન રૂપી રાજ્યવાળા મુનિને, એટલે વચનધર્મ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવરૂપ પરિણમેલા શુદ્ધ જ્ઞાનમાં રમણતા કરતા, દ્રવ્ય-ભાવ મુક્તિ (નિર્લોભતા) વાળા અત્યંત અકિંચન (કાંઈ પણ સંગ્રહ નહિ રાખનાર ત્યાગી) સાધુને ભય નથી શ્રી કેશિ-ગૌતમ અધ્યયનમાં (ઉત્તરાધ્યનસૂત્ર)માં કહ્યું છે કે -

एगप्पा अजिए सत्तू कसाया इंदियाणि अ।
तज्जिणित्तु जहानायं विहरामि अहं मुणी ॥ ३८ ॥
रागदोसादयो तिव्वा नेहपासा भयंकरा।
ते छिंदित्तु जहा नायं विहरामी जहक्कमं ॥ ४३ ॥

ભાવના —હે ! મુને, એક (મનની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિને વશ થયેલો) જીવાત્મા જો ન જીતાય તો તે શત્રુ છે (આત્માને ન જીતવાથી કષાયો ઉત્પન્ન થાય છે) અને એ શત્રુના પ્રતાપે ચાર કષાયો અને પાંચે ઇન્દ્રિયો પણ શત્રુ છે એમ આખી શત્રુની પરંપરાને જૈન શાસનના ન્યાય પ્રમાણે જીતીને શાંતિપૂર્વક હું વિહાર કર્યા કરૂં છું ૩૮

રાગ, દ્વેષ, મોહ, પરિગ્રહ અને સ્ત્રીસ્વજનો ઉપરની આસક્તિઓ છે તેજ તીવ્ર, ઘાટા અને ભયંકર સ્નેહબંધનો

છે, તેને છેદીને યથાન્યાયે ક્રમપૂર્વક જૈન શાસનમા રહી મારો વિકાસ સાધુ છુ, અને વિચરી રહ્યો છુ

તેમજ નમિપ્રવજ્યા-ઉત્તરાધ્યનમા નમિરાજર્ષિનું વચન છે –

> बहु खु मुणिणो भद्द, अणगारस्स भिक्खुणो।
> सव्वओ विप्पमुक्कस्स एगतमणुपस्सओ ॥ १६ ॥

ભાવાર્થ —ગૃહસ્થાશ્રમથી પર થયેલા એવા ત્યાગી અને સર્વ જજાળથી મુક્ત થઇ એકાત આત્મભાવનેજ અનુસરનારા ભિક્ષુને ખરેખર દરેક સ્થળે બહુ આનંદ હોય છે"

ઈત્યાદિ પર પુદ્ગલના સયોગમા યથાર્થ જ્ઞાનવત મહાત્માને ભય નથી ૮

---

૧૮ અનાત્મશસાષ્ટક

> गुणैर्यदि न पूर्णोऽसि, कृतमात्मप्रशसया ।
> गुणैरेवासि पूर्णश्चेत् कृतमात्मप्रशसया ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —જો તુ ગુણો વડે પૂર્ણ નથી, તો પોતાની પ્રશસા તે ફોકટ ફૂલણુ થાય, જો તું ગુણેજ કરી પૂરો છે, તો પોતાની પ્રશસા કરવાની કઈ જરૂર નથી 'आचार कुल माख्याति' આચારજ કયા કુળનો છે તે કહી આપે છે એ ન્યાયે પોતાની મેળેજ ગુણ પ્રગટ થશે.

અનુવાદ —

> ગુણગણથી નહિ પૂર્ણ તો, આત્મ-પ્રશસા શીય ?
> પૂર્ણ ગુણીને જરૂર શી ? કરે ગુણો કીર્તિય. ૧

જ્ઞાનમંજરી —નિર્લેપપણું સર્વભાવના ત્યાગે થાય છે અને સર્વ પરભાવોનો ત્યાગ તે પરભાવમા અનાત્મજ્ઞાન (પોતાપણું કે પોતાના નથી એવુ જ્ઞાન) થવાથી થાય છે તે માટે જે આત્માથી જુદું તે અનાત્મ, તેની શંસા એટલે કહેવુ તેરૂપ અનાત્મશસા-અષ્ટક કહેવાય છે

તેમા નામ અને સ્થાપના સુગમ છે, દ્રવ્યથી અનાત્મશસન બે પ્રકારે છે, બાહ્ય અને અતરગ ત્યા બાહ્ય પણ લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે ભેદે છે, દ્રવ્યથી લૌકિક બાહ્ય અનાત્મશસન એટલે પોતાના ભોગ આદિ પ્રયોજનનો જેમા અભાવ છે એવા પર ધન પરઘર, પરસ્ત્રી આદિ મારા નથા ઇત્યાદિ આગ્રહરૂપ તો લૌકિક અને લોકોત્તર બાહ્ય અનાત્મશમન જેમ કે ધન, સ્વજન, શરીરઆદિ વિનાશી હોવાથી, પર ભવમા સહાય કરનારા નથી તેથી મારા નથી એમ ગણુવુ તથા દુ ખની ઉત્પત્તિરૂપ સ્વાર્થના સગા એવા સ્વજનો સબધી પરપણું માનવુ એકપણાનું ચિંતન ન કરવારૂપ અતરંગ અનાત્મશસન દ્રવ્યથી જાણવુ વળી ભાવથી કુશાસ્ર અનુસાર મોક્ષની અભિલાષાપૂર્વક દુર્ગુણોનો ત્યાગ તે અશુદ્ધ અનાત્મશમન છે અને શુદ્ધ તો સમ્યક્દર્શનપૂર્વક તત્ત્વના વિવેચનવાળા સમ્યક્જ્ઞાન વડે આત્માના સ્વદ્રવ્ય-સ્વક્ષેત્ર સ્વકાળ સ્વભાવથી ભિન્ન ઉપાધિકપણું બધુય પરરૂપ છે, મારૂ નથી એવું યથાર્થ ભેદજ્ઞાન તે અનાત્મશસન છે તે કરવાથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે તે પણ જ્યાસુધી અનિષ્ટ અજીવ પદાર્થોમા અને જીવ સાથે સબંધવાળા કર્મ પુદ્ગલોમા, તેના ફળમા તથા તેને નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલા અશુદ્ધ વિભાવ પરિણામોમા અનાત્મપણું મનાય

ज्या सुधी ते व्यवहार नये अनात्मशमा छे असत् निमित्तने आधीन चतनाना वीर्यनी परिणति सहित भावयोगरूप चेत नाना विकल्पोमा परपणु मानवु ते ऋजुसूत्र नये अनात्मशमा छे द्रव्य औदयिक सदाचार, सत्यभाषा, सत्यमनोयोग आदिमा साधनरूप सवना अध्यवसायोमा, सत् निमित्तने अवलंगता पोताना आत्माना परिणामोमा परपणुं गणवु ते शब्दनये अनात्मशसन छे रूपातीत शुक्लध्यान अने शैलेशिकरण आदिने पण परपणे गणवा ते समभिरूढ नये अनात्मशसा छे पोताना आत्माना पारिणामिक भावरूप अनतज्ञान, अनतदर्शनथी बीजु बधुय पर छे एवु एवभूत नये अनात्मशसन छे ए प्रकारे अनात्मपणुं सर्वत्र सम्यग्दृष्टि ने श्रद्धाथी छे, मुनि ओने भिन्न करवा पडे छे, भिन्नरूपे जिन भगवानने छे अने सर्वथा अभावरूपे सिद्धोने छे एम विरतिनी श्रद्धा वडे स्थापवा योग्य छे, तेम करवा योग्य छे, परभावनुं कर्तापणुं भोगतापणुं आश्रयपणुं, सयोगीपणु चेतननुं कार्य नथी एवो साधकने अवकाश छे आत्माज सामायिक छे, सामायिकना अर्थरूप छे, ईत्यादि अर्हतना वाकयोने अनुसरनार थवु योगशास्त्रमा वजी कह्यु छे —

अमूर्त्तस्य चिदानद–रूपस्य परमात्मन ।
निरजनस्य सिद्धस्य, ध्यानं स्यादूपवर्जितम् ॥ १ ॥

इत्यजस्र स्मरन् योगी, तत्स्वरूपावलम्बन ।
तन्मयत्वमाप्नोति, ग्राह्य–ग्राहकवर्जितम ॥ २ ॥

अनन्यशरणीभूय, स तस्मिन् लीयते तथा।
ध्यातृध्यानोभयाभावो ध्येयेनैक्य यथा व्रजेत् ॥ ३ ॥

सोऽयं समरसीभावस्तदेकीकरणमतम ।
आत्मा यदपृथक्त्वेन लीयते परमात्मनि ॥ ४ ॥
अलक्ष्यं लक्ष्यसंबंधात्स्थूलात्सूक्ष्मं विचिन्तयेत् ।
सालम्बाच्च निरालम्बं विशुद्धं तत्त्वमञ्जसा ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —અમૂર્ત (અરૂપી) ચિદાનંદરૂપ, નિરંજન પરમાત્મા સિદ્ધનું ધ્યાન રૂપાતીત છે ૧ એમ નિરંતર સ્મરણ કરતો, તે સ્વરૂપના અવલંબનવાળો યોગી, ગ્રહણ કરનાર કે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ભાવ રહિત બની તન્મયતા પામે છે ૨ ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન બન્ને ભૂલાઈ જાય અને ધ્યાન કરવા યોગ્ય (ધ્યેય) સાથે એકતા પામે એવા પ્રકારે તે અનન્ય શરણ પામીને તેમા લીન થાય છે ૩

આત્મા અભિન્ન ભાવે પરમાત્મામા લીન થાય એવો આ સમરસીભાવ છે, તેમા એકાકાર થવુ એમ જ્ઞાનીઓએ સ્વીકાર્યું છે, ૪ સ્થૂલ લક્ષ્યના સબંધ ઉપરથી સૂક્ષ્મ અલક્ષ્યનુ ચિંતન કરવુ, અને આલંબનવાળી દશા ઉપરથી નિરાલંબન દશા વિશુદ્ધ તત્ત્વ પામવુ એ યથાર્થ છે ૫

એમ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરનાર સર્વ પર પદાર્થને અનાત્મરૂપ જાણે છે તે આત્મજ્ઞાની પ્રશસા કરતા નથી એમ હવે કહે છે –

કેવળજ્ઞાન આદિ વડે તું પૂર્ણ નથી તો તારી આત્મ-સ્તુતિ-પોતાના વખાણ વ્યર્થ છે નિર્ગુણી આત્માની પ્રશસા શી કરવી? પુદ્ગલની ઉપાધિથી થયેલા ગુણો છે એમ મૂઢ પુરુષો કહે છે, તેથી કઇ પ્રશસા થતી નથી જો તુ સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞા[illegible]ત્ર, તપરૂપ સાધન ગુણોએ કે ક્ષાયિક

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ સિદ્ધ ગુણોએ પૂર્ણ હો તો શબ્દરૂપ આત્મપ્રશંસાની શી જરૂર છે? પ્રગટ કરેલા ગુણો પોતેજ જાહેર થાય છે શેરડીના સાઠા પરાળથી (ઘાસથી) ઢંકાયેલા ઘણો કાળ રહેતા નથી એમ છે તો સ્વમુખે પોતાના ગુણોની પ્રશંસા શી કરવી? વળી વ્યવહારથી જણાવે છે –

श्रेयोद्रुमस्य मूलानि, स्वोत्कर्षाम्भःप्रवाहतः ।
पुण्यानि प्रकटीकुर्वन् फलं किं समवाप्स्यसि ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —કલ્યાણરૂપ વૃક્ષના મૂળરૂપ (પોતે સુકૃત કર્યાં હોય તે) પુણ્ય પોતાના ગુણના વાદરૂપ જળપ્રવાહથી પ્રગટ કરતા (ઉઘાડા કરતા) શું (શ્રેયરૂપ વૃક્ષનું) ફળ પામીશ? કંઇ નહિ પામે શુભ પુણ્યજ ફળદાયક છે "धर्मं क्षरति कीर्तनात्" કહી બતાવવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે

અનુવાદ —

શ્રેયતરૂ સુકૃતમૂળ, સ્વગુણવાદ જળ ધોધ,
મૂળ ઉઘાડયે નહિ ટકે, તરૂ-ફળ પછી કયા શોધ? ૨

જ્ઞાનમંજરી —હે! ભલા માણસ, કલ્યાણ વૃક્ષના પુણ્ય રૂપ મૂળ, પોતાની બડાઇ હાકવારૂપ પાણીના પ્રવાહથી ખુલ્લા કરનાર તું શું ફળ પામશે? નહિંજ, જે ઝાડનું મૂળ ઉખેડયું તેને ફળ ક્યાથી આવે? ૨

आलम्बिता हिताय स्युः परैः स्वगुणरश्मयः ।
अहो स्वयं गृहीतास्तु पातयन्ति भवोदधौ ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —પોતાના ગુણરૂપી દોરડાનું બીજા આલંબન લે તો હિત થાય, પરંતુ અહો! આશ્ચર્યની વાત છે કે

પોતે પોતાના ગુણરૂપ દોરડા ગ્રહ્યા તો તે સંસાર સમુદ્રમા પાડે આત્મ-પ્રશસા રૂપી દોર પોતે (ગ્રહ્યા) ગ્રહે તો બોળે બૂડાવે), પર ગ્રહે તો તારે, એ આશ્ચર્ય

અનુવાદ —

સ્વગુણ-દોર ગ્રહી અન્યજન, કરે કદી કલ્યાણ,
પોતે ગ્રહો! ગ્રહતા ડૂબે, ભવોદધિમા જાણ   ૩

જ્ઞાનમજરી —પોતાના ગુણરૂપી દોરનું બીજા આલંબન લે એટલે સ્મરણ ચિંતન વડે ગ્રહણ કરે તો હિત થાય પોતાને સુખ થાય પણ આશ્ચર્ય છે કે સ્વગુણોને પોતે ગ્રહે તો તે પોતાને સસાર-સમુદ્રમા નાખી દે છે, પોતાના મુખે પોતાના ગુણના વખાણ કરવા યોગ્ય નથી ૩

उच्चत्वदृष्टिदोषोत्थ-स्वोत्कर्षज्वरशान्तिकम् ।
पूर्वपुरुषसिंहेभ्यो, भृशं नीचत्व-भावनम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ -ઉચ્ચપણાની દૃષ્ટિ (નજર)ના દોષથી આવેલા સ્વાભિમાનરૂપ તાવનું શાંતિકર્મ, (મટાડવાનો ઉપાય) પૂર્વ પુરુષરૂપ સિંહથી અત્યત નીચપણાનું ભાવવું, એ છે

અનુવાદ —

'હું મોટો' એ નજરજો, લાગી તો અભિમાન-
તાવ-દવા 'અતિ દીન હું', નહિ પૂર્વ નૃસિંહ સમાન   ૪

જ્ઞાનમજરી —અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન, વિનય, તપરૂપ ગુણથી અંતરમા સળગેલા મહામોહના ઉદયે આત્મામા હું ગુણવાન છુ 'મેં આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું', હું વિનય ગુણ વાળો છુ એવા ઉચ્ચપણાની દૃષ્ટિ (નજર) ના દોષથી

ઉપજેલા સ્વાભિમાનરૂપ તાવને શાંત કરવાનો ઉપાય એ છે કે અર્હત આદિ પૂર્વ પુરૂષોરૂપ સિંહથી પોતાનું ન્યૂનપણું વિશેષ વિચારવું, ભાવવું તે માનના ઉદયરૂપ તાવનો નાશ કરનાર છે એમ જાણવું

धन्नो धन्नो वयरो सालिभद्दो य थूलभद्दो अ।
जेहिं विसयकसाया चत्तारत्ता गुणे नियए ॥४॥

ધન્ય છે ધનાભદ્રને, વજ્રસ્વામીને, શાલિભદ્રને અને સ્થૂલીભદ્રને કે જેમણે વિષયકષાયો ત્યજ્યા અને આત્મગુણમાં આસક્ત થયા

ધન્ય છે તે પૂર્વ પુરૂષોને કે જેમણે આસ્રવોને વમી નાખ્યા અને જે અનાદિકાળથી ભોગવાતા પરભાવના સ્વાદની મીઠાશને તજે છે, તેમજ જે સદ્ઉપદેશથી જાણેલા સત્તાના ગુણની ઇચ્છાથી,આત્મધર્મના શ્રવણ સુખને અનુભવતા ચક્રવર્તીની સંપત્તિને વિપત્તિ તુલ્ય માને છે, આત્મગુણોમાં આસક્ત મહાભાગ્યશાળી સ્થૂલીભદ્ર, અતિ આતુર અને રાગવાળી કોશાવેશ્યાની પ્રાર્થનાથી પણ અડોલ પરિણામવાળા રહ્યા તેમને ધન્ય છે પરંતુ જો તે પણ પોતાના ગુણોથી ફૂલાઈ જાય, સ્વગુણરૂપી દોર ગ્રહણ કરે તો તેજ તેમને સંસાર સમુદ્રમાં ગબડાવી દે છે એ આશ્ચર્ય છે એવા ઉચ્ચપણાની દૃષ્ટિના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વાભિમાનરૂપ તાવ, પૂર્વપુરૂષોથી પોતાનું અત્યંત નીચપણું ભાવવાથી શાંત થઈ જાય છે શરીરના રૂપ અને સૌંદર્ય, ગામ, બાગ, ધન આદિ પરપર્યાયો વડે થતું સ્વાભિમાન, ચિદાનંદ-ઘન મહાત્માને શાનું હોય? વિષયરૂપી વિષના ઉપાયોને નમામાં કુવિકલ્પે

વડે હું તો ચિંતવુ છુ કહ્યુ છે કે—

सतेवि कोवि उज्झई कोवि असतेवि अहिल्सई।
भोप्चय इयरच्चयेणवि दष्ठ पमवेण जह जनू॥

ભાષાર્થ —કોઈ તો છતા ભોગને ત્યાગે છે કોઈને ભોગ ન હોવા છતા પણ તેની અભિલાષા કર્યા કરે છે, આમ કોઈને ભોગ ભોગવતા છતા ત્યાગ છે અને કોઈને ત્યાગમા પણ ભોગ છે દ્રષ્ટાન્ત તરીકે જમુ કુમાર પરણ્યા છતા ત્યાગી હતા અને પ્રભવ ચોરે નજનો ત્યાગ કરેલો છતા ભોગની અભિલાષાથી ધનઆદિ પરિગ્રહ વધારતો હતો ઈત્યાદિ ભાવના વડે મ્વદોરના વિચારથી સ્વાભિમાનરૂપ પરિણામ નિવારી શકાય છે ૪

शरीररूपलावण्य-ग्रामारामधनादिभि ।
उत्कर्ष परपर्यायैश्चिदानन्दघनस्य क ॥

ભાષાર્થ —શરીરના રૂપ અને સૌંદર્ય તથા ગામ બાગ ધન અને આદિશબ્દ પુત્ર, પાત્રાદિ સમૃદ્ધિ પર દ્રવ્યના ધર્મ છે તેનાથી જ્ઞાનાનંદે પૂર્ણ પુરૂષને અતિશય અભિમાન શાનુ થાય? ન થાય, કોઈ પ્રત્યે પારકે ધને ધનવાનપણુ ન માને

અનુવાદ —

શરીર-રૂપ-શોભાદિક, ગામ, બાગ, ધન સર્વ,
પરપર્યાયનો કયમ કરે ચિદાનંદ-ઘન ગર્વ? ૫

જ્ઞાનમંજરી —જ્ઞાન અને સુખથી ભરપૂર આત્માને સંયોગથી સમ્રતા પુદ્ગલના યોગે ઉપજતા પર પર્યાયોનુ અતિ અભિમાન કે ઉન્માદ ક્યાથી હોય? ઔદારિક આદિ

શરીરો નાશવત છે, રૂપ સંસ્થાન નિર્માણ તથા વર્ણ નામ કર્મથી થયું છે, લાવણ્ય કે ચતુરાઈ પણ સૌભાગ્ય નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થય છે તથા વેદ આદિ મોહના યોગે થાય છે લોકને રહેવાના સ્થાનરૂપ ગામ, વન, ઉદ્યાન ભૂમિરૂપ બાગ, તાજવાના માપનું કે ગણત્રીના માપનું આદિ પ્રમાણ વાળુ ધન તેથી શો ગર્વ કરવો? કારણ કે તે પર છે, કર્મ બંધનું કારણ છે, સ્વ સ્વરૂપમા વિઘ્ન કર્તા છે તેનો સયોગ નિંદવા યોગ્યજ છે તો પછી તેનું અભિમાન શું કરવુ? ઉત્ત રાધ્યયનમા કહ્યુ છે –

धणेण किं धम्मधुराहिगारे सयणेण वा कामगुणेहिं चेव।
समणा भविस्सामो गुणोहधारी, बहिं विहारा अभिगम्मभिक्खु॥१॥
अध्ययन १४-१७

न तस्स दुक्ख विभजतिणाइओ, न मित्तवग्गानसुआ न बंधवा।
इक्कोसय पच्चणु होइ दुक्ख कत्तारमेव अणुजायकम्म ॥ २ ॥
अध्ययन १३-२३

ભાવાર્થ—(ભૃગુપુરોહિતને તેના પુત્રો કહે છે) સાચા ધર્મની ધુરાના અધિકારમા–સ્વજન ધન કે કામભોગોની કશી આવશ્યકતા હોતીજ નથી તે માટે તો અમે જગતમા પ્રતિબંધ રહિત ફરનારા અને ભિક્ષા-જીવી બની ગુણના સમૂહને ધારણ કરનારા એવા સાધુ થઇશું " અ ૧૪-૧૭

તે (કર્મના પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલા) દુ ખમા તેની જ્ઞાતિ વાળા કે મિત્રો કે પુત્રો તેમજ બંધુઓ ભાગ પડાવી શકતા નથી (કર્મ કરનાર જીવને સ્વય તેનું દુ ખ ભોગવવુ પડે છે, કારણ કે કર્મ તો તેના કરનારને અનુસરે છે અ ૧૩ ૨૩

માટે આત્મગુણોના આનદમા પરિણમેલા પુરૂષોને કર્મ ઉપાધિથી જે પ્રાપ્ત થયુ છે તેમા અભિમાન ન થાય ૫

शुद्धा प्रत्यात्मसाम्येन पर्यायाः परिभाविताः ।
अशुद्धाश्चापकृष्टत्वान्नोत्कर्षाय महामुने ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —શુદ્ધ નયની ભાવન થી દરેક આત્મા સરખા શુદ્ધ પર્યાયવાળાજ છે તેથી, અને અવિશુદ્ધ વિભાવ પર્યાયો તો તુચ્છપણાને લીધે મહામુનિને (સર્વનય પરિણત સાધુને) અભિમાનનું કારણ ન થાય.

અનુવા. —

શુદ્ધ નયે સા સિદ્ધસમ, ભાવ્યે મદ નહિ હોય,
તુચ્છ અશુદ્ધ પર્યાય, ત્યા મુનિને મદ શો જોય ૬

જ્ઞાનમજરી —તપાવેલા શ્રેષ્ઠ સોના સમાન આત્મસ્વરૂપને ગ્રહણ કરેલા નિર્ગ્રંથ મહામુનિને સમ્યગ્જ્ઞાન ચારિત્ર ધ્યાન વડે પ્રગટ થયેલા શુદ્ધ આત્મ પર્યાયોનો પણ અહકાર, કે મદ થતો નથી કેમ નથી થતો? દરેક આત્માને શુદ્ધ નયથી ભાવતા શુદ્ધ સ્વરૂપે સરખા છે તો મારામા વિશેષ શું થયું? જ્ઞાનાદિ ગુણો સર્વ આત્મામા છે જ સર્વની પાસે સાધારણ રૂપે હોય તેનુ અભિમાન શુ કરવુ? એવી ભાવનારૂપ અભિપ્રાયવાળો તે હોય છે જ્ઞાન આદિ અનત પર્યાય હોવાપણું સર્વ જીવોમા સરખુ છે તેથી સત્તાની અપેક્ષાએ સિદ્ધ અને સસારી જીવોમા ભેદ નથી 'સવેગરગશાળા'મા કહ્યુ છે –

नाणाइणतगुणोववेय अन्नमणह च लोगपरिमाणं ।
कत्तामोत्ता ... सिद्धाणतुल्लमिणं ॥ "

ભાવાર્થ —જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણો સહિત, અરૂપી અવિનાશી, લોકપ્રમાણ પ્રદેશવાળો, લોકતા આ જીવને સિદ્ધ સમાન માનો

શ્રીપૂજ્યે પણ કહ્યુ છે जीवो गुणपडिपन्नो न जस्स दव्वट्ठियस्स समाइअ " દ્રવ્યમા રહેલી સમાનતા જેને છે એવો જીવ ગુણરહિત નથી તથા ઠાણાગમા " एगे आया ' ઇત્યાદિ પાઠ હોવાથી સર્વ ઠેકાણે આત્માનુ સરખાપણુ છે, તો સદ્ગુણ (આત્મગુણ) પ્રગટે તેમા અભિમાન શાનુ કરવુ? ઇદ્રપણુ આદિ ઔદાયિક અશુદ્ધ પર્યાયો તુચ્છ હોવાથી, દોષરૂપ હોવાથી ગુણની ઘાત કરનાર અને તત્ત્વજ્ઞાનમા રમણતાની હાનિ કરનાર હોવાથી સોજો ચઢે તેવા રોગથી જાડુ અગ જણાય તેની પેઠે તેનું અભિમાન કરવા યોગ્ય નથી પુદ્ગલના જ શ્યા શુ કામના છે? પર ઉપાધિથી થતા સમર્ગોથી ક્યારે મારો છૂટકો થશે? એમ સવેગ અને નિર્વેદરૂપે પરિણમેલા પુરૂષોને (અભિમાન) મદ થતો નથી ૬

ફરી આત્માને ઉપદેશ દે છે –

क्षोभ गच्छन् समुद्रोऽपि स्वोत्कर्षपवनेरित ।
गुणौघान् बुद्बुदीकृत्य विनाशयसि किं मुधा ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —મુદ્રા,(સાધુવેશ) સહિત એટલે સમુદ્ર સાધુને પથ્ય તેથી સહિત પણ પોતાના અભિમાન રૂપ પવને પ્રેરાયલો ક્ષોભ પામતો ગુણ સમૂહનો પરપોટા કરીને કેમ ફોકટ વિનાશ કરે છે? જેમ સમુદ્રને પરપોટા કરી પાણીનો નાશ કરવો ન ઘટે તેમ ઉત્તમ પુરૂષને અભિમાન વડે પોતાના ગુણનો નાશ કરવો ન ઘટે–

અનુવાદ —

માન-પવન પ્રેરિત મુનિ-સમુદ્ર પણ ડોલાય;
ગુણગણ ફીણ કરી દઈ, ફોગટ શું ફૂલાય ૮

જ્ઞાનમંજરી —હે ! મુમ, નિજ આત્મતત્ત્વરૂપ જળથી પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ-માનસના નિવાસનો તું રસિક છે સાધુના વેશરૂપ મુદ્રા સહિત (સમુદ્ર) હોવા છતા અહંકારરૂપ પવનથી પ્રેરાઈ અધ્યવસાયો વડે ક્ષોભ પામતો, અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરેલા શ્રુતધર વ્રતધરઆદિ આમર્ષોષધિ આદિ લબ્ધિરૂપ ગુણ સમૂહનો પરપોટા કરીને વ્યર્થ કેમ વિનાશ કરે છે ! પ્રાપ્ત ગુણથી ગર્વી ન થા, પોતાના ગુણો જે પોતાના હિતનું કારણ છે તે ગુણો શું માનમા આવી જઇ બીજાના આગળ તેનું પ્રદર્શન કરવામા આવે તો તુચ્છ નથી થતા ? માટે માન કરવા યોગ્ય નથી ૭

निरपेक्षा-(अ)नवच्छिन्नाजनन्तचि मात्रमूर्तय ।
योगिनो गलितात्पर्या पकल्पनरपकल्पना ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —અપેક્ષા રહિત, દેશના માપથી રહિત (ક્ષેત્રથી અમાપ), કાળના માપથી રહિત (અનત) જ્ઞાનમાત્ર શરીરવાળા (ચારિત્રરૂપ કાયાવાળા) યોગીશ્વર, પોતાની અધિકતા અને પરની હીનતા વિષેના ઘણા સકલ્પ વિકલ્પોથી રહિત થયા હોય છે

અનુવાદ —

મોટા-નાના સર્વો ઘણી, તજી કલ્પના તેહ,
નિસ્પૃહી યોગી દીપે, અમાપ અનત ગુણગેહ ૮

જ્ઞાનમજરી —યમ-નિયમ આદિ અષ્ટાગ યોગના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલ રત્નત્રયી સ્વરૂપ સ્વયોગની પ્રાપ્તિ

વાળા યોગીઓ કેવા હોય છે તે કહે છે–અપેક્ષા રહિત, ક્ષેત્ર મર્યાદા રહિત અનંત જ્ઞાનમાત્રની મૂર્તિસ્વરૂપ એટલે પરભાવને અનુસરતી ચેતના રહિત, નિર્મળ સ્વરૂપને અનુસરતા ચિંતનમાં પરિણમેલા, મદ કે દીનતાની વિકલ્પ જાળથી મુક્ત યોગીઓ જ્ઞાનમાં પરિણમેલા, જ્ઞાનમાંજ મગ્ન રહે છે, તેજ તત્ત્વસાધનના જાણનાર, અનુભવનાર છે, માટે માનની ઘેલછાથી ઉપજતી પોતાની અધિકતા, મોટાઈ દૂર કરવા યોગ્ય છે ૮

---

૧૯ તત્ત્વદૃષ્ટિ-અષ્ટક

रूपे रूपवतीदृष्टि, र्दृष्ट्वा रूप विमुह्यति ।
मज्जत्यात्मनि नीरूपे, तत्त्वदृष्टिस्त्वरूपिणी ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —રૂપવત પુદ્ગલિક દૃષ્ટિ પુદ્ગલને વિષે (રૂપે) રૂપને જોઈને મોહ પામે છે, પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિ તો, રૂપવતી નથી, તે રૂપરહિત આત્માને વિષે મગ્ન થાય છે, સરખે સરખાનો યોગ હોવાથી અહિં યોગ-અલંકાર છે ૧

અનુવાદ—

ચર્મ-ચક્ષુ રૂપ જોઈને, મોહ કરે રૂપમાંય,
અરૂપી આત્મા જો ગ્રહે, તત્ત્વદૃષ્ટિ છે ત્યાંય. ૧

જ્ઞાનમંજરી —વિશેષ પ્રકારના ઉદયથી પુણ્યની પ્રગટતાના ભારે ભારે બનેલો, ક્ષયોપશમ આદિ પ્રગટેલા અનેક ગુણ સમૂહ સહિત એકાંત તાત્ત્વિક વિકલ્પરૂપ કલ્પનાને લીધે અમહત્ત્વવાળો છતાં પોતાની મહત્તા માનનાર તત્ત્વ

જ્ઞાન રહિત સમારી જીવોના સ્તવન (પ્રશસા–ખુશામત)ના પુરથી જેના કાન ભરાઈ ગયા છે એવો જીવ તત્ત્વદૃષ્ટિ વિના પોતાના અત્યત અભિમાનનો ત્યાગ કરી શકતો નથી તેથી તત્ત્વદૃષ્ટિ કરવા યોગ્ય છે તત્ત્વદૃષ્ટિ એટલે તત્ત્વ તો વસ્તુનું સ્વરૂપ, જીવમા જીવપણું તે તત્ત્વ, અનત ચૈતન્ય સ્વરૂપ, અજીવમા અચૈતન્ય સ્વરૂપ તે તત્ત્વ, અવિપરીત સ્યાદ્વાદ પ્રમાણે જીવ આદિ પદાર્થનું સ્વરૂપ તે તત્ત્વ તેમા પણ પોત પોતાને સ્થાને ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને અજીવોનું તત્ત્વપણું છે, તથાપિ હું આત્મા હોવાથી મારૂ સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, અનત આનદ સ્વરૂપ, અસખ્યેય પ્રદેશ–અન તજ્ઞાન આદિના પર્યાયરૂપ પરિણામિક ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્ય પણાવાળું, ષટ્ ગુણરૂપે પરિણમેલા અગુરુલઘુ ગુણવત, પરમાર્થે એકાતિક, આત્યતિક, સર્વોત્તમ અબાધિત, મોક્ષ સ્વરૂપ સ્વતત્ત્વ છે, તેમા દષ્ટિ એટલે દર્શન, શ્રદ્ધાથી જોવુ અથવા તત્ત્વનું અવલોકન, યથાર્થ જ્ઞાન સહિત શ્રદ્ધા, દૃષ્ટિ તે તત્ત્વદૃષ્ટિ છે નામ નિક્ષેપથી તો તે અનેક જણના નામ પાડી બોલાવીએ તેની પેઠે છે સ્થાપના નિક્ષેપે મુદ્રા ન્યાસ આદિ અવલબનવાળા સ્થિર ચિત્તવાળાની તે સબધિ વિચારણા છે દ્રવ્ય નિક્ષેપે વિવેક જ્ઞાનવાળાને સવેદન જ્ઞાન છે એમ કહેલુ તે તત્ત્વદૃષ્ટિ છે

ભાવ નિક્ષેપે અનુભવસ્વરૂપ સ્પર્શ જ્ઞાનમા નિમગ્ન જેનું મન છે તેમનું સંવેદનજ્ઞાન તે તત્ત્વદૃષ્ટિ ખરી રીતે છે સવેદનજ્ઞાન ચાર નય પ્રમાણે અને છેલ્લા ત્રણ નય પ્રમાણે સ્પર્શજ્ઞાન સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતા

રૂપ જે ધ્યાનની એકાગ્રતાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે તેઉત્સર્ગ માર્ગથી તત્ત્વદષ્ટિ છે સર્વ ઉપાયના સમૂહ વડે સ્વતત્ત્વમા દષ્ટિ કર્તવ્ય છે તે અર્થે ઉપદેશ કરે છે –

'રૂપવતી' એટલે પુદ્‌ગલ–અપુદ્‌ગલમય પુદગલ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનારી 'દષ્ટિ'–આખ 'રૂપ' શ્વેતઆદિ ભેદને જોઈને વર્ણ, ગધ, રસ સ્પર્શમય રૂપમા મોહ પામે છે, વળી રૂપરહિત જ્ઞાનરૂપદષ્ટિ–આત્માની ચૈતન્ય શક્તિ સ્વરૂપતત્ત્વદષ્ટિ, વર્ણાદિરહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મામા મગ્ન થાય છે, સ્વરૂપ લીન થાય છે માટે અનાદિની બાહ્ય દષ્ટિ દશા તજી સ્વરૂપના ઉપયોગમા દષ્ટિ કરવા યોગ્ય છે ૧

भ्रमवाटी बहिर्दृष्टिर्भ्रमच्छायातदीक्षणम् ।
अभ्रान्तस्तत्त्वदृष्टिस्तु नास्यां शेते सुखाशया ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —બાહ્યદષ્ટિ ભ્રમની વાડી છે, તેનું જોવુ (તે બાહ્ય દષ્ટિનો પ્રકાશ) વિપર્યાસ શક્તિ યુક્ત છાયા છે એટલે' વિષ વૃક્ષની છાય પણ વિષરૂપ હોય છે તેમ એ બાહ્યદષ્ટિનો પ્રકાશ ભ્રમરૂપ જાણવો, પરંતુ ભ્રમ રહિત તત્ત્વદષ્ટિવાળો તો સુખની ઇચ્છાએ એમા(ભ્રાન્તિરૂપ છાયામા) સુવે, રહે નહીં, બહિર્દષ્ટિ પ્રકાશ ચંદ્રાસન્નના પ્રત્યય ન્યાયે ભ્રમ વિષ–તરૂ છાય છે તેનો વિશ્વાસ તેવા તત્ત્વજ્ઞાની ન કરે, જે અતર્દષ્ટિ સુખપૂર્ણ છે અનુના૦ —

બહિર્દષ્ટિ ભ્રમવાડી છે, ભ્રમછાયા, વિષ તેજ,
તત્ત્વદષ્ટિ ભ્રાતિરહિત, કરે ન ત્યા સુખસેજ ૨

જ્ઞાનમંજરી —ભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી અને ભ્રાતિનું કારણ એવી બાહ્યદષ્ટિ સંસારનું કારણ હોવાથી દૂર કરવા

યોગ્ય છે, તત્ત્વદષ્ટિ કલ્યાણકારી છે, અને ભ્રમની વાડીરૂપ નથી આ હું કરૂં છુ, હે ભાઈ 'આ મારૂ, આ ખોટું કર્યું, આ કરવા યોગ્ય છે' ઇત્યાદિ બાહ્ય ભાવના અવલોકનરૂપ બાહ્યદષ્ટિ ભ્રમવાડી છે, ભ્રમને રક્ષણ કરનાર વૃત્તિ છે ભ્રમરૂપ વિકલ્પો વધારનારી છે બાહ્ય અવલોકનથી ઇષ્ટ અનિષ્ટપણા આદિના વિચારથી વિકલ્પ-કલ્પના થયા કરે છે અને પરને અવલોકન કરવાથી વ્યાકુળ થયેલી આત્મતત્ત્વથી વિમુખ ચેતના પરને વિષેજ રમે છે, કહ્યું છે કે —

"रागे दोसे रत्तो इट्ठाणिट्ठहिं ममसुह पत्तो।
कप्पेइ कप्पणाओ मज्झेय अहंपि पयस्स ॥"

ભાવાર્થ —રાગ દ્વેષમા આસક્ત, ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું કરતો ભ્રાંતિરૂપ સુખમા પડેલો જીવ 'આ મારૂ છે, હુંપણ એમનો છુ' 'એવી કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે

તે દષ્ટિથી જોવું તે ભ્રમ પ્રકાશ છે એટલે તેવું એકાંતિક આરોપિત જ્ઞાન તો શુભ પુદ્ગલના સંયોગમા સુખનો આરોપ અને તેની અપ્રાપ્તિમા કે અશુભની પ્રાપ્તિમા દુ ખનો આરોપ કરે છે, તે ભ્રમછાયા છે, તેમા ભ્રાન્તિવાળાજ રમે છે, વળી ભ્રાંતિરહિત તત્ત્વદષ્ટિ—સ્યાદ્વાદ પ્રમાણ સ્વપર સ્વભાવ એવો યથાર્થ તત્ત્વ પ્રત્યે જેની દષ્ટિ છે એવા તત્ત્વજ્ઞાની [illegible] ભવમા આસક્તિવાળા સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ભ્રાંતિરૂપ છાયામા સૂતા નથી પરતુ પૂર્વ કર્મના ઉદયે ત્યા હોવા છતાં, તપાવેલા લોઢા ઉપર કે શિલા ઉપર પગ મૂકતા જેમ [illegible] છે એમ જાણતા નિર્વેદવાળાજ રહે છે (તેથી [illegible] રહે છે કહ્યું

एए विसया इट्ठा, तत्तो मिच्छदिट्ठीणम् ।
पिण्णाइयतत्ताण दुहमूलदुहफलाचेव ॥ १ ॥
जह चम्मकरो चम्मसम, गंध नो णायइ फले लुद्धो ।
तह विसयासी जीवा, विसये दुक्खं न जाणन्ति ॥ २ ॥
सम्मदिट्ठी जीवो तत्तरूह आयगावरमणपरा ।
विसये भुजंतो गिद्धु नो रज्जइ नो वि मज्जइ ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —આ વિષયો ઇષ્ટ છે એવી મિથ્યા દૃષ્ટિઓની સમજ છે અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓને તો તે વિષયો દુ ખનું મૂળ અને દુ ખરૂપ ફળ દેનારજ ભાસે છે ૧ જેમ ચમાર ચામડાની ગધ, તેના ફળનો લોભ લાગવાથી ગણતો નથી, તેમ વિષયોની આશાવાળા જીવો વિષયોમા રહેલા દુ ખ દેખતા નથી કે લેખતા નથી ૨

સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ આત્મભાવમા રમણતા કરનાર તત્ત્વજ્ઞાની છે તે વિષય ભોગવતા છતા તેમા રાજી થતો નથી કે મગ્ન બની જતો નથી ૩

માટે બાહ્ય આલબન ઉપર આધાર રાખતી ચેતના દૂર કરવા યોગ્ય છે અને સ્વરૂપ-અવલબનવાળી ચેતના કરવા યોગ્ય છે

ग्रामारामादि मोहाय यद्दृष्ट बाह्यया दृशा ।
तत्त्वदृष्ट्या तदेवान्तर्-नीतं वैराग्यसंपदे ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —બાહ્યદૃષ્ટિએ કરીને ગામ, ઉદ્યાન આદિ સુંદર બાહ્યપદાર્થ સમૂહમાથી જે દેખવાથી મોહ થાય છે તેજ ગામ આદિ તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતા આત્મા તેજ આરામ (બાગ) એમ આ મા પ્રત્યે ઉતારવાથી વૈરાગ્યની સંપદા પ્રગટે છે

અનુવાદ —

નગર, બાગ આદિ દિઠયે, બાહ્યદૃષ્ટિથી મોહ,
તત્ત્વદૃષ્ટિએ તે દિઠયે, વૈરાગ્યે અંતર રોહ ૩

જ્ઞાનમંજરી —બાહ્ય દૃષ્ટિથી જે ગામ, બાગ આદિ દેખાય ત્યા મોહ થાય છે, અહભાવ, મમત્વભાવ વધે છે તેજ ગ્રામ આદિ સ્વપરના ભેદ કૃત્રિમ-અકૃત્રિમના વિકલ્પોને હણનારી તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે આત્મ-ઉપયોગમા લાવતા ઉદાસીનતાની સંપદા વધે છે

ઉદાહરણ —જ્ઞાનચરણમા પ્રધાન, ભવ્ય જીવોને શ્રુત રહસ્યેનો પાર પમાડનાર એક આચાર્ય અનેક શ્રમણગણથી વીંટાયલા એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરે છે, શ્રમણ સઘને વાચનાદિ સ્વાધ્યાય વડે પોષે છે, પચ સમિતિ-ગુપ્તિથી યુક્ત માર્ગે ગમન કરે છે, અનિત્યાદિ ભાવનાની વાત ચાલે છે ત્યા એક વન આવ્યું અનેક લતાઓથી લીલુ દેખાય છે, લીલા પક્ષીઓના માળા દેખાય છે એ તપોવનની પુષ્પ ફળની સમૃદ્ધિ જોઈને તે આચાર્ય મહારાજ નિર્ગ્રંથોને કહે છે

હે ? નિર્ગ્રંથો આ વન જુઓ. આ પાદડા, ફૂલ, ગુચ્છ, ફળ જે ચેતન લક્ષણવાળા છે તે અનત શક્તિને આવરીને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, ચારિત્રમોહ મિથ્યાત્વમોહ, અને અતરાયના ઉદયે દીન, હીન, દુખી સ્થિતિમા એકેંદ્રિયપણું પામી કપે છે સદા બળવાનથી હણાતા, દુભાતા, રક્ષણરહિત, અશરણ, વારવાર જન્મ-મરણથી પીડાતા અહો ! અનુકપા કરવા યોગ્ય છે તેના ઉપર કોણ કરૂણા લાવે છે ? બિચારા મન, કાન, અને આખ રહિત છે એમ બોલીને સંવેગ ભાવના

પ્રગટ કરી આગળ ચાલે છે તે નિર્ગ્રંથો પણ જ્ઞાનાવરણ આદિ બંધના કારણો પ્રતિ અરુચિ દુગછા ઉપજાવતા ચાલ્યા, " અરેર! આત્મા આત્માને હણે છે "

आया आय हणइ, आय गुणे सत्त पवि धंसे।
इमइ विसये रम्म चयई नाणाइ गुणभावे ॥"

" જ્ઞાનાદિ ગુણ ભાવોને તજે છે અને આ વિષયોમા રમે છે ત આત્માના છતા ગુણોનો નાશ કર છે " એમ વિચાર કરતા જાય છે તેવામા અનેક સુસ્વરવાળા વાજાના સુ થી, વિવાહ આદિ ઉત્સવોથી અને મૂઢજનોને રમણીય લાગતી દેવાંગના જેવી સ્ત્રીઓથી સુશોભિત એક નગર આવ્યું ત્યારે આચાર્ય શ્રમણસંઘને કહે છે, " હે! નિર્ગ્રંથો, આજે આ નગરમા મોહરૂપ લુટારાઓએ ધાડ પાડી છે, તેથી આ લોકો કેવા ઉછળે છે અત્રથી ઉદ્વેગ પામેલા આપણા જેવાને આ નગરમા પ્રવેશ કરવો ઉચિત નથી, કોઇ ત્યા જતા નહિ, લોભ વિદ્યાથી બંધાયલા લોકો દયા ખાવા જેવા છે, મોહ મદિરાથી ગાડા થયેલા લોકો ઉપદેશને પાત્ર નથી, માટે આગળ ચાલો " તેથી સાધુઓએ કહ્યુ, ઠીક કહ્યુ, ઘણું સારૂ હોય પણ વિષયને પ્રાપ્ત થયેલુ ક્ષેત્ર મોહનું કારણ છે, ત્યા જવા યોગ્ય નથી વૈરાગ્ય સહિત વિહાર કરવા યોગ્ય છે આત્મસુખમા સ્થિતને ગામ નગર આદિ વૈરાગ્યના કારણ છે ૩

वाह्यदृष्टेः सुधासार-घटिता भाति सुन्दरी।
तत्वदृष्टेस्तु साक्षात्सा विण्मूत्रपिठरोदरी ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—બાહ્યદ્રષ્ટિથી સ્ત્રી અમૃતના સારથી ઘડી હોય તેવી ભાસે છે, તત્ત્વ દ્રષ્ટિને તો તે સ્ત્રી પ્રત્યક્ષ વિષ્ટા, મૂત્રને હાડની હાડલીરૂપ ઉદરવાળી જણાય છે

અનુવાદ —

બાહ્ય દષ્ટિને સુંદરી, અમૃતમય દેખાય,
તત્ત્વદષ્ટિએ હાડકા, મળ મૂત્રખાણ જણાય ૪

જ્ઞાનમંજરી —સંસારમા આસક્ત બાહ્યદષ્ટિને સ્ત્રી અમૃતમયજ લાગે છે, તેને માટે કમાય છે ધન, અને તજે છે પ્રાણુ મોહયુક્ત મુંજરાજાદિ ઘણુાય વળી નિર્મળ આનંદવાળા આત્માના સ્વરૂપનુ અવલોકન કરવામા કુશળ તત્ત્વદષ્ટિને તો સ્ત્રી વિષ્ટા, મૂત્ર અને હાડકાના વાસણુ જેવી ભાસે છે કહ્યુ છે કે —

रसासृग्मांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्रान्त्रवर्चसाम् ।
अशुचीनां पदं काय शुचित्वं तस्य तत्कुत ॥ १ ॥
वचकत्वं नृशंसत्वं चञ्चलत्वं कुशीलता ।
इति नैसर्गिका दोषा यासां तासु रमेत क ॥ २ ॥
भवस्य बीजं नरक-द्वारमार्गस्य दीपिका ।
शुचां कंदः कलेर्मूलं दुःखानां खानिरङ्गना ॥ ३ ॥

अन्यशास्त्रेऽपि—

कान्ताकनकसूत्रेण वेष्टितं सकलं जगत् ।
तासु तेषु विरक्तो यो द्विभुजः परमेश्वरः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —લાળ, લોહી, માંસ ચરબી, હાડકા, હાડકાની વચમા રહેલો રસ (મજ્જા), વીર્ય અને વિષ્ટા અપવિત્ર વસ્તુઓનું સ્થાન કાયા છે, તો તેમા પવિત્રતા ક્યાથી હોય? ૧

ઠગવુ, ક્રૂરતા,- ચંચળપણું, દુરાચારીપણું એ જેમના સ્વાભાવિક દોષો છે તે સ્ત્રીઓ સાથે કોણ રમે? ૨

મંસા નુ બીજ, નરકના દરવાજાનો માર્ગે દેખાડનાર દીવો (બત્તી), શોકનું મૂળ, કકાસનું મૂળ અને દુ ખની ખાણ સ્ત્રી છે ૩

પર શાસ્ત્રમા પણ કહ્યુ છે—

સ્ત્રી અને સુવર્ણથી આખુ જગત્ બધાયું છે, તે બન્ને પ્રત્યે વૈરાગ્યવન છે તે બે ભુજાવાળો પરમેશ્વર (ચતુર્ભુજ) છે ૧

તત્ત્વજ્ઞને મોહનું કારણ હોવાથી ભવ ના બીજરૂપ નારી ભાસે છે ૪

વળી ઉપદેશ કરે છે —

लावण्यलहरीपुण्य वपु पश्यति बाह्यदृग्।
तत्त्वदृष्टि श्वकाकाना भक्ष्य कृमिकुलाकुलम् ॥ ५ ॥

ભાષાર્થ —બાહ્યદૃષ્ટિ (વાળા જીવો) શરીરને સૌંદર્યની લહેરથી પવિત્ર દેખે છે, તત્ત્વદર્શી તે દેહને કાગડા અને કૂતરાનું ભક્ષ્ય તથા કરમીયાના સમૂહથી ભરપુર (ખદબદતું) દેખે છે

અનુવા. —

બાહ્યદૃષ્ટિ દેખે શુચિ (ભલુ), શરીર સુંદર તેજ,
કૃમિમય, કાગ કુતરા ભખે, તત્ત્વદૃષ્ટિ મન લેજ ૫

જ્ઞાનમંજરી —બાહ્યદૃષ્ટિ એટલે લૌકિક દૃષ્ટિવાળો શરીરને સૌંદર્ય લહરીથી પવિત્ર દેખે છે, સમ્યક્જ્ઞાની તત્ત્વ દૃષ્ટિ તો તેને કાગડા કૂતરાનું ભક્ષ્ય અને કીડામયજ દેખે છે કહ્યુ છે —

नवस्रोत स्रवद्विस्ररसनिस्यदपिच्छले ।
देहेऽपि शौच-सङ्कल्पो, महन्मोहविजृंभितम ॥

ભાવાર્થ —નવ દ્વારોથી વહેતા, ગધાતા રસથી ખરડાયેલા દેહમા પણ પવિત્રતાનો સકલ્પ કરવો એ મહા મોહની ચેષ્ટા છે

માટે કર્મરૂપ ઉપાધિથી ઉપજેલુ શરીર બધનુ કારણ હોવાથી અહિતરૂપ છે, તેમા રાગ ન કરવો એજ ઉત્તમ છે ૫

गजाश्वैर्भूपभुवन विस्मयाय बहिर्दृशः ।
तत्राश्वेभवनात्कोऽपि भेदस्तत्त्वदृशस्तु न ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —બાહ્યદૃષ્ટિને હાથી-ઘોડા સહિત રાજ-મદિર આશ્ચર્ય પમાડે છે, ત્યા તત્ત્વદૃષ્ટિને તો તે (રાજમદિર)મા અને હાથી-ઘોડાના વનમા કોઈ ભેદ (અતર) જણાતો નથી પુદ્ગલના વિલાસમા તત્ત્વદૃષ્ટિને ચમત્કાર કયાય જણાતો નથી

અનુવાદ —

રાજ-ભવન આશ્ચર્યરૂપ, બાહ્યદૃષ્ટિને હોય,
ગજ-ઘોડાના વન સમુ, તત્ત્વદૃષ્ટિ તો જોય ૬

જ્ઞાનમંજરી —બાહ્યદૃષ્ટિ જીવને રાજમહેલ હાથી ઘોડાવાળો જોઈને આશ્ચર્ય લાગે છે તત્ત્વજ્ઞાનીને તે રાજમહેલ હાથી-ઘોડાના વન સ્થળો કરતા કોઈ રીતે જુદો જણાતો નથી અનંત જ્ઞાનના આનદમા તન્મય થયેલા આત્માનુભવમા આસક્ત મહાત્માને વન શહેર સમાન જણાય છે ૬

भस्मना केशलोचेन, वपुर्धृतमलेन वा ।
महान्त बाह्यदृग्वेत्ति, चित्साम्राज्येन तत्त्ववित् ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —બાહ્યદૃષ્ટિ, દિવે રાખ ચોળવાથી કેશ (લોચ) ઉપાડવાથી અથવા શરીર ઉપર મેલ જામી ગયેલો હોવાથી—

આ મહાત્મા છે એમ ઓળખે છે, તત્વદૃષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) તો જ્ઞાનની પ્રભુતાએ કરીને મહત છે એમ જાણે છે

અનુવાદ —

કેશ લોચ કે મલિન તન, ડીલ પર દેખી રાખ,
મહત બાહ્યદૃષ્ટિ ગણે, તત્વજ્ઞાન ગુરુ-સાખ ૮

જ્ઞાનમંજરી —બાહ્યદૃષ્ટિ ભ્રમથી કેશ-લોચથી કે શરીર ઉપર મેલ એકઠો થયો હોય તે ઉપરથી મહતપણું, સાધુપણું કે આચાર્યપણું પારખે છે મહાત્માપણાના સ્વરૂપથી અજાણ્યો હોવાથી તે ઉપરના ચિહ્નથી મહતપણું જાણે છે તત્વજ્ઞાની અરૂપી એવા આત્માના સ્વરૂપને જાણનાર તો જ્ઞાનની પૂર્ણતાથી, રત્નત્રયી (સમ્યદ્ દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રની એકતા)ના પરિણામથી, શુદ્ધ અખંડ આનંદના સાધનની પ્રવૃત્તિથી, સ્વ ગુણના પ્રગટપણાથી મહાત્માને ઓળખે છે, જાણે છે 'ષોડશક' ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે —

बाल पश्यति लिङ्गं, मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तम ।
आगमतत्त्वं तु बुध परीक्षते सर्व यत्नेन ॥

ભાવાર્થ —અજ્ઞાની જીવ બાહ્ય વેશને જુવે છે, મધ્યમ દશાનો પુરુષ તેના ચારિત્રનો વિચાર કરે છે, પરંતુ જ્ઞાની પુરુષ સર્વ-પ્રકારના યત્નવડે તેના આગમતત્ત્વ (શ્રુત જ્ઞાનના રહસ્ય)ની પરીક્ષા કરે છે.

'ઉત્તરાધ્યયન' શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે —

नवि मुंडिएण समणो, न ॐकारेण बंभणो ।
न मुणी रन्नवासेण, कुसचीरेण न तावसो ॥ १ ॥

समयाए समणो होइ, बमचेरेण बंभणो ।
नाणेण य मुणी होइ, तवसा होइ तावसो ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —મોડા માથાથી શ્રમણ થવાતુ નથી, ૐકાર બોલવાથી બ્રાહ્મણ થવાતું નથી, વનમા વસવાથી મુનિ થવાતું નથી, દાભના વસ્ત્રથી તાપસ થવાતુ નથી ૧

સમતાથી શ્રમણ થવાય, બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ થવાય, જ્ઞાનથી મુનિ થવાય અને તપથી તાપસ થવાય ૨

આત્મા સામાયિક છે ઇત્યાદિ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતીસૂત્ર) આગમમા જણાવ્યું છે તેથી આત્મજ્ઞાનમા રમણતા, સ્થિરતા સહિત અનુભવમા લીન થયેલા દીનતા રહિત મુનિઓ હોય છે ૭

न विकाराय विश्वस्यो-पकारायैव निर्मिताः ।
स्फुरत्कारुण्यपीयूष-वृष्टयस्तत्त्वदृष्टयः ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —તત્ત્વદૃષ્ટિ (આત્મજ્ઞાની) પુરૂષો વિકારને કાજે ઉત્પન્ન થયા નથી, તો શા માટે?–વિશ્વ ઉપકારનેજ કાજે જન્મ્યા છે, સ્ફુરતા કૃપાવતપણારૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ વિશ્વમા તે કરે છે

અનુવાદ —

કરૂણા અમીવૃષ્ટિ ભર્યા, તત્ત્વદૃષ્ટિ જગમાય;
પરોપકાર કાજે જીવે, કરે વિકાર ન કયાય ૮

જ્ઞાનમંજરી —આચાર્યો અને ગુરુઓ પાસેથી ગ્રહણ (સમજવાની) અને આસેવના (પાળવા ની) શિક્ષા ગ્રહણ કરી; પાઠક મુનિ [illegible] સૂક્ષ્મ આગમ–રહસ્યના શિક્ષણ વડે જે [illegible] છે, તે રાગદ્વેષરૂપ ઉપાધિની વૃદ્ધિ

ભાવાર્થ —બાહ્યદૃષ્ટિ (બહારની નજર) ના વિષયની પ્રવૃત્તિબંધ કરવાથી મહાત્મા (જ્ઞાને મોટો છે આત્મા જેનો)ને આત્મામાજ પ્રગટ સઘળી સંપદાઓ (સમૃદ્ધિઓ) અનુભવે ભાસે છે

અનુવા —

બાહ્યદૃષ્ટિ થઈ બંધ ત્યા, અતરમાજ જણાય,
સ્પષ્ટ સર્વે સમૃદ્ધિઓ, મહાત્મા તેજ ગણાય ૧

જ્ઞાનમંજરી —સર્વ સમૃદ્ધિ એટલે બધી સંપદાઓ, તેમા નામ સમૃદ્ધિ તો કહેવા પુરતીજ છે–જીવ કે અજીવનું સમૃદ્ધિરૂપ નામ, સ્થાપના સમૃદ્ધિ શક્તિરૂપ છે, દ્રવ્ય સમૃદ્ધિ ધન ધાન્ય આદિરૂપ, ઈન્દ્ર કે ચક્રવર્તી આદિની સમૃદ્ધિ, લૌકિક છે અને લોકોત્તર દ્રવ્ય સમૃદ્ધિ મુનિઓને પ્રાપ્ત થતી લબ્ધિરૂપ સમૃદ્ધિ છે

[१]आमोसहि [२]विप्पोसहि, [३]खेलोसहि [४]जल्लमोसहीचेव।
[५]समिन्नसोय [६]उज्जुमई [७]सव्वोसहि चेव बोधव्वा ॥ १ ॥
[८]चारण [९]आसीविस [१०]केवलीय [११]मणनाणि [१२]पोव्वपुव्वधरा।
[१३]अरिहंत [१४]चक्कधरा [१५]बलदेवा [१६]वासुदेवा य ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —(૧) અસાધ્ય સમસ્ત રોગનો અભાવ કરનારી આમર્શ (સ્પર્શન) ઔષધિ–જે લબ્ધિધારી મુનિના હસ્ત કે ચરણના સ્પર્શથી રોગ નાશ પામે તે આમર્શૌષધિ (૨) વિપ્રુડ–ઔષધિ જે મુનિના ચરણોદક (ચરણામૃત)થી અથવા મૂત્ર આદિના છાંટાથી રોગ નાશ પામે તે વિપ્પોસહિ ઋદ્ધિ

(૩) ક્ષ્વેલ ઔષધિ –જે મહાત્માના કફના સ્પર્શથી રોગ નાશ પામે તે ખેલોસહિ (૪) જલ્લૌષધિ–જે મુનિના સમસ્ત અંગ ઉપર થયેલો પરસેવો અને મેલ તેના ઉપર લાગેલી ધૂળ તે રોગનો નાશ કરે તે જલ્લોસહિ ઋદ્ધિ (૫) સંભિન્ન શ્રોતૃત્વ –કોઈ મુનિને તપ વિશેષના બળથી સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમા કાનની પેઠે સાંભળવાની શક્તિ પ્રગટી છે તેથી બાર યોજન લાંબા અને નવ યોજન પહોળા વિસ્તારમાં રહેલા ચક્રવર્તીના સૈન્યમા હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ગધેડા (ખચ્ચર) મનુષ્ય ઈત્યાદિકના અનેક પ્રકારના શબ્દ એક સાથે [illegible] હોય તે એકી વખતે ભિન્ન ભિન્ન શ્રવણ કરે તે સંભિન્ન શ્રો[illegible] સંભિન્નસોય ઋદ્ધિ છે (૬) ઉર્જસ્વલ–મતિ –તપ [illegible] પ્રભાવે કોઇ મુનિને અન્ય સામાન્ય જીવોને ન [illegible] તેવા મતિજ્ઞાનાવરણીય, અને વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપ[illegible] અંગોપાંગ નામ કર્મના લાભથી ઘણે દૂરથી [illegible] શકે, બહુ દૂરથી જોઇ શકે, દૂરથી સ્પર્શને [illegible] સાંભળે, અને ઘણે દૂરથી ગંધ ગ્રહણ કરી [illegible] મઇ લબ્ધિ છે (૭) સર્વૌષધિ –જેના અંગ [illegible] દાંત કેશ આદિને સ્પર્શ કરી આવેલા પવ[illegible] સર્વ રોગ નાશ પામે તે સર્વ–ઔષધિ ઋદ્ધિ ([illegible]) જાણવી (૮) ચારણ–ઋદ્ધિ –નદી આદિના [illegible] જમીન પર ચાલે તેમ ચાલે, જમીનને અડ્યા [illegible] ચાર આંગળ ઉંચા ચાલે, તાંતણા ઉપર, પુષ્પ [illegible] ઉપર તેને કચર્યા વગર ચાલે, આકાશમા સીધા [illegible], અગ્નિ [illegible] ઉપર ચાલે, એમ અનેક પ્રકારની [illegible] ઋદ્ધિ

આસ્યાવિષ-ઋદ્ધિ -જેના મુખમા પડેલુ ઉત્કૃષ્ટ વિષ પણ નિર્વિ, ષપણાને પામે તે આસ્યાવિષ ઋદ્ધિ અથવા જેના મુખથી નીકળેલા વચનના શ્રવણથી ઝેર ચઢેલાનું ઝેર ઉતરી જાય, તે આસ્યાવિષ ઋદ્ધિ બીજી આસ્યવિષા ઋદ્ધિ છે તેથી જે કાઈ ઉત્કૃષ્ટ તપ બળવાળો મુનિ ક્રોધ કરી કોઇને કહે ' તુ મરી જા, તો તેજ ક્ષણે મહાવિષ તેને વ્યાપી જાય અને મરી જાય તે આસ્યવિષા ઋદ્ધિ છે (૧૦) કેવલજ્ઞાન ઋદ્ધિ -સમસ્ત જ્ઞાનાવરણના અત્યત ક્ષયથી લોકાલોકવર્તી સમસ્ત પદાર્થના ગુણ-પર્યાય ત્રિકાળ સબધી એક કાળમા ક્રમરહિત પ્રત્યક્ષ જાણે તે કેવળજ્ઞાન ઋદ્ધિ જાણવી (૧૧) મન પર્યય જ્ઞાનઋદ્ધિ -પોતાના મનમા વા અન્ય અનેક જીવોના મનમા ચિંતવન કરેલા પદાર્થ, ચિંતવન કરેલો અર્થ કે ચિંતવન કરી વિસ્મરણ થઇ ગયેલા મૂર્તિક પદાર્થને પ્રત્યક્ષ જાણે, તે મનનાણિ ઋદ્ધિ (મન પર્યય જ્ઞાની) છે (૧૨) મહારોહિણી આદિ પ્રાપ્ત થયેલી વિદ્યાદેવતા પોત પોતાનુ રૂપ તથા સામર્થ્ય પ્રગટ કરે તોપણ જેનું ચારિત્ર ચલાયમાન ન થાય અને દશ પૂર્વરૂપ દુસ્તર સમુદ્રનો પાર પામે તે દશ-પૂર્વિત્વ નામની ઋદ્ધિ અને સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનના ધારક શ્રુત. કેવળીપણાની પ્રાપ્તિ તે ચતુર્દશ પૂર્વિત્વ ઋદ્ધિ છે જેથી (૧૩) અરિહતપણું, (૧૪) ચક્રવર્તીપણું, (૧૫) બલદેવ પદવી કે (૧૬) વાસુદેવ પદવી મળે તે તે તે નામ વાળી ઋદ્ધિ કહેવાય છે ઇત્યાદિ લબ્ધિઓ ઋદ્ધિઓ છે, તેમા કેવલજ્ઞાનાદિ શક્તિ લોકોત્તર ભાવ ઋદ્ધિ છે સમ્-સમ્યક્ પ્રકારે અને ઋદ્ધિ એટલે લબ્ધિ વગેરે તે સમૃદ્ધિ. અહિં તો સાધનરૂપે નિરન્તર આત્મતત્વ

રૂપ સંપદામાં મગ્ન થયેલા મહાત્માઓને તન્મયરૂપે અનુભવમાં આવવા યોગ્ય સમૃદ્ધિનો અવસર છે પ્રસ્થક (લાકડાનું દાણા ભરવાનું માપ) માટે લાકડું કાપવા જનાર પ્રસ્થક લેવા જઉં છું એમ કહે તે નૈગમ નય તે દૃષ્ટાંતે તેના કારણ અને તેને યોગ્ય હોય તે વિષે તે કહેવાય છે તેમ તપ યોગીઓમાં આદ્ય નયો જાણવા તેના ગુણોમાં અપેક્ષાએ છેવટના નયો જાણવા પ્રથમ આત્મામાં સમૃદ્ધિની પૂર્ણતા જણાય છે તે પ્રકાર કહે છે

સ્વરૂપ, પરરૂપના ભેદ-જ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધ આત્માના અનુભવમાં લીન થયેલાને સર્વ સમૃદ્ધિઓ પ્રગટ સ્વરૂપમાંથે આત્મામાજ ભાસે છે જેમકે સ્વરૂપના આનંદમય હું છુ, નિર્મલ, અખંડ, સર્વ પ્રકાશક જ્ઞાનવાળો હું છુ, ઈંદ્ર આદિની ઋદ્ધિઓ તો ઉપચારિક છે, અક્ષય, અનંત પર્યાયરૂપ સંપત્તિને હું પાત્ર છું, એમ સ્વસત્તાજ્ઞાનના ઉપયોગવાળાને પોતાના આત્મામાં સર્વ ઋદ્ધિઓ ભાસે છે, કેવા થાય ત્યારે ? વિષય વર્તતી દૃષ્ટિના વિસ્તારનો રોધ થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયોના (વિષય વિસ્તારથી ચપળ ઉપયોગ જેનો છે તેને કર્મરૂપી મેઘના [illegible] ઢંકાઈ ગયેલી, આ મ સંપત્તિ જણાતી નથી તેથી દૃષ્ટિને બહાર પ્રવર્તાવવો યોગ્ય નથી ૧

> समाधि-नंदनं धैर्यं दम्भोलिः समता शची।
> ज्ञान महाविमान च वासवश्रीरियं मुनेः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય [illegible] વરૂપ સમાધિ જેનું નંદનવન છે, પરીષહ-[illegible] ધીરપણુંજ જેનું વજ્ર છે, મધ્યસ્થ [illegible]

ईन्द्राणी छे स्वरूपनो बोध (ज्ञान) तेज मोटु विमान छे आवी ईन्द्रनी लक्ष्मी मुनिने छे

अनुवाद —

समाधि नदनवन गणो, धैर्यवज्र, मुनि ईन्द्र,
ममता ईन्द्राणी भली, ज्ञान विमान 'अतीन्द्र २

ज्ञानमंजरी –स्वरूपज्ञानना अनुभवमा लीन साधुने ईन्द्रनी लक्ष्मी समान शोभा होयछे पवित्र रत्नत्रयना धारक मुनि रूप ईन्द्रने, ध्यान ध्याता ध्येयनी एकताथी निर्विकल्प आनदरूप समाधिज नंदनवन छे ईन्द्रने नदन वनमा क्रीडा करवाथी सुख थाय छे, तेम साधुने समाधिनी क्रीडा सुख आपे छे, तेमा पण एक क्रीडा उपाधिरूप छे तो एक आत्मा सबधी छे एवो कोई मोटो भेद तेमा छे, ते अध्यात्मभावनाथी समजी शकाय तेम छे वीर्यनुं अडोलपणुं एटले औदयिक भावे क्षोभ न पामवो ते धैर्य एज, वज्र छे वळी ईष्ट अनिष्ट सयोगोमा राग-द्वेष न करवो, काकरा के चिंतामणि आदिरूपे परिणमेला बधा पुद्गलो छे, भक्ति भाववाळा के भक्ति विनाना बधा जीवो छे, माराथी ते सर्व भिन्न छे, मारु कोई नथी, तेमना प्रत्ये राग-द्वेष परिणति शी करवी ? एम विचारी समपरिणति राखवी ते समताज (धर्म-पत्नी) ईन्द्राणी छे स्व अने परभावने यथार्थ ओळखवारूप ज्ञान तेज सर्व जणावनारुं महाविमान छे ईत्यादि परिवारवाळा मुनि ईन्द्र समान भासे छे योगशास्त्रमा कह्यु छे —

पुंमामयत्नलभ्यं ज्ञानरतामव्ययं पद भूतम् ।
यद्यात्मन्यात्मज्ञानमात्रमेत समाहितम् ॥ १ ॥

श्रयते सुवर्णभावं, सिद्धिरसस्पर्शतो यथा लोहम् ।
आत्मध्यानादात्मा, परमात्मत्व तथाऽऽप्नोति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —જ્ઞાની પુરૂષોને અવ્યયપદ યત્ન કર્યા વિના (સહજ) પ્રાપ્ત થયુ છે, જો આત્મામા આત્મજ્ઞાન માત્ર રહે તો તેમા બધુ સમાય છે, અગીકાર થઈ જાય છે ૧

જેમ લોઢાને સિદ્ધિરસના સ્પર્શથી સુવર્ણપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ આત્મા આત્મધ્યાનથી પરમાત્મપણાને પામે છે ૨

विस्तारितक्रियाज्ञान-चर्मछत्रो निवारयन् ।
मोहम्लेच्छमहावृष्टिं चक्रवर્ती न किं मुनि ? ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —યોગ પરિણતિરૂપ ક્રિયા અને ઉપયોગ પરિણતિરૂપ જ્ઞાન તે બન્ને (જ્ઞાન-ક્રિયા) રૂપ ચર્મરત્ન અને છત્ર રત્ન જેણે વિસ્તાર્યા છે, તેથી મોહરૂપ ઉત્તર ખડના યવનોએ યોજેલા (પ્રેરેલા) મિથ્યાત્વરૂપ દૈત્યોએ કરેલી કુવાસનારૂપ મોટી વૃષ્ટિને નિવારતા મુનિ શુ ચક્રવર્તી નથી?

અનુવા૦ –

ચર્મ-છત્ર રત્નો સમો, જ્ઞાન-ક્રિયા વિસ્તાર,
મોહ-મ્લેચ્છ-વૃષ્ટિ જીતે, મુનિ ચક્રીસમ ધાર. ૩

જ્ઞાનમંજરી —સમસ્ત આસ્રવથી વિરામ પામેલા મુનિ દ્રવ્ય, અને ભાવ સવરને લીધે શુ ચક્રવર્તી નથી? છેજ કેવા મુનિ? જેમણે જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ ચર્મરત્ન અને છત્રરત્નને વિસ્તાર્યા છે। એટલે સત્ ક્રિયામા ઉદ્યમવત છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન-ઉપયોગવત છે ઉત્તરખડ આદિના મ્લેચ્છોથી પ્રેરાયેલા દૈત્યોએ કરેલી મહાવૃષ્ટિની પેઠે મોહથી પ્રેરાયેલા મિથ્યાત્વે કુવાસના ફેલાવી છે તેને જેઓ પોતાના શુદ્ધ સમ્યક્દર્શનથી કુવાસના-

એનો સમૂહ નિવારી દીપે છે એવા મુનિ ભાવ-ચક્રવર્તી સમાન ભાસે છે ૩

नवब्रह्मसुधाकुण्ड निष्ठाधिष्ठायको मुनि ।
नागलोकेशवद्भाति क्षमा रक्षन् प्रयत्नत ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —નવ બ્રહ્મરૂપ અમૃતકુંડની સ્થિતિનો સ્વામી, સાધુ, નાગ લોકના સ્વામી (શેષનાગ) ની પેઠે યત્નથી ક્ષમા (ક્ષમા=મુનિગુણ કે પૃથ્વી) ને ધારણ કરતો શોભે છે

અનુવાદ —

નવ બ્રહ્મ-અમીકુંડના, અધિષ્ઠાતા મુનિરાજ,
શેષનાગ સમ શોભતા, ક્ષમા ધરતા શિરતાજ ૪

જ્ઞાનમંજરી —જેણે ભેદ-જ્ઞ નથી ગ્રહણ કર્યું છે આત્મ ધ્યાન એવા મુનિ નાગ લોકના નાથ, ઉરગપતિ (શેષનાગ) સમાન શોભેછે શુ કરતા? ક્ષમા=પૃથ્વી અથવા ક્રોધ દૂર કરવારૂપ જે પરિણામ ક્ષમા કહેવાયછે તેને ધારણ કરતા. શેષનાગ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે એમ કહેવાય છે તે લોક-ઉપચાર છે, કારણ કે રત્નપ્રભા આદિ ભૂમિઓ કોઇએ ધારણ કરેલી નથી પરંતુ મહત્વ જણાવવા અથવા સામર્થ્ય દર્શાવવા ઉપમા આપી છે (પૃથ્વીને ઉંચકી રાખવા માટે જેટલુ બળ જોઇએ તેથી વિશેષ બળ ક્ષમા ધારણ કરવામા જોઇએ, તે હોય તો મુનિપણાનો ભાર ઉપડે) વળી મુનિ કેવા છે? નવુ (અપૂર્વ) જે બ્રહ્મજ્ઞાન તેજ અમૃતનો કુંડ છે તેની સ્થિતિના સ્વામી મુનિ છે એટલે તત્વજ્ઞાનરૂપ અમૃતકુંડની સ્થિરતાના રક્ષક મુનિ છે ૪

मुनिरध्यात्मकैलाशे, विवेकवृषभस्थित ।
शामते विरतिज्ञप्ति-गङ्गागौरीयुत शिव ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —સાધુ, અધ્યાત્મરૂપ કૈલાશ ઉપર સદ્ અસદ્ નિર્ણય એટલે વિવેકરૂપ બળદ ઉપર બેઠેલો તથા ચારિત્ર કલા (વિરતિ) અને જ્ઞાનકલારૂપ ગગા અને ગૌરી (ભાગીરથી અને પાર્વતી) સહિત શિવ સમાન શોભે છે

અનુવાદ —

અધ્યાત્મ-કૈલાસે વસે, વિવેક પોઠિયો જાણ,
વિદ્યા વિરતિ ગગા ઉમા, મહાદેવ મુનિ માન ૫

જ્ઞાનમંજરી —અહિં ત્રણ શ્લોકમા મહાદેવ, કૃષ્ણ અને બ્રહ્માની ઉપચારિક ઉપમા આપી છે કૈલાસને શોભાવનાર, કે સૃષ્ટિને સર્જનાર કે ગગાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન કોઇ તે વ્યક્તિઓ નથી પરંતુ તે લોકોક્તિ છે તેથી શ્લેષ અલકાર માટે માત્ર વાક્ય પદ્ધતિ છે, સત્ય નથી તત્ત્વજ્ઞાની મુનિ, આત્મસ્વરૂપની એકતા (અધ્યાત્મ)રૂપ કૈલાસ નામના ભવ્ય સ્થાનમા, સ્વ-પરના વિવેકરૂપ પોઠીઆ ઉપર બેઠેલા, આસ્રવની નિવૃત્તિ કરનાર ચારિત્રકલા (વિરતિ) અને શુદ્ધ ઉપયોગ તે જ્ઞાનકલા (જ્ઞપ્તિ)જ જાણે ગગા (શિવના માથા ઉપર વિરાજતી ભાગીરથીની ધારા) અને ગૌરી (પાર્વતી) સાથે હોય તેમ ઉપચારથી શિવ (રૂદ્ર-મહાદેવ) સમાન શોભે છે, અથવા શિવ એટલે ઉપદ્રવ રહિત કલ્યાણ (મોક્ષ)રૂપ શોભે છે રૂદ્ર (મહાદેવ)નું વિદ્યાધરપણે ગગા સહિત હોવુ વિક્રિયા કાળે પાર્વતીના મનને રાજી કરવા પુરતું જાણવુ ૫

ज्ञानदर्शनचन्द्रार्क-नेत्रस्य नरकच्छिदः ।
सुखसागरमग्नस्य, किं न्यून योगिनो हरेः

ભાવાર્થ —સામાન્ય બોધ (દર્શન) અને વિશેષ બોધ (જ્ઞાન)રૂપ ચંદ્ર અને સૂર્ય એ જેના લોચન છે તથા નરકાસુરના છેદનાર છે (નરક ગતિને છેદનાર સમ્યગ્યોગી નરક ગતિ ન બાંધે) અને સુખ સાગરમાં મગ્ન છે એવા યોગીને કૃષ્ણથી શું ઓછું છે? કાંઈ ઓછું નથી

અનુવા૦ —

દર્શન-જ્ઞાન ઉપયોગ તે, રવિ-શશિ-નેત્ર સમાન,
નરકાસુર રિપુ કૃષ્ણ સમ, સુખ સાગર મુનિ માન ૬

જ્ઞાનમંજરી —રત્નત્રયરૂપે પરિણમેલા યોગી કૃષ્ણથી શું ન્યૂન છે? જરાય નહિ કેવા યોગી? સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ વસ્તુના વિશેષ સ્વરૂપનો બોધ (જ્ઞાન) અને સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ વસ્તુના સામાન્ય સ્વરૂપનો બોધ (દર્શન) તેજ જેના ચંદ્ર-સૂર્યરૂપ નેત્રો છે એવા વિરાટ ભગવાન સમાન મુનિ છે ચંદ્ર-સૂર્ય જેના નેત્રો છે એવા હરિ (વિરાટભગવાન) તો લોકોક્તિ (લોકોમાં કહેવાય) છે વળી કેવા યોગી છે? નરક નામના (નરકાસુર) શત્રુને છેદી નાખનાર હરિ સમાન, નરક ગતિ નિવારનારા મુનિ છે, 'સુખસાગરમાં મગ્ન' મુનિ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતા સુખનીવાના સમુદ્રમાં મગ્ન કૃષ્ણ જેવા છે, યોગિનું સુખ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-સમાધિથી થયેલું છે, તે સુખના સાગરમાં મગ્ન, આધ્યાત્મિક સુખ પરિણામના ભાજન સાધુ કોનાથી ઉતરતા છે? કોઇથી નહિ ૬

या सृष्टिर्ब्रह्मणो बाह्या, बाह्यापेक्षावलम्बिनी ।
मुने परानपेक्षा तद्गुणसृष्टिस्ततोऽधिका ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —જે બ્રહ્માની સૃષ્ટિ (રચના) છે તે બાહ્ય પ્રપચ (ઇન્દ્રિય) ગોચર અને બાહ્ય કારણની અપેક્ષાને અવલંબે છે, મુનિની અન્તરંગ ગુણની રચના (સૃષ્ટિ) પરની અપેક્ષા રહિત છે, માટે બ્રહ્માની સૃષ્ટિ (બ્રહ્મરચના)થી અધિક છે ઉપમાનથી ઉપમેય અધિક છે

અનુવા૰ —

બાહ્ય સૃષ્ટિ બ્રહ્માની જે, બાહ્ય હેતુ આધીન;
અન્તર્ગુણ સૃષ્ટિ છતી, મુનિની તો સ્વાધીન. ૭

જ્ઞાનમંજરી —બ્રહ્માની બાહ્ય સૃષ્ટિની રચના લોકો મિરૂપ અસત્ય છે, વળી બાહ્ય અથવા અપેક્ષાનુ અવલબન કરનાર છે સ્વરૂપ સાધનની સિદ્ધિમા મગ્ન મુનિની સૃષ્ટિ આ માત્મા વ્યાપેલા ગુણોની રચના છે એટલે ગુણને પ્રગટા વવાની પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણતિમય છે તે બાહ્ય ભાવથી અધિક છે ગુણ સૃષ્ટિ કેવી છે? પરની અપેક્ષા વિનાની એટલે પરાશ્રયરૂપ અવલબન રહિત અને સ્વરૂપ અવલબન મય એ ગુણ રચના (સૃષ્ટિ) છે તે સર્વથી ચઢીઆતી છે ૭

रत्नैस्त्रिभि पवित्रा या स्रोतोभिरिव जाह्नवी।
सिद्धयोगस्य साऽप्यर्हत्पदवी न दवीयसी ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —પવિત્ર ગગા નદી ત્રણ પ્રવાહો વડે પ્રાપ્ત થવી જેમ દૂર નથી તેમ રત્નત્રયરૂપ પ્રવાહો વડે પવિત્ર અરિહન્તની પદવી સિદ્ધ યોગીને પ્રાપ્ત થવી અતિ દૂર નથી કારણ કે સિદ્ધ યોગીને તીર્થંકરના દર્શન થાય છે એમ કહ્યુ છે —

गुरुभक्तिप्रभावेन तीर्थकृद्दर्शनं मतं ।
समापत्त्यादिभेदेन निर्वाणैकनिबन्धनम् ॥ ६४ ॥

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય—હરિભદ્ર

ભાવાર્થ—ગુરુ-ભક્તિના સામર્થ્યથી, તેથી પ્રાપ્ત કરેલા કર્મના ફળરૂપે, ભગવાનના દર્શન થાય છે એમ મહા પુરૂષોએ માન્યુ છે કેવી રીતે ? સમાપત્તિ ધ્યાનથી સ્પર્શના રૂપે આદિ શબ્દથી તીર્થંકર નામ કર્મનો બંધ થાય તેના ઉદયે તીર્થંકર પદ પ્રાપ્ત થાય તે ગ્રહણ કરવુ તે અવશ્ય મોક્ષનું અચુક કારણ છે

અનુવાદ—

રત્નત્રયી પ્રવાહથી, જાહ્નવી સમ પવિત્ર,
અર્હત્પદ પણ દૂર નહિ, સિદ્ધ યોગીને ચિત્ત ૮

જ્ઞાનમંજરી—અષ્ટાંગ યોગના સાધનમા સિદ્ધ થયેલા સાધુને જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય સ્વરૂપ, આઠ પ્રાતિહાર્યો (અતિશય જનિત વિભૂતિ) સહિત જગતને ધર્મ સંબંધી ઉપકાર કરનારી અર્હંત પદવી દૂર નથી કેવી પદવી ? સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નોથી પવિત્ર કોના જેવી ? પ્રવાહો વડે ગંગા પવિત્ર છે તેવી ત્રણે લોકમા અદ્ભુત પરમાર્થ(આત્મા પરમપદાર્થ)નો લાભ કરાવનાર હોવાથી અતિશયો સહિત અર્હત્ પદવી, યથાર્થ માર્ગને પામેલા સાધક પુરૂષને દૂર નથી, નિકટ જ છે એમ ઉપાધિજન્ય બુદ્ધિ દૂર કરીને પોતાના રત્નત્રયની સાધના કરવા યોગ્ય છે તેથી સર્વ ઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે ૮

૨૧ કર્મ-વિપાક-ચિંતન અષ્ટક

दु खं प्राप्य न दीन स्यात् सुखं प्राप्य न विस्मित ।
मुनि कर्मविपाकस्य जानन् परवशं जगत् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —મુનિ દુ ખ પામીને દીન (દયામણો) ન થાય, સુખ પામીને વિસ્મયવત (કદી ન દીઠું હોય તેમ, આનંદમા આવી જવા જેવો) ન થાય, પણ કર્મના શુભ-અશુભ પરિણામને લીધે જગત પરાધીન છે એમ તે જાણે છે

અનુવાદ —

દુ ખ પામી દીન ના થતા, સુખમા નહિ મીઠાશ,
જ્ઞાન સુખી, પરવશ બીજા, કર્મ-ઉદયના દાસ ૧

જ્ઞાનમંજરી —હવે નિર્ગ્રંથપણાના સાધનની ભાવના કરવા માટે સમતા પ્રાપ્ત કરવામા કારણભૂત કર્મના ફળનું ચિંતન નામનું અષ્ટક કહેવા યોગ્ય અવસર આવ્યો છે તેથી કર્મ-વિપાક-ચિંતન અષ્ટક કહે છે ત્યા કર્મનો અર્થ કહે છે મિથ્યાત્વઆદિ કારણો વાળો જીવ જે કરે છે તે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ છે પ્રત્યક્ષ—અનુમાન આદિ પ્રમાણથી જણાતા નહિ હોવાથી કર્મ પ્રત્યક્ષ નથી, કારણ કે તેનું અતીંદ્રિયપણું છે અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષને આધારે થતુ હોવાથી કર્મ અનુમાનથી પણ સાધી શકાતા નથી ધૂમાડો આદિ લિંગ(હેતુ)વાળા ઓડા આદિ સ્થળો જોવાથી અને (ધૂમાડો હોય ત્યા અગ્નિ હોય એવી વ્યાપ્તિને બદલે) જેમ અગ્નિ વિનાના પર્વતમા ' આ પર્વત અગ્નિવાળો છે', એવુ જ્ઞાન તે આહાર્ય પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, તેમા અનુમાનનો સંભવ છે, પણ કર્મ માટે અનુમાન થઇ શકે તેવુ

લિંગ (હેતુ) નથી, તેથી કર્મ અનુમાનથી પણ જાણી શકાતા નથી ઉપમા તે પ્રત્યક્ષ-અભાવવાળી હોવાથી અને આગમ (શાસ્ત્ર)ના અનેક પ્રકારના વાક્યો હોવાથી કર્મ નથી એમ અનેક યુક્તિઓના સમૂહને રજુ કરનારને કહે છે "કર્મ પ્રત્યક્ષ છે" કોને? મનેજ્ઞ ભગવંતોને અન્યને પણ કાર્યના અનુમાન ઉપરથી પ્રત્યક્ષ છે, સુખ-દુખનો અનુભવ થાય છે તેમા કર્મ કારણ છે અકુર દેખાય છે તો જમીનમા બીજ પડેલુ હોવુ જોઇએ, એટલે કાર્યપણા ઉપરથી કારણનું અનુમાન થાય છે કાઇ પ્રશ્ન કરે છે કે જો તમને કર્મ પ્રત્યક્ષ કાર્ય દેખાય છે તો તે મને પ્રત્યક્ષ જણાતુ નથી? તેનો ઉત્તર જે એકને પ્રત્યક્ષ હોય તે બીજાને પ્રત્યક્ષ હોવુ જોઇએ એવો નિયમ નથી, સિંહ, સરભ આદિ બધા લોકોને પ્રત્યક્ષ નથી, તથાપિ કુશળ પુરૂષો તેમને લોકમા પ્રત્યક્ષ માને છે, એમજ સર્વજ્ઞને પ્રત્યક્ષ જણાતા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ સર્વ લોકને જણાતા સુખ દુખનુ કારણ છે અકુરરૂપ કાર્ય જણાયાથી તેના બીજનું અનુમાન થાય છે આ લોકમા સુખ દુખનું જે કારણ છે તે કર્મજ છે, એમ વિચારતા મતિમા ઉતરવા યોગ્ય છે પરતુ કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે-માળા, ચદન, સ્ત્રી, ઝેર, કાંટા એ સુખ દુખના દેખીતાજ કારણ છે, તો જે નથી દેખાતા તેવા કર્મને કારણરૂપ કલ્પવાની શી જરૂર છે? એ પ્રશ્ન અયોગ્ય છે, કારણ કે તમે બતાવેલા કારણોમા વ્યભિચાર (સુખના કારણ સદા સુખરૂપ હોતા નથી કે દુખના કારણ બધાને દુખરૂપ લાગતા નથી) દોષ દેખાય છે અહિં સરખા ઇષ્ટ, શબ્દાદિ વિષય સુખના સાધન પામેલા

જીવોમા, તેમજ અનિષ્ટ વિષયોના સાધનો જેમને સરખી રીતે મળ્યા છે તેવા જીવોમા સુખ-દુખના અનુભવમા તાર તમ્યતા (ચઢતા ઉતરતી ક્રમ) જોવામા આવે છે (સરખો અનુભવ થતો નથી) અદૃષ્ટ (કર્મ) હેતુ સિવાય તેમ બને નહિ 'શ્રી વિશેષ-આવશ્યક'મા અન્ય અનુમાન જણાવ્યુ છે -

> किरिया फलं भवाओ, दाणाईण फलं किसी चव्व।
> त च दाणाइ फलं, मणप्पसायाइ जइ बुद्धी॥ १॥
> किरिया सामान्नाओ ज फलमस्सावि त मय कम्म।
> तस्स परिणामरूव सुखदुक्खफल जओ भुत्तो॥ २॥

ભાવાર્થ—ખેતીમા દાણા પ્રમાણાનુસાર પાકે છે (સરખી મહેનત કરવા છતા) તેમ સરખી ક્રિયા કરવા છતા ભાવ પ્રમાણે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ ચિત્ત પ્રસન્નતા આદિ જેવી બુદ્ધિ હોય તે પ્રમાણે દાનાદિનુ ફળ મળે છે ૧

સામાન્ય (સરખી) ક્રિયા હોવા છતા શુભાશુભ ભાવ પ્રમાણે તેનું કર્મ ઉપાર્જન થાય છે અને તે પુણ્ય પાપરૂપ કર્મના પરિણામરૂપ સુખ દુખ ફળ ભોગવાય છે ૨

ઇત્યાદિ અગ્નિભૂતિવાદ સ્થળે જાણવુ

ચાર નિક્ષેપામા નામ અને સ્થાપના સુગમ છે, દ્રવ્ય કર્મ-કર્મ વર્ગણારૂપે આવેલા પુદ્ગલો બંધાતા કે બંધાયેલા સત્તામા રહેલા અથવા જે કર્મના ઉદયરૂપ નિમિત્તથી તે બંધાયા તે પણ દ્રવ્ય કર્મ છે ભાવથી કર્મ તો કર્મ સિદ્ધાન્તની અપેક્ષાએ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ ઉદયમા આવી ગુણને રોકનારા પોતાનું કાર્ય કરે છે તે છે

નૈગમ નયે કર્મ તો મિથ્યા વ આદિ કર્મ બંધના કારણ મેળવી આપનાર પાખંડીઓનો પરિચય, તેમની પ્રશંસા આદિ, સંગ્રહનયે કર્મ બંધને માટે યોગ્યતાવાળા જીવ અને પુદ્ગળો, વ્યવહાર નયે ગ્રહણ થતી વર્ગણાનો સમૂહ, અને પ્રાણાતિપાત આદિ, ઋજુસૂત્રનયે બંધના કારણરૂપે પરિણમેલા અને સત્તામાં રહેલા કર્મના દળિયા, શબ્દ નયથી ચલ, ઉદીરણા આદિ પૂર્વક ઉદયમા આવેલા દળિયા, સમભિરૂઢ નયે જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોમાથી જે વડે જે ગુણ રોકાયો છે તે તેનું આવરણ તે કર્મ છે અને એવંભૂત નયે કર્મનું પોતાનું કર્તાપણું, પોતાનું ગ્રાહકપણું, પોતાનું વેદકપણું, પોતામા વ્યાપવાપણું અને સ્વકર્મરૂપ પોતાનુ કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ તે કર્મ છે પણ સિદ્ધસેન આચાર્ય કહે છે " કર્મનું કર્તાપણું શબ્દ નયે છે, વેદકતા અને વ્યાપકતા સમભિરૂઢ નયે છે, અને ગુણને આવરણ કરવાપણું એવંભૂત નયે છે " ઇત્યાદિ વિચાર કર્તવ્ય છે તેમા ફળ આપવા તૈયાર થયેલા શુભ કે અશુભ કર્મના ઉદય વખતે મધ્યસ્થતા રાખવા યોગ્ય છે, તે માટે ઉપદેશ કરે છે —તત્ત્વ રસિક મુનિ અસાતા આદિ આવે દીન ન બને કરેલા કર્મ ભોગવતા દીનતા શા કામની? બાંધતી વખતે અવિચારથી વર્તતા આવું ફળ આવ્યું છે વળી પુત્ર આદિ કે રાજ્ય અધિકાર આદિ પ્રાપ્ત થયે છકી ન જાય, આત્મગુણને આવરણ કરનાર, ઉદય વખતે મીઠા લાગતા કર્મમા શું રાચવા યોગ્ય છે? શુભ અશુભ કર્મના ઉદયને આધીન આખુ જગત છે, તત્વજ્ઞાની આખા જગતને કર્માધીન જાણી કર્મના ફળ તરફ દૃષ્ટિ નહિ તત્વસાધન માટે પુરુષાર્થ કરે છે ૧

येषा भूभङ्गमात्रेण भज्यन्ते पर्वता अपि ।
तैरहो कर्मवैषम्ये, भूपैर्भिक्षापि नाप्यते ॥ २ ॥

ભાષાર્થ —જેમના આંખના ભવાંકાશ માત્રથી ડુંગરા પણ ભાગી જાય એવા બળવંત રાજાઓને પણ અહો! કર્મના વિષમપણા (કઠણાઇ) ને જોગે ભિક્ષા પણ મળતી નથી, એ આશ્ચર્ય છે

અનુવાદ —

જેના ભ્રમમરે અહો? પર્વત પણ તુટી જાય,
તેવા ભૂપ ભૂખ્યા મરે, કર્મ વિષમ સમજાય ૨

જ્ઞાનમંજરી —જે પુરુષોની ભમ્મર ફરકતા (કટાક્ષ દષ્ટ થતા) પહાડ પણ તુટી જતા તેવા રાજાઓને કઠીન કર્મના ઉદયે, દુખી અવસ્થામા ભીખ પણ મળતી નથી એવી શુભ-અશુભ કર્મના ફળની વિચિત્રતા છે ૨

जातिचातुर्यहीनोऽपि कर्मण्यभ्युदयावहे ।
क्षणाद्रङ्कोऽपि राजास्यात् छत्रच्छन्नदिगंतर ॥ ३ ॥

ભાષાર્થ —જાતિ અને ચતુરાઈથી હીણો (રહિત) પણ કર્મનો અભ્યુદય (ચઢતી) થવાથી ક્ષણ એકમા રાંક પણ નંદ આદિની પેઠે છત્રે કરીને દિશામંડળને જેણે છાયુ છે એવો રાજા થાય

અનુવાદ —

ઉચ્ચ જાતિ, ચતુરાઈ વિણ, રંક રાય ઝટ થાય,
છત્રે છાઈ સૌ દિશા, સુકર્મ-ઉદય દેખાય ૩

જ્ઞાનમંજરી —કોઇ રંક ક્ષણ માત્રમા શુભ કર્મના ઉદયે રાજા થાય કેવો રંક? જાતિ એટલે માતાનો પક્ષ (મોસાળની

મહના) અને ચતુરાઈ (કુશળતા) થી રહિત છતા પણ રાજા થાય છે કેવો રાજા? જેના છત્ર નીચે બધી દિશાઓ છવાઈ જાય તેવો ચક્રવર્તી, જેની આજ્ઞા (આણ) કોઈ ન માને તેમ ન બને, એ બધુ કર્મના ઉદયથી બને છે તેમા આશ્ચર્ય નથી કારણ કે સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્‌જ્ઞાન સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ શુદ્ધ આત્મધર્મ દુર્લભ છે ૩

विषमा कर्मण सृष्टिर्दृष्टा करभपृष्ठवत् ।
जात्यादिभूतिवैषम्यात् का रतिस्तत्र योगिन ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —ઊંટની પીઠની પેઠે કર્મની રચના જાતિ આદિની ઉત્પત્તિનું વિષમપણુ હોવાથી કદાચ સરખી દીઠી નથી તે કર્મ રચનામા યોગીને શાની રતિ (પ્રીતિ) હોય? ન હોય 'પ્રશમરતિ'મા કહ્યુ છે કે —

આર્યા—"जातिकुलदेहविज्ञानायु-र्बलभोगभूतिवैषम्यम् ।
दृष्ट्वा कथमिह विदुषा भवसंसारे रतिर्भवति ? ॥

ભાવાર્થ —જાતિ (માતાનો પક્ષ), કુળ (પિતાનો પક્ષ), દેહ, વિજ્ઞાન (કળા-આવડત), આયુષ્ય, બળ અને ભોગની ઉત્પત્તિ વિષે વિષમતા દેખીને સંસાર પરિભ્રમણમા વિદ્વાનને મીઠાશ કેવી રીતે વર્તે?

અનુવાદ —

કર્મ-સૃષ્ટિ સરખી નહિ, ઊંટ-પીઠ સમાન
કુળ-રૂપ-સંપદ્-ભેદ ત્યા, શી રતિ? યોગી સુજાણ ૪

જ્ઞાનમંજરી —કર્મની રચના ઊંટની પીઠ સમાન વિષમ (એક સરખી નહિ) જણાય છે, કારણ કે ઉચ્ચ નીચ

જાતિ, કુલ, સંસ્થાન, વર્ણ, સ્વર, સંપત્તિ આદિ સંબંધી ઘણી વિષમતા જોવામા આવે છે શુભ ઉદયે ઐશ્વર્ય આદિ અવસરે પર સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા અનેક અશુદ્ધ અધ્યવસાયોમા રત્નત્રયમા પરિણમેલા યોગીને પ્રીતિ શાની હોય? ન હોય કહ્યુ છે કે —

सुहजोगो रइहेऊ, असुहजोगो अरइ हेउत्ति ।
रागो वड्ढइ तेण, अवरो दोस विवड्ढइ ॥ १ ॥
सिवमग्गविग्घभूया, कम्मविवागा चरित्त बाहकरा।
धीराण समया तहिं चायपरिणामओ हवइ ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —શુભ યોગ રતિનું કારણ અને અશુભ યોગ અરતિનું કારણ કહેલ છે, એકથી રાગ વધે છે અને બીજાથી દ્વેષ વધે છે ૧

૨ કર્મના (શુભ-અશુભ) ફળ મોક્ષ-માર્ગમા વિઘ્નકરનાર તથા ચારિત્રમા બાધ કરનાર છે, ધીર પુરુષોને ત્યા સમતા, ત્યાગ પરિણામ થાય છે ૪

કર્મ સ્વરૂપમા મોક્ષમાર્ગનો નાશ કરવાપણું [illegible] દર્શાવે છે —

आरूढा प्रशमश्रेणिं, श्रुतकेवलिनोऽपि च [illegible]
भ्राम्यन्तेऽनन्तससारमहो दुष्टेन कर्मणा ! — [illegible]

ભાવાર્થ —ઉપશમ શ્રેણિએ [illegible]
ચડેલા જીવોને [illegible] પૂર્વના જાણ [illegible]
કર્મ એવા? [illegible] સમાવે છે

અનુવાદ —

ઉપશમ શ્રેણિથી પડે, વળી શ્રુત-કેવળી જીવ,
ભમે અનંત સંસાર, હા!-કર્મ દુષ્ટ અતીવ. ૫

જ્ઞાનમંજરી —કેટલાક મુનિઓ નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ પરિણામથી તીવ્ર ક્ષયોપશમભાવે પ્રાપ્ત કરેલા સાધનવાળા અપૂર્વકરણના બળથી ઉપશમ ચારિત્રની પરિણતિરૂપ શ્રેણિએ ચઢેલા, સર્વથા મોહના ઉદયથી રહિત થયેલા અને પૂર્વધારી શ્રુત કેવળી જીવો પણ સત્તામાં રહેલા ઉદય અવસ્થા યોગ્ય મોહ કર્મથી અથવા આયુષ્ય કર્મનો અંત આવવાથી ત્યાંથી પડી, અહો! અનંત સંસાર-ચારે ગતિઓમાં ભમે છે માટે ચેતનાને કર્મને આધીન કરવા યોગ્ય નથી, કર્મના ઉદય વખતે પોતાના ક્ષયોપશમસ્વરૂપને અનુસરનારી ચેતના બનાવી તેનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. કર્મનો ઉદય કંઇ પાડી નાખનાર નવું કર્મ બંધાવામાં કારણ નથી, પરંતુ પોતાની ચેતના અને વીર્ય મોહના ઉદયને અનુસરવાથી કારણપણાની પરિણતિને લીધે બંધ થાય છે તેથી કારણપણુંજ વારવા યોગ્ય છે. તો કોઇ પ્રશ્ન કરે છે કે આત્મશક્તિના અપ્રવર્તવાથી પરથીજ કર્મનું કરવાપણું ગણવું જોઇએ. તેને ઉત્તર કહે છે કે શક્તિ ન પ્રવર્તે તો કર્મનું કરવાપણું ન બને તેથી પ્રેરણાજ કારણ છે પરંતુ મિથ્યાત્વ આદિ કારણોના ઉદયથી સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણો ઢંકાઈ ગયા છે, વળી ચેતના વીર્ય દાન આદિ ક્ષયોપશમિક, દુર્વિપરીત શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને પરમાં રમણતા તે નવા કર્મ બંધાવાનું કારણ બને છે માટે અશુદ્ધ પણે પરિણમેલી આત્માની પરિણતિ નવા કર્મનું કારણ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયજીવોને તો

અશુદ્ધ ક્ષયોપશમ મોટે ભાગે હોવાથી તીવ્ર બંધ શક્તિ છે ઇત્યાદિ વિચારવુ કહ્યુ છે કે– "अप्पा करेइ कम्माइ, अप्पा वेएइ परवसो वसो" ઇત્યાદિ ભાવાર્થ –આત્મા કર્મો કરે છે અને પરવશ બનીને આત્મા તે કર્મો ભોગવે છે તેમજ 'ભગવતી' 'પ્રજ્ઞાપના' આદિમા કહ્યુ છે –अत्तकडा कम्मा वयंति नो परकडा अप्पपगाढा नाप्पा नवगाढा" ભાવાર્થ–પોતાના કરેલા કર્મ પોતાને ગાઢ બાધે છે, પરના કરેલા આપણને કઈ બાધતા નથી 'ઉત્તરાધ્યયનમા કહ્યુ છે કે'"अत्ता कत्ता विकत्ता य सुहाण दुहाण य "ઇત્યાદિ ભાવાર્થ –સુખનો અને દુખનો કર્તા, ભોક્તા કે તેથી મુક્ત થનાર પોતાનો આત્મા છે

વળી આચારાગમા કહ્યુ છે "आयाणा सागडम्मि" ઇત્યાદિ

ભાવાર્થ —કર્મ બધનથી સર્વથા મુક્ત થનાર અને તેથીજ સર્વજ્ઞ પદને પ્રાપ્ત કરનાર સિદ્ધ પુરુષોને આ સાક્ષાત્ અનુભવ છે ઇત્યાદિ પોતે સમજી લેવુ શ્રેણિથી પડવા સબધિના અધિકારમા 'આવશ્યક-નિર્યુક્તિ'મા કહ્યુ છે —

उवसामं उवणीया, गुणमहया जिणचरित्तसरिसंपि।
पडिवायंति कसाया किं पुण सेसे सरागत्थे ॥ १ ॥
जइ उवसंतकसाओ लहइ अणंतं पुणोवि पडिवाय।
नहु मे ... थोवेवि कसायसेसंमि ॥ २ ॥
अणं-थोव कसाय-थोव च।
न ... थोवंपि हु तं बहु होइ ॥

दामत्तं दह ग्गिण अइरा मरण घणो विसप्पतो ।
सव्वस दाहमग्गी दिंति कसाया भव मणता ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ.—ઉપશાંત મોહ ૧૧મા ગુણસ્થાનકે આવેલા, ગુણો વડે મહાન, જિન સરખા ચારિત્રવાળાને પણ કષાયો પાડી દે છે તો પછી બીજા સરાગ અવસ્થાવાળાનું શું કહેવુ? ૧

જેમના બધા કષાય શમાઈ ગયા છે તે પડે છે તો અનંત ભવ કરે છે, તો થોડા પણ બાકી રહેલા કષાયોનો વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી ૨

ઋણ (દેવુ) થોડુ હોય, પાણી થોડુ હોય, અગ્નિ થોડો હોય અને કષાય થોડા હોય તોપણ તેનો વિશ્વાસ ન કરવો થોડા હોવા છતા તે બહુ થઈ જાય છે ૩

દેવુ દાસ બનાવે છે, પાણી વધી જતા તરત મરણ પમાડે છે, અગ્નિ સર્વસ્વ બાળી નાખે છે અને કષાયો અનત ભવ કરાવે છે ૪

એમ કર્મના ઉદય વડે-આત્મા હીન બને, છે ૫

अर्वाक् सर्वापि सामग्री श्रान्तेव परितिष्ठति ।
विपाक कर्मण कार्य-पर्यन्तमनुधावति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ.—બધીયસામગ્રી (કારણ-યોજના) ગમે તેટલી નજીક હોય પણ થાકી ગઈ હોય-તેમ પડી-રહે પણ કર્મ કારી ન થાય, પરંતુ કર્મનો ઉદય (પરિપકવતા) કાર્યના છેડા સુધી દોડ્યો આવે છે, તે ચરમ (છેલ્લુ) કારણ છે માટે એજ પ્રધાન છે

અનુવાદ —

સામગ્રી બધીયે અહિં, પડી રહેતી વ્યર્થ,
કર્મ-વિપાક છેવટ સુધી, ટકે શત્રુ સમર્થ. ૬

જ્ઞાનમંજરી —સર્વેય સામગ્રી હાજર હોવા છતા કાર્ય કરવા સમર્થ થતી નથી, કર્મનો ઉદય કાર્યના અંત સુધી અનુસરે છે તેથી તે ચરમ કારણ છે બાહ્ય સામગ્રી ઉપકરણ (સાધન)રૂપજ છે, કર્મના ઉદયને આધીન છે તેથી કર્મનો ઉદય વિશેષ બળવાન છે માટે કર્મનો ક્ષય કરવા પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે ૬

असावचरमावर्ते, धर्मं हरति पश्यत ।
चरमावर्ति साधोस्तु छलमन्विष्य हृष्यति ॥ ७॥

ભાવાર્થ —છેલ્લા પુદ્‌ગલ પરાવર્તન પહેલા આ કર્મ વિપાક (ઉદય) દેખતા છતા (ઉદયમા મીઠાશ-વૃત્તિ કરાવીને) ધર્મને હરે છે, પરન્તુ ચરમ (છેલ્લા) પુદ્‌ગલ પરાવર્તનવાળા સાધુનું છિદ્ર જોઈને (પ્રમાદ વશ, અજાગ્રત હોય ત્યારે) તે કર્મ-ઉદય હર્ષ પામે છે (ધર્મમા ભંગ કરાવે છે)

અનુવાદ —

કર્મ દીર્ઘ સંસારીના, હરે દેખતા ધર્મ,
છિદ્ર શોધી મલકાય છે, ચરમાવર્તી મુનિ-કર્મ

જ્ઞાનમંજરી —આ કર્મ વિપાક છેલ્લા પુદ્‌ગલ પરાવર્તન પહેલા વર્તતા જીવના દેખતા (ખુલ્લી નજરે-ભોળવીને) ધર્મની ચોરી કરે છે, વળી છેલ્લા પુદ્‌ગલ પરાવર્તનમા વર્તતા જે માર્ગાનુસારી નિર્ગ્રંથ સાધુ હોય તેનું [illegible] કર્મ-

વિપાક હર્ષ પામે છે કારણ કે માર્ગાનુસારી નિર્ગ્રંથને ક્ષાયો પશમિક ગુણો હોવાથી અને પ્રમાદઆદિ દોષો હોવાથી શકા આદિ અતિચારના અવસરે તે હર્ષ પામે છે એટલે શકાદિ અતિચારો, કર્મના ઉદયે પ્રમાદ આદિ દોષોને લીધે, તેને લાગે છે માટે કર્મના ઉદય વખતે રાગ-દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી ૭

साम्य बिभर्ति य कर्म-विपाक हृदि चिंतयन ।
स एव स्याच्चिदानन्द-मकरन्दमधुव्रत ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —જે હૃદયમા કર્મના શુભાશુભ પરિણામને વિચારતો સમતા ધારણ કરે છે, તેજ જ્ઞાનાનંદરૂપ પરિમલ (પુષ્પ રસ)નો ભ્રમર (રસનો જાણ) બને છે

અનુવા૦ —

કર્મ-વિપાક ઉર ચિંતવી, સમતાને ધરનાર,
ચિદાનંદ-મકરંદ-ભ્રમર, આત્મ-મર્મ ગ્રહનાર ૮

જ્ઞાનમંજરી —જે આત્માર્થી મનમા શુભાશુભ પરિણામને વિચારતો ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણા રહિત સમતા ધારણ કરે છે તેજ યોગી જ્ઞાનાનંદના રહસ્યનો આસ્વાદી ભ્રમર સમાન બને છે- આત્માનંદનો ભોગી બને છે માટે આત્માનંદરૂપ રસનો રસિક જન શુભ-અશુભ કર્મના ઉદયમા રાગ-દ્વેષી બનતો નથી મુનિ સર્વ પ્રત્યે સમાન વૃત્તિવાળા હોય છે એમ કર્મ-વિપાકમા સમભાવ ચિંતવવા સંબધી અષ્ટક સમાપ્ત થયું ૮

૨૨ ભવ-ઉદ્વેગ અષ્ટક

यस्य गभीरमध्यस्याऽज्ञानवज्रमय तलम् ।
रुद्धाव्यसनशैलौघै पथानो यत्र दुर्गमा ॥ १ ॥
पाताल-कलशा यत्र, भृतास्तृष्णामहानिलै ।
कषायाश्चित्तसकल्प-वेलावृद्धि वितन्वते ॥ २ ॥
स्मरौर्वाग्निर्ज्वलत्यन्तर्यत्रस्नेहेन्धन सदा ।
यो घोररोगशोकादि-मत्स्य-कच्छपसकुल ॥ ३ ॥
दुर्बुद्धिमत्सरद्रोहैर्विद्युद्दुर्वातगर्जितै ।
यत्र सायात्रिका लोका पतन्त्युत्पातसकटे ॥ ४ ॥
ज्ञानी तस्माद्भवाम्भोधेर्नित्योद्विग्नोऽति दारुणात् ।
तस्य सतरणोपाय, सर्वयत्नेन काङ्क्षति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —જે (ભવસાગર)નું મધ્ય અગાધ છે, અજ્ઞાન રૂપ વજ્રનું ઘડેલુ જેનું તળીયું છે, જ્યા દુ ખે જઈ શકીએ એવા (દુર્ગમ) માર્ગ સકટરૂપ પર્વત માળાઓથી રૂધાયલા છે, જ્યા વિષય-અભિલાષા (તૃષ્ણા) રૂપ મહા વાયુથી ભરેલા ક્રોધાદિ ચાર કષાયોરૂપ પાતાલઘટ (કલશ) છે, તે મનના વિકલ્પરૂપ ભરતીની વૃદ્ધિ કરે છે, જ્યા કદર્પ (કામ) રૂપ વડવાનલ સ્નેહ (જળ) રૂપ ઈંધનવાળો નિત્ય અદર બળે છે, જે (ભવસાગર) આકરા રોગ, શોક આદિ મચ્છ અને કાચબાથી આકુળ-વ્યાકુળ (ખદબદ) છે, જ્યા માઠી બુદ્ધિ, ગુણમા રોષ (મત્સર, કોઈના ગુણ ન ગમે), અને દ્વેષ (દ્રોહ) રૂપ વીજળી, માઠો વાયુ અને ગર્જનાથી વહાણના લોકો તોફાન રૂપ સકટમા પડે છે, એવા અતિભયકર ભવ-સમુદ્રથી નિત્ય ભયભીત થતા જ્ઞાની પુરુષ સર્વ ઉદ્યમ કરીને તે ભવ-સમુદ્રને તરવાનો ઉપાય વાછે છે

અનુવાદ —

અગાધ-મધ્ય ભવોદધિ, અજ્ઞાન-વજ્ર જડિત-
તળ, તેમા દુર્ગમ ગણો, પથ કષ્ટ-ગિરિસ્થિતિ ૧
કષાયરૂપ પાતાલ ઘટ, તૃષ્ણા-વાયુથી ભરેલ,
ચિત્ત તણા વિકલ્પરૂપ, ભરતી વૃદ્ધિ કરેલ ૨
કામ-વડવાનલ બળે, સ્નેહ-ઈંધન ત્યા નિત્ય,
ઘોર રોગ શોકાદિરૂપ, કચ્છપ-મચ્છ સહિત ૩
વિજળી વા ને ગર્જના-દુર્બુદ્ધિ, મત્સર, દ્રોહ,
ઉત્પાત-સંકટમા પડે, વહાણ વિષે જન, ઓહ ! ૪
તેથી ભયભીત નિત્ય ત્યા, જ્ઞાની ઇચ્છે એજ,
ભયકર ભવજળ તરૂ, યત્ન-ઉપાય કરેજ ૫

જ્ઞાનમંજરી —કર્મ-વિપાકથી ઉદ્વેગવાળા ભાવ થતા સંસાર પ્રત્યે ઉદ્વેગ (ભવ-ભય) ઉપજે છે, તેથી ભવઉદ્વેગ અષ્ટક લખે છે, ત્યા નામ નિક્ષેપે તો મહાદેવ આદિના ભવ એવા નામ છે, અથવા જેનાવડે સર્વ બોલાવી શકે તે નામ, સ્થાપના ભવ-લોકાકાશ કે તેનો આકાર, દ્રવ્યભવ—ભવભ્રમણના કારણ રૂપ ધન, સ્વજન આદિ અને ભાવ ભવ—જન્મ, મરણ આદિ લક્ષણવાળી ચારે ગતિ અને નય સ્વરૂપ તો દ્રવ્ય નિક્ષેપમા પહેલા ચાર નય અને ભાવ નિક્ષેપમા છે શબ્દાદિત્રણ નય જાણવા અહિં ભવમા મગ્ન થયેલા જીવોને ધર્મની ઇચ્છા ઉદ્ભવતી નથી ઇન્દ્રિય સુખ માણવામા લીન થયેલા ગાડાની પેઠે વિવેક રહિત ભમે છે, દુ ખથી ભય પામતા દુ ખ દૂર કરવા આમ તેમ અનેક ઉપાયોના વિચારથી વ્યાકુળ બનીને ભુંડની પેઠે ભમે છે એમ મહા પ્રબળ ભવસાગરમા માછલા

જેવા મિથ્યાત્વમતના વાળા જીવો બીજાની વાત તો જવાદો, સર્વસિદ્ધિ દેનાર શ્રીમદ્ વીતરાગને વંદન આદિ કરે છે, અને ઇન્દ્રિયોના સુખ માટે તપ, ઉપવાસ આદિ કષ્ટ-ક્રિયાઓ જીવન પર્યંત કરીને નિદાન (નિયાણારૂપ) દોષથી હારી જાય છે, મોહના હેતુરૂપ જૈનશાસનના દેવદેવીઓને સુખના નિમિત્ત જાણે છે અને વૈભવ વગેરેના મોહમા ડુબી જાય છે માટે ભવ ભયજ રાખવા યોગ્ય છે જેથી આત્મસુખને હાનિ પહોંચે તેની ઇચ્છા સત્પુરૂષો કેમ કરે? તે વિષે ઉપદેશ દે છે—જ્ઞાની તે ભવ-સમુદ્રનો પાર પામવાના ઉપાયને સર્વ યત્નથી ઇચ્છે છે, કોનો પાર પામવાને? જેની મધ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ (અગાધ છે) તેવા ભવ સાગરનો, જીવ-અજીવના વિવેક રહિત, તત્ત્વબોધથી શૂન્ય મિથ્યા જ્ઞાન તેજ દુર્લંઘ વજ્ર જેવુ જેનું તળ છે તેવા ભવસાગરનો, કષ્ટરૂપ પર્વતોથી સદ્ગતિમા લઇ જનાર માર્ગો રૂધાઈ ગયા છે, દુર્ગમ થઈ પડ્યા છે, તે માર્ગે જવુ અશક્ય થઈ ગયું છે અટલે અજ્ઞાન તળીયું અને ગંભીર (અગાધ) મધ્ય ભાગવાળા ભવસાગરનો, રોગ, શોક, વિયોગ આદિ કષ્ટરૂપ પર્વતો વડે પ્રાણીઓના માર્ગ રૂધાઈ (બંધ થઇ) ગયા છે ત્યા સુખે પ્રવાસ કરવો અશક્ય છે વળી જે ભવ-સમુદ્રમા ક્રોધાદિ કષાય રૂપ પાતાલ કલશ વિષયપિપાસા (તૃષ્ણા) રૂપ મહા તોફાની વાયુથી ભરેલા છે, તે મનના સંકલ્પ (અનેક જળ સમૂહ) રૂપ ભરતીની વૃદ્ધિ કરે છે, એટલે કષાયના ઉદયે તૃષ્ણાના વાવાઝોડાથી પ્રેરાઈને વિકલ્પની વૃદ્ધિરૂપ ભરતી સંસાર-સમુદ્રમા આવે છે જ્યા જન્મ-મરણરૂપ સમુદ્રમા કામરૂપ વડવાનલ અંદર બળે છે, તે કામ અગ્નિમા સ્નેહ રૂપ (જળરૂપ) ઇંધન છે

જળરૂપ ઇંધન છે નાગ (સ્નેહ) કેવો છે ? ઘોર રોગ, શોક આદિ મચ્છ અને કાચબાથી વ્યાપ્ત છે એટલે રાગ અગ્નિથી બળતા રોગ, શોકથી પીડાતા પ્રાણિઓ જેમાં છે એવો ભવ-સમુદ્ર છે વળી જ્યાં વહાણમાંના લોકો એટલે વ્રત-નિયમ આદિ વહાણપર ચઢેલા જીવો તોફાનની આફતમાં આવી પડે છે શાથી? દુષ્ટબુદ્ધિરૂપ વીજળી, અદેખાઇ (મત્સર) રૂપ વાવાઝોડુ અને દ્રોહ (કપટ સ્વભાવ) રૂપ ગર્જના વડે વ્રતરૂપ વહાણમાં રહેવા પણ કાદવમાં ભરાઈ જવા સમાન હોય, અતિચારના સંકટમાં આવી પડે છે એટલે મહા ભવવારિધિમાં સન્માર્ગ પ્રાપ્ત કરવામાં આ મહા મુશ્કેલીઓ નડે છે તે મહાભયથી નિત્ય ઉદાસીન રહેતા જ્ઞાની પુરૂષ તે ભવસમુદ્ર તરવાના ઉપાયરૂપ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અભિલાષા રાખે છે, એટલે અતિ ભયભીત હોય તેમ રહે છે અને વિચારે છે કે શુદ્ધ જ્ઞાનમય, પરમ તત્ત્વમાં રમણતારૂપ ચારિત્રથી પવિત્ર રાગદ્વેષના ક્ષયથી પ્રગટતા પરમ શમથી શીતલ, અનંત આનંદરૂપ સુખમાં મગ્ન, સર્વજ્ઞ, પરમ કુશળ, શરીર-આહાર ને સંગથી મુક્ત, અમૂર્ત્ત એવા મને શરીરાદિ સંકટ સમૂહના ભાર્નુ દબાણ અને સ્વશક્તિની હાનિ કેમ ઘટે? શરીર સહિત, પુદ્ગલ સહિત, કર્મ સહિત, જન્મ-મરણ સહિત ચેતના હું નથી, મને આ મહામોહરૂપી પ્રવાહની ઘુમરી (ચકાવો) ક્યાંથી? એમ ઉદ્વેગ પામેલા જ્ઞાની પુરૂષો ચારિત્રરૂપ મોટા સફરી વહાણ વડે ભવ-સમુદ્ર તરવાનો ઉપાય કરે છે કેવું છે ચારિત્રરૂપ મહા વહાણ? સ્વરૂપના જ્ઞાન અને તેમાં રમણતાની એકતા વડે મનોહર, સમ્યક્દર્શનરૂપ પ્રતિષ્ઠાન (પેંઠણ)વાળું, ક્ષમા

આદિ દશ ધર્મ અને ૧૮૦૦૦ શીલાંગરૂપ વિચિત્ર પાટીઆથી સજ્જડ જડેલું સુશોભિત, સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ નિર્યામક (વહાણ ચલાવનાર સુકાની) સહિત, સુસાધુના પરિચયરૂપ કાથીના દોરડાના સજ્જડ બંધનથી બાંધેલું, સંવરરૂપી ખીલાથી બધા આસ્રવ દ્વાર પૂરી દીધેલું, સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય નામના બે ચારિત્રરૂપ બે સુંદર માળની રચનાવાળુ, સાધુ સમાચારની ક્રિયારૂપ મંડપની રચનાવાળુ, ત્રણ ગુપ્તિરૂપ પથારી સહિત ચારે બાજુથી સુરક્ષિત, અસંખ્ય શુભ અધ્ય વસાયરૂપ બખ્તરવાળુ અજીત સુભટ લડવૈયાએ ને લીધે કોઇ (દુશ્મન)થી સામુ જોઇ શકાય નહિ તેવુ મધ્યમાં સદ્ગુરુ-ઉપદેશરૂપ વેલના સમુદાયવાળુ, સ્થિરપણે નિરંતર શોભતા બોધરૂપ મધ્યના મોટા સ્તંભ ઉપર પ્રકૃષ્ટ (ઉત્તમ)શુભ અધ્ય વસાયરૂપ શઢના શ્વેત કપડાવાળુ, તેની આગળ ઉંચે રચેલા ગાઢ ઉપયોગરૂપ ફાનસના પંજર-દ્વારવાળુ, અપ્રમાદ નગરમા જનાર સમૂહ સહિત સર્વાંગ સંપૂર્ણતાવાળુ ચારિત્રરૂપ વહાણ તે વડે જ્ઞાની પુરૂષો ભવસમુદ્ર તરવાનો ઉપાય કરે છે ૫

तैलपात्रधरो यद्वत्, राधावेधोद्यतो यथा।
क्रियास्वनन्यचित्तः स्याद् भवभीतस्तथा मुनिः ॥ ६॥

ભાવાર્થ —બાવન પલનો (અમુક માપ, ૧૬ માસાનો કર્ષ ને ૪ કર્ષનો પલ) થાળ તેલથી ટપોટપ ભર્યો હોય તેનો ધરનાર મરણ-ભયથી રાજાની આજ્ઞાએ સર્વ ચૌટામા ફરે, નાટકાદિ ત્યાં થતા ન જુએ, અપ્રમત્તપણે એક ટીપુ પણ તેલ ઢળવા નદે અને તે થાળ રાજાના આગળ પાછો લઈ આવે તેની પેઠે, તથા રાધા-વેધ સાધવાને ઉજમાળ (ઉદ્ય

મવત હોય તેની પેઠે ચારિત્ર-ક્રિયાને વિષે એકાગ્રચિત્ત (બીજે ક્યાય ચિત્ત ન હોય તેવા) સસારથી બીતા સાધુ રહે.

અનુવાદ —

મરણ ભયથી તેલને, ઢળવા દે નહિ જેમ,
રાધા-વેધી અનન્ય ચિત્ત, ભવ-ભીરૂ મુનિ તેમ ૬

જ્ઞાનમંજરી —તેલનું પાત્ર કાળજીથી લઇ જનાર જેમ (રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે) મરણથી ડરે છે, અને ભૂલથી પણ તેલ ઢળવા દેતો નથી (અપ્રમત્ત રહે છે) તેમ મુનિ આત્મ ગુણની ઘાત થવાના ભયથી ડરતો સમારમા અપ્રમત્ત રહે છે, દષ્ટાત-કોઇ રાજાએ સર્વ લક્ષણે સપૂર્ણ કોઇ પુરુષને વધ માટે રજા આપી, ત્યારે સભાજનોએ વિનતી કરી કે હે! સ્વામી, એનો અપરાધ ક્ષમા કરો, એને હણો નહિ ત્યારે સભાજનોની વિનતિ ઉપરથી રાજાએ ફરમાવ્યું કે એક તેલથી ભરેલા મોટા થાળને, નાટક, વાજા તૂરી આદિથી જોવા લાયક નગરના સર્વ ચૌટામાં ફેરવીને એક ટીપુ પણ ઢળ્યા વિના પાછો લાવે તો તેને ન મારૂ જો એક ટીપુ પણ ઢળે તો તેજ વખતે તેનું માથુ છેદી નાખવુ એમ કહ્યુ તોપણ તે પુરૂષે તે કામ સ્વીકાર્યું તે પ્રકારે અનેક માણસોની ભીડમા થઇને માથે તેલથી ભરેલો થાળ રાખીને યોગીને પેઠે એક ચિત્ત થઇ એક ટીપુ પણ તેલ ઢોળ્યા વિના પાછો આવ્યો તે પ્રકારે મુનિ અનેક સુખ દુ:ખથી ભરેલા ભવમા પણ સ્વસિદ્ધિ અર્થે પ્રમાદ રહિત પ્રવર્તે છે બીજુ દષ્ટાત-જેમ સ્વયવરમા કન્યા પરણવા માટે રાધાવેધ માટે તૈયાર થયેલો સ્થિર ઉપયોગના યોગે લઘુ-લાઘવી કળાવાળો સ્થિર ચિત્ત

ાળો બને છે, તેમ મુનિ સમારપરિભ્રમણ અને આત્મ ગુણના આવરણ આદિ મહા ભયથી ત્રાસીને સમિતિ ગુપ્તિ અને ચરણ-કરણ સિત્તેરીરૂપ ક્રિયામા અનન્ય ચિત્ત (એકાગ્ર મન) વાળો બને છે કહ્યુ છે કે ~

गाईज्ञति सुरसुदरीहि, वाइज्जंतावि वीणमाईहिं।
तहविहु समसत्ता वा चिट्ठति मुणी महाभागा ॥ १ ॥
पव्वतिलायलगया, मायमिणहिं कडुअफासेहिं।
उज्झलवेयणपत्ता समाहित्ता हुति निग्गथा ॥ २ ॥
कमिसलुद्धेणवणे सीहेण य दाढयक्कसगहिया।
तहवि हु समाहि पत्ता सवरजुत्ता मुणि वरिंदा ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —દેવાગનાઓના ગાન થતા હોય, વીણા આદિ વાજિત્ર વાગતા હોય તોપણ સમભાવમા વર્તતા મુનિ મહા ભાગ્યશાળી છે ૧

પર્વતની ગરમ શિલા ઉપર બેઠેલા અને અપ્રિય સ્પ ર્શથી તીવ્ર વેદનાને પ્રાપ્ત થયેલા નિર્ગ્રંથ મુનિ અતરમા શીતળીભૂત, સમચિત્તવાળા રહે છે ૨

વનમા માસના લોલુપી સિંહની વક્ર દાઢથી ગ્રહાયલા છતા પણ મુનિવરેન્દ્ર સવર યુક્ત સમાધિને પ્રાપ્ત થાય છે ૩

આવા ઉદયમા પણ નિર્ગ્રંથ મુનિઓ નિર્ભય કેવી રીતે રહે છે? તે વિષે દર્શાવતા કહે છે —

विष विषस्य वह्नेश्च वह्निरेव यदौपधम।
तत् सत्यं भयभीतानामुपसर्गोऽपि यन्नभी ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —વિષનુ ઔષધ વિષ અને અગ્નિનુ ઔષધ અગ્નિજ જે કરાવે છે તે ઠીક (સત્ય) છે, કારણ કે સસારથી

ભય પામેલાને ઉપસર્ગ આવ્યા છતા પણ ભય થતો નથી (સસારથી ત્રાસેલાને મમારમા ખેંચી જનાર ઉપસર્ગો, વિઘ્નો સસાર નાશ કરવાનો પુરૂષાર્થ પ્રેરી સમાર રોગનો ક્ષય કરે છે)

અનુવાદ —

વિષ વિષનું ઔષધ વળી, અગ્નિ અગ્નિનું જેમ,
ભવભીરૂ મુનિ ના ડરે, અતિ ઉપસર્ગે તેમ ૭

જ્ઞાનમજરી —કોઇ વિષથી પીડાતો વિષનુ ઔષધ વિષજ કરે છે, સાપ જેને કરડ્યો હોય તેને લીમડો ચવરાવે છે અથવા કોઈ અગ્નિથી દાઝ્યો હોય તે (આગળી દાઝી હોય તો તે મુખમા ઘાલે છે), બળતરા મટાડવા ગરમી સ્વીકારે છે, તે ઠીક છે કારણ કે ભવથી ડરતા મુનિને ઉપસર્ગનો પણ ભય લાગતો નથી કર્મ ખપાવવા તૈયાર થયેલાને ઉપસર્ગમા ઘણા કર્મ ખપી જાય છે એવી માન્યતાવાળો સાધુ ડરતો નથી, કર્મ જાય છે જાણે છે, કારણ કે જે કાર્ય સાધવુ છે તે સધાય છે ૭

स्थैर्यं भवभयादेव, व्यवहारे मुनिर्व्रजेत् ।
स्वात्मारामसमाधौ तु तदप्यन्तर्निमज्जति ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —સસાર-ભયથીજ સ્થિરપણું મુનિને વ્યવહારે હોય છે, પણ પોતાના આત્માની રતિરૂપ નિર્વિકલ્પ ઉપાય (સમાધિ)મા હોય ત્યારે તો ભવ-ભય પણ સમાધિમાજ મગ્ન થાય છે "मोक्षे भवे च सर्वत्र निस्पृहो मुनिसत्तम" એ વચને-મુનિવર તો સર્વત્ર સમાર કે મોક્ષ સબધી નિસ્પૃહ હોય છે

અનુવાદ —

ભવ-ભયેજ સ્થિરતા કહી, વ્યવહારે પણ તેહ,
નિર્વિકલ્પ સમાધિમા, નહિ મુનિને ભય-રેહ ૮

જ્ઞાનમંજરી —તત્ત્વજ્ઞાની મુનિ નરક-નિગોદના દુ ખના ડરથીજ વ્યવહારે એટલે એસણા આદિ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમા સ્થિરતા પામે છે, પોતાના આત્માના સમાધિ ભાવમા એટલે જ્ઞાન-આનદ આદિમા ભવભય અતર સમાઈ જાય છે, પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે આત્મધ્યાનરૂપ લીલામા તલ્લીન થયેલા, સુખ દુ ખમા સમભાવે રહેનારને ભયનો અભાવજ હોય છે સસારથી ત્રાસ પામેલા પ્રથમ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના આચારના અભ્યાસથી યોગ અને ઉપયોગથી દૃઢતા થવાથી સ્વરૂપમા અનત સ્યાદ્વાદરૂપ તત્ત્વમા એકતારૂપ સમાધિમા રહેલાને સર્વત્ર સમભાવ હોય છે એમ સ્વરૂપમા લીન, સમાધિમગ્ન મહાત્માઓને નિર્ભયતા હોય છે એ પ્રકારે વસ્તુ સ્વરૂપના નિર્ણયથી, વિભાવથી થતા કર્મના ઉદયરૂપ સસાર પ્રત્યે આત્માની સત્તાથી ભિન્ન પરસયોગના સભવમા નિર્વેદ (વૈરાગ્ય) કરવા યોગ્ય છે ૮

---

૨૩ લોક-સંજ્ઞા-ત્યાગ અષ્ટક

प्राप्तः षष्ठं गुणस्थानं भवदुर्गाद्रिलङ्घनम् ।
लोकसंज्ञारतो न स्यान्मुनिर्लोकोत्तरस्थितिः ॥ ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —લોકાતીત માર્ગમા જેની સ્થિતિ (મર્યાદા) છે અને છઠ્ઠુ ગુણ સ્થાનક જે પામ્યો છે એટલે સસારરૂપ વિષમ પર્વત ને ઓળગવારૂપ દશાવાળો તે મુનિ, લોક

કહ્યું તે કરવું, શાસ્ત્ર-અર્થ ન વિચારવો એવી મતિને વિષે પ્રીતિવાળો ન હોય

અનુવાદ —

લોકોત્તર મુનિની દશા, ભવ દુર્ગમ ગિરિ પાર,
છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક વિષે, ગતાનુગતિ નહિ ધાર ૧

જ્ઞાનમંજરી—હવે નિર્વેદી (ભવથી ભય પામેલો) જીવ મોક્ષના સાધનમા ઉદ્યમ કરનાર લોક સંજ્ઞામા મુઝાતો નથી, કારણકે લોકસંજ્ઞા ધર્મના સાધનોમા વિઘ્નકર્તા છે આત્મ પુરૂષોએ તજવા યોગ્ય છે તે વિષેના ઉપદેશરૂપ 'લોક-ત્યાગ અષ્ટક'નું વર્ણન કરે છે લોક સાત પ્રકારે છે નામ લોક તો લોક એવો શબ્દ બોલવારૂપ છે, સ્થાપનાલોક-અક્ષરોરૂપે લોકનું વર્ણન કે લોક નાડિરૂપ ઉર્ધ્વ, અધો અને મધ્યમ લોકનું ચિત્ર, જીવ-અજીવરૂપ દ્રવ્યો જ્યા છે તે દ્રવ્ય લોક ઉર્ધ્વ, અધો અને મધ્યમ ભેદવાળો ક્ષેત્રલોક, સમય, આવલિ આદિ કાળ પરિમાણરૂપ કાળલોક, નર, નારક આદિ ચાર ગતિરૂપ ભવલોક ઔદયિક આદિ ભાવ પરિણામ તે ભાવલોક છે, દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના પરિણમનરૂપ પર્યવ લોક છે આ બધુય આવશ્યકનિર્યુક્તિ દ્વારા જાણવું અથવા-દ્રવ્યલોક સસારરૂપ છે, અપ્રશસ્ત ભાવલોક, પરભાવમા તન્મય થયેલા જીવોનો સમૂહ છે અહિં ભવ લોક અને અપ્રશસ્ત ભાવ લોકની સંજ્ઞા તજવા યોગ્ય છે, સાત નયો વડે ધર્માર્થી જીવોએ લોક સજ્ઞાનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે

આસવની વિરતિ કરી છે એવા સયમી સર્વ વિરતિ લક્ષણવાળા પ્રમત્ત નામના છઠ્ઠા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા

ગતાનુગતિકતા—રીતિ એટલે લોકોએ કર્યું તે કરવું [લોકસંજ્ઞા] એવા આગ્રહવાળા ન હોય. લોકોએ કર્યું તેમ કરવું એવી મતિને તજીને આત્મસાધનના ઉપાયમાં લાગી હોય. છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક કેવું છે? સંસારરૂપ વિષમ પર્વતને ઓળંગવારૂપ. મુનિ કેવા હોય? લોકાતીત [અલૌકિક] મર્યાદામાં રહેલા.—લોકો વિષયાભિલાષી છે, મુનિ નિષ્કામ છે, લોકો પુદ્ગલ સંપત્તિનું મહત્ત્વ માનનાર છે. મુનિ જ્ઞાન આદિ સંપત્તિથી શ્રેષ્ઠ છે. તેથી ખરેખર લોકસંજ્ઞા સાથે તેમને શો સંબંધ છે? તેમને લોક મનાની શી પંચાત? ૧

यथा चिन्तामणिं दत्ते, बठरो बदरीफलैः ।
हहा जहाति सद्धर्मं, तथैव जनरञ्जनैः ॥२॥

ભાવાર્થ—જેમ મૂર્ખ બોરને મૂલ્યે ચિંતામણિ રત્ન આપી દે, અરે! તેમજ મૂઢ વિવિધ પ્રકારના લોકરંજન ખાતર ભલા ધર્મને તજે છે. ૨

અનુવાદ—

જેમ મૂર્ખ, ચિંતામણિ બોર બદલ દઈ દેજ;
હા! જનરંજન કારણે, ભલો ધર્મ તજેજ. ૨

જ્ઞાનમંજરી—જેમ કોઈ મૂર્ખ બોર લઈને ચિંતામણિ રત્ન આપી દે તેમ મૂઢજીવ લોકોના વખાણની ઇચ્છાથી દ્રવ્ય આચરણ અને તત્ત્વના અનુભવરૂપ સત્ ધર્મને અરે! તજી દે છે. જિન ભક્તિ, શાસ્ત્રશ્રવણ, ઉપવાસ આદિ ક્રિયારૂપ ધર્મ યશ-પૂજા આદિ માટે હારી બેસે છે. કહ્યું છે કે—

त्यक्तं सुदुर्लभ्यमिदं मयाप्तं, लब्ध्वा भूरि भवभ्रमेण ।
प्रमाद-निद्रावशतो गतं तत्, कस्याग्रतो नायक पूत्करोमि ॥१॥

वैराग्यरंग परवंचनाय, धर्मोपदेशो जनरंजनाय ।
वादाय विद्याध्ययनं च मेऽभूत् कियद्ब्रुवे हास्यकरं स्वमीश ॥२॥

દોહરા —

ભવ ભમતા હું પામીઓ, આપ કૃપાથી સાર,
રત્નત્રય દુર્લભ મહા, ભાવ-દયા-દાતાર,
પ્રમાદરૂપ નિદ્રા વશે, ખોયા તે ત્રણ રત્ન,
કોને કહું તે હે! પ્રભુ? કેવો કરૂં પ્રયત્ન? ૧
વૈરાગ્ય રંગે જન ઠગ્યા, દઈ જન-રંજન બોધ,
વાદ કર્યા વિદ્યા ભણી, કરણી હસવા જોગ ૨

लोकसंज्ञामहानद्यामनुस्रोतोऽनुगा न के।
प्रतिस्रोतोऽनुगस्त्वेको, राजहंसो महामुनिः ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —લોક-સંજ્ઞારૂપ મોટી નદીમાં પ્રવાહપૂંઠે તૃણાદિની પેઠે ચા ચા જાય એવા કોણ નથી? સામે પૂરે ચાલ્યો જાય એવો તો એક રાજ હંસ-મહા ઋષીશ્વર છે

અનુવાદ —

લોક સંજ્ઞા નદી મહા, તેમાં સર્વ તણાય,
રાજહંસ સમ મહામુનિ, સામે પુરજ જાય, ૩

અજ્ઞાનમંજરી —લોકરીતિરૂપી મહાનદીના પ્રવાહની પૂંઠે ચાલનારા [અનુસરનારા] કોણ નથી? અનેક છે, સામે પૂરે જનારા તો એક શુદ્ધ શ્રમણ મહામુનિ રાજહંસ સરખા છે લોકરૂઢિમાં રૂઢ થઇ ગયેલા ઘણા જીવો છે, પ્રકાશમાન રત્નત્રયના સાધનમાં તત્પર નિર્ગ્રંથ મુનિજ સ્વરૂપને અનુસરનારા છે ' દશવૈકાલિક ' માં કહ્યું છે —

अणुसोय पिठिए बहुजणमि, पटिसोय लद्धलक्खेण।
पडिसोयमेव अप्पा, दायव्वो होउ कामेण ॥ १ ॥
अणुसोय सुहो लोगो, पडिसोओ आसमो सुविहियाण।
अणुसोउ ससारो, पडिसोउ तस्स उत्तारो ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —અનુસ્રોત [પ્રવાહને અનુસરતા] પ્રમાણે વહેતા ઘણા જણામા સામે પૂર જવાનો લક્ષ જેણે રાખ્યો છે કે સામે પૂર જે જાય છે તે નિષ્કામી આત્મા છે ૧

અનુસ્રોતમા તણાતા સુખ માનતો બધો લોક છે, સામે પૂરે જવાનો શ્રમ કરનાર સુંદર વહાણ સમાન છે, અનુસ્રોત સસાર છે, પ્રતિસ્રોત તે સમાર તરી જનાર છે ૨

लोकमालम्ब्य कर्तव्य कृत बहुभिरेव चेत्।
तदा मिथ्यादृशा धर्मो, न त्याज्य स्यात्कदाचन ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —ઘણાઓએ કરેલુ, લોકને આસરીને, કરવા યોગ્ય છે એમ જો માનીએ તો મિથ્યાત્વીનો ધર્મ કયાર પણ તજવા યોગ્ય ન બને, કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિજ બહુ છે

અનુવાદ —

જો લોકોનુ માનીએ, બહુજન સમત ધર્મ,
તો મિથ્યામતમા ઘણા, ત્યાજ્ય નહિ કુકર્મ ૪

જ્ઞાનમંજરી —લોકને અનુસરીને બહુજનોએ કર્યું તે કરવુ એમ કરીએ તો મિથ્યાદૃષ્ટિઓનો ધર્મ કદી તજવા યોગ્ય ન ગણાય, કારણ કે બહુ માણસો તે આચરે છે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારા બહુ લોકો છે કારણ કે અનાર્ય જનો કર ...નો થોડા છે, આર્યજનોમા

થોડા છે, જૈન આચાર પાળનારામા જૈન પરિણામે પરિણમેલા થોડા છે તેથી લોકને અનુસરનારા બહુ હોય છે ૪

श्रेयोऽर्थिनो हि भूयासो, लोके लोकोत्तरे न च।
स्तोका हि रत्नवणिज स्तोकाश्च स्वात्मसाधका ॥५॥

ભાવાર્થ —નિશ્ચય (ખરખર) મોક્ષાર્થી લોક લોક માર્ગમા અને લોકોત્તરમાર્ગમા ઘણા નથી, કારણ કે રત્નવાણિયા થોડા હોય છે તેમજ પોતાના આત્માના અર્થના સાધનાર થોડા હોય છે

અનુવાદ —

લૌકિક શ્રેય ચહે બહુ, લોકોત્તર તો કોક,
ઝવેરી જેવા કેટલા? સ્વાત્મસાધક સ્તોક ૫

જ્ઞાનમંજરી —લોક પ્રવાહમા ધન, સ્વજન, ભુવન, વન અને તનુ (શરીર) નું શ્રેય ઇચ્છનારા ઘણા હોય છે, અને અમૂર્ત આત્મ સ્વભાવ પ્રગટ કરવારૂપ લોકોત્તર માર્ગમા વર્તનારા ઘણા નથી હોતા ખરેખર ઝવેરી થોડા હોય છે તેમજ આત્માને નિરાવરણ કરવા પ્રયત્ન કરનાર આત્મ-સાધકો થોડા હોય છે ૫

लोकसज्ञाहता हन्त! नीचैर्गमनदर्शनै ।
शसयन्ति [1]स्वसत्याग-मर्मघात-महाव्यथाम् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —અરે! લોકસજ્ઞાએ હણાયેલા, નીચુ જોવુ, નીચુ હિંડવુ ઈત્યાદિ વ્યાપારે કરી પોતાનું જે સાચનું (સત્ય)

1 પાઠાન્તર सत्याग

અગ ત્યા મર્મઘાત (મર્મનું હણાવુ)ની મહા પીડાને જણાવે છે (મર્મજ્ઞને)

અનુના —

લોક્સજ્ઞા હા! પીંડે, નીચુ જોતા જાય,
મત્ય મર્મ ઘા દાખવે, દુખીઆરા સમજાય

જ્ઞાનમજરી —ખેદની વાત છે કે લોકસજ્ઞાથી વ્યાકુળ જીવો વાકા વળેલા શરીરે, જમીન ઉપર દષ્ટિ રાખીને જોવાથી પોતે લોક રંજનના અભિપ્રાયે જૈનવૃત્તિ (મત્)નો ત્યાગ કર્યો છે, અને તેથી મર્મ સ્થાનમા લાગેલા ઘાની મહાપીડા દર્શાવે છે, પીડાને લીધે વાકા વળી ગયેલા શરીર સહિત ભમીએ છીએ એમ જાણે કહેતા હોય તેમ જણાય છે લોક નિંદાના ભયને ત્યાગનારા જીવો આત્મસ્વરૂપના ઘાતક બને છે ૬

आत्मसाक्षिकसद्धर्म-सिद्धौ किं लोकयात्रया ? ।
तत्रप्रसन्नचन्द्रश्च, भरतश्च निदर्शने ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —આત્માની પોતાની સાક્ષીવાળો સત્ ધર્મ સિદ્ધ છે તો પછી લોકને જણાવવાની શી જરૂર છે? ત્યા પ્રસન્નચદ્ર રાજર્ષિ અને ભરત રાજર્ષિ એ બે દષ્ટાત છે એકને (પ્રસન્નચદ્રને) દેખીતુ બાહ્ય ચારિત્ર હોવા છતા નરક ગતિ યોગ્ય કર્મ-બધ થયો, એકને (ભરત રાજર્ષિને) બાહ્ય ચારિત્ર વિના પણ કેવલ-જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઈ

અનુના૦ —

આત્મ સાક્ષિએ ધર્મ ત્યા, શુ જન—જન કામ, ?
ભરત, પ્રસન્નચદ્રની, જાણે વાત ...

જ્ઞાનમંજરી—[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
અને મથોન્દ્રિ [illegible] [illegible] છે [illegible]
[illegible] થયો, અને [illegible]
[illegible] આ [illegible]
[illegible] ધર્મ [illegible]
એમ આત્માને [illegible] નથી [illegible]
છે માટે આત્મા [illegible] તેવોજ ધર્મ કર્તવ્ય છે ૭

लोकसंज्ञोज्झित साधु परब्रह्मसमाधिमान्।
सुखमास्ते गतद्रोह-ममता-मत्सर-ज्वरः ॥८॥

ભાવાર્થ —લોકસંજ્ઞા રહિત સાધુ પરબ્રહ્મમાં [illegible] ન, દ્રોહ, મમતા અને મત્સરરૂપ તાવ જેનો ગયો છે, [illegible] સુખે રહે [illegible]

અનુવાદ —

મમતા મત્સર-દ્રોહનો, તાવ તજી સુખી થાય,
લોક-સંજ્ઞા રહિત મુનિ, પર બ્રહ્મ સમાધિમાય. ૮

જ્ઞાનમંજરી —પરમાત્મ સાધનમાં તત્પર સાધુ સુખે રહે છે કેવા સાધુ? લોક સંજ્ઞાથી રહિત વળી કેવા? શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની સમાધિસ્વસ્થતાવાળા, વળી કેવા? ગયો છે જેનો ચોર સ્વભાવ (દ્રોહ), મમત (પરભાવને પોતાના માનવા) અને મત્સર (અહંકાર)રૂપી તાવ એટલે કષાયથી થતી મલિનતા રહિત, આત્મજ્ઞાનના આનંદમાં રમણતા કરનાર, પોતાના આત્માને જાણનાર, આત્મામાં આનંદ- [illegible] તત્ત્વના અનુ

ભવનાળા મુનિ સુખે રહે છે લોક મજ્ઞાના ત્યાગથી સ્વરૂપના યોગરૂપ ભોગમા મગ્ન નિર્ગ્રંથ મુનિઓ કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતુ ઇન્દ્રિય સુખ, પોતાનુ ઘર બળવાથી થતા પ્રકાશ સમાન જાણે છે, ઇન્દ્રિય સુખ સુખ છે એમ માનતા નથી ૮

૨૪ શાસ્ત્ર—અષ્ટક

चर्मचक्षुभृत सर्वे देवाश्चावधिचक्षुष ।
*सर्वतश्चक्षुष सिद्धा साधव शास्त्रचक्षुष ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —ચામડાની આખ ધારણ કરનાર સઘળા મનુષ્યો છે, અને દેવો અવધિજ્ઞાનરૂપ આખવાળા છે, સર્વપ્રદેશે કેવળ ઉપયોગરૂપ આખવાળા સિદ્ધ ભગવત છે અને સાધુઓ શાસ્ત્રરૂપ આખવાળા છે

आगमचक्खूसाहू, चम्मचक्खूणि सव्व भूयाणि ।
देवा य ओहि चक्खू सिद्धा पुण सव्वओ चक्खू ॥
'समयसारे'

ભાવાર્થ —સાધુ આગમરૂપ આખવાળા છે, સર્વ જીવો ચર્મ ચક્ષુવાળા છે, દેવો અવધિજ્ઞાનરૂપ આખવાળા છે, અને સિદ્ધો સર્વત્ર ચક્ષુવાળા છે

અનુવાદ —

ચર્મ-ચક્ષુ છે સર્વ નર, અવધિ-ચક્ષુ દેવ,
સર્વત્ર-ચક્ષુ સિદ્ધ છે, શાસ્ત્રચક્ષુ મુનિ દેવ ૧

* પાઠાતર सर्वचक्षुधरा

જ્ઞાનમંજરી —હવે ક્રમ પ્રાપ્ત, યથાર્થ ઉપયોગના કારણ ભૂત શાસ્ત્ર-અષ્ટકનું નિરૂપણ કરે છે ત્યાં શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ કહે છે, એકાંતિક, આત્યંતિક, નિર્દ્વંદ્વ સુખમય પરમાત્મપદનું સાધન સ્યાદ્વાદ પદ્ધતિએ જ્યાં ઉપદેશેલુ છે તે શાસ્ત્રરૂપ શાસન છે, ભારત રામાયણાદિ તેવા નથી, તેમાં આ લોક અવધિ શિખામણ શાસ્ત્રને બહાને દીધેલી જણાય છે તેમજ જૈન-આગમ પણ સમ્યગ્દષ્ટિરૂપે પરિણમેલા શુદ્ધ વક્તાનેજ મોક્ષનું કારણ છે, મિથ્યાત્વથી હણાયેલાને તો સંસારના કારણરૂપજ છે " નંદીસૂત્ર "મા તેજ કહ્યુ છે —

" दुवालसंग गणिपिडग सम्मत्तपरिगाहिअं।
सम्मसुअं मिच्छत्त-परिगाहिअ मिच्छसुअं ॥ "

ભાવાર્થ —ગણિપિટકરૂપ દ્વાદશાંગી સમ્યકત્વ સહિત ભણે તો સમ્યક્ શ્રુતરૂપે પરિણમે અને મિથ્યાત્વ સહિત ભણતા મિથ્યા શ્રુતરૂપે પરિણમે

તેમજ હરિભદ્ર પૂજ્યે પણ કહ્યુ છે —

सदसद्विसेसणाओ भवहउ जदिच्छ सोवलंभाओ।
णाणफलाभावाओ मिच्छादिट्ठिस्स अनाणं ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —મિથ્યાદૃષ્ટિ (અજ્ઞાની)ને સદ્ અસદ્નો વિવેક નહિ હોવાથી તેને ભવ હેતુ (સંસારના કારણો)ની પ્રાપ્તિ થાય છે જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ પરિણામ તેનો તેને અભાવ હોવાથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાન ગણાય છે

ઈત્યાદિ જીવ અજીવ આદિ ગુણ પર્યાયના વિવેચન સહિત સત્ અસત્ના ત્યાગ કરનારને પણ નિશ્ચય નયે જેવુ વસ્તુનું સ્વરૂપ તેવી શ્રદ્ધા કરવાથી સમ્યક્દર્શન થાય છે તેથી

યથાર્થ સ્વ અને પરના ભેદને ભિન્ન સ્વરૂપે દર્શાવતી ઉપાદેય અને હેય સ્વરૂપના વિજ્ઞાનપૂર્વક નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણના નિર્ધારને કારણે શુદ્ધ એવી અવિનાશી પોતાની સિદ્ધ પરિણતિમા ધર્મપણાની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે એમ સમ્યગ્દર્શન યુક્ત પરમાત્મભાવની રુચિવાળાને પરમાત્મભાવના સાધનના ઉપાયોનુ સબંધપૂર્વક કથન તે શાસ્ત્ર છે તેના નામ આદિ ભેદ, નામથી આચારાગ આદિ, સ્થાપનાથી સિદ્ધ ચક્ર આદિમા શ્રુતજ્ઞાનની સ્થાપના છે તે દ્રવ્યથી પુસ્તકરૂપે અથવા શાસ્ત્ર ભણેલા પુરૂષનો તેમા ઉપયોગ ન હોય તેવુ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ક્ષયોપશમ પરિણામરૂપ જૈન આગમ તે ભાવ શ્રુત અથવા ભાવ શાસ્ત્ર છે

વળી નય વિચાર કહે છે –નૈગમનયથી વચનના ઉચ્ચાર રૂપ વ્યજન અક્ષરાદિક, સગ્રહનયથી જીવ અને પુદ્ગલ-દ્રવ્યઇન્દ્રિય અને ભાવઇન્દ્રિય પણ શાસ્ત્ર કહેવાય કારણ કે તેના કારણો બને છે વ્યવહારથી ભણવુ, ભણાવવુ, સાભળવુ તે રૂપ, ઋજુસૂત્ર નયે મનન, નિદિધ્યાસનરૂપ, શબ્દનયથી તે શ્રુતને આધારે ભાવક્ષયોપશમરૂપે પરિણમેલા આત્માના સ્પર્શજ્ઞાન પરિણામરૂપ, સમભિરૂઢ નયે સર્વાક્ષર લબ્ધિ વાળાના તન્મય શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ અને એવભૂત નયે સર્વ-અક્ષર સપન્નના નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ વખતે ઉત્સર્ગભાવ શાસ્ત્રમય પરિણામમા ઉપયોગ હોવાથી તે શાસ્ત્રરૂપ છે તેથી પરમ કરૂણાળુ પુરૂષોએ ઉપદેશેલુ શાસ્ત્ર હિતરૂપ છે તત્ત્વાર્થ ભાષ્યમા કહ્યુ છે –

एकमपि जिनवचनादूयस्मान्निर्वाहकं पद भवति।
श्रूयते चानन्ता सामायिकमात्रपद-सिद्धा ॥ १ ॥

तस्मात्तत्प्रामाण्यात्समासतो व्यासतश्च जिनवचनम् ।
श्रेयइति निर्विकार ग्राह्य धार्यं च वाच्य च ॥ २ ॥
नभवति धम श्रोतु सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।
ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्धया, वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥ ३ ॥
श्रममचिन्त्यात्मगत, तस्मात् श्रेय सदोपदेष्टव्यम् ।
आत्मान च पर च हितोपदेष्टानुगृह्णाति ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —એક પણ જિન વચન તારનાર બને છે, કારણ કે 'સામાયિક' માત્ર પદ વડે અનન્ત જીવો સિદ્ધ થયા છે એમ સભળાય છે ૧

તે પ્રમાણરૂપ હોવાથી ટુકામા કે વિસ્તારરૂપ જિનવચન શ્રેય ક યાણરૂપ છે માટે નિ ાકપણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, ધારણ કરવા યોગ્ય અને ઉપદેશવા યોગ્ય છે ૨

હિતનુ શ્રવણ કરવાથી સર્વે સાભળનારાઓને એકાતે ધર્મ થતો નથી, પરતુ ઉપકાર બુદ્ધિથી કહેનારને (વક્તા-ઉપદેશ કરનારને) તો એકાતે ધર્મ નીપજે છે માટે પોતાને વેઠવા પડતા શ્રમનો વિચાર કર્યા વિના કલ્યાણનો સદ્‌પદેશ કર્તવ્ય છે હિતનો ઉપદેશ કરનાર પોતાને અને પરને ઉપકાર કરે છે (હિતનો ઉપદેશ સ્વપરને ઉપકારી છે) ૩

તેથીજ શાસ્ત્ર પ્રત્યે આદર ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપદેશ કરે છે-તિર્યંચ અને મનુષ્યો બધા, મતિશ્રુત જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી તથા જાતિ નામકર્મ, પર્યાપ્તિ નામકર્મ, શરીર નામકર્મ અને નિર્માણ નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલ આખવાળા છે, અને દેવો અવધિજ્ઞાનાવરણીય અને અવધિ દર્શનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ અવ

વિજ્ઞાન-દૃષ્ટિવાળા છે, સિદ્ધો સર્વ પ્રદેશે કેવળ ઉપયોગવત છે નિર્ગ્રંથ સાધુઓ શાસ્ત્રના આધારે થતા વિજ્ઞાનરૂપ આંખવાળા છે માટે નિર્ગ્રંથોને વાચનાદિ સ્વાધ્યાયની મુખ્યતા છે ૧

પુર. સ્થિતાનિવોર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્લોકવિવર્તિન ।
સર્વાભાવાનવેક્ષન્ત જ્ઞાનિન શાસ્ત્રચક્ષુષા ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ —જ્ઞાનવત પુરૂષો શાસ્ત્રરૂપ આંખે કરીને સૌ ધર્મ આદિ ઉર્ધ્વલોક (ઉંચે), નરક આદિ અધો (નીચનો) લોક અને જબૂ લવણાદિક તિર્યક્ (મધ્યમ) લોક વિષે પરિભ્રમતા સર્વ પદાર્થોને જાણે આગળજ રહ્યા હોય તેમ સાક્ષાત્ દેખે છે અહિ દેખે છે એમ કહ્યુ તે શ્રુતજ્ઞાન સાથે રહેલુ માનસ-અચક્ષુ દર્શન તે દ્વારા જાણવુ

અનુવાદ —

શાસ્ત્ર ચક્ષુથી દેખતા, જ્ઞાની સર્વ પદાર્થ,
ત્રિલોકના સન્મુખ સમ, શ્રુતકેવળી યથાર્થ ૨

જ્ઞાનમંજરી —જ્ઞાનીઓ શાસ્ત્ર ચક્ષુથી એટલે આગમ-ઉપયોગથી ત્રિલોક વર્તી સર્વ એટલે સૂક્ષ્મ, બાદર, સહજ અને વિભાવરૂપ પરોક્ષ છતા, અન્ય ક્ષેત્રના પદાર્થ સ્વરૂપને પણ આગમ બળથી જાણે નજર આગળ હોય તેમ દેખે છે અહિં દેખવુ કહ્યુ છે તે શ્રુતનો ક્ષયોપશમ જાણવો ૨

શાસનાત્ ત્રાણશક્તેશ્ચ, બુધૈ શાસ્ત્રં નિરુચ્યતે ।
વચન વીતરાગસ્ય તત્તુ નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ —હિત-શિક્ષાથી અને બચાવવાની શક્તિથી (શાસ્ત્રત્રાણ) પંડિતોએ શાસ્ત્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી છે, તે સર્વગુણ સહિત તો વીતરાગનુ વચન છે કારણકે કેવળજ્ઞાન

પૂર્વક કહેલુ છે બીજા કોઈના વચનને શાસ્ત્ર કહેવુ ઘટતુ નથી
'પ્રશમરતિ' મા કહ્યુ છે કે —

"शासनसामर्थ्येन च सत्राणबलेन चानवद्येन।
युक्तयत्तच्छास्त्रं तच्चैतत्सर्वविद्वचनम्॥"

ભાવાર્થ —શાસન (હિત-શિક્ષા) નું બળ, સત્રાણ (રક્ષા) નું બળ અને દોષરહિત પણું એ ગુણોસહિત જે હોય તે શાસ્ત્ર છે અને તે તો આ સર્વજ્ઞનુ વચન છે

અનુવાદ —

શાસ્ત્ર-અર્થ વ્યુત્પત્તિથી, શિક્ષા-ત્રાણ સમર્થ,
વચન તે વીતરાગના, મોક્ષ ન દે અન્યાર્થ. ૩

જ્ઞાનમંજરી —વિદ્વાનોએ શાસ્ત્રની વ્યુત્પત્તિ એવી કરી છે કે ભવથી ત્રાસ પામેલા કર્મથી ઘેરાયેના અને વિભા વના ભારથી દબાઈ ગયેલા જીવોને બચાવવાની (ત્રાણ) શક્તિ જેની હોય તથા જે શિક્ષણ (હિતની શિખામણ) આપે (શીખવે) તે શાસ્ત્ર કહેવાય તત્ત્વાર્થ સૂત્રના કર્તા કહે છે કે મોક્ષમાર્ગનુ શિક્ષણ આપે તે શાસ્ત્ર વળી સર્વમોહના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા પરમ શાત સ્વભાવવાળા વીતરાગનું વચન તે મોક્ષ માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર છે ઉમાસ્વાતિ પૂજ્યે કહ્યુ છે —

"केवलमधिगम्य विभुः स्वयमेव ज्ञानदर्शनमनन्तम्।
लोकहिताय कृतार्थोऽपि, देशयामास तीर्थमिदम्॥"

ભાવાર્થ —કેવળજ્ઞાન પામીને પરમાત્મા પોતેજ અનત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ થયા કૃતકૃત્ય થયા છતા લોકના કલ્યાણને અર્થે આ તીર્થ (ધર્મ)ની તેમણે દેશના દીધી

માટે તેમનું જ વચન મોક્ષનું અંગ છે, અન્ય કોઈ અસર્વજ્ઞ છતા પોતાને સર્વજ્ઞ માનનાર જે વચન કહે તે મોક્ષનુ કારણ નથી ૩

शास्त्र पुरस्कृते तस्माद्वीतराग पुरस्कृत ।
पुरस्कृते पुनस्तस्मिन्नियमात्सर्वसिद्धिय ॥ ४ ॥

ભાષાર્થ —શાસ્ત્ર આગળ કર્યે વીતરાગ ભગવાન આગળ કર્યા, કારણકે શાસ્ત્ર-ઉપયોગે તેના કર્તા સાભરેજ, આમ તે વીતરાગને આગળ કર્યે નિશ્ચયે સર્વ સિદ્ધ થાય કહ્યુ છે કે —

"अस्मिन् हृदयस्थे सति, हृदयस्थस्तत्त्वतो मुनीन्द्र इति ।
हृदयस्थित च तस्मिन् नियमात्सर्वार्थ ससिद्धि "

ભાવાર્થ —જે ભગવાનના વચન (મૂર્તિમત) હોય તો ખરી રીતે મુનીંદ્ર વીતરાગ ભગવાન હૃદયમા રહ્યા એમ જાણો-અને ભગવાન હૃદયમા હોય તો અવશ્ય સર્વ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે

અનુવા૦ —

શાસ્ત્ર રમે જો હૃદયમા, તો છે ત્યા વીતરાગ,
વીતરાગ ઉરમા પ્રથમ, અવશ્ય સિદ્ધિ અથાગ ૪

જ્ઞાનમંજરી —શાસ્ત્ર સિદ્ધાત મુખ્ય કરવાથી વીતરાગ અર્હત્ ભગવાન્ મુખ્ય (અગ્રેસર થાય છે, અને વીતરાગને મુખ્ય કરવાથી અવશ્ય સર્વ સિદ્ધિઓ હોય છે આગમમા કહ્યુ છે કે —

"आगम आयरतेण, अत्तणो हियकखिणो ।
तित्थनाहो सयंबुद्धो सव्वे ते बहु मन्निया ॥"

ભાવાર્થ—આત્માના હિતની આકાંક્ષા રાખનાર આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રવર્તે તો તેણે સ્વયંબુદ્ધ તીર્થનાથ ભગવાન અને સર્વનું બહુમાનપણું કર્યું ગણાય માટે આગમનું બહુમાન કરનાર, અર્હત, મુનિ અને સર્વ સંઘનું બહુમાન કરનાર છે ૪

अदृष्टार्थेऽनुधावन्त शास्त्रदीप विना जडा ।
प्राप्नुवन्ति पर खेद, प्रस्खलन्त पदे पदे ॥ ५ ॥

ભાષાર્થ—મૂર્ખજનો શાસ્ત્રરૂપી દીવા વિના અણદીઠા પદાર્થો પાછળ દોડતા પગલે પગલે અખડાઈ પડતા પરમ ખેદ પામે છે

અનુવા૦—

મૂર્ખ શાસ્ત્ર દીપક વિના, જાય અજાણ્યે પથ,
પ્રતિપદે અખડાઇ પડે, ખેદ પામે અત્યત, ૫

જ્ઞાનમંજરી—મૂર્ખલોક આગમ-પ્રકાશ વિના સવર, નિર્જરા અને મોક્ષનામના અજાણ્યા કાર્યો પ્રત્યે દોડતા પગલે પગલે સ્ખલના (ભૂલો) પામે છે (કરે છે) અને અત્યત કલેશ પામે છે, જે શુદ્ધ માર્ગને જાણતા નથી તે અનેક ઉપાયો કર્યા છતા ભૂલ ખાય છે ૫

शुद्धोञ्छाद्यपि शास्त्राज्ञा-निरपेक्षस्य नो हितम् ।
भौत हन्तुर्यथा तस्य, पदस्पर्शनिवारणम् ॥ ६ ॥

ભાષાર્થ—જેમ ભૌતમતિના હણનાર શબરને તેના પગ સ્પર્શનનો નિષેધ કર્યો હતો એટલે જીવતા ભૌતનો સ્પર્શ ન કરવો એવી તેને આજ્ઞા કરેલી, તે આજ્ઞા પાળવા ઇચ્છનાર

તે શબરને ભીલની પાસેના મયૂરપિચ્છ જોઈતા હતા ત્યારે તેને મારીને તેના પગ સ્પર્શીને મયૂરપિચ્છ લીધા આજ્ઞા પાળી, તેમ આપમતિને શાસ્ત્ર આજ્ઞા વિના બાહ્ય આચાર પરિપાલન જાણવુ ૪૨ દોષ રહિત આહાર ગવેષણ આદિ પણ શાસ્ત્ર આજ્ઞાની અપેક્ષા રહિત હિતકારક નથી, શબરના દષ્ટાંતે

અનુવાદ —

શાસ્ત્ર આજ્ઞા અવગણી, પાળે અશુચ આચાર,
શબરસમ સ્પર્શે નહિ જીવતા, હણે નિર્ધાર ૬

જ્ઞાનમંજરી —આગમમા કહેલી આજ્ઞાની દરકાર કર્યા વિના, ૪૨ દોષ રહિત આહાર ગ્રહણ કરનારને હિત કે સુખ થતુ નથી, જેમ ભીલના હણનારને તેના ગુરુની આજ્ઞા હતી કે તેના પગનો સ્પર્શ કરવો તે અહિત છે કોઇ એક શબરને જીવતા ભીલના પગને સ્પર્શ કરવાને નિવારેલો તે શબરને ભીલ પાસેના મયૂરપિચ્છ લેવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે ભીલને હણીને પછી તેનો સ્પર્શ કર્યો તે પ્રકારે આત્માને હણીને છજીવ નિકાયની રક્ષા કરનાર શબરની પેઠે આજ્ઞા પાળે છે માટે મૂર્ખતા દૂર કરીને તત્ત્વજ્ઞાનવત થવું શુદ્ધ આહાર આદિ અલ્પ યોગ છે, સ્વરૂપનું અવલંબન એ મહા યોગ છે તેથી સ્વરૂપ આચરણ રહિત નિર્દોષ આહાર-સંઘને આત્મ સાધન માનનારાને ભીલની હિંસા કરનાર જેવા જાણવા. ૬

अज्ञानाहि महामंत्र स्वाच्छन्द्यज्वरलंघनम् ।
धर्मारामसुधाकुल्या शास्त्रमाहुर्महर्षय ॥ ७ ॥

ભાપાર્થ —મોટા ઋષીશ્વરોએ શાસ્ત્રને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સર્પને દમવાનો મોટો મંત્ર, ઇચ્છાચારીપણારૂપ તાવનું લાઘણુ (પાચન-શમન) અને ધર્મરૂપ વાડીને વિષે અમૃતની નીક સમાન કહેલ છે

અનુવાદ —

અજ્ઞાન-નાગનો મંત્ર મહા, સ્વચ્છંદ તાવ ઉપાય,
ધર્મ-બાગમા અમી-વહન, શાસ્ત્ર ગણે ઋષિરાય ૭

જ્ઞાનમંજરી —મહા મુનીશ્વરોએ શાસ્ત્રને અજ્ઞાનરૂપ સર્પને દમવાને મહામંત્ર, સ્વેચ્છાચારીપણારૂપતાવ દૂર કરનાર લાઘણુ, અને ધર્મબાગમા અમૃત લઇ જવાની નીક સમાન કહ્યુ છે માટે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ મહા સુખ આપનાર છે ૭

शास्त्रोक्ताचार कर्ता च शास्त्रज्ञ शास्त्रदेशक ।
शास्त्रैकदृग् महायोगी, प्राप्नोति परम पदम ॥ ८ ॥

ભાપાર્થ —શાસ્ત્રમા કહેલા આચારનો પાળનાર, શાસ્ત્રનો પ્રરૂપનાર તેમજ શાસ્ત્રને વિષે એક અદ્વિતીય દૃષ્ટિવાળો મોટો યોગી પરમપદને પામે છે

અનુવાદ —

શાસ્ત્રવિધિ વર્તે વળી, શાસ્ત્ર જાણી દે બોધ,
શાસ્ત્રદૃષ્ટિ મહાયોગી તે, પામે અચૂક મોક્ષ ૮

જ્ઞાનમંજરી —આવા પ્રકારના મહાયોગી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન (મોક્ષ) પામે છે કેવા? જૈન આગમમા કહેલા આચારને આચારનાર, સ્યાદ્વાદ શાસ્ત્ર આગમને જાણનાર અને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર વળી કેવા હોય છે ? શાસ્ત્રના રહસ્યને

જાણનાર દૃષ્ટિવાળા એમ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગે પ્રવર્તનાર તત્ત્વજ્ઞ અને શાસ્ત્રના ઉપદેશક પરમ પદને પામે છે માટે સપૂર્ણ આદરભાવથી જૈન આગમોનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે તેથી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને સર્વ સિદ્ધિની સાધકતા થાય છે માટેજ મુનિઓ પ્રવચનની વાચના લે છે, રહસ્યને પૂછે છે, સૂત્ર પાઠનો ઉચ્ચ સ્વરે પાઠ કરે છે તેના અર્થની ભાવ સહિત અનુપ્રેક્ષા (વારવાર ભાવના) કરે છે અને આગમ તત્ત્વોમા તન્મય બને છે, તેમા મગ્ન બનીને પોતાના આત્માને આનદ પૂર્ણ કરે છે, તે લાભના આનદની ઇચ્છા સહિત ધર્મકથા કરે છે, મોટા આચાર્ય ગણુની અનુમોદના કરે છે, માટેજ યોગ-ઉપધાન ક્રિયા કરે છે, જીવન પર્યંત ગુરુકુળમા વસે છે અને શાસ્ત્રજ્ઞાનમા પ્રવીણતા ઇચ્છે છે ૮

---

૨૫ પરિગ્રહ-અષ્ટક

न परावर्तते राशेर्वक्रता जातु नाज्झति ।
परिग्रहग्रह कोऽय ? विडबितजगत्त्रय ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —કદી જે રાશિના વક્રપણાને તજતો નથી અને ત્રણે જગતને જે નડે છે એવો આ પરિગ્રહરૂપી ગ્રહ કયો છે? સર્વ ગ્રહથી એ ગ્રહ બળિયો છે એનો ચાર કોઇએ જાણ્યો નથી

અનુવા. —

પરિગ્રહ-ગ્રહ એવો નવો, નહિ રાશિ પલટાય,
ત્રણ જગને પીડે પૂરો, વક્રસ્વભાવ સદાય १

રહેતા શાસ્ત્રજ્ઞાન થવાથી શ્રાવક વર્ગનો પૂજ્ય થયો, જ્ઞાનની ભક્તિ કરનારાઓએ રચેલા ચદરવા આદિ ઉપકરણવાળો તે ઉપકરણોથીજ રમણીયકતા, મમત્વ અને અહકારરૂપ દોષો વડે દૂષિત થયેલો તીવ્રજ્ઞાનાવરણીય કર્મને લઈને અનતભવ ભ્રમણરૂપ નિગોદમા પડચો, એમ સસાર ચક્રનું સ્વરૂપ આત્મહિત અર્થે સજ્જનોએ વિચારવા યોગ્ય છે માટે ધર્મને નામે વિષય, પરિગ્રહના પોષણ આદિને તજવા યોગ્યજ છે ૨

यस्त्यक्त्वा तृणवद् बाह्यमान्तरं च परिग्रहम् ।
उदास्ते तत्पदाम्भोजं पर्युपास्ते जगत्त्रयी ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —જે ધન, ધાન્યાદિ બાહ્ય અને મિથ્યાત્વાદિ અતરંગ પરિગ્રહને તરણાની પેરે તજીને ઉદાસીન થઈ રહે છે, તેના ચરણકમળને ત્રણે જગત સેવે છે

અનુવાદ —

જે બાહ્યાભ્યતર તજી, પરિગ્રહ રહે ઉદાસ,
ચરણકમળ તેના પૂજે, ત્રણ જગ બનીને દાસ ૩

જ્ઞાનમંજરી —જે સાધુ ધન આદિ બાહ્ય અને રાગ આદિ અભ્યતર પરિગ્રહને તૃણપેઠે તજીને ઉદાસીન રહે છે એટલે મોહનું કારણ, આસક્તિનું મૂળ, આત્માને કાદવ સમાન ખરડનાર અને વસ્તુત અસાર એવો પરિગ્રહ તે મારો નથી, દારૂ પીને ગાંડો બનેલો માણસ કાદવમા આળોટતા ખરડાય તેથી સુખી થતો નથી તેમ હું પરિગ્રહથી સુખી નથી, પરંતુ હું તો જ્ઞાનાદિ અનત ગુણોથી પૂર્ણ છુ તો પુદ્ગલોમા કેમ રમુ? એવી ભાવનાથી પરિગ્રહનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, તેના

ચરણકમળને અસુર, નર અને દેવો, ત્રણે લોક, સેવે છે, ત્રણ જગનો તે પૂજ્ય થાય છે તેથી સ્વરૂપાનંદના રસિકજનોને આનંદરૂપ પરિગ્રહમાં આસક્તિ હોય છે ૩

વળી બાહ્ય ભોગથી નિર્ગ્રંથપણું માનનારને શિખામણ દે છે —

चित्तेऽन्तर्ग्रन्थगहने, बहिर्निर्ग्रन्थता वृथा ।
त्यागात्कञ्चुकमात्रस्य, भुजगो नहि निर्विषः ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —અંતરંગમાં પરિગ્રહની ઉંડી લાલસા છતાં ઉપરનું સાધુપણું ફોક (નિષ્ફળ) છે જેમકે કાચળી માત્રના ત્યાગથી સર્પ વિષ રહિત થતો જ નથી

અનુવાદ —

અંતર્ગ્રંથિ ઉરમાં ગહન, વ્યર્થ વેષ નિર્ગ્રંથ,
સાપે તજી જો કાચળી, પણ નહિ વિષનો અંત ૪

જ્ઞાનમંજરી —ચેતના-પરિણતિ પરિગ્રહની લાલસામાં મગ્ન હોય તો ઉપરની નિર્ગ્રંથતા (સાધુપણું) વ્યર્થ છે, નિષ્ફળ છે, જેમ કે માત્ર કાચળી તજવાથી સાપ નિર્વિષ થતો નથી અંતરના મમત્વના ત્યાગથી ત્યાગી થવાય છે ૪

त्यक्ते परिग्रहे साधो प्रयाति सकलं रजः ।
पालित्यागे क्षणादेव सरसः सलिलं यथा ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —સાધુ ને પરિગ્રહ છોડતાં સઘળું પાપ ચાલ્યું જાય છે, જેમકે-પાળ તુટતાં ક્ષણ એકમાં સરોવરનું સઘળું પાણી વહી જાય છે

અનુવાદ —

સાધુ પરિગ્રહ જો તજે, સર્વ પાપ ક્ષય થાય,
પાળ તળાવની જો તુટે, તો નીર સૌ વહી જાય ૫

જ્ઞાનમજરી —સાધુને પરિગ્રહ તજતા કર્મ સમૂહ સર્વ જાય, દૃષ્ટાત કહે છે સરોવરનુ પાણી પાળ તુટતા ક્ષણમા ક્ષય થાય છે માટે સામાન્ય પરિણતિની અપેક્ષાએ લોભ પરિત્યાગથી અનુક્રમે કર્મનો અભાવ થાય છે ૫

त्यक्तपुत्रकलत्रस्य, मूर्छामुक्तस्य योगिन ।
चिन्मात्रप्रतिबद्धस्य, का पुद्गलनियन्त्रणा ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —પુત્ર, સ્ત્રીઆદિ સર્વ બધન જેણે છોડ્યા છે અને મૂર્છાથી (મોહથી) જે મુક્ત છે, તથા જ્ઞાન માત્રને વિષે આસક્તિ જેને છે એવા યોગીને પુદ્ગલની બાધણી કેવી?

અનુવાદ —

સ્ત્રી-સતાન તજી રહે, નિર્મોહી મુનિ રાય,
જ્ઞાનમાત્રમા રક્ત તે, નહિ કર્મે લેપાય ૬

જ્ઞાનમજરી —સતાન-વનિતાનો સયોગ જેણે દૂર કર્યો છે, તથા પ્રાપ્ત પરિગ્રહની રક્ષા વિષે મોહ જેણે તજ્યા છે એવા યોગી સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રવત છે, તેમને જ્ઞાન માત્રમા આસક્તિ છે તો એવા તત્ત્વજ્ઞાની મુનિને પુદ્ગલમા એકતા ક્યાથી હોય? ન જ હોય, ભાવના—પુત્ર વનિતાના સગથી રહિત, પુદ્ગળના રક્ષણની ચિંતા રહિત અને સ્વરૂપમા એકતા કરવા વિષે જેનો લક્ષ છે, સ્વભાવના આનદનું અશે જેને ભાન છે એવા શુદ્ધ જ્ઞાનના અનુભવીને અચેતન, નાશવત અને એઠ સમાન આનંદથી રહિત પુદ્ગલો પ્રત્યે રાગભાવ થતો નથી વૃદ્ધ સપ્રદાયમા પ્રચલિત દૃષ્ટાત છે કે —

અયોધ્યા નગરીનો શ્રીવર રાજા અત્યત મિથ્યાદૃષ્ટિ હતો તેનો શ્રીકાન્ત નામનો કુવર રૂપ લાવણ્ય અને સૌભાગ્યમા

કુશલ ઇન્દ્ર સમાન શોભતો હતો. જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વનો જાણકાર, સૂત્ર-અર્થના શ્રવણનો રસિયો બાળ ભાવે થતી લોગલાલસાથી તે વિમુખ હતો. (તેને પરણાવેલી અને સાસરે આવેલી) અનેક રાજકન્યાઓને ઉદ્દેશીને તે કહે છે —"હે! ભદ્ર, (ભલી બાઈઓ) કહો, તમે તમારા પિતાનું ઘર (પિયર) છોડીને અહિં કેમ આવ્યા છો?" તે બધી બોલી, "તમારા પ્રેમની અમે અભિલાષિણીઓ છીએ, તમને ઈષ્ટ, કાંત અને પ્રિય લાગીએ એમ ઇચ્છીએ છીએ." તે બધાને કુમાર કહે છે — કર્મ બંધના મૂળરૂપ સ્નેહ બંધનનો જિનેન્દ્ર ભગવાને નિષેધ કર્યો છે તો ભવની વૃદ્ધિ કોણ કરે? લોલીભૂત (એકાકાર) એકત્વને પામેલા (એક ક્ષેત્રાવગાહી) અને ધર્મના સાધનરૂપ પોતાના ગણાતા દેહમા પણ સ્નેહ કરવાનો સર્વદર્શી ભગવાને નિષેધ કર્યો છે વાર્યા છે તો પછી કયો કુશળ પુરૂષ પારકા દેહમા રાગ કરશે? નિર્મળ ચારિત્રના આચરણથી પ્રાપ્ત થતા કેવળજ્ઞાનને રોકનાર રાગ અરિહત પ્રત્યે કરવો ઠીક છે તે પણ નિશ્ચયપદે પહોંચતા અનર્થ પ્રધાન કહેલ છે, તો પછી વિષય-રાગ કેમ કરાય? નિજ સ્વભાવમા આસક્ત વીતરાગ ભગવત સુખીઆ છે મારા પ્રત્યે તમારે રાગ કરવો યોગ્ય નથી, તેમજ અન્ય જીવો પ્રત્યે પણ તમારે રાગ કરવો ઘટતો નથી એવા ઉપદેશથી રાજકન્યાઓને રાજકુમારે પ્રતિબોધી (જાગ્રત કરી)

એમ રાગનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે, તો પરિગ્રહ પ્રત્યેનો રાગ કદાપિ આત્મહિતનું કારણ થતો નથી ૬

चिन्मात्रदीपको गच्छेन्निर्वातस्थानसन्निभैः ।
निष्परिग्रहता स्थैर्य, धर्मोपकरणैरपि ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ —જ્ઞાન માત્રનો દીવો જ અપ્રમત્ત સાધુને હોય, દીપકને પવન વિનાના સ્થાનથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તેમ ધર્મને ઉપકારક સામગ્રી (ઉપકરણ) સાધનો વડે પણ નિષ્પરિગ્રહતાની સ્થિરતા થાય છે એટલે જ્ઞાનદીપને તેલ સરખો શુધ્ધ-આહાર જેમ આધાર છે, તેમ નિર્વાત (પવન-રહિત) સ્થાન સરખા ધર્મ-ઉપકરણો પણ આધાર છે, એમ જાણવુ પણ સ્વમત ચિન્માત્ર પરિણામવાળા અપ્રમત્ત સાધુને ચૌદ ઉપકરણ ધરવા પણ ન ઘટે કેમકે તેનું ગ્રહણ, ધારણ આદિ મૂર્છા વિના ન હોય અને શુદ્ધ-આહાર આદિકનો અનાહાર ભાવનારૂપ જ્ઞાનનું અસાધન છે તેનો અસભવ સાધુને નથી એમ દિગબર કહે છે તેમા દોષ દેખાડવાના અભિપ્રાયે ગ્રથકાર આ ગાથા કરે છે

અનુવાદ —

જ્ઞાનદીપ સ્થિર રહી શકે, જો એથી મળી જાય,
નિષ્પરિગ્રહતા ગણી, ધર્મોપકરણ દેવાય ૭

જ્ઞાનમજરી —અપ્રમત્ત સાધુનો જ્ઞાન માત્ર દીપક પવનની પ્રેરણાથી રહિત સ્થાનના સયોગે સ્થિરતા પામે છે એ પરિગ્રહનો અભાવ સાધે છે એવો ઉપદેશ સાભળી કોઈ ધર્મોપકરણને પણ પરિગ્રહ ગણી તેનો ત્યાગ કરવા યત્ન કરે છે, માટે કહે છે કે ધર્મોપકરણો વડે પણ સ્થિરતા વધે છે એમ "ધર્મ સગ્રહણી" ગ્રથમા પણ કહ્યુછે ટાઢ તડકો મચ્છર ડાસ આદિના પરિષહના ઉદયે સ્વાધ્યાયમા વિઘ્ન પડે છે કે તે અટકી પડે છે તે-વખતે નિસ્પૃહપણે ધર્મ-ઉપકરણનું ગ્રહણ સમાધિ-સ્થિરતાનો- હેતુ છે મૂર્છારહિત હોય તેને

તેનો પરિગ્રહ નથી પુદ્ગલ અને જીવ એક ક્ષેત્રમા રહેલા છે તે કઈ પરિગ્રહ નથી પરન્તુ ચેતના તેના રાગદ્વેષ પરિણામ ને લઇને પરિગ્રહને ગ્રહણ કરે છે માટે ઉપકરણો તો નિમિત્ત માત્રછે જેમકે તત્વ સાધવામા અર્હંત, અને ગુરુનો સમાગમ નિમિત્ત છે પણ આત્મામા સ્વરૂપસ્થ થનારને પુદ્ગલ સ્કધ અબાધક છે આત્માજ તેને અનુસરીને બાધકપણુ ઉભુ કરે છે ૭

मूर्च्छाच्छन्नधियां सर्वं, जगदेव परिग्रह ।
मूर्च्छया रहितानां तु जगदेवापरिग्रह ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —જેની બુદ્ધિ મૂર્છાથી છવાઇ છે એવા પુરૂષને સઘળુય જગત પરિગ્રહ છે, પરંતુ મૂર્છાથી રહિત મહાપુરૂષ ને તો સારૂ જગત પરિગ્રહ નથી “નિશેષ આવશ્યક” મા કહ્યુ છે

तम्हा किमत्थि वत्थु गंथोऽगंथो व सव्वहा लोए ?
गंथोऽगंथो व मओ मुच्छममुच्छाहि निच्छयओ ॥
वत्थाइ तेण जं जं संजमसाहणमराग-दोसस्स ।
तं तमपरिग्गहो च्चिय परिग्गहो जं तदुवघाई ॥

ભાવાર્થ —તેથી લોકમા સર્વથા કઇ વસ્તુ પરિગ્રહ અને અપરિગ્રહ છે? ખરેખર મૂર્છા અને અમૂર્છા એજ પરિગ્રહ અને અપરિગ્રહ (માનેલા) છે રાગ દ્વેષ રહિત પુરૂષને વસ્ત્રાદિ જે જે સયમના સાધન છે તે તે અપરિગ્રહ છે અને સયમનો ઘાત કરનાર છે તે પરિગ્રહ છે

અનુવાદ —

મૂર્છાથી મતિ મલિન જો, જગ બધુ પરિગ્રહ-પૂર્ણ,
અપરિગ્રહરૂપ જગ બધુ, કરી જો મૂર્છા ચૂર્ણ ૮

જ્ઞાનમંજરી —મમત્વથી જેની બુદ્ધિ મેલી થઈ છે, આવરણ પામી છે, એવા મૂર્છામા મગ્ન જનોને પોતાની માલીકીરૂપે બધુ જગત્ પ્રાપ્ત થયું નથી તો પણ બધુ જગત પરિગ્રહજ છે કારણ કે તેનો સ્વામી અને ભોક્તા થવામા તેને સુખ બુદ્ધિ છે પરતુ મૂર્છા રહિત એટલે પુદ્ગલ પ્રત્યે તે ભિન્ન છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી એવી બુદ્ધિ થવાથી તેના ત્યાગ નારને જગત જ પરિગ્રહ નથી કેમકે તેમા તેની પ્રીતિ નથી માટેજ આત્માનું પરભાવમા મિકપણું તે પરિગ્રહ છે તેથી રહિત થઇ આત્મસ્વરૂપમા રમણ કરવુ યોગ્ય છે ૮

---

૨૬ અનુભવ-અષ્ટક

सन्ध्येव दिनरात्रिभ्या, केवलश्रुतयो पृथक्।
बुधैरनुभवो दृष्ट, केवलाकारुणोदय ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —દિવસ અને રાત્રિથી સધ્યા (સધી-કાળ) જુદી છે તેમ અનુભવને કેવળજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી ભિન્ન પડિતોએ દીઠો છે કેવો ? કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના અરૂણોદયરૂપ એટલે મતિશ્રુતનો ઉત્તર ભાવી (તેને ઓળગી આગળ ગયેલ) અને કેવળથી દૂર નહિ પૂર્વભાવી (કેવળજ્ઞાન થતા પહેલાના) પ્રકાશને અનુભવ કહે છે તેનું બીજુ નામ પ્રતિભા છે

અનુવાદ —

સધ્યા સમ અનુભવ કહ્યો, નહિ દિન, નહિ રાત,
નહિ કેવળ, નહિ શ્રુત પણ, કેવળ-રવિ-પ્રભાત ૧

જ્ઞાનમજરી —શ્રુત (શાસ્ત્ર) અભ્યાસ અને પરિગ્રહ નો ત્યાગ આદિપણુ અનુભવવતને મોક્ષના ઉપાયરૂપ બને છે, અનુભવ રહિતને મોક્ષસાધક નથી તે પ્રતિપાદન કરવા અનુભવ-અષ્ટક લખે છે અનુભવ રહિત જ્ઞાન પાણી જેવુ છે, અનુભવીનું જ્ઞાન અનુભવ યુક્ત (પ્રમાણુ ભૂત) છે તે પ્રમાણે, અનુયોગ દ્વારમા જણાવ્યું છે —

"वायणापु-ऽणा परियट्टणा धम्मकहा सरअक्खर वजणसुद्धा अणुप्पेहारहियस्स दव्वसुय, अणुपेहा भावसुय

ભાવાર્થ —વાચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના અને ધર્મકથા સ્વર અક્ષર, વ્યજનની શુદ્ધિ સહિત પણુ અનુપ્રેક્ષા રહિતને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યુ છે અને અનુપ્રેક્ષાને ભાવશ્રુત કહેલ છે " તેથી ભાવશ્રુત તો સવેદનરૂપ છે, તત્ત્વસ્પર્શાવનારૂપ નથી સ્પર્શરૂપ અને તત્ત્વસિદ્ધિરૂપ એમ બે જ્ઞાનના પ્રકાર શ્રી હરિભદ્ર પૂજ્યે કહ્યા છે, તેમા સ્પર્શજ્ઞાન અનુભવવાળાનેજ હોય છે તેનુ લક્ષણુ યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચય ' ગ્રથને અનુસરીને લખીએ છીએ –

यथार्थवस्तुस्वरूपोपलब्धिपरभावारमणस्वरूपरमणतदा-स्वादनैकत्वमनुभव ॥

ભાવાર્થ —યથાર્થ વસ્તુના સ્વરૂપની ઓળખાણુ થવાથી પરભાવમા પ્રીતિ-રમણતાનો અભાવ અને સ્વરૂપમા રમણતા અને તેના આસ્વાદન (રસ) મા તન્મયતા તે અનુભવ હેય-ઉપાદેય (તજવા યોગ્ય અને ગ્રહણુકરવા યોગ્ય) ના વિવેક જ્ઞાન થી થતા સુખને ચાખવારૂપ અનુભવ છે

નામ નિક્ષેપેતો જેનું નામ અનુભવ પાડયું હોય તે, સ્થાપનાથી જેની અનુભવ તરીકે સ્થાપના થઇ છે તે, '

અનુભવ એટલે શુભ અશુભ ઉદયમાથી ભોગવાતા પ્રત્યે ઉપયોગ નહિ તે " अनुपओगो दव्य" ઉપયોગ ન હોય ત્યા દ્રવ્ય ગણાય છે એ વચનથી ભાવ અનુભવ–અપ્રશસ્ત તો સાંસારિક વિષય–કષાયના રસમા તન્મયતા, અને પ્રશસ્ત તે અર્હતના ગુણોમા પ્રીતિ થતા તન્મયતા થાય તે, અને શુદ્ધ અનુભવ એ છે કે સ્વરૂપના અનત પર્યાયમા પરિણમેલા વિચિત્ર જ્ઞાનના રસમા એકતારૂપ વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થવી. અહિં ભાવ અનુભવનો અવસર છે

નૈગમનયથી અનુભવનો ઈચ્છક, સગ્રહનયે–ઉપયોગવત કે ઉપયોગ–રહિતની તેના કા ણુ આશ્રિત યોગ્યતા, વ્યવહારનયે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વાચના પૃચ્છનાનો અનુભવ કરનાર, ઋજુસૂત્રે મનના વિકલ્પોના રોકવા પૂર્વક તન્મય થનાર, શબ્દ નયથી જ્ઞાન ઉપયોગથી ગ્રહણ કરેલા અનત ધર્મવાળા આ મ દ્રવ્યની અનતતાના જ્ઞાનને અનુભવનાર, સમભિરૂઢ નયે તો મુખ્ય જ્ઞાન દર્શન ગુણ સ્વરૂપમા રમણ, ભોગ અને એકતારૂપ અનુભવ અને એવભૂતનયે એક મુખ્ય પર્યાયમા તન્મયતાનો અનુભવ

અહિં જેનો અનુભવ છે તેની ભાવના કર્તવ્ય છે એ પ્રકારે સ્વરૂપના અનુભવ વિના જ્ઞાન–ચારિત્ર આદિ દ્રવ્યરૂપ જ છે માટે સ્વાનુભવી થવું સર્વ ગુણ પરિણમમા અનુભવથી આનદ પ્રાપ્ત થાય છે નહિ તો શબ્દના જ્ઞાન રહિત શબ્દ ભાલનાવાની પેઠે નિરર્થકજ છે સાભળ્યુ છે કે કોટિ કષ્ટ ક્રિયાઓ કરવા છતા તત્વ પ્રાપ્તિ થતી નથી. કુલ બાલક આદિની પેઠે અનુભવ વિના પરિગ્રહના પ્રસગો પ્રાપ્ત થયે વિષયનો સગ ઉછળવે છે, છતા અતર્મુહૂર્ત આત્માનુભવનો અભ્યાસ સાધવા

યોગ્ય ગણનાર રસિકજનો, અનુભવના આદરનો ઉપદેશ દે છે – તત્ત્વસ્વરૂપને જાણનારાઓએ જેમ દિવસ અને રાત્રિની વચમાં સંધ્યા છે તેમ કેવળજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની વચમાં (મધ્યમાં) અનુભવ દીઠો છે લાંબા કાળ સુધી શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસના કાર્યરૂપ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી સાધ્ય રૂપે લક્ષ રાખેલા કેવળજ્ઞાનના અસાધારણ કારણરૂપ અનુભવને અધ્યાત્મની એકતાના આનંદરૂપ ગણ્યો છે કેવો અનુભવ? સકલ અસહાયી જ્ઞાનરૂપ સૂર્યના આરથી, અરુણના ઉદય સમાન છે પ્રથમ અરુણોદય થાય છે પછી સૂર્યોદય થાય છે, તેમ અનુભવનો ઉદય પ્રથમ થાય છે પછી કેવળજ્ઞાન રવિનો ઉદય થાય છે તેથી અનુભવપૂર્વક કેવળજ્ઞાન છે, ભાનનાજ્ઞાનની એકતારૂપ અનુભવ કર્તવ્ય છે 'યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય' મા કહ્યું છે 'मतिश्रुतोत्तरभावी केवलात्प्रव्यवहितपूर्वभावीप्रकाशोनुभव।' મતિશ્રુતથી આગળનો અને અને કેવળજ્ઞાન થના પહેલાનો નજીકનો (આત્મ) પ્રકાશ તે અનુભવ છે ૧

व्यापार सर्वशास्त्राणा दिक्प्रदर्शन एव हि।
पार तु प्रापयत्येकोऽनुभवो भववारिधे ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —સઘળા શાસ્ત્રોનો વ્યાપાર (ઉપાય–પ્રવર્તન) દિશા દેખાડવાનો જ છે, પરંતુ એક અનુભવ સંસાર–સમુદ્રનો પાર પમાડે છે

અનુવાદ —

શાસ્ત્ર બધા દેખાડના, દિશા માર્ગની છેક,
ભવ જળ પાર પમાડતો, અનુભવ ઉપાય એક ૨

જ્ઞાનમજરી —ચાર અનુયોગરૂપ સર્વ શાસ્ત્રોનો ઉદ્યમ એક-માર્ગ દેખાડવારૂપ છે જેમ મુસાફરને માર્ગ દેખાડનાર માર્ગ દેખાડે છે, પણ જે ગામ જવુ છે તે ગામ તો અનુકૂળતા પ્રમાણે ચાલવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ મોટો ઉદ્યમ છે, પોતાનુ તત્ત્વ સાધવાનો વિધિ દેખાડનાર છે, પરન્તુ ભવ-સમુદ્રનો પાર તો એક અનુભવ પમાડે છે, બીજો કોઈ નહિ શ્રી સૂત્રકૃતાગ આદિ શાસ્ત્રોમા અધ્યાત્મભાવથી સિદ્ધિ બતાવી છે તેથી સદ્‌ગુરુના ચરણ સેવકોએ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમા તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે ૨

अतीन्द्रिय परं ब्रह्म विशुद्धानुभवं विना ।
शास्त्रयुक्तिशतेनापि, न गम्यं यद्बुधा जगुः ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —ઇન્દ્રિયોને અગોચર, સર્વ ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મ (આત્મા) વિશેષ શુદ્ધ અનુભવ વિના સેંકડો શાસ્ત્રની યુક્તિઓ વડે પણ સમજી શકાય તેમ નથી, એમ પડિતો કહી ગયા છે

અનુવાદ —

નહિ વિશુદ્ધ અનુભવ વિના, શુદ્ધ સ્વરૂપ પમાય,
અતીન્દ્રિય પરબ્રહ્મ શત-શાસ્ત્ર યુક્તિથી બાહ્ય ૩

જ્ઞાનમજરી —પડિતોએ આમ કહ્યુ છે શુ? શાસ્ત્રની સેંકડો યુક્તિઓથી પણ-અનેક આગમના રહસ્યોને જાણવા છતા નિર્મળ અનુભવ વિના ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી અગોચર ઉત્કૃષ્ટ ચૈતન્ય સમજી શકાતુ નથી ઘટ-પટાદિ પદાર્થ સમૂહને સાધનારા શબ્દ સાધન વડે પોત પોતાના મતમા માનેલા અર્થની

અર્થ વિચારણાના વિકલ્પરૂપ શય્યામાં સૂનેલા જ્ઞાનીઓ નથી સ્યાદ્વાદ અનેકાંત ધર્મના સ્થાનરૂપ અનંત પર્યાયોના ઉત્પાદ વ્યયરૂપ પરિણમન વડે વિસ્તારવાળા જણાતા, અમૂર્ત અખંડ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન તો તત્ત્વના અનુભવમાં લીન મહાપુરૂષોજ ભોગવી રહ્યા છે પત્ર વચન યુક્તિથી પ્રગટ કરેલા વાણી વિલાસમાં રમનારા તત્ત્વજ્ઞાનનો રસ ચાખી શકતા નથી ૩

ज्ञायेरन् हेतुवादेन, पदार्था यद्यतीन्द्रियाः ।
कालेनैतावता प्राज्ञैः कृतः स्यात्तेषु निश्चयः ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —જો ઇન્દ્રિયોથી અગોચર (અતીન્દ્રિય) ધર્માસ્તિકાય આદિ પદાર્થો યુક્તિશાસ્ત્રે કરીને હથેળીમાં રહેલા આમળાની પેઠે જાણી શકાય તેમ હોત તો પંડિતોએ અતીન્દ્રિયપદાર્થો વિષે સંદેહ રહિત અભ્રાન્ત જ્ઞાન (નિશ્ચય) આટલા કાળસુધીમાં કરી લીધું હોત આત્મા પણ અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે, તેના પર્યાય પણ અતીન્દ્રિય છે માટે તેના પ્રગટપણારૂપ નિયત મોક્ષ ઉપાયના જ્ઞાનને માટે સામર્થ્ય યોગરૂપ અનુભવ-પ્રમાણ અવશ્ય માનવું એવો ભાવાર્થ છે

અનુવાદ —

અતીન્દ્રિય પદાર્થ જો, શાસ્ત્ર-યુક્તિએ સાધ્ય,
કાળ આટલામાં થતે, પંડિતોને પ્રાપ્ય ૪

જ્ઞાનમંજરી —જો અતીન્દ્રિય પદાર્થો એટલે ધર્માસ્તિકાય આદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર પદાર્થો યુક્તિ પ્રમાણના સમૂહથી જાણી શકાય એમ હોત તો કલ્પનાથી અનુભવ થતા પહેલા કેટલાય પંડિતોએ ધર્માસ્તિકાય આદિમાના

આત્માનો નિશ્ચય આટલા કાળ સુધીમા કરી લીધો હોત માટે પર દ્રવ્યના વિચાર માટે જેટલો કાળ ગાળવામા આવે છે તેટલોજ કાળ આત્મ સ્વરૂપના વિચાર માટે ગળાય તો સ્વદ્રવ્ય અને પર દ્રવ્ય બન્નેનું જ્ઞાન થાય છે તેથી સજ્જનોએ પોતાના સ્વભાવની ભાવના વિષે મતિ કરવા યોગ્ય છે તેમ કરવાથી સહજજ 'जे एग जाणइ ते सव्व जाणइ' એકને જે જાણે છે તે સર્વને જાણે છે" એ વચન પ્રમાણે બોધ અને તેના ફળરૂપ ત્યાગ પરિણતિ થાય છે ૪

केषा न कल्पना-दर्वी, शास्त्रक्षीरान्नगाहिनी ।
विरलास्तद्रसास्वादविदोऽनुभव जिह्वया ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —કોની કલ્પનારૂપ ચાટૂડી (ચાટવો-કડછી) શાસ્ત્રરૂપ દૂધપાકમા અવગાહનારી (ફરનારી) નથી? સર્વની કલ્પના શાસ્ત્રમા રમે છે પરતુ તે શાસ્ત્રરૂપ ખીરનો રસ અનુભવરૂપ જીભે ચાખનાર શાસ્ત્ર રહસ્ય-ચર્વણાના જાણ થોડા હોય છે તેથી શાસ્ત્ર-જ્ઞાન તે બાહ્ય, અને અનુભવ તે અતરગ એમ જાણો

અનુવા૦ —

મતિ-કડછી કોની નહિ, રમે શાસ્ત્ર-ખીર માય?
અનુભવ-જીભે વિરલા, રસ ચાખે છે ત્યાય ૫

જ્ઞાનમંજરી —કયા પુરૂષોની મતિ પ્રવૃત્તિરૂપ કડછી (ચાટવી) શાસ્ત્રરૂપ ખીરમા ફરતી નથી? બુદ્ધિ કલ્પનાથી શાસ્ત્ર સમજનારી મતિ ઘણાની હોય છે પરતુ અનુભવ જીભે શાસ્ત્રના રહસ્યનો સ્વાદ ગ્રહણ કરનાર થોડા હોય છે ૫

पश्यतु ब्रह्म निर्द्वंद्वं निर्द्वंद्वानुभवं विना ।
कथं लिपिमयी दृष्टिर्वाङ्मयी वा मनोमयी ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —દ્વંદ્વ રહિત આત્મસ્વરૂપને દ્વંદ્વ રહિત અપરોક્ષ અનુભવ વિના સંજ્ઞા અક્ષરમય, વ્યજન-અક્ષરમય, અથવા લબ્ધિ-અક્ષરમય દૃષ્ટિ કેવી રીતે દેખે ? એટલે શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ બ્રહ્મ (આત્મસ્વરૂપ) ન જણાય, ચર્મ-ચક્ષુથી તો નજ જણાય, કેવળ (આત્માનુભવ) દૃષ્ટિએજ જણાય

અનુવાદ —

નિર્દ્વંદ્વ અનુભવ વિના, લિપિ, વચન, મન જાપ;
બાહ્ય દૃષ્ટિ શું દેખશે ? બ્રહ્મ નિર્દ્વંદ્વ આપ. ૬

જ્ઞાનમંજરી —સંજ્ઞા-અક્ષરમયી(લિપિમયી),વ્યજન-અક્ષરમયી (વાઙ્મયી) અથવા (મનો) યોગ પ્રવૃત્તિરૂપ દૃષ્ટિ, પર ઉપયોગે, શુદ્ધ અનુભવ વિના, શુદ્ધ જ્ઞાન વિના જ્ઞાનીઓ પરસંગથી રહિત નિર્મળ બ્રહ્મ (આત્મા)ને કેવી રીતે જુએ? કર્મ ઉપાધિરૂપ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ પણ બ્રહ્મને ગ્રહણ કરે નહિ, અનુભવ-જ્ઞાનીજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને દેખે છે ૬

न सुषुप्तिरमोहत्वान्नापि च स्वापजागरौ ।
कल्पनाशिल्पविश्रान्तेस्तुर्यैवानुभवो दशा ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —અનુભવ સુષુપ્તિ દશા નથી કેમકે તે મોહ રહિત છે અને સુષુપ્તિ તો નિર્વિકલ્પ છે પણ મોહ સહિત છે, વળી અનુભવ સ્વપ્ન દશા કે જાગ્રત દશા નથી કારણ કે કલ્પનારૂપ શિલ્પ-કારીગરી ત્યાં વિરામ પામી ગઇ છે અને સ્વપ્ન-જાગ્રત દશા તો કલ્પના વાળી છે, તેથી અનુભવ તુર્યા-ચોથી દશાજ છે

અનુવાદ —

મોહ રહિત, સુષુપ્તિ નહિ, તુર્યા અનુભવ ઓર,
જાગ્રત-સ્વપ્ને કલ્પના-કારીગરીનું જોર. ૭

જ્ઞાનમંજરી —નયચક્રમા ચાર દશાઓ કહી છે, મિથ્યાત્વીને " शयनअवस्था ' સમ્યક્દૃષ્ટિને ' जागरा ' પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત મુનિ જનને તુર્યા અને ધ્યાનમા રહેવાને ' उत्तरा ' અને સયોગી કેવલિને ' उत्तरोत्तरा ' વળી " श्रोविंशतिका "મા કહ્યુ છે કે સુષુપ્તિ એટલે તીવ્ર નિદ્રામા ઉંઘનાર જેવા અનુભવજ્ઞાની નથી કેમ ? મોહ રહિત છે તેથી, અનુભવી મોહ રહિત છે અને સુષુપ્તિમા છે તે મોહમય છે " તેથી અનુભવજ્ઞાનીને સુષુપ્તિ અવસ્થા નથી તત્ત્વના અનુભવીને સ્વપ્ન દશા તથા જાગર-દશા પણ નથી, આ બન્ને દશાઓ કલ્પના સહિત છે અને અનુભવમા વિકલ્પરૂપ ચેતનાની કારીગરી-વિજ્ઞાનનો અભાવ છે એ વિકલ્પ રહિત દશાના અનુભવમા તુર્યાજ દશા કહેવાય છે જો કે તુર્યા દશા સર્વત્ર હોય છે, તથાપિ યથાર્થ શ્રુતની ભાવના વાળા જીવોને કેવળ જ્ઞાનના સર્વોત્તમ કારણરૂપ ઉપચારને લઈને અને સ્વરૂપ હોવાથી તુર્યાજ દશા કહી શકાય સુષુપ્તિ જાગ્રત કે સ્વપ્ન દશાનો ત્યા સભવ નથી, તેથી અનુભવ સમાધિનું કારણ છે ૭

હવે સિદ્ધાન્તરૂપ કહે છે —

अधिगत्याखिलशब्द-ब्रह्म शास्त्रदृशा मुनि ।
स्वसंवेद्य पर ब्रह्मानुभवेनाधिगच्छति ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી બધુ શબ્દબ્રહ્મ જાણીને, મુનિ અનુભવ વડે અન્ય-નિરપેક્ષ, સ્વપ્રકાશ પરમ બ્રહ્મને જાણે છે

અનુવાદ —

શબ્દ-બ્રહ્મ મુનિ જાણીને, શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ સર્વ
સ્વસવેદ્ય પર બ્રહ્મને, અનુભવના ગતગર્વ ૮

જ્ઞાનમજરી —પૂર્વ પૂર્વ સેવનાના સ્થાનમા શાસ્ત્ર ગ્રહણ બુદ્ધિથી સમસ્ત પરભાષા વાડમય (શાસ્ત્રો)ને જાણીને પછી મુનિ સ્વરૂપ-ગ્રાહક દૃષ્ટિએ જ્ઞાનથી અનુભવવા યોગ્ય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામે છે આગમમા કહ્યુ છે —

" ससमय जाणेइ, पर समय जाणेइ, ससमय परसमय-जाणित्ता अप्पाण भावित्ता भवइ ॥'

પોતાના મતના શાસ્ત્રો જાણે પરમતના શાસ્ત્ર જાણે, સ્વશાસ્ત્ર-પરશાસ્ત્રને જાણીને આત્માને ભાવનાર બને તેથી એ પ્રકારે આગમના અભ્યાસમા કુશળ બુદ્ધિવાળો તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવ વડે આત્મસ્વરૂપને પામે છે તેથી અનુભવનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે ૮

---

૨૭ યોગ-અષ્ટક

मोक्षेण योजनाद्योग सर्वोऽप्याचार इष्यते ।
विशेषस्थानवर्णार्था-लम्बनैकाग्र्यगोचर ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —મોક્ષ સાથે આત્માને યોજવાથી 'યોગ' શબ્દ સાર્થક છે, આચાર પણ તેને લઇને યોગરૂપે ઇષ્ટ છે

(કહેવાય છે) વિશેષપણે મુદ્રા (સ્થાન), અક્ષર (વર્ણ), અક્ષરનો વાચ્ય (અર્થ) કાયોત્સર્ગ આદિનું આલંબન અને સિદ્ધસ્મરણ એ ૫ (એકાગ્ર) સબંધી આચાર તે યોગ કહિયે.

અનુવા૦ —

જે જે આચાર યોજતા, મોક્ષ પ્રતિ તે યોગ,
આલંબન, એકાગ્રતા, સ્થાપન, વર્ણ, પ્રયોગ ૧

જ્ઞાનમંજરી —મિથ્યાત્વ આદિ કારણો મલિન મન, વચન, કાય એ ત્રણ કર્મવૃદ્ધિના કારણ હોવાથી તેને યોગ રૂપે અહિં ગ્રહણ ન કરવા. પરંતુ મોક્ષ સાધનાના કારણરૂપ શુદ્ધ આત્માની ભાવનાવાળા ચૈતન્યના વીર્ય પરિણામનું સાધક કારણરૂપે પ્રવર્તન યોગરૂપે ગ્રહણ કરવું તે દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપ બેવડાનું અને બાહ્યઆચારની વિશુદ્ધિપૂર્વક અભ્યંતર આચારની વિશુદ્ધિરૂપ છે સકલ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષ સાથે યોજે (જોડે) તે યોગ કહેવાય છે જિન શાસનમા કહેલ ચરણ-સિત્તેરી અને કરણ સિત્તેરીરૂપ સર્વ આચાર મોક્ષના ઉપાય હોવાથી યોગરૂપ ગણાય છે ત્યા વિશેષરૂપે, ૧ સ્થાન, ૨ વર્ણ, ૩ અર્થ, ૪ આલંબન અને ૫ એકાગ્રતા એમ પાચ પ્રકારનો યોગ મોક્ષના ઉપાયના કારણો મા યા છે અનાદિ પરભાવમા આસક્ત ભવપરિભ્રમણના આગ્રહથી પુદ્ગલના ભોગમા મગ્ન થયેલા જીવોને મોક્ષના ઉપાયરૂપ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી કહેવાનો એ અભિપ્રાય છે કે-મોક્ષ એ આપણું ધ્યેય (સાધ્ય) છે સદ્‌ગુરુના વચનનું સ્મરણ, તત્ત્વ જિજ્ઞાસા આદિ યોગથી નિર્મલ, નિ મગ, પરમાનંદમય સ્વરૂપની સ્મૃતિ કરી તેની કથા શ્રવણમા પ્રીતિ આદિ કરે છે, તે

પરંપરાએ સિદ્ધ યોગી થાય છે મરૂદેવા માતાની પેઠે સર્વને અ૫ પ્રયાસે સિદ્ધિ થતી નથી તેમને તો અ૫ અશાત નારૂપ દોષના કારણે નિષ્પ્રયાસ (અપ્રયત્ને) સિદ્ધિ થઈ, અ ય જીવોના લાબા કાળની આશાતનાથી બધાયેલા ગાઢ કર્મો તો સ્થાન આદિ ક્રમથી દૂર થતા સિદ્ધિ સભવે છે ૧

फर्मयोग द्वय तत्र ज्ञानयोग त्रय विदु ।
विरतेष्वेव नियमाद्बीजमात्र परेष्वपि ॥ २ ॥

ભાષાર્થ —તે પાચ યોગમા બે કર્મ (ક્રિયા) યોગ છે અને ત્રણ જ્ઞાન (રૂપ) યોગ છે એમ જ્ઞાની જાણે છે એ પાચ પ્રકાર યોગ નિશ્ચયથી વિરતિવાળાને (ત્યાગીને) હોય છે, બીજા માર્ગાનુસારી આદિમા માત્ર બીજરૂપ હોય છે

અનુવાદ —

કર્મ યોગ બે પાચમા, જ્ઞાનયોગ ત્રણ જાણ,
વિરતિમા નિયમા બધા, બીજામા બીજ પ્રમાણ ૨

જ્ઞાનમજરી —મોક્ષસાધનમા બે યોગ ક્રિયા-આચરણ રૂપ કહ્યા છે, ત્યા સ્થાપન સ્વરૂપ કાયોત્સર્ગઆદિ જૈન આગમમા કહેલી ક્રિયા કરવામા કર-ચરણ વડે થતા આસન-મુદ્રારૂપ જાણો ' યોગ-વિંશતિકા ' મા કહ્યુ છે —

" ठाणउन्नत्थालबण रहिओ त तमि पंचहा एसो।
दुगमित्थ कम्मयोगो, तहा (तिग) नाण योगाय ॥"

ભાવાર્થ —સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલબન અને એકાગ્રતા પાચ ભેદોમાથી બે કર્મયોગ છે અને ત્રણ જ્ઞાન યોગ છે

આ પાચ પ્રકારના યોગ મહાવ્રતી કે અણુવ્રતી (સર્વસંગ પરિત્યાગી કે એક દેશત્યાગી) મા અવશ્ય હોય છે પાચે યોગ ચપળપણાને રોકનાર છે તેથી યોગવાળા થવા યોગ્ય છે માર્ગાનુસારી આદિમા બીજ માત્ર (કિંચિત્ માત્ર) હોય છે 'વિંશતિકા' મા કહ્યુ છે —

"ઙ્ગે સવ્વે ય તહ્વા નિયમેળ ઙ્ગો ચરિત્તિળો હોદ।
इयरस्य गीयमित्त इति चिअ कइ इच्छति ॥"

ભાવાર્થ —દેશથી (અશે) કે સર્વપણે ચારિત્રધારીને નિયમથી પાચે યોગ હોય છે, અન્ય ને બીજમાત્ર હોય છે એમ કેટલાક આચાર્યો શ્રુતજ્ઞાનીઓ માને છે ૨

कृपानिर्वेदसवेग-प्रशमोत्पत्तिकारिण ।
भेदा प्रत्येकमत्रच्छा-प्रवृत्तिस्थिरसिद्धय ॥ ३ ॥

ભાષાર્થ —કૃપા (અનુકપા) નિર્વેદ (ભવત્રાસ) સંવેગ (મોક્ષેચ્છા કે મુમુક્ષુતા) અને પ્રશમ (ઉપશમ) એ યોગની ઉત્પત્તિના કરનાર કારણોરૂપ છે, ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિર અને સિદ્ધિ એવા ચાર ભેદો પ્રત્યેક યોગના છે એટલે પાચ યોગને ચાર ગુણા કરતા વીસ ભેદ થાય

અનુવા૦ —

શમ, સવેગ, નિર્વેદ ને, કૃપા યોગના મૂળ,
ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સિદ્ધિ, સ્થિર, વિશેષ ભેદ અનુકૂળ. ૩

જ્ઞાનમંજરી —૧ દુખિયાને દુખથી મુકાવવારૂપ અનુકપા (કૃપા), દયાભીના પરિણામ, ૨ ચાર ગતિમા રઝળાવનાર પરિણામરૂપ ભવનો ત્રાસ (નિર્વે૦), ૩ મોક્ષની

અભિલાષા (સંવેગ) ૪ કષાયનો અભાવ (પ્રશમ) એ પરિણામો મોક્ષના ઉપાયરૂપ યોગની ઉત્પત્તિ કરનારા છે આવા પરિણામે પરિણમેલા સંસારથી ભય પામેલા, શુદ્ધ આત્માના સ્વાદને ઇચ્છનાર યોગ સાધના કરી શકે છે યોગ પંચકમાના દરેક યોગના ચાર ચાર ભેદ છે ૧ ઇચ્છા, ૨ પ્રવૃત્તિ, ૩ સ્થિરતા અને ૪ સિદ્ધિ. 'વિંશતિકા'મા કહ્યુ છે —

" इक्किक्को य चउद्धा, इत्थ पुण तत्तओ मुणेयव्वो ।
इच्छापवित्तिथिरसिद्धिभेयओ समयनीइए ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —પાચ યોગમાના એક એક ભેદના ચાર ચાર ભેદો છે, તે આ પ્રકારે ૧ ઇચ્છા ૨ પ્રવૃત્તિ ૩ સ્થિર અને ૪ સિદ્ધિ, એમ શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે ૩

इच्छा तद्वत्कथाप्रीति प्रवृत्ति पालन परं।
स्थैर्यं बाधकभीहानि सिद्धिरन्यार्थसाधनम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —તે યોગવતની કથા (વાર્તા) સાભળતા પ્રીતિ ઉપજે તે ઇચ્છા યોગ, યત્ના અતિશય શુભ ઉપાયથી પાળવુ તે પ્રવૃત્તિયોગ, અતિચારના ભયની હાનિ એટલે જ્યા અતિચાર લાગેજ નહિ તે સ્થિર યોગ, અને તેના સગે વૈરત્યાગ આદિ પદાર્થનુ સાધન થાય તે સિદ્ધિયોગ

અનુવાદ —

ઇચ્છા, યોગી–કથા–પ્રીતિ, પ્રવૃત્તિ પાલનસાર,
સ્થિર, અતિચાર ન લાગતા, સિદ્ધિ પર સાધન ધાર ૪

જ્ઞાનમંજરી —યોગપંચક જેનામા હોય એવા મુનિ–ઓની કથાઓમા, તેમના ગુણ ગાવામા પ્રીતિ તે ઇચ્છા કે

સાધક ભાવની અભિલાષા છે હરિભદ્ર પૂજ્યે યોગ વિંશતિકામા કહ્યુ છે —

तज्जुत्तकहापीईइ संगया विपरिणामिणी इच्छा।
सव्वत्थुवसमसार, तप्पालणमो पवित्ती उ॥ ५॥

तहचेव एययाहग-चिंतारहियं थिरत्तणं नेय।
सव्वं परत्थ साहग-रूवं पुण होइ सिद्धि त्ति॥ ६॥

ભાવાર્થ —જે દશામા સ્થાન આદિ યોગવાળાની કથા સાભળીને પ્રીતિ થાય છે, અને જેમા વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાવાળા પ્રત્યે બહુમાનપૂર્વક ઉલ્લાસભર્યાં, વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર પરિણામ અર્થાત્ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે યોગની દશા ઈચ્છા યોગ છે જેમા સર્વ અવસ્થામા ઉપશમ ભાવપૂર્વક સ્થાન આદિ યોગનું પાલન હોય છે તે પ્રવૃત્તિ યોગ કહેવાય છે

જે ઉપશમ પ્રધાન સ્થાન આદિ યોગના પાલનમા અર્થાત પ્રવૃત્તિમા યોગના બાધક કારણોની ચિંતા ન હોય તે સ્થિરતા યોગ છે સ્થાન આદિ સર્વ અનુષ્ઠાન બીજાઓને પણ હિત સાધક થાય છે ત્યારે તે સિદ્ધિયોગ છે

જ્યા સુધી ધ્યાનમા એકતા ન થાય ત્યા સુધી ન્યાસ, મુદ્રા, વર્ણશુદ્ધિપૂર્વક આવશ્યક, ચૈત્યવદન, પ્રત્યુપેક્ષણ (પડિલેહણ)આદિ ઉપયોગ અને યોગની ચપળતા ટાળવા અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, સર્વ જીવને મહાહિતનું કારણ છે, તેથી સ્થાન,વર્ણના ક્રમે તત્ત્વપ્રાપ્તિ થાય છે

अथाऽल्पमनयोश्चैत्य-वंदनादौ विमाननम्।
क्षेपसे योगिन स्थानवर्णयोर्यत्न एव च॥ ७

ભાષાર્થ—અર્થ અને આલંબન એ બે યોગનું ચૈત્ય વંદનાદિ ક્રિયામાં પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરવું યોગીના હિતને અર્થે છે અને સ્થાન અને વર્ણ એ બે યોગને ઉદ્યમ જ હિતકારી છે

અનુવાદ —

ચૈત્ય વંદનાદિ વિષે, અર્થાલંબન ભાવ,
સ્થાન-વર્ણમાં યત્ન જે, યોગી-હિતનો દાવ. ૫

જ્ઞાનમંજરી—વાક્યનો ભાવાર્થ તે અર્થ, અને વચનથી જણાવવા યોગ્ય અર્હત્સ્વરૂપ નામના પદાર્થમાં ઉપયોગની એકતા તે આલંબન, એમ અર્થ અને આલંબન બન્નેમાં ચૈત્ય વંદન (અર્હંતના વંદન) આદિ અધિકારનું સ્મરણ કરવું તે કલ્યાણકારી છે, વળી વંદનક, કાયોત્સર્ગમાં શરીરના અવસ્થાન આસન મુદ્રાદિ અને વર્ણ તે અક્ષરાદિની શુદ્ધિનો યત્ન કલ્યાણકારી છે 'આવશ્યક'માં કહ્યું છે કે —

'वाइद्धं, वच्चामेलिय हीणक्खर, अच्चक्खरं, पयहीणं, विणयहीण, जोगहीणं, घोसहीण, सुट्ठु दिन्न, दुट्ठु पडिच्छिय, अकाले कओ सज्झाओ तस्स मिच्छामि दुक्कडं।'

ભાવાર્થ—એક અર્થવાળા જુદાજુદા સૂત્રપાઠોને એક ઠેકાણે મેળવીને ઉચ્ચારવા તે, હીણ અક્ષર બોલવા તે, અધિક અક્ષર બોલવા તે, પદ રહિત, વિનય રહિત, યોગ (ચિત્તની એકાગ્રતા) રહિત, સ્પષ્ટ સ્વર રહિત બોલવા તે, પાત્રોને (જ્ઞાન) ન આપવું તે, અપાત્રને આપવું તે, અને અકાળે સ્વાધ્યાય કરી તે અજ્ઞાન સંબંધી જે દોષ લાગ્યા હોય

તે સર્વ દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ તેથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલની વિશુદ્ધિ એ ભાવ સાધનની સિદ્ધિ છે માટે દ્રવ્યક્રિયા હિતરૂપ છે ૫

आलम्बनमिह ज्ञेयं, द्विविधं रूप्यरूपि च ।
अरूपिगुणसायुज्य-योगोऽनालम्बनः परः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —અહિં આલંબન બે પ્રકારે જાણવું એક રૂપી બીજું અરૂપી, સિદ્ધ સ્વરૂપનું તાદાત્મ્ય તે યોગ આલંબન નામે ઈષદ્ (અલ્પ) અવલંબન માત્ર તે અનાલંબન કહિએ નિરાલંબન યોગ તે ધારાવાહી પ્રશાંત વાહિતા સ્વરસથીજ તે ચિત્ત સદૃશધારાએ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું

અનુવાદ —

રૂપી, અરૂપી એમ બે, આલંબનના ભેદ,
અરૂપી ગુણ તાદાત્મ્યતા, ઉત્તમ યોગ અભેદ ૬

જ્ઞાનમંજરી —અહિં એટલે જિનમાર્ગમાં બે પ્રકારે આલંબન જાણવું એક રૂપી અને બીજું અરૂપી. ત્યાં રૂપી આલંબન-જિનમુદ્રાઆદિક પિંડસ્થ, પદસ્થ પર્યંત જ્યાસુધી અર્હંતની અવસ્થાનું આલંબન છે ત્યાંસુધી કારણ આલંબન, શરીર અતિશયો સહિત રૂપીનું અવલંબન છે ત્યાં અનાદિ પરભાવ-શરીર, ધન, સ્વજનનું અવલંબન લેનાર, પરમાં પરિણમેલો જીવ વિશ્વના ઐશ્વર્ય આદિ અથ તીર્થંકર આદિનું અવલંબન લે તે પણ સંસારનું કારણ છે તેમજ જે સ્વરૂપના આનંદનો પિપાસુ (તરસ્યો) સ્વરૂપની સાધનાના પ્રથમ કારણ રૂપ વીતરાગ આદિ ગુણોના સમૂહ વડે જિનેશ્વરનું અવલંબન લે છે તે જ્યાસુધી મુદ્રાઆદિનું અવલંબન લે છે ત્યાંસુધી

રૂપીના અવલમનવાળો છે તેજ જ્યારે અર્હત કે સિદ્ધના સ્વરૂપનું એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદિ અનત પર્યાયથી વિશુદ્ધ શુદ્ધ અધ્યાત્મ ધર્મનું અવલબન લે છે, ત્યારે તે અરૂપી આલમનવાળો કહેવાય છે અહિં ભાવના કરવા યોગ્ય છે કે-અનાદિથી જીવ મૂર્ત પુદ્દગલના સ્કધોના અવલબનવાળો છે, તે પ્રથમથીજ અમૂર્ત આનદરૂપ એવા સ્વરૂપનું અવલબન કેવી રીતે લઈ શકે? તેથી અતિશય સહિત વીતરાગ મુદ્રા આદિ પર મૂર્તનું અવલમન લઈ વિષય કષાયની વૃદ્ધિ કરનાર સ્રી, ધન આદિ અવલંમનને તજે છે તે એક પરાવૃત્તિ છે વળી તેજ અતિશય આદિરૂપ મૂર્તનું અવલમન લેનાર વિચારે છે કે હું તો અમૂર્તભાવનો રસિયો ઉપયોગવાળો છુ આજ સુધી તે અતિશય મુદ્રા આદિ અર્હંતના સમધમા છે તથાપિ તે કર્મના ઉદયને લઈને છે, તે મારા આલમનરૂપ નથી, એમ ગુણોનું આલમન લેનાર મૂર્ત પદાર્થોને રસિકપણે ગ્રહણ કરતો નથી, અપેક્ષા સહિત પરરૂપે જુએ છે, એ બીજી પરાવૃત્તિ છે એ પ્રકારે અમૂર્ત આત્મગુણનો તે રસિક થાય છે તેથી પરમેષ્ઠિ સ્વરૂપના કારણ વડે નિર્ણય કરી પોતાના અસખ્ય પ્રદેશે વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવે રહેલા નિરંતર દ્રવ્યાસ્તિક, પર્યાયાસ્તિરૂપ અનત સ્વભાવને નિર્મળ, અમૂર્ત, આનદમય, એવા ધ્યેયરૂપે અવલબે છે, એ ત્રીજી પરાવૃત્તિ છે એમ સાધન-પદ્ધતિ છે સર્વેને એ સ્વરૂપના સાધનરૂપે અરૂપીગુણો, સિદ્ધના ગુણો છે તેની ભાવના, તેની સાયુજ્યતા કે તન્મયતા છે તે આત્મ ઉપયોગને યોજવારૂપ યોગ છે તેમા કંઈક અવલબન શ્રુતઆદિનું છે તથાપિ અનાલબનરૂપ

ઉત્કૃષ્ટ યોગજ ગણાય છે નિરાલંબન યોગથી ધારાવાહી (નિરંતર=અતુટ) પ્રશાંત-વાહિતારૂપ ચિત્ત પોતાના રસના આસ્વાદમાજ મન સહજ ધારામા વર્તે છે, તેમા પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી 'વિંશતિકા'મા કહ્યુ છે —

'आलंबणं पि एय रुवमरुवी य इत्थ परमुत्ति।
तग्गुणपरिणइरुवो, सुहुमोऽणालंबणो नाम॥"

ભાવાર્થ —આલંબન પણ રૂપી અને અરૂપી એમ બે પ્રકારે છે પરમ એટલે મુક્તાત્માજ અરૂપી આલંબન છે તે અરૂપી આલંબનના ગુણોની ભાવનારૂપ જે ધ્યાન છે તે સૂક્ષ્મ એટલે અતીન્દ્રિય વિષયક હોવાથી અનાલંબન યોગ કહેવાય છે

એકાગ્ર યોગનું જ બીજુ નામ અનાલંબન યોગ છે એમ સ્થાનઆદિ પાચ યોગ ઈચ્છા આદિ ચાર ભેદે ગુણતા વીસ થાય છે તે દરેકના ચાર ચાર ભેદો અનુષ્ઠાન ચતુષ્ક (પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસગ) રૂપે ગણતા ૮૦ એંશી ભેદો થાય છે તે અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ જણાવવા ઉપદેશ કરે છે —

प्रीति भक्तिवचोऽसङ्गैः स्थानाद्यपि चतुर्विधम्।
तस्मादयोगयोगात्मोक्षयोग क्रमाद्भवेत्॥ ७॥

ભાવાર્થ —પ્રીતિ, ભક્તિ વચન અને અસગ ભેદે સ્થાનાદિક વીસ ભેદ પણ ચાર ચાર પ્રકારના છે, તે સકળ યોગથી અયોગ કે શૈલેશી નામના યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી મોક્ષયોગ અનુક્રમે થાય છે, षोडशक મા કહ્યુ છે —
૧ પ્રીતિ-લક્ષણ —

यत्रादरोऽस्ति परम, प्रीतिश्च हितोदयाद्भवति कर्तुः।
शेषत्यागेन करोति यच्च तत्प्रीत्यनुष्ठानम्॥ १॥

૨ ભક્તિ-લક્ષણ —

गौरवविशेषयोगाद् बुद्धिमतो यद्विशुद्धतरयोग ।
क्रिययेतरतुल्यमपि ज्ञेय तद्भक्त्यनुष्ठानम् ॥ २ ॥
अत्यत वल्लभा खलु पत्नी तद्वद्धिता जननाति ।
तुल्यमपि कृत्यमनयोर्ज्ञात स्यात्प्रीतिभक्तिगतम् ॥ ३ ॥

૩ વચન લક્ષણ —

वचनात्मिका प्रवृत्ति सर्वत्रौचित्ययोगतो या तु ।
वचनानुष्ठानमिद चारित्रवतो नियोगेन ॥ ४ ॥

૪ અસગ-લક્ષણ —

यत्त्वभ्यासातिशयात्सात्मीभूतमिवचेष्टते सद्भि ।
तदसगानुष्ठान भवति त्वेतत्तदावेधात् ॥ ५ ॥
चक्रभ्रमण दण्डात्तदभावे चैव यत्परं भवति ।
वचनासगानुष्ठानयोस्तुतद् ज्ञापक ज्ञेयम् ॥ ६ ॥
अभ्युदयफले चाद्ये नि श्रेयससाधने तथा चरमे ।
एतदनुष्ठानाना विज्ञेये इह गतापाये ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —(૧) પ્રીતિ-લક્ષણ હિતના ઉદયે [illegible] જ્યા પરમ આદરરૂપ પ્રીતિ થાય અને બાકી બીજે [illegible] પ્રીતિ ઉડી તે પ્રત્યે જે વર્તન થાય તે પ્રીતિ-અનુષ્ઠાન [illegible]

(૨) ભક્તિ-લક્ષણ વિશેષ ગૌરવ (મહત્ત્વ) [illegible] બુદ્ધિમાનનો વધારે વિશુદ્ધયોગ પ્રીતિ અનુ[illegible] હોવા છતા તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે ૨

પત્ની અત્યત પ્રિય ખરેખર છે, [illegible] હિત કરનાર છે, બન્ને પ્રત્યે કાર્ય [illegible] છે [illegible] બન્ને પ્રકારમા ભેદ છે, તેમ પ્રીતિ અને [illegible] જાણવો ૩

ભાવાર્થ —લોક સંજ્ઞાને ત્યાગીને અને શાસ્ત્રના શુદ્ધ રહસ્યને સમજીને વિચારશીલ મનુષ્યોએ અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ

એમ પ્રથમ સ્થાનાદિ દ્વારા વિશુદ્ધિ કરીને, ઈચ્છાદિ ભેદે પરિણમી, ક્રમથી સ્વરૂપના આલબન આદિનું ગ્રહણ કરીને પ્રીતિ આદિ અનુષ્ઠાન વડે અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત કરી, સર્વજ્ઞ થઇ, અયોગી થઈ આ જીવ સિદ્ધ થાય છે માટે ક્રમ પૂર્વક આરાધના કલ્યાણકારી છે ૮

---

૨૮ નિયાગ-અષ્ટક

य कर्म हुतवन् दीप्ते ब्रह्माग्नौ ध्यान-धाय्य या।
स निश्चतेन यागेन नियाग प्रतिपत्तिमान् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —જે મુનિ ધ્યાનરૂપ ઈંધન વડે જ્વલતા બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમા કર્મને હોમે છે, તે નિર્ધારિત ભાવરૂપ યજ્ઞને લઈને નિયાગ (યજ્ઞ) ના જાણકાર કહેવાય છે દ્રવ્ય યજ્ઞ તે યાગ અને બ્રહ્મયજ્ઞ તે નિયાગ

અનુવા૦ —

ધ્યાન ઇંધને દીપતા બ્રહ્મ-અગ્નિમા કર્મ,
હોમે તે હોમને જાણે, નિશ્ચય યાગરૂપ ધર્મ ૧

જ્ઞાનમંજરી —નિયાગ એટલે કર્મનું બાળવું ત્યા નિ= નિશ્ચયથી અને યાગ= યજ્ઞ, હોમવુ કહ્યુ છે કે —

सुसबुडा पंचहिं संवरेहिं, इह जीवियं अणवकंखमाणा।
वोसट्ठकाया सुईचत्तदेहा, महाजयं जयति जन्नसेट्ठं ॥१॥
के ते जोई के व ते जोइठाणा, का ते सुया किं च ते कारिसंग।
एहा य ते कयरा संति भिक्खू कयरेण होमेण हुणासि जोइ ॥२॥
तवो जोई जीवो जोइठाणं जोगा सुया सरीरं कारिसंगं।
कम्मएहा संजमजोगसंती होमं हुणामि इसिणं पसत्थं ॥३॥

Uत्तराध्ययन ૧૨, ૪૨, ૪૩, ૪૪

ભાવાર્થ—"પાચ ઇન્દ્રિયોનુ નિયમન કરનારા જીવિતની પણ પરવા નહિ કરનારા અને કાયાની આસક્તિથી રહિત એવા મહા પુરૂષો, બહારની (શરીરની) શુદ્ધિની દરકાર ન કરતા ઉત્તમ અને મહાનિર્જરા ભાવ યજ્ઞનેજ આદરે છે ૧

તમારૂ જ્યોતિ શુ ? અને જ્યોતિનું સ્થાન શુ ? તમારી કડછીઓ કઈ ? અગ્નિ પ્રદીપન કરનારૂ શુ ? તમારા લાકડાં કયા ? અને હે ! ભિક્ષુ તમારા શાન્તિ મત્ર કયા ? કેવા યજ્ઞથી આપ યજન કરો છો ? (આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો બોલ્યા) ૨

તપ એજ અગ્નિ (જ્યોતિ) છે જીવાત્મા અગ્નિનું સ્થાન છે મન, વચન, અને કાયાના યોગરૂપ કડછી છે અગ્નિને દીપ્ત કરનારૂ સાધન શરીર છે કર્મરૂપી લાકડા છે સયમ રૂપ શાતિમત્ર છે તેવી રીતે પ્રશસ્ત ચારિત્રરૂપ યજ્ઞ વડેજ હુ યજન કરૂ છુ—તેજ યજ્ઞને મહર્ષિજનોએ ઉત્તમ ગણ્યો છે ૩

'ઉત્તરાધ્યયન' ના ૨૫મા યજ્ઞીય અધ્યયન, તથા શ્રી આચારાગ સૂત્રની નિર્યુક્તિના આધારે નિક્ષેપાદિ જાણવા યોગ્ય છે તેનું (નિયાગનુ) સ્વરૂપ કહે છે

प्रज्ञाग्नि એટલે આત્મસ્વરૂપમા એકતારૂપ અગ્નિ ધ્યાન-રૂપ ઈંધનથી પ્રજ્વલિત થાય ત્યારે તેમા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોને જે મુનિ હોમે છે તે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા અને વીર્યની તીક્ષ્ણતા રૂપ આભ્યંતર યાગ (યજ્ઞ) સહિત હોવાથી નિયાગને જાણનાર કહેવાય છે ૧

पापध्वंसिनी निष्कामे ज्ञानयज्ञे रतो भव।
सावद्यै कर्मयज्ञैः किं ? भूतिकामनयाविलैः ॥२॥

ભાવાર્થ —હે ! વત્સ, તું પાપનો વિનાશ કરે એવા, કામના રહિત, જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞને વિષે આસક્ત થા, પાપસહિત અને ઐહિક સુખની ઈચ્છાએ મલિન, એવા જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞોનું શુ પ્રયોજન છે ? કાંઈ નહિ 'भूतिकाम पशुमा लभेत' ઈત્યાદિ શ્રુતિ પાઠને આધારે સકામ યજ્ઞો કહ્યા છે

અનુવાદ —

વૈભવ-સુખ-ઈચ્છા-મલિન, પાપ કર્મરૂપ યજ્ઞ,
તજી, નિષ્કામ ને પાપહર, જ્ઞાન યજ્ઞ કર સુજ્ઞ ૨

જ્ઞાનમંજરી —હે ! કુશળ પુરૂષ, સર્વ પરભાવની અભિલાષા રહિત (નિષ્કામ), પાપ કર્મોનો નાશ કરનાર, આત્મસ્વરૂપના અપર પ્રકાશક જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞમા તન્મય થા, આલોકના સુખની ઈચ્છાથી પાપ સહિત મલિન યજ્ઞોથી શુ હિત થાય એમ છે ? કંઈ નહિ તારે તે કરવા યોગ્ય નથી આત્મસ્વરૂપમા તન્મયતારૂપ પરિણામ એ યજ્ઞ છે, તે કર્મોનો નાશ કરનાર છે તેથી તને માટે પુરૂષાર્થ કર્તવ્ય છે ૨

वेदोक्तत्वात् मनःशुद्ध्या कर्मयज्ञोऽपि योगिनः
ब्रह्मयज्ञ इतीच्छन्तः श्येनयागं त्यजन्ति किम् ॥३॥

ભાપાર્થ.—વેદોક્ત હોવાથી મનની શુદ્ધિ દ્વારા એ જ્ઞાન યોગીને કર્મ યજ્ઞ પણ બ્રહ્મયજ્ઞ થાય એવુ વાછતા (માનનાર-પ્રતિપાદન કરનાર) શુ શ્યેનયાગને છાડે છે ? [illegible] કહે છે પ્રતિપદોક્ત ફળ ત્યાગ્યે વેદે ક્ત ક્રિયાએ મ ર શુદ્ધિ દ્વારે વિવિદિષા સપત્તિને અર્થે કર્મયજ્ઞ કરીએ તે બ્રહ્મયજ્ઞ હોય તે મત ' वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन, दानेन तपसा " ઇત્યાદિ શ્રુતિના મતનુ દૂષણ બતાવ્વા નાયા લખી છે —" श्येनाभिचरन् यजेत " અહિ યથાશ્રુત ફળ ત્યાગ્યે જેમ વિવિદિષ યેના ન હોય. તેમ "भूतिकाम' पशुमा लभेत " ઇત્યાદિક સ્થળે પણ યથાશ્રુત ફળ ત્યાગ્યે વિવિદિષા યીતા ન હોય એ ભાવ છે

અનુવાદ —

વેદોક્તના મન શુદ્ધિથી, કર્મયજ્ઞ બ્રહ્મયજ્ઞ,
એમ ઇચ્છનારા તજે, કહિએ શુ શ્યેન [illegible]?

જ્ઞાનમંજરી —વેદોક્ત હોવાથી મન શુદ્ધિ [illegible] યજ્ઞ પણ બ્રહ્મયજ્ઞ છે એમ ઇચ્છનારા ([illegible]) શુ શ્યેન-યાગ તજે છે? એમ મૂઢ [illegible] કરે છે તે નિષેધવા યોગ્ય છે સસાર-[illegible] સુખદાયક થતી નથી, સાધ્યની શુદ્ધિ [illegible] હિતકારી નથી, તો કર્તવ્યજ નથી ૬

ब्रह्मयज्ञ पर कर्म गृहस्थ[illegible]।
पूजादिर्वीतरागस्य, ज्ञान[illegible] ॥ ૭ ॥

ભાપાર્થ —ગૃહસ્થ [illegible] કરનાર ગૃહસ્થ)ને વીત [illegible]

કર્મ (આવશ્ય-અનુષ્ઠાન) બ્રહ્મયજ્ઞ છે, પણ જ્ઞાનયોગીને સર્વ ઉપાધિ રહિત જ્ઞાનજ બ્રહ્મયજ્ઞ છે

અનુવાદ —
ગૃહસ્થ અધિકારીને, પર કર્મ બ્રહ્મયજ્ઞ,
વીતરાગ-પૂજાદિ જે, યોગીને જ્ઞાન-યજ્ઞ ૪

જ્ઞાનમંજરી —જેમને હિંસા થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે તેના ન્યાયથી કમાણી કરનાર ગૃહસ્થ અધિકારીને વીતરાગની પૂજા આદિ કર્મ કરવા તે ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મયજ્ઞ છે એમ જાણવું, સંવરના અભાવમાં આસ્રવથી પાછા હઠવું અને પ્રશસ્ત કાર્ય કરવું યોગ્ય છે

એમ રાગ પાપસ્થાનકને પ્રશસ્ત કરવાનો ઉપદેશ છે આગમમાં સર્વ આસ્રવોના સાધન પ્રશસ્તરૂપે ગણ્યા છે જેમકે મુનિનો વિનય કરતા, શાસનનો વિનય કરતા ઉ ના મના જીવ-ઘાત આદિ થઈ જાય તેને હિંસા (વધ) ગણી નથી વળી 'પ્રજ્ઞાપના'માં કહ્યું છે કે મુનિની ચાર પ્રકારની ભાષા પણ નિર્વદ્ય છે વળી શ્રાવકોને તો હિંસાદિ સર્વ પર વૃત્તિ ગુણી (જ્ઞાની પુરુષ)ની ભક્તિરૂપ હોય તો હિતકારી કહી છે પરંતુ જ્ઞાનીને (યોગીને) તો જ્ઞાનમાં રમણતાજ હિતકારી છે મુનિ બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં આસક્ત થતા નથી જ્ઞાનમાં રમણ કરતા તે તત્ત્વને સાધે છે ૪

भिन्नोद्देशेन विहितं कर्म कर्मक्षयाक्षमम् ।
क्लृप्तभिन्नाधिकारं च पुत्रेष्ट्यादिवदिष्यताम् ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —મોક્ષ-ઉપાય સિવાય બીજા ઉદ્દેશે શાસ્ત્ર દેશિત (વિહિત શાસ્ત્રમાં કરવા માટે કહેલ) અનુષ્ઠાન (કર્મ)

મોક્ષ (કર્મ-ક્ષય) કરવા અસમર્થ છે, વળી જ્યા જુદો અધિકાર કલ્પેલો છે એવા પુત્રેષ્ટિ આદિ યજ્ઞની પેઠે તે અનુષ્ઠા નથી વિવિદિષાર્થ ન થાય

અનુવાદ —

કર્મ-ક્ષય કરી ના શકે, જેનો અન્ય ઉદ્દેશ,
પુત્રેષ્ટિ યાગવત જુદો, કલ્પ્યો જ્યા નિર્દેશ ૫

જ્ઞાનમંજરી —પરમાત્મ સાધન સિવાયના ઉદ્દેશે એટલે પુણ્ય આદિની ઇચ્છારૂપ ઉદ્દેશથી કરેલા પૂજા આદિ કાર્ય કર્મોનો ક્ષય કરવા અસમર્થ છે ભિન્ન સાધ્યથી એટલે ધર્મ રૂપ સાધ્ય -હિત દયા દાનાદિક્રિયા સત્પ્રવૃત્તિ નથી બાળ કોની રમત સમાન કલ્પિત ભિન્ન અધિકારરૂપ કર્મ પુત્રેષ્ટિ આદિની પેઠે કર્મ-ક્ષય કરવા અસમર્થ છે જેમ પાણી ભરવા ગયેલી સ્રી કુવા કાઠ પાણી કાઢવા ઘડાને ગળે ગાળો નાખવાને બદલે પર પુત્રના રૂપથી ચિત્ત વ્યાકૂળ થઈ જવાને લીધે પોતાનો પુત્ર થાળામા ઉભો છે તેને ગળે દોરડાનો ગાળો ભેરવી સજ્જડ કરી દુખી થાય છે, તેમ સાધ્યને ભૂલીને ક્રિયા કરનાર દુખી થાય છે એમ કહ્યુ છે ૫

ब्रह्मार्पणमपि ब्रह्म-यज्ञातर्भावसाधनम् ।
ब्रह्माग्नौ कर्मणो युक्त स्वकृतत्वस्मये हुते ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —કર્મના સ્વકૃત (પોતાનુ કરેલુ) પણાના અહકારને બ્રહ્મ અગ્નિમા હોમાય તો બ્રહ્માર્પણ પણ બ્રહ્મયજ્ઞમા કર્મયજ્ઞનું અતર્ભાવ થવાનું કારણ યોગ્ય ગણાય.

" ब्रह्मार्पण ब्रह्महवि र्ब्रह्माग्निर्ब्रह्मणाहुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्य ब्रह्मकर्म समाधिना ॥
અધ્યાય ૪ ૨૪

कर्मण्यकर्म य पश्येदकर्मणि च कर्म य ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्त कृत्स्नकर्मकृत् ॥
ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૪-૧૮

ભાવાર્થ —(મુક્તાત્માની અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનદૃષ્ટિમા) અર્પણ ક્રિયાના સાધન બ્રહ્મરૂપ હોય છે, હોમવાની વસ્તુ બ્રહ્મરૂપ હોય છે, અગ્નિ બ્રહ્મરૂપ હોય છે, બ્રહ્મરૂપ કર્તાની હોમવાની ક્રિયા પણ બ્રહ્મરૂપ હોય છે અને એવી રીતે કર્મમા બ્રહ્મ સમાધિ સેવનારાને જઈ પહોચવાનું ગંતવ્ય સ્થાન પણ બ્રહ્મજ હોય છે ૨૪

જે મનુષ્ય નિષ્કામ કર્મમા અકર્મને-એટલે કે કર્મ સન્યાસને જુએ છે, અને અકર્મમા એટલે કે નિષ્કામ કર્મ કરી ચિત્ત શુદ્ધિ સાધ્યા વિનાજ કર્મો છોડી દેવામા-કર્મને રહેલા જુએ છે, તેજ મનુષ્યોમા ખરો બુદ્ધિમાન છે (અધ્યાત્મયોગધ્યાનયોગને યોગ્ય ચિત્ત શુદ્ધિવાળો થવા માટે પ્રથમ તો) સર્વ કર્મ નિષ્કામ ભાવે કરનારો કર્મ યોગીજ થાય છે, ભગવદ્ગીતા અ ૪ ૧૮ ઇત્યાદિ ગીતા-ઉક્ત નિશ્ચયને સર્વ સાધનને આત્મપરતાએ જાણવું પણ નિરંજન બ્રહ્મને કર્મ, તત્ફલાર્પણ તથા કૃતને એકાતે અકૃતત્વ બુદ્ધિ, તે તો મિથ્યાત્વ-વાસના વિલસિતજ છે

અનુવા૦ —

કર્મયજ્ઞ બ્રહ્મ યજ્ઞમા, બ્રહ્માર્પણે સમાય,
બ્રહ્માગ્નિમા કર્મનો, અહકાર હોમાય. ૬

જ્ઞાનમંજરી —હે! વિદ્વાન, જો તું બ્રહ્માર્પણ એટલે બધું પોતાનું કરેલું બ્રહ્મ-પરમેશ્વરને અર્પણ કરે-આ બધું

પરમેશ્વરે કરેલુ છે, મારૂ કરેલુ કઇ નથી એવી બુદ્ધિવાળો હોય, બ્રહ્મયજ્ઞ એટલે જ્ઞાન યજ્ઞમા અતર્ભાવ તન્મય થવારૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મયજ્ઞ છે એમ જો તુ માનતો હોય તો પોતે કરેલા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના અહકા ને મેં યજ્ઞ કર્યો ઇત્યાદિ અહકારને,-શુદ્ધ તીવ્ર ઉપયોગી જ્ઞાન અને નિષ્કામ નયરૂપ બ્રહ્મ-અગ્નિ (ઊર્ધ્વ જાય તે અગ્નિ એવી વ્યુત્પત્તિવાળો તેજસ્વી અગ્નિ) મા-આહૂતિરૂપે હોમવા યોગ્ય છે, પરંતુ કર્મ યજ્ઞમા પશુ આદિની આહુતિ યોગ્ય નથી ૬

હવે બે શ્લોકો વડે સ્વરૂપનુ ફળ દેખાડીને ઉપસહાર કરે છે—

ब्रह्मण्यर्पितसर्वस्वो ब्रह्मदृग्ब्रह्मसाधन ।
ब्रह्मणाजुह्वदब्रह्म ब्रह्मणि ब्रह्मगुप्तिमान् ॥ ७ ॥

ભાષાર્થ—બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિવાળો, જ્ઞાન(બ્રહ્મ)રૂપ જેનું સાધન છે બ્રહ્મમાજ જેની દૃષ્ટિ છે, બ્રહ્મને વિષે સર્વસ્વ જેણે અર્પણ કર્યું છે, તે ઉપયોગ (બ્રહ્મ) વડે, બ્રહ્મમા અજ્ઞાન (અબ્રહ્મ)ને હોમે છે

અનુવાદ —

બ્રહ્મદૃષ્ટિ, બ્રહ્મચારી જે, અર્પી બ્રહ્મને સર્વ,
હોમે અબ્રહ્મ બ્રહ્મથી, બ્રહ્મ વિષે ગતગર્વ ૭

જ્ઞાનમંજરી—આત્મામા જેણે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે, સ્થાપ્યુ છે એટલે સર્વ આત્મપરિણમનરૂપ જ્ઞાન, વીર્ય, લાભ, ભોગ આદિ પોતાના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવો આત્મામા જેણે સ્થાપ્યા છે, તથા જે આત્માના જ્ઞાન, દર્શનરૂપ નેત્ર

વાળો છે, બ્રહ્મ જેનું સાધન છે અથવા આત્મા જેનું સાધન છે એવો સાધક જીવ સાધક અવસ્થામાં પરિણમેલા પોતાના આત્મામાં આત્મજ્ઞાન અને વીર્ય વડે (અબ્રહ્મ) અજ્ઞાનને અથવા આત્માથી ભિન્ન પુદ્ગલ કર્મને ભસ્મીભૂત કરનાર, હોમનાર છે તે સાધક પુરુષ છે? સ્વરૂપમાં રમણતારૂપ બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિવાળો છે તેથી આત્મા કર્તા, આત્મસ્વરૂપ સાધન વડે, આત્મસ્વરૂપને આવરણ કરનાર આત્મામાં રહેલા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને નિવારે છે ૭

બ્રહ્માધ્યયનનિષ્ઠાવાન્, પરબ્રહ્મસમાહિતઃ ।
બ્રાહ્મણો લિપ્યતે નાઘૈર્નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ॥ ૮॥

ભાવાર્થ —બ્રહ્મ-અધ્યયન-આચારાંગનું પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ (બ્રહ્મચર્ય) નવ અધ્યયન-તેની નિષ્ઠા (મર્યાદા) વાળો પરબ્રહ્મ સાથે એકતા (અભેદતા) રૂપે પરિણમેલો બ્રાહ્મણ (શ્રમણ, ભિક્ષુ, નિર્ગ્રંથ અને બ્રાહ્મણ એ ચાર) નામ ધારી, નિયાગની પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન, સ્વીકાર) વાળો તે પાપથી લેપાય નહિ

અનુવાદ —

બ્રહ્માધ્યયને સ્થિત જે, પરબ્રહ્મે લયલીન,
તે નિયાગ-સ્વીકારનો, બ્રાહ્મણ પાપ વિહીન ૮

જ્ઞાનમંજરી —બ્રાહ્મણ એટલે દ્રવ્ય અને ભાવ બ્રહ્મચર્યમાં આસક્ત મુનિ પાપથી લેપાતો નથી કેવો બ્રાહ્મણ? 'બ્રહ્મ-અધ્યયન' મા આચારાંગ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના નવમા અધ્યયનમાં નિષ્ઠા મર્યાદા-વ્રત, તેમાં જણાવેલ પરિણતિમાં પરિણમેલો, વળી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિમય, વળી નિયાગ એટલે કર્મના ક્ષયની પ્રતિપત્તિ (તદ્રૂપતા) વાળો,

તે રૂપે પરિણમેલો જિનુ પાપથી લેપાતો નથી માટેજ સ્વરૂપના જ્ઞાન અને રમણતામા પરિણમેલો જીવ અનાદિ કર્મના પડળોનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ, બુદ્ધ, પરમાનંદમય બને છે તેથી કર્મને બાળવારૂપ ભાવનિયાગ કર્તવ્ય છે ૮

---

૨૯ ભાવપૂજા-અષ્ટક

दयाम्भसा कृतस्नानः संतोषशुभवस्त्रभृत् ।
विवेकतिलकभ्राजी, भावनापावनाशयः ॥ १ ॥
भक्तिश्रद्धान घुसृणो-न्मिश्रपाटीरजद्रवैः ।
नवब्रह्मागतो देवं शुद्धमात्मानमर्चय ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —દયારૂપ જળે જેણે સ્નાન કર્યું છે, સંતોષરૂપ ઉજ્જવળ વસ્ત્રનો ધરનાર, વિવેકરૂપ તિલક વડે શોભતો, ભાવનાએ કરીને જેનો આશય પવિત્ર છે (સ્નાન, વસ્ત્ર, તિલક શોભના)

ભાવાર્થ -ભક્તિ=આરાધ્યનાજ્ઞાન, અને શ્રદ્ધાન='परम ब्रह्मैव परमब्रह्म' આ પદાર્થ પરમાર્થરૂપ છે એવી સદ્દહણા માન્યતા-શ્રદ્ધા) તે રૂપ જે કેસર મિશ્રિત ચંદનરસ તે વડે નવવિધ બ્રહ્મરૂપ અંગે શુદ્ધઆત્મારૂપ દેવની પૂજાકર એમ ભાવપૂજા થાય.

અનુવાદ —

કર્યું છે સ્નાન દયા-જળે, સંતોષ વસ્ત્ર શુભ ધાર,
વિવેક-તિલકથી શોભતો, ભાવે આશય સાર. ૧

શ્રદ્ધા-ભક્તિ કેસર-સુખડ, નવ બ્રહ્માગે લેપ,
શુદ્ધાત્મા રૂપ દેવની, ભાવ પૂજા નિર્લેપ ૨

જ્ઞાનમંજરી —(બન્ને શ્લોકની ટીકા) હે ઉત્તમ, આ પ્રકારે અનત જ્ઞાનઆદિ પર્યાયવાળા શુદ્ધ આત્મારૂપી દેવની નવ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યને પામીને (नव ब्रह्मगतः) પૂજા કર કેવો થઈને? દ્રવ્ય-ભાવરૂપ સ્વ-પરના પ્રાણની રક્ષા (દયા) એજ પાણી, તેમા સ્નાન કરીને, પુદ્‌ગલ પદાર્થોની ઇચ્છા અને શોકના અભાવરૂપ સતોષ એજ શુભ વસ્ત્રો તેને ધારણ કરીને, સ્વ પરના ભેદરૂપ વિવેકજ્ઞાન એજ તિલક, તેથી શોભતો વળી કેવા બનીને? અર્હતના ગુણોમા એકતારૂપ ભાવના વડે જેનો અભિપ્રાય પવિત્ર બન્યો છે, એવો બનીને, વળી આરાધ્યતારૂપ ભક્તિ અને 'આ પદાર્થ પરમાર્થરૂપ છે એવી પ્રીતિરૂપ શ્રદ્ધા તેના મિશ્રણરૂપ કેસર-ચદનના લેપ વડે શુદ્ધઆત્મા જે પરમેશ્વર છે અને પોતાનો આત્મા પણ સ્વરૂપે દિવ્યરૂપ છે તેથી દેવ છે તેની પૂજા કર, તેની ભક્તિમા આસક્ત થા ૧-૨

હવે અનુક્રમે પૂજાના પ્રકાર કહે છે —

क्षमा पुष्पस्रज धर्म-युग्म क्षौमद्वय तथा।
ध्यानाभरणसार च तदङ्गे विनिवेशय ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —ક્ષમારૂપ ફૂલની માળા, તથા વ્યવહાર-નિશ્ચય રૂપ દ્વિવિધ ધર્મલક્ષણ જે ઉત્તમ વસ્ત્રયુગલ (જોડ) તથા ધ્યાનરૂપ જે સાર આભરણ તે શુદ્ધઆત્માને અગે માનન્દ ભાવે કરી પહેરાવ

અનુવાદ —

ક્ષમા-ફૂલ માળા ધરો, ધર્મ-વસ્ત્રની જોડ,
ધ્યાન-અલંકારો ધરો, આત્માંગે ધરી કોડ ૩

જ્ઞાનમંજરી —હે ! ભવ્ય, આત્મસ્વરૂપરૂપ અંગે ક્ષમા રૂપ પુષ્પમાળા પહેરાવ. તથા શ્રાવક અને સાધુરૂપ કે શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ બે ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાવ વળી ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનરૂપ ઉત્તમ શણગાર પરબ્રહ્મને પહેરાવ એમ ગુણના પરિણામરૂપ પૂજા કર ૩

मदस्थानभिदात्यागैर्लिखाग्रे चाष्ट मङ्गलम् ।
ज्ञानाग्नौ शुभ सङ्कल्प-काकतुण्ड च धूपय ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —આઠ મદ-સ્થાનના ત્યાગ પ્રકારે આત્માની આગળ આઠ મંગળને આલેખ (રચના કર) અને જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં શુભ સંકલ્પરૂપ કૃષ્ણાગરુ (અગર ચંદન) નો ધૂપ કર એટલે શુદ્ધ ઉપયોગ રૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ-પૂજા થઇ

અનુવાદ —

આઠ મદના ત્યાગરૂપ, મંગળ આઠ લખાય,
જ્ઞાનાગ્નિમાં ધૂપરૂપ, શુભ સંકલ્પ નખાય ૪

જ્ઞાનમંજરી —માનરૂપ ઉન્માદ (ગાંડપણ)ના સ્થાનોના ત્યાગરૂપ આગળ આઠ મંગળ લખ, જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં શુભ પરિણામરૂપ કૃષ્ણ-અગરૂ (જે ચંદનના લાકડાના વેરની અગરબત્તી બને છે તે) ચંદનનો ધૂપ કર તેથી જે રાગ ભાવ પુણ્યનું કારણ છે તે મોક્ષ સાધવામાં તજવા યોગ્યજ છે, માટે જ્ઞાનબળે તેનો ત્યાગ થાય છે ૪

प्राग्धर्मलवणोत्तार धर्मसन्यास-वह्निना ।
कुर्वन् पूरय सामर्थ्य-राजन् नीराजनाविधिम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —ઔદયિકતથા ક્ષાયોપશમિક ધર્મરૂપ જે લવણ (મીઠાનો) ઉતાર ધર્મસન્યાસ અગ્નિ તે વડે કરી સામર્થ્ય યોગ રૂપ શોભતી નીરાજના (આરતિ)ની વિધિ કર, આરતી ઉતાર

અનુવા —

ધર્મ સન્યાસ અગ્નિથી, પ્રાગ્ધર્મ લવણ ઉતાર,
સામર્થ્યયોગે શોભતી, ઝલત આરતી ધાર ૫

જ્ઞાનમજરી —અહિં આત્મસ્વરૂપની પૂજા વિષે-(ધર્મ એટલે ચદન ગધ સમાન સહજ પારિણામિક લક્ષણવાળી સ્વરૂપ સત્તા, તેનો સન્યાસ=સમ્યક્ સ્થાપન) ધર્મ સન્યાસ રૂપ અગ્નિ વડે પ્રાગ્ ધર્મ એટલે સવિકલ્પ ભાવનારૂપ પૂર્વ સાધના-ધર્મ તેજ લવણનો ઉતાર (નિવારણ) કર નિર્વિકલ્પ સમાધિમા સાધકને પણ સવિકલ્પ ધર્મનો ત્યાગજ હોય છે એ ભાવરૂપ અપવાદ સાધનરૂપ લવણનો ઉતાર કરતા પૂર્ણ સામર્થ્યયોગ સ્વરૂપ શોભતી આરતીની વિધિ આચર (આરતી ઉતાર), જ્યા કર્મ બધનના કારણોમા પ્રવર્તના વીર્યની તેવી પ્રવૃત્તિ નથી, પણ પોતાના આત્મધર્મના સાધન રૂપ અનુભવમા એકતારૂપ પ્રવર્તતા સહજ (અપ્રયત્નપણે) પ્રવર્તે છે તે યોગ સમર્થ કહેવાય છે ૫

स्फुरन्मगलदीप च स्थापयानुभव पुर ।
योगनृत्यपर[1]स्तूर्य-त्रिकसयमवान् भव ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —વળી સ્ફુરતો (તેજસ્વી) મગળ દીવો અનુભવની આગળ સ્થાપ, સયમ યોગરૂપ નાટ્ય-પૂજામા

૧ स्तौर्य એવો પાઠ પણ છે

તત્પર થઇ, ગીત-નૃત્ય અને વાદ્ય એ ત્રણના યોગ સરખા સયમવાળો થા "ત્રયમેકત્રસંયમ" એ વચનથી એક વિષય સબધી જે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ તે સયમ કહિએ, ભાવનોપનીત (ભાવના સહિત) પૂજામા હૃદયમા ધરીએ

અનુવાદ —

Cઉત્સવતા મગળ દીપને, અનુભવ આગળ સ્થાપ,
ગીત-નૃત્ય-વજિંત્ર સમ, સયમ યોગ પ્રતાપ. ૬

જ્ઞાનમંજરી —સર્વ ઉપદ્રવ રહિત દેદીપ્ય માન મગદીનો (ભાવ પ્રકાશ), આત્મ સ્વભાવના સ્વાદ સહિત સ્પર્શજ્ઞાનરૂપ અનુભવ આગળ સ્થાપ, મન, વચન, કાયરૂપ યોગોને સાધનમા પ્રવર્તાવવારૂપ નૃત્યમા તત્પર થઇ, પરમ અધ્યાત્મ-ધ્યાન ધારણા, સમાધિરૂપ સાધન યોગ યોગના પરિણમનરૂપ તૂર્ય આદિ પૂજનયમય થા અર્થી અભ્યતર પૂજા વડે તત્ત્વાનદમય ચૈતન્ય લક્ષણવાળા પોતાના આત્માને તન્મય કર ૬

उल्लसन्मनस सत्य-घण्टा वादयतस्तव ।
भावपूजारतस्येत्थ करक्रोडे महोदय ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —ઉલ્લસતુ છે મન જેનું, અને સત્ય (સાચ) રૂપ ઘટ વગાડતા, તથા ભાવ પૂજામા આસક્ત એવા તને એ પ્રકારે હસ્ત મધ્યે (હથેળીમા) મોક્ષ છે

અનુવાદ —

સત્ય-ઘંટ બજાવતા, ધરી મનમા ઉલ્લાસ
પૂજામા લીન તો, કર-તલ

प्राग्धर्मलवणोत्तारं धर्मसंन्यास-वह्निना ।
कुर्वन् पूरय सामर्थ्य-राजन् नीराजनविधिम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —ઔદયિકતથા ક્ષાયોપશમિક ધર્મરૂપ જે લવણ (મીઠાનો) ઉતાર ધર્મસન્યાસ અગ્નિ તે વડે કરી સામર્થ્ય યોગ રૂપ શોભતી નીરાજના (આ તિ)ની વિધિ કર, આરતી ઉતાર

અનુવાદ —
ધર્મ સન્યાસ અગ્નિથી, પ્રાગ્ધર્મ લવણ ઉતાર,
સામર્થ્યયોગે શોભતી, જગવત આરતી ધાર ૫

જ્ઞાનમંજરી —અહિ આત્મસ્વરૂપની પૂજા વિષે-(ધર્મ એટલે વદન ગધ સમાન સહજ પારિણામિક લક્ષણવાળી સ્વરૂપ સત્તા, તેનો સન્યાસ=સમ્યક્ સ્થાપન) ધર્મ સન્યાસ રૂપ અગ્નિ વડે પ્રાગ્ ધર્મ એટલે સવિકલ્પ ભાવનારૂપ પૂર્વ સાધના-ધર્મ તેજ લવણનો ઉતાર (નિવારણ) કર નિર્વિકલ્પ સમાધિમા સાધકને પણ સવિક પ ધર્મનો ત્યાગજ હોય છે એ ભાનરૂપ અપવાદ સાધનરૂપ લવણનો ઉતાર કરતા પૂર્વે સામર્થ્યયોગ સ્વરૂપ શોભતી આરતીની વિધિ આચર (આરતી ઉતાર), જ્યા કર્મ બધનના કારણોમા પ્રવર્તના વીર્યની તેવી પ્રવૃત્તિ નથી, પણ પોતાના આ. મધર્મના સાધન રૂપ અનુભવમા એકતારૂપ પ્રવર્તતા સહજ (અપ્રયત્નપણે) પ્રવર્તે છે તે યોગ સમર્થ કહેવાય છે ૫

स्फुरन्मङ्गलदीपं च स्थापयानुभवं पुर ।
योगनृत्यपरस्तूर्य-त्रिकसंयमवान् भव ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—વળી સ્ફુરતો (તેજસ્વી) મગળ દીવો અનુભવની આગળ સ્થાપ, સયમ યોગરૂપ નાટ્ય-પૂજામા

૧ स्तौर्य એવો પાઠ પણ છે

તત્પર થઈ, ગીત-નૃત્ય અને વાદ્ય એ ત્રણના મેળ સરખા સરમવાળો થા "ત્રયમેકત્રસયમ' એ વચનથી એક વિષય સબધી જે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ તે સયમ કહિએ, ભાવનોપનીત (ભાવના સહિત) પૂજામા હૃદયમા ધરીએ

અનુવાદ —

ઉજ્જવળ મગળ દીપને, અનુભવ આગળ સ્થાપ,
ગીત-નૃત્ય-વજિંત્ર સમ, સયમ યોગ પ્રતાપ ૬

જ્ઞાનમંજરી —સર્વ દ્રવ્ય-ભાવ ઉપદ્રવ રહિત દેદીપ્યમાન મગલદીવો (ભાવ પ્રકાશ), આત્મ સ્વભાવના સ્વાદ સહિત સ્પર્શજ્ઞાનરૂપ અનુભવ આગળ સ્થાપ, મન, વચન, કાયરૂપ યોગોને સાધનમા પ્રવર્તાવવારૂપ નૃત્યમા તત્પર થઈ, પરમ અધ્યાત્મ-ધ્યાન ધારણા સમાધિરૂપ સાધન યોગ્ય યોગના પરિણમનરૂપ તૂર્ય આદિ પૂજાત્રયમય થા અથી અભ્યતર પૂજા વડે તત્વાનદમય ચૈતન્ય લક્ષણવાળા પોતાના આત્માને તન્મય કર ૬

उल्लसन्मनस सत्य-घण्टा वादयतस्तव ।
भावपूजारतस्येत्थ करक्रोडे महोदय ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ —ઉલ્લસતુ છે મન જેનુ, અને સત્ય (સાચ) રૂપ ઘટ વગાડનાર, તથા ભાવ પૂજામા આસક્ત એવા તને એ પ્રકારે હસ્ત મધ્યે (હથેળીમા) મોક્ષ છે.

અનુવાદ —

સત્ય-ઘંટ બજાવતા, ધરી મનમા ઉલ્લાસ,
ભાવ પૂજામા લીન તો, કર-તલ મોક્ષ-વિલાસ ૭

જ્ઞાનમંજરી—આ પ્રકારે ભાવ પૂજામાં આસક્ત એવા તને મોક્ષ હથેળીમાં છે શું કરતા ? ભાવ ઉલ્લાસ સહિત મનન કરતા, સત્ય પર્યાયરૂપ ઘટ ઘડતા, એટલે હર્ષ સહિત સત્ય મનના ઉલ્લાસ વડે ભજાવનારને આગળ કહ્યા પ્રમાણે પૂજા કરવાથી સર્વ શક્તિ પ્રગટ કરવારૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, ૭

द्रव्यपूजोचिता भेदो-पासना गृहमेधिनाम।
भावपूजा तु साधूना-मभेदोपासनात्मिका ॥ ८ ॥

ભાષાર્થ—ગૃહસ્થને ભેદ સેવારૂપ પુષ્પ આદિ પૂજા ઘટે છે, પરંતુ અભેદ સેવારૂપ ભાવ પૂજા તો સાધુને ઉચિત (ઘટે) છે જોકે ગૃહસ્થીને ભાવનાલીન, માનસ નામની ભાવ પૂજા હોય, તથાપિ કાયિકી તે ચારિત્રકાયનેજ હોય, એ વિશેષ જાણવું

અનુવાદ —

દ્રવ્ય પૂજા ગૃહીને ઘટે, ભેદ ઉપાસનારૂપ,
ભાવ પૂજા તો સાધુને, અભેદ શુદ્ધ સ્વરૂપ ૮

જ્ઞાનમંજરી—પોતાના આત્માથી ભિન્ન - અર્હંત પરમાત્મા જે જ્ઞાનાનંદ વિલાસને પ્રાપ્ત થયા છે તેમની, નિમિત્તાલંબનરૂપ દ્રવ્ય પૂજા ગૃહસ્થોને ઘટે છે, વળી પરમાત્મા અને પોતાના આત્માના અભેદભાવરૂપ ભાવ-પૂજા તો સાધુઓને યોગ્ય છે જોકે ગુણ-સ્મરણ અને તેના બહુમાનરૂપ ઉપયોગવાળી ભાવપૂજા ગૃહસ્થોને હોય છે, તથાપિ નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ સ્વરૂપમાં એકતારૂપ ભાવપૂજા મુનિઓનેજ પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રકારે આસ્રવ, કષાય અને

યોગની ચપળતાવાળી વૃત્તિરૂપ દ્રવ્ય પૂજાના અભ્યાસથી અર્હંતના ગુણ અને પોતાના આત્મધર્મની એકતારૂપ ભાવ પૂજાવાળા થવાય છે અને તેથી તેમાં તન્મયતા પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થવાય છે એમ સાધન કરતાં કરતાં સાધ્ય ઉપયોગ પામીને પછી સાધ્યની પણ કલ્પના તજીને કર્મ રહિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે ૮

---

૩૦ ધ્યાન-અષ્ટક

ध्याता ध्येयं तथा ध्यानं त्रयं यस्यैकतां गतम् ।
मुनेरनन्यचित्तस्य, तस्य दुःखं न विद्यते ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —ધ્યાન કરનાર, ધ્યાન કરવા યોગ્ય પદાર્થ, તેમજ ધ્યાન કરવું એ ત્રણેની જે અનન્ય (જેનું અન્ય ઠામે ચિત્ત નથી) ચિત્તવાળા મુનિને એકતા (ધ્યાનમાં) થઈ છે (ધ્યાનમાં સ્વસ્વરૂપે રહે) તેને દુઃખ નથી

અનુવાદ —

ધ્યાન, ધ્યેય, ધ્યાતા ત્રણે, એકજ નિજસ્વરૂપ;
અનન્ય ચિત્તવાળા મુનિ, વેદે નહિ દુઃખરૂપ ૧

જ્ઞાનમંજરી —હવે ધ્યાન અષ્ટક કહે છે 'निर्युक्ति'માં ધ્યાનનું લક્ષણ કહ્યું છે કે —

"अंतो मुहुत्तमित्तं, चित्तावत्थाण
जोगनिरोहो जिणाणं

ભાવાર્થ—એક વસ્તુમાં અંતર્મુહૂર્ત માત્ર ચિત્તની એકાગ્રતા (અવસ્થાન) થવી તે છદ્મસ્થ (આવરણવાળા)જીવોનું ધ્યાન છે અને જિન ભગવંતને તો યોગ-નિરોધ (અયોગીદશા) નામનું ધ્યાન છે નામ આદિ નિક્ષેપ વગેરે પોતાની મેળે સમજી લેવા ધ્યાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે—

ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ધ્યાન એ ત્રણે જેને એકતારૂપે પ્રાપ્ત છે એવા તથા તદ્રૂપ, ચેતનામય, અર્હંતનું સ્વરૂપ અને પોતાનું સ્વરૂપ સરખું છે એવા ઉપયોગવાળા મુનિને-પોતાના ગુણને આવરણ કરવારૂપ અને પુદ્ગલ-સંયોગથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ હોતું નથી "પ્રવચનસાર" માં કહ્યું છે કે—

"जो जाणदि अरिहंत दव्वत्तगुणत्तपज्जयत्ते हिं।
सो जाणदि अप्पाणं, मोहो खलु जादि तस्स लय ॥"

ભાવાર્થ—જે પુરુષ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયોથી પૂજ્ય વીતરાગ દેવને જાણે છે, તે પુરુષ પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે, અને નિશ્ચયથી તેનો મોહ (કર્મ) નાશ પામે છે

ધ્યાતા આત્મા, ધ્યેય તેનું સ્વરૂપ અને ધ્યાન તે ત્રણેની અભેદતા, એકતા પ્રાપ્ત થવી તે મોહના ક્ષયનું કારણ છે ૧

ભાવાર્થ—ધ્યાન કરનાર તો સમ્યગ્દર્શનરૂપ પરિણામવાળો આત્મા (અંતરાત્મા) છે ધ્યાન કરવા યોગ્ય (પરમાત્મા) સિદ્ધ ભગવાન અથવા ઘાતિ કર્મ જેમના ક્ષય થયા છે તે અરિહંત કહ્યા છે, અને ધ્યાન તે એકાગ્ર બુદ્ધિ છે વિજાતીય પ્રત્યય અવ્યવહિત સજાતીય પ્રત્યય તે ધ્યાન એ યોગાચાર્ય મત છે (ધ્યેય વસ્તુથી અન્ય પ્રત્યય-જ્ઞાન-મનમાંથી કાઢી નાખી, ધ્યેયને અનુકૂળ-સજાતીય જ્ઞાનનો જે પ્રવાહ

કરવો તે ધ્યાન) (આગળ લક્ષણ જેનુ જણાવશે તે) સમાપત્તિ તે ત્રણેની એકતા છે "શ્રી વિશેષ આવશ્યક" મા કહ્યુ છે —

"जं थिरमज्झवसाणं तं झाणं जं चलंतयं चित्तं ।
तं होज्ज भावणा वा अणुप्पेहा वा अहव चिंता ॥"

ભાવાર્થ —જે સ્થિર અધ્યવસાય (પરિણામ) છે તે ધ્યાન છે, અને જે ચિત્તની ચચળતા છે તે ભાવના, અનુપ્રેક્ષા વા ચિંતારૂપ હોય

અનુવાદ —

ધ્યાતા તો અતગતમા, પરમાત્મા ગણુ ધ્યેય,
ધ્યાન એકાગ્રતા જ્ઞાન છે, સમાપત્તિ ત્રણેય ૨

જ્ઞાનમજરી —ધ્યાતાનુ સ્વરૂપ શ્રી હેમચદ્રસૂરિ પૂજ્યે કહ્યુ છે —

अमुञ्चन् प्राणनाशेऽपि, संयमैकधुरीणताम् ।
परमात्मवत्पश्यन् स्व, स्वस्वरूपापरिच्युतम् ॥ १ ॥
उपतापमसम्प्राप्त शीतवातातपादिभि ।
पिपासुरमराकार-योगामृत-रसायनम् ॥ २ ॥
रागादिभिरनाक्रान्त, क्रोधादिभिरदूषितम् ।
आत्माराम मन कुर्वन् निर्लेप सर्वकर्मसु ॥ ३ ॥
विरत कामभोगेभ्य स्वशरीरेऽपि निस्पृह ॥
संवेगाद् हृदि निर्मग्न सर्वत्र समता श्रयन ॥ ४ ॥
नरेन्द्रे वा दरिद्रे वा तुल्य-कल्याणकामन ।
अमात्रकरुणापात्र भवसौख्यपराङ्मुख ॥ ५ ॥
सुमेरुरिव निष्कम्प शशीवानन्ददायक ।
समीर इव निसग सुधीर्ध्याता प्रशस्यते ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—પ્રાણનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ જે સંયમમાંથી ચ્યુત (પતિત) થતો નથી, પારકાને જે પોતાના જેવા ગણે છે, જે પોતાના સ્વરૂપથી કદી ચ્યુત થતો નથી ૧

ટાઢ ગરમી, પવન વગેરે વડે જે ત્રાસતો નથી, અમર કરનાર યોગામૃત રસાયણ પીવાની જેને તીવ્ર ઇચ્છા છે

રાગાદિ જેના ઉપર ચઢી વાગતા નથી, ક્રોધાદિથી જેનું ચિત્ત દૂષિત નથી, જેને પોતાનું મન આત્મામાંજ લીન (આત્મારામ) કરવાની ઇચ્છા છે અને તેથી જે અન્ય કર્મોમાં લેપાતો નથી ૩

કર્મ પ્રત્યેનો રાગ જેનો વિરામ પામ્યો છે, પોતાના શરીર વિષે પણ જે નિઃસ્પૃહ છે, સંવેગને લીધે જે અંતરાત્મામાં મગ્ન રહે છે, અને સર્વત્ર જેને સમભાવ છે ૪

રાજા-રંક તમામનું જે કલ્યાણ જ ઇચ્છે છે, અખૂટ દયાનો જે ભંડાર છે, અને સંસાર સુખથી જે પરાઙ્મુખ (સુખને જેણે પૂઠ દીધી છે) થયેલો છે ૫

સુમેરુ જેવો જે નિષ્કંપ છે, ચંદ્ર જેવો આનંદદાયક છે, પવન જેવો જે નિઃસંગ છે, એવો બુદ્ધિમાન પુરુષ ધ્યાનનો અધિકારી-ધ્યાતા-કહેવાય છે એ ધ્યાતાનું સ્વરૂપ કહ્યું આવો સાધક આત્મા, અંતરાત્મા ધ્યાતા છે

ધ્યાન કરવા યોગ્ય પરમાત્મા છે ઘાતિ કર્મોના જેણે ક્ષય કર્યો છે તે અર્હંત અથવા જેમણે આઠે કર્મોનો નાશ કર્યો છે એવા સિદ્ધ ભગવન, અથવા સદ્વૃત્તિથી સત્તામાં

રહેલા સિદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવું છે વળી અનંત પર્યાયાત્મક પરમાત્મસ્વરૂપમાં તન્મયતા, એકાગ્રતા સહિત જાણવું તે ધ્યાન કહેવાય છે આથી અર્હંત આદિના શુદ્ધ ગુણોનું જ્ઞાન, સંવેદન અને તેમાં તન્મયતા તે ધ્યાન છે, ચેતના વીર્ય આદિના સર્વ ક્ષયોપશમ ભાવોની સ્વરૂપમય ઉપયોગમાં લીનતા તે ધ્યાન છે ત્યાં ધ્યાન કરનારની ધ્યેયમાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાનમાં સમાપત્તિ, એટલે નિર્વિકલ્પતા, તારતમ્યતા રહિત ચૈતન્ય પરિણતિરૂપ એકતા જાણવા યોગ્ય છે ૨

તે વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે —

मणौ [1]विंब-प्रतिच्छाया समापत्ति परमात्मन ।
क्षीणवृत्तौ भवेत् ध्यानाद् अन्तरात्मनि निर्मले ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —સમાપત્તિનું લક્ષણ કહે છે જેમ રત્નને વિષે પડછાયો પડે તેમ જેની અત્યંત મલરૂપ વૃત્તિ ધ્યાનથી ક્ષીણ થઈ છે તેવા નિર્મળ (ક્ષીણવૃત્તિવાળા) અંતરાત્માને વિષે પરમાત્માની પ્રતિછાયા પડવી તેને સમાપત્તિ કહી છે અન્ય સ્થળે કહ્યું છે —

" मणेरिवाभिजातस्य क्षीणवृत्तेरसंशयम् ।
तात्स्थ्यात्तदञ्जनत्वाच्च समापत्ति प्रकीर्तिता ॥ "

ભાવાર્થ —મણિની પેઠે ક્ષીણ વૃત્તિવાળા અંતરાત્મામાં પરમાત્મ ગુણનો સંસર્ગ-આરોપ, અને અંતરાત્માને વિષે પરમાત્મના અંશે આરોપને લઈને નિઃસંશયપણે સમાપત્તિ કહી છે એ ધ્યાનકૃત સમાધિરૂપ અતિ વિશુદ્ધિ છે

---

૧ मणाविव એવો પણ પાઠ છે

અનુવાદ —

મણિમાં પ્રતિછાયા સમી, પરમાત્માની છાય,
નિર્મળ ક્ષીણવૃત્તિ ઉરે, સમાપત્તિ ગણ ત્યાંય

જ્ઞાનમંજરી —જેમ રત્નમાં બિંબનો પડછાયો પડે તેમ સ્વ-સ્વરૂપ (અંતરાત્મા) માં નિર્મળ-આત્મા (પરમાત્મા) નું પ્રતિબિંબ ધ્યાનથી પડે તે સિદ્ધ-આત્માની પોતાના આત્મસ્વરૂપ સાથે એકતારૂપ સમાપત્તિ કહેવાય કેવા અંતરાત્મામાં ? કહ્યાય અને વિકલ્પના મેલથી રહિત નિર્મળ અંતરાત્મામાં વળી કેવા ? જેની પરાધીનતારૂપ વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ છે એવા અંતરાત્મામાં. સમાપત્તિના ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે

અંતરાત્મામાં પરમાત્માનો અભેદ-આરોપ તે ધ્યાનનું ફળ છે, તે સસર્ગ-આરોપથી થાય છે અહિં સંસર્ગ તે સંપૂર્ણ અનંત યથાર્થ સિદ્ધ આત્માઓનો ઉપયોગ છે અને તે ચચળ ચિત્તવાળાઓને ઇન્દ્રિયોના દમન સિવાય બને નહિ, ઇન્દ્રિયોનું દમન જિન પ્રતિમા આદિ કારણ સિવાય થતુ નથી માટે સ્થાપના તત્ત્વ પામવામાં ઉપકાર કર્તા છે. ૩

आपत्तिश्च ततः पुण्य-तीर्थकृत्कर्मबंधतः ।
तद्भावाभि-मुखत्वेन सम्पत्तिश्च क्रमाद्भवेत् ॥ ४॥

ભાવાર્થ —તે (સમાપત્તિથી) પુણ્ય પ્રકૃતિરૂપ જે તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ થાય એટલે જિન-નામકર્મ તે ફળ ('આપત્તિ') જાણવું, અને તે તીર્થંકર પદનું ઢુકડાપણું થવાથી અનુક્રમે ફળ (સંપત્તિ) થાય.

અનુવાદ —

તેનું ફળ જિન-નામકર્મ, પુણ્ય પ્રકૃતિરૂપ,
તેની સન્મુખના થના, ક્રમે પરમ પદભૂપ ૪

જ્ઞાનમંજરી —જિન ભક્તિ, તન્મયપણું પછી વિશ્વો પકારી સંઘના સ્થાપકરૂપ અતિશયવાળા તીર્થંકર નામ કર્મની પુણ્ય પ્રકૃતિના બંધથી, તે ઉપયોગ વડે ક્રમે કરીને પરમ ઐશ્વર્ય (સંપત્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે આ નિર્દોષ ઉત્તમ ફળ દર્શાવ્યું ૪

इत्थं ध्यानफलाद्युक्तं विंशतिस्थानकाद्यपि ।
कष्टमात्र त्वभव्यानामपि नो दुर्लभ भवे ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —એમ ત્રિવિધ ધ્યાનના ફળથી વીસ સ્થાનનું તપ વગેરે પણ ઘટે છે, ઉક્ત ત્રિવિધ ધ્યાન-ફળ રહિત કષ્ટ તો અભવ્યોને પણ સંસારમાં દુર્લભ નથી

અનુવાદ —

એમ ધ્યાન-ફળથી ઘટે, વીસ સ્થાનક પણ જોય,
કષ્ટ માત્ર અભવ્યનેય, દુર્લભ તે નહિ હોય ૫

જ્ઞાનમંજરી —પૂર્વોક્ત પ્રકારે ત્રિવિધ ધ્યાન-ઉપયોગથી વીસ સ્થાનક આદિ પણ ગુણીના બહુમાન પૂર્વક કરવા યોગ્ય છે પરંતુ સમ્યક્ દર્શનાદિવાળા ગુણવંત પુરુષના બહુમાન અને ધ્યાન ઉપયોગ રહિત વીસ સ્થાનક આદિ તપનો સમૂહ અભવ્યોને પણ માત્ર કાયક્લેશરૂપ સંસારમાં દુર્લભ નથી ખુદ જિન ભગવાને કહેલા બાહ્ય આચરણ અભવ્ય જીવોએ બહુવાર કર્યાં છે ૫

હવે ધ્યાન-કર્તાનું સ્વરૂપ બતાવવા ત્રણ શ્લોક કહે છે —

जितेन्द्रियस्य धीरस्य प्रशान्तस्य स्थिरात्मनः ।
सुखासनस्थ नासाग्र-न्यस्तनेत्रस्य योगिनः ॥ ६ ॥
रुद्धबाह्यमनोवृत्तेर्धारणाधारयारयात् ।
प्रसन्नस्याप्रमत्तस्य चिदानन्दसुधालिहः ॥ ७ ॥
साम्राज्यमप्रतिद्वन्द्वमतरेव वितन्वतः
ध्यानिनो नोपमा लोके सदेव मनुजेऽपि हि ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —જે જિતેન્દ્રિય છે, સત્ત્વવત (ધીર) છે, ઉપશમવત એટલે ધીર શાત નવમ રસના નાયક છે, સ્થિર છે આત્મા જેનો સાધનથી સુખાવહ છે આત્માસન જેનુ, નાસિકાના અગ્ર ભાગને વિષે થાપ્યા છે લોચન જેણે એવા પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને, ૬

વેગથી જેણે રૂધી છે બાહ્ય ઇન્દ્રિયને અનુસારિણી મનની વૃત્તિ ધારણા ધારાએ એટલે કોઇક ધ્યેયે ચિત્તના સ્થિર બધ બધનની ધારાએ એવા નિર્મળ ચિત્તવાળા, અપ્રમાદી, જ્ઞાન-આનદરૂપ અમૃતનો સ્વાદ (અનુભવ) લેનારને, ૭

આત્મારામમાજ વિપક્ષ રહિત મોટા રાજ્યનો વિસ્તાર કરનાર એવા ધ્યાનવત યોગીને આપી શકાય તેવી દેવ મનુષ્યવાળા આ લોકમા કોઇ ઉપમાજ નથી

અનુવાદ —

જિતેન્દ્રિય ધીર યોગી જે, આત્મા જેનો સ્થિર,
દૃષ્ટિ નાસિકાગ્રે ધરે, શાત, સુખાસન વીર ૬
બાહ્ય વૃત્તિ ઝટ રોકતા, ધરી ધારણા-ધાર,
અપ્રમત્ત, પ્રસન્ન ચિત્ત, ચિદાનદ લય સાર. ૭

અવિક્ષેપી અતર મહિત, વિસ્તાર ...
અનુપમ ધ્યાની મુનિએ, દેવ-મનુજ-નરક ...

જ્ઞાનમજરી —આવા ધ્યાનીને આ સચરાચર ... દેવ મનુષ્યથી ભરેલા આખા લોકમા કોઇ ઉપમા નથી ... અને નારકી બન્ને દુર્ગતિવાળા હોવાથી ઉપમાને અયોગ્ય છે તેથી દેવ અને મનુષ્યોમા પણ તેને યોગ્ય ઉપમા ... નથી એમ કહ્યુ તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવમા લીન, ... મા વિલાસ કરનારને કઇ ઉપમા અપાય? કોની સાથે ... વાય? શુ કરતા મુનિ માટે ઉપમા નથી? આત્મામાજ ... બાહ્ય-અભ્યતર વિક્ષેપ રહિત, સર્વ ૫ ભાવથી ન ... તેવા સ્વભાવરૂપ પરિવાર સહિત સ્વતત્ર સામ્રાજ્યને વિસ્તા... રતા, સ્વગુણના આનદથી અસખ્ય પ્રદેશો નિર્વિઘ્નપણે વ્યાપ્ત થઇ રહેવારૂપ સ્વરાજ્યને અનુભવતા ધ્યાની છે આથી બધા ... ઇહી વિભક્તિવાળા વિશેષણો ધ્યાનીના સમજવા યોગ્ય છે કેવા ધ્યાનીના? જિતેન્દ્રિય એટલે સ્વરૂપ ઉપયોગમા રહેવાથી પુદ્ગલના વર્ણ આદિમા નહિ પરિણમવાથી, જેણે ઇન્દ્રિયો જીતી છે, ધીર એટલે સ્વવીર્ય-સામર્થ્યથી પરિષહ-ઉપસર્ગ ... પ્રસગે જે અડોલ રહે, સ્વરૂપમા સ્થિર રહે, પ્રશાત એટલે કષાય અને નોકષાયના ઉદયથી રહિત ધીર, શાત મુનિ ... આત્માનો આસ્વાદ લે છે સ્થિરાત્મા એટલે જેનો ... સ્વરૂપ રમણમા સ્થિર છે, સુખાસન એટલે આસન પરિ... જેનો આત્મા સુખમય છે, ચચળતા રહિત નાસિકા ... પર જેણે નેત્ર સ્થાપ્યા છે, યોગી એટલે સમ્યગ્દર્શન ... ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીરૂપ પરિણામ ... છે

રનારી મનની વૃત્તિ જેણે રૂધી છે, ઇન્દ્રિય-અનુયાયી મનની વૃત્તિ દૂર કરી છે, શાથી ? ધ્યેયમા ચિત્તના સ્થિર બંધનરૂપ ધા ણાની ધારા વડે વેગથી મનની વૃત્તિ રેકી છે, મનને રેકનારને સુનિશ્ચિત (અવશ્ય) તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે પ્રસન્ન એટલે મનની મલિનતા (કલુષિતતા) રહિત, અપ્રમત્ત એટલે અજ્ઞાન આદિ આઠ પ્રમાદથી રહિત, અને ચિદાનદ સુધાલિહ એટલે જ્ઞાનના આનદરૂપ અમૃતને પીનાર જ્ઞાનાનંદને આસ્વાદ લેનાર, એવા ધ્યાની આત્મિક સામ્રાજ્યના અનુભવને વિસ્તાર કરે છે તેની તુલના કોની સાથે થાય ? કોઈની સાથે નહિ તેથી સર્વ પરભાવના ત્યાગરૂપ દૃષ્ટિ સહિત તત્ત્વ (આત્મા)મા એકતારૂપ ધ્યાનાવૃત પોતે ભોગવવા યોગ્ય છે તેના ભોક્તાને પરમ સામાન્ય છે માટે સર્વ પ્રકારે તેજ કરવા યોગ્ય છે જેને માટે સત્ય સાધકો આદરે છે યમ નિયમની પ્રવૃત્તિ, રોકે છે શરીરને આસન-મુદ્રા આદિ વડે, સાધે છે રેચક, પૂરક, કુભકરૂપ પ્રાણાયામ, વસે છે નિર્જન વનમા તજે છે સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને, તે સમતારૂપ સુખનુ મૂળ, આત્મામા એકતારૂપ ઉપયોગ આત્મહિતાર્થી જનોએ સાધવા યોગ્ય છે ૬-૭-૮

૩૧ તપ-અષ્ટક

ज्ञानमेव बुधा प्राहु कर्मणा तापनात्तप ।
तदाभ्यतरमेवेष्ट बाह्य तदुपबृहकम् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —કર્મોને તપાવનાર (સતાપ પમાડનાર) હોવાથી જ્ઞાન જ તપ એમ પડિતો કહે છે તે (તપ) અતર

ગજ ઇષ્ટ છે, અનશન (ઉપવાસ) આદિ બાહ્ય તપ તે અતરંગ તપને વધારનાર હોય તોજ ઇષ્ટ છે કારણુ કે પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ અતરગ તપના ભેદ જ્ઞાન-વિશેષ છે

અનુવાદ —

જ્ઞાન જ તપ જ્ઞાની કહે, કર્મ તપાવનહાર,
અતરંગ તપ ઇષ્ટ છે, બાહ્ય માત્ર સહકાર

જ્ઞાનમજરી —હવે તપ-અષ્ટક વિષે કહે છે ત્યા પુદ્ગલના સુખની અભિલાષાવાળા રંક જીવો જે કષ્ટ મડે છે, અથવા લોક લાજથી ડરીને, પરાધીનપણે આહાર ત્યાગ કરી, દયામણા બની તપ કરે છે તે તપ નથી, કષાયના ઉદયને આધીન પ્રવર્તન કર્મ બધનુ કારણ અને આસવનુ મૃ ગ હોવાથી તપ નથી શ્રી પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમા એજ કહ્યુ છે કે પૂર્વના અતરાયના ઉદયથી અસાતા વેદનીયરૂપ એ ફળ છે તેથી નવા ઇન્દ્રિય સુખોની અભિલાષા રહિત નિર્મલ આત્મદ્રવ્યના સાધકનુ કષ્ટરૂપ આચરણ તે તપ છે. એ વિષે "પચવસ્તુક"મા પ્રશ્ન કરેલ છે "ઉપવાસ આદિમા અસાતાની નિર્જરા છે, તેમજ ભોજનમા સાતાની નિર્જરા છે, તો બન્ને સરખા ઠર્યાં તો ઉપવાસ આદિ કરવાનુ શુ પ્રયોજન છે? તેનો ઉત્તર એ છે ભોજનાદિમા છકાય જીવની હિંસાનુ પાપ થાય છે, ઉપવાસમા તેનો અભાવ હોવાથી અશુભ નવા કર્મ બધાતાં નથી તેથી આ જીવને સાતાના ઉદયમા સરાગતાનુ કારણુ હોવાથી ઇષ્ટ સયોગમા એકતા, અનાદિ સહજ પરિણામને લઈને થઈ જાય છે આતાપન આદિ તપમા કર્મના ફળમા ઉપયોગ હોવાથી, તેવા પરિણમનને લીધે અસગતાનુ કારણ ત્યાગજ, સાધનનુ મૂળ બને છે અને તે વિષે ભરત આદિના

દશાન છે, વળી અલ્પકાળની સાધનાથી તે સિદ્ધિ પામ્યા છે પરંતુ સાતાદિમા લાબા કાળ સુધી સાધના કરનાર તે દશા પામ્યા નથી શુભસ્યે ગમા અવ્યાપક (સકુચિત) પરિણામ રહે છે વિશેષ આવશ્યકમા કહ્યુ છે – रतिक्षमत्यत्र फलाना तेना मापनादिकरणमुचित मुनीनाम् ।'

નિક્ષેપ અને નયની વ્યાખ્યા–નામ તપ અને સ્થાપના તપ સુગમ છે, દ્રવ્ય તપ, આહારત્યાગ આદિ અને ભાવ તપ, આત્મસ્વરૂપમા એકાગ્રતારૂપ છે અહિ દ્રવ્ય પૂર્વક ભાવતપનું ગ્રહણ છે —

પડિતો આત્મ પ્રદેશે વળગેલા કર્મોને તપાવનાર તીક્ષ્ણ જ્ઞાનેજ તપ કહે છે તે તપ અતરગ પ્રાયશ્ચિત્તાદિ છએ ગણ્યુ છે, બાહ્ય તપ અનશન આદિક આવશ્યતર તપની વૃદ્ધિનું કારણ છે, દ્રવ્ય નિક્ષેપ કારણરૂપ છે, દ્રવ્ય તપથી પણ ભાવ તપનું કારણ બને છે તેથી તે ઇષ્ટ છે ૧

आनुस्रोतसिकी वृत्तिर्बालाना सुखशीलता ।
प्रातिस्रोतसिकी वृत्तिर्ज्ञानिना परम तप ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —અજ્ઞાનીની સસાર પ્રવાહ પાછળ ચાલી આવી (जणेण मद्दिहोक्खामि ઇત્યાદિ લક્ષણ) પ્રવૃત્તિ તે સુખશીલીઆપણું છે, સામે પૂરે ચાલવારૂપ વૃત્તિ (ધર્મ સજ્ઞાનું મૂળ) જ્ઞાનીને ઉત્કૃષ્ટ, ઉગ્ર માસક્ષપણાદિ તપ છે માટેજ ચતુર્જ્ઞાની તીર્થંકર તદ્ભવ સિદ્ધિગામિ જાણતા છતા તપ આદરે છે

અનુવાદ —

ભવ પ્રવાહ પાછળ વહે, સુખશીલીઆ સૌ બાળ,
સામે પુર જ્ઞાની વહે, તપ તીર્થંકરનું ભાળ ૨

सदुपायप्रवृत्तानामुपेयमधुरत्वत ।
ज्ञानीना नित्यमानन्द-वृद्धिरेव तपस्विनाम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —(સદુપાય) ભલે ઉપાયે પ્રવર્તેલા જ્ઞાની તપસ્વીને ઉપેય (નિરૂપાધિક ઈચ્છા વિષય મોક્ષ)ની મીઠાશથી આનદની વૃદ્ધિજ હોય તીવ્ર ક્રિયામા મોક્ષસાધનરૂપ મનોરથને લીધે આનદજ હોય "વૈરાગ્ય રતિ" મા કહ્યુ છે—

रसे समाधावरति क्रियासु नात्यततीव्रास्वपि योगिना स्यात्।
अनाकुला वह्निकणाशनेऽपि न किं सुधापानगुणाच्चकोरा ॥

ભાવાર્થ —યોગીઓને પ્રેમ-સમાધિ હોવાથી, અત્યત તીવ્ર ક્રિયાઓ કરવા છતા તે પ્રત્યે અરતિ ન થાય, કેમકે સુધાપાનરૂપ ગુણને લઈને ચકોર પક્ષીઓ અગ્નિના કણ ખાતા પણ અનાકુલ (સુખી) નથી રહેતા ?

અનુવાદ—

સત્સાધનને સાધતા, મોક્ષ-મધુરતા સાથ,
તપસ્વી જ્ઞાનીને વધે, સદાનંદ યથાર્થ. ૪

જ્ઞાનમંજરી —તીવ્ર તપમા મગ્ન, છમાસથી અધિક કાળ પર્યંત સર્વે પ્રકારના આહાર તજી આતાપના, કાયોત્સર્ગ આદિ જિનકલ્પ ચર્યા વડે પરિહાર-વિશુદ્ધિ નામના ચારિત્રને પાળતા મુનિઓ, સૂક્ષ્મ અનત સ્વ-પર પર્યાયોના વિવેકમા મગ્ન ઉપયોગવાળા જ્ઞાનીઓ, અને પરીષહ આદિ સહતા, વન, નદી, ગુફાઓના નિવાસમા વસતા તપસ્વીઓને પણ આનદની વૃદ્ધિજ હોય છે

જેમકે-કોઈ દેવાદાર (અધમર્ણ) ને ધન પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે લેણદાર (ઉત્તમર્ણ ધીરનાર) ને ધન આપતા

જ્ઞાનમજરી—એમ જે તપ છે તે કષ્ટ છે એમ જાણી તપને નિષ્ફળ ગણે છે શાથી? દુ ખરૂપ હોવાથી, તપ કરતાજ દુ ખ અને ઉદ્વેગ થાય છે, જ્યા આદર નથી તે હિતકારી કેમ લાગે? એમ પરભાવના સુખને વાછતા બૌદ્ધોની બુદ્ધિ નિશ્ચયથી હણાઈ ગઇ છે, શાથી? બૌદ્ધ એટલે જ્ઞાન, તેના આનન્દનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન-આનદની ધારાના ક્ષયથી તપ કષ્ટરૂપ, નિષ્ફળ જણાય છે ૫

यत्र ब्रह्म जिनाचा च कषायाणा तथा हृति ।
सानुबन्धा जिनाज्ञा च, तत्तप शुद्धमिष्यते ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જે તપમા બ્રહ્મચર્ય વધે, જિન ભગવતની પૂજા થાય, કષાયોનો નાશ હોય, અને અનુબધસહિત (અપેક્ષા સહિત) વીતરાગની આજ્ઞા પ્રવર્તે, તે તપને શુદ્ધ માન્યું છે

અનુવાદ—

બ્રહ્મચર્ય, પ્રભુ-પૂજના, ક્રોધાદિક અરિ ટાગ,
વીતરાગ-આજ્ઞા પળે, તો તપ શુદ્ધ નિહાગ ૬

જ્ઞાનમજરી—જે તપમા મૈથુન ત્યાગરૂપ કે વિષય પ્રત્યે અનાસક્તિરૂપ બ્રહ્મચર્ય પળે, તત્ત્વભક્તિરૂપ જિનપૂજા થાય, ક્રોધાદિ કષાયોનો નાશ થાય, અને વીતરાગે કહેલા વચનની સાપેક્ષ પદ્ધતિરૂપ વીતરાગ આજ્ઞા સધાય તે તપ શુદ્ધ સમજવુ. ભાવના—પ્રથમ ઇન્દ્રિયોની અભિલાષા દૂર કરી, શાંત પરિણામથી, સિદ્ધાતમા કહેલી વિધિ પ્રમાણે, ફળની ઇચ્છા વિના તપ થાય તે વિશુદ્ધ છે અનાદિ પરભાવના સુખની સ્પૃહાથી કોણે કયી કષ્ટ-ક્રિયા નથી કરી? જે તપ સ્વરૂપને નિરાવરણ કરવા માટે, અસગ, નિર્મોહક આત્મતત્ત્વમા

એકના રૂપ છે, વિશ કર્તા આહાર આદિના ગ્રહણરૂપ પરભાવને નિવારણ કરનારૂ જે તપ છે, તેજ શ્રેષ્ઠ છે ૬

तदेव हि तप कार्यं, दुर्ध्यानं यत्र नो भवेत्।
येन योगा न हीयन्ते, क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि वा ॥ ७॥

ભાવાર્થ —નિશ્ચયથી જ્યા માઠુ (આર્ત્ત, રૌદ્ર) ધ્યાન ન થાય અને જેથી યોગને હાનિ ન પહાચે અથવા ઇન્દ્રિયો ક્ષય પામે નહિ તેજ તપ કરવુ કહ્યુ છે કે —

"સોઙ તવો કાયવ્વો જેણં મણુ ણ ચિંતેઇ।
જેણ ણ ઇન્દિય હાણી જેણ ય જોગા ન હાયન્તિ ॥'

ભાવાર્થ —તેજ તપ કરવા યોગ્ય છે કે જેથી મન માઠી ચિંતવણા ન કરે ઇન્દ્રિયોની હાનિ જેથી ન થાય અથવા જેથી યોગો હાનિ ન પામે.

મનુવા૦ —

જ્યા દુર્ધ્યાન ન ઉપજે, નહિ યોગ હણાય,
ઇન્દ્રિય-ક્ષય જ્યા હોય નહિ, તપ તે યોગ્ય ગણાય ૭

જ્ઞાનમંજરી —નિશ્ચયે જે તપમા પુદ્ગલની ઇચ્છા રૂપ કે અનિષ્ટનારૂપ દુર્ધ્યાન ન થાય તેજ તપ કરવા યોગ્ય છે, કે જેથી મન, વચન, કાયારૂપ યોગો કે તત્ત્વના અનુ... વડે સ્વરૂપ-રમણરૂપ યોગ હાનિ ન પામે વા જેથી ઇન્દ્રિયો ધર્મ સાધક સ્વાધ્યાય કે અહિંસાદિમા પ્રવર્તનરૂપ ... નાશ ન પામે, સાધનારૂપ ચેતનના વીર્યની હાનિ ... તે તપ શુદ્ધ છે, કરવા યોગ્ય છે ૭

मूलोत्तर गुणश्रेणि-प्राज्यसाम्राज्यसिद्धये।
बाह्यमाभ्यतर चेत्थ, तप कुर्या महामुनि ॥ ८॥

ભાપાર્થ —મૂલ ગુણો અને ઉત્તર ગુણોની શ્રેણિરૂપ મોટુ સામ્રાજ્ય સાધવા માટે મહા મુનિશ્વર બાહ્ય તેમજ અંતરંગ તપ આ પ્રકારે કરે

અનુવાદ —

બાહ્યાભ્યતર તપ તપે, મહામુનિ પણ એમ,
મૂળ ઉત્તર ગુણ શ્રેણિરૂપ, સધે સમ્રાજ્ય જેમ. ૮

જ્ઞાનમંજરી —પરમ નિર્ગ્રંથ આ પ્રકારે તપ કરે કેવુ તપ? જ્ઞાન, ચારિત્રાદિ મૂળભૂત ગુણો અને સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ ઉત્તર ગુણોના વિશેષ પ્રગટવારૂપ શ્રેણિ સમાન મોટા સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે એટલે પોતાના ગુણોની પ્રભુતા સાધવા માટે લોકોને ઉલ્લાસનું કારણ અને પ્રભાવનાનું કારણ બાહ્ય તપ તેમજ અન્ય લોક ન જાણી શકે, તેવુ તથા પોતાના ગુણોની પ્રગટતારૂપ અભ્યંતર તપ કરવા યોગ્ય છે ૮

---

૩૨. સર્વનય-આશ્રયણ અષ્ટક

धावन्तोऽपि नया सर्वे स्युर्भावे कृत-विश्रमा ।
चारित्र गुणलीन स्यादिति सर्वनयाश्रित ॥ १ ॥

ભાપાર્થ —નૈગમ આદિ સઘળા નયો (પોતાના અભિપ્રાયમા) દોડતા છતા ભાવ (શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ) મા વિસામો (સ્થિરતા) કરનાર હોય છે તેથી સંયમના વર્ધમાન પર્યાય (ગુણ) મા લીન (આસક્ત) મુનિ સર્વનયનો આશ્રય કરનાર હોય. અનુયોગદ્વારમા કહ્યુ છે કે —

" सव्वेसिं पि नयाण बहुविह वत्तव्वय निसामित्ता ।
ज सव्वनयविसुद्ध, त रणगुणट्ठिओ साहु ॥ '

ભાવાર્થ —સર્વનયોની અનેક પ્રકારે વર્નના સાભળી, જેમ સર્વનયે વિશુદ્ધ ચારિત્ર (સંયમ) ગુણમા સ્થિરતા થાય તેમ સાધુ પ્રવર્તે.

અનુવાદ —

જ્ઞાય નય મો દોડતા, ભાવ વિષે રહે સ્થિર,
સર્વનય-આશ્રિત મુનિ, સયમ પુષ્ટ-શરીર ૮

જ્ઞાનમજરી —બે પ્રકારના તપ સવરસ્વરૂપ છે સવર સ્વરૂપ એટલે જ્ઞાન અને ચારિત્રની તીક્ષ્ણતા (ઉગ્રતા) ચેતનાના વીર્ય આદિ ગુણોમા સ્વરૂપે એકતા છે તે બીજુ તો જ્ઞાન-ચારિત્ર-વીર્ય-ભોગરૂપ ગુણોની મિશ્રતારૂપ ગુણના આસ્વાદરૂપ એકતાના અનુભવ સમાન સર્વ પરભાવની નિસ્પૃહતારૂપ છે જઘન્યથી તે અશ ત્યાગપૂર્વક દેશે અનિચ્છ ગુણમા એકતા સ્વરૂપ છે, ઉત્કૃષ્ટતાથી શુક્લ ધ્યાનના છેવા અધ્યવસાયરૂપ છે પરભાવનું જ્ઞાન દુર્લભ છે; કારણ કે અસખ્યાત સમયે પણ દેશથી જણાય છે, તે જ્ઞાન પણ ગૌણ-મુખ્યતા રૂપે પ્રવર્તે છે 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર' મા કહ્યુ છે अर्पितानर्पितसिद्धे ગૌણ મુખ્યતાથી વચનવડે પદાર્થનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમા જણાવ્યું છે સર્વજ્ઞને તો બધુય એક સમયેજ જણાય છે (એટલે જ્ઞાનમા ગૌણ મુખ્યતા હોય પણ રાગ દ્વેષની પરિણતિથી નથી રાગ દ્વેષની પરિણતિ બધનું કારણ છે માટે યથાર્થ બોધ થવા નયસ્વરૂપે વસ્તુનુ વિવેચન હિતરૂપ છે, પણ રાગ-દ્વેષ હિતકારી નથી તેથી

જ્ઞાન માટે સમભાવ કરવા યોગ્ય છે અને જ્ઞાનની સમતાજ ચારિત્ર છે તે અર્થેજ હવે કહે છે —સર્વ નયો પોત પોતાના પક્ષ સ્થાપવા પ્રવર્તતા દોડે છે પણ શુદ્ધ આત્મ ધર્મમા સ્થિર રહે છે માટે મુનિ ચારિત્ર (ચય=કર્મ સમૂહ+રિક્ત=ખાલી કરવુ) ગુણના વર્ધમાન પર્યાય સહિત સર્વનય આશ્રિત થાય એટલે દ્રવ્યનયે કારણના ગ્રહણ કરનાર થાય, ભાવનયે તે કાર્યના ગ્રહણ કરનાર થાય, ક્રિયાનય સાધનમા ઉદ્યમ કરવારૂપ છે, જ્ઞાનનય જ્ઞાનમા વિશ્રામ (સ્થિરતા) કરવારૂપ છે, એમ સર્વ નયમા આસક્ત થાય 'શ્રી ભગવતી' સૂત્રની ટીકામા કહ્યુ છે કે–

" जइ जिणमय प वज्जह ता मा विवहारनिच्छए मुयह।
ववहार नओच्छेए तित्थुच्छेओ जओ भणिओ ॥"

ભાવાર્થ —જો જિનમત પ્રવર્તાવવો હોય તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયોને મુકી ન દેશો, કારણ કે વ્યવહાર નયને ઉથાપવાથી તીર્થ-સદ્ધર્મનો ઉચ્છેદ (નાશ) થશે એમ કહ્યુ છે

માટે સમતા હિતકારી છે ફરીથી તેજ વાત કહે છે –

पृथग्नया मिथ पक्ष-प्रतिपक्षकदर्थिता
समवृत्तिसुखास्वादी ज्ञानी सर्वनयाश्रित ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —જુદાજુદા સર્વ નયો માહોમાંહે વાદ પ્રતિ વાદ વડે દુખિત (પીડિત) થયા છે, પરતુ મધ્યસ્થપણાના સુખના આસ્વાદી (અનુભવનાર) જ્ઞાની સર્વ નયને આશ્રિત હોય છે કહ્યુ છે કે—

" अयोऽन्यपक्ष-प्रतिपक्षभावात्, यथापरे मत्सरिण प्रवादा
नयानशेषानविशेषमिच्छन् न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥ "

અર્થ —ત્રીજો (દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિકથી ભિન્ન) નય નથીજ એ બે નયોમા યથાર્થપણું નથી સમાતું એમ પણ નથી, કારણ કે બન્ને એકાતે વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરાતાજ અનેમત બને છે ૧૪

જેવી રીતે બે નય તેવી રીતે બીજા બધા પણ નયો છુટા છુટા દુર્નય છે, કારણ કે તેઓ પણ મૂલ નયોના જ્ઞેય વિષયને પ્રતિપાદન કરવામા લાગેલા છે ૧૫"

સર્વ નયના રસ લેવામા ચચળ થયેલાં અશુદ્ધ પરિણામ ને તજીને સ્વરૂપના આનદમા મગ્નતારૂપ પરિણામ કર્તવ્ય છે નવા કર્મ ન ગ્રહણ કરવારૂપ સવર છે પૂર્વના સત્તામા રહેલા વગેરે કર્મની નિર્જરા કરાવનાર તપ છે, કારણ કે તપથી દેવાદિ ફળની અભિલાષાજ યોગ્ય નથી નિર્જરા કરાવનાર તપથી શુભબધ કેવી રીતે થાય ? તપ કરનાર દેવ આયુષ્ય વગેરે બાધે છે તેમા શોક, રાગ આદિ પ્રશસ્ત અધ્ય વસાય કારણભૂત છે અપૂર્વપણે સર્વ કર્મ દૂર થતા પ્રગટ થતા જ્ઞાન દર્શન અને મોક્ષના ગુણનુ મુખ્ય કારણ તપ છે, તે પરભાવથી રહિત સ્વભાવમા એકતાના અનુભવમા તીવ્રતારૂપ પરમ આધ્યાત્મિક સાધન છે એ પ્રકારે તપઅષ્ટકની વ્યાખ્યા કરી છે અને તે વ્યાખ્યાનમા સાધન સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું છે હવે, અનેક નય સ્વરૂપ જૈન માર્ગમા સર્વનયોમા એકાતતારૂપ પક્ષપાતના ત્યાગથી રાગ-દ્વેષના અભાવરૂપ સમભાવ પરિણામ, એટલે પોત પોતાના સ્થાને સાધનરૂપ વિજ્ઞાનમા રમણતાનો, અધ્યવસાય કર્તવ્ય છે એકાત પકડ થવી એજ મિથ્યાત્વ છે સર્વત્ર સાપેક્ષતા તે સમ્યક્ દર્શન

છે અને તે યથાર્થ ઉપયોગવાળા અને યથાર્થ પ્રવૃત્તિવાળાને હોય છે

તેથી એકાંત આગ્રહના ત્યાગ સહિત સર્વ નયોનો આશ્રય કરવા વિષે પરમ રહસ્યના જ્ઞાતા શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે બત્રીસમા અષ્ટકનો ઉપદેશ કર્યો છે અરે! બાહ્ય પદ્ધતિથી ધર્મ થતો નથી, તે તો નિમિત્ત કારણરૂપ છે શ્રી પચમ અગ, (શ્રી ભગવતીસૂત્ર)મા પ્રાણાતિપાત સવર આદિ સર્વે અમૂર્ત જીવસ્વરૂપ કહ્યા છે, કારણ કે જેમણે જીવ સ્વભાવરૂપ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ રત્નત્રયી લક્ષણ ધર્મની પ્રતીતિ કરી છે તેજ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે કુશકે કાશ (તરણા) ના અવલબનથી સમુદ્ર તરી શકાતો નથી વળી હરિભદ્ર પૂજ્યે કહ્યુ છે કે—

"आयप्पभव धम्म आयत्तिय अप्पणो सरूव च।
दसणणाणचरित्ते गत्त जीवस्स परिणामम् ॥"

ભાવાર્થ—આત્માથી ઉત્પન્ન થતો ધર્મ [illegible] આત્માનું સ્વરૂપ છે, દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની [illegible] જીવના પરિણામ છે

હે! ભવ્ય, તારા હિતની વાત કહીએ [illegible] શાસ્ત્રોમા આત્માની શુદ્ધ પરિણતિનેજ ધર્મ કહે છે [illegible] લઈને ઉપાદાન પ્રગટ થવાનું કારણ બને છે [illegible] આચરણ આદિનો સાધક અભ્યાસ [illegible] જીવો ધર્મના કારણરૂપે તેને ઉપાદેય [illegible] ક્ષેત્રમા વ્યાપકરૂપ અનત પર્યાયરૂપ [illegible] 'આવશ્યક' આદિ સર્વ સિદ્ધા[illegible] રાગ દ્વેષ રહિત મધ્યસ્થ [illegible]

અભાવરૂપે પરિણમેના જીવોને ગૌણ મુખ્યતાના ત્યાગરૂપ સમભાવ સાધ્ય છે પહેલા મિથ્યાત્વના ઉદયે અમુક મુખ્ય બાબતમા મુખ્યતાની સમજણ થઈને એકાત વાદ (આગ્રહ) હતો તે સમ્યક્દર્શન વડે કારણ–કાર્યના વિચારે આ મુખ્ય છે આ ગૌણ છે એમ થાય છે, પણ અનત પર્યાય સ્વરૂપ કેવળ વસ્તુમા કોઈ પણ સ્વપર્યાયની ગૌણ મુખ્યતા ક્ષયોપશમ જ્ઞાનથી થતી નથી "सम्मति" મા કહ્યુ છે —

सव्वणयसमूहम्मि वि णत्थि णओ उभयवाय पण्णवओ।
मूलणयाण उ आण पत्ते य विसेसिय बिंति ॥ १६ ॥

અર્થ —બધા નયોના સમૂહમા પણ ઉભયવાદ-સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપનો જણાવનાર નય નથી કારણ કે તે દરેક નય મૂલનય વડે ગ્રહણ કરાએલ વિષયનેજ વિવિધરૂપે કહે છે"

"तम्हा सव्वेवि णया मिच्छादिट्ठी सपक्खपडिबद्धा।
अण्णोण्णणि स्सिआ पुण, हवंति सम्मत्तसब्भावा ॥२१॥

અર્થ —તેથી માત્ર પોત પોતાના પક્ષમા સલગ્ન બધાએ નયો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, પરતુ એજ બધા નયો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તો સમ્યક્રૂપ બને છે સમતા દર્શાવતા કહે છે ૨

नाप्रमाणं प्रमाणं वा सर्वमप्यविशेषितम्।
विशेषितं प्रमाणं स्यादिति सर्वनयज्ञता ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —સર્વે વચન વિશેષ રહિત હોય તો તે એકાતે અપ્રમાણ નથી કે એકાતે પ્રમાણ નથી સમયસ્થ પણ મદ્વચન વિષય-પરિશોધનથી પ્રમાણ છે વિષય પરિશોધક નયયોજત પ્રમાણ હોય એ પ્રકારે સર્વ સ્યાદ્વાદ યોજનાથી

સર્વ નય-જાણપણું હોય. ઉપલક્ષણે સ્વસમય વચન પણ અનનુયોગે વિશેષિત અપ્રમાણ હોય.

વળી હેમાચાર્યે કહ્યું છે —

" तत्रापि न च द्वेष: कार्यो विषयस्तु यत्नतो मृग्य ।
तस्यापि न सद्वचन सर्वं यत्प्रवचनादन्यत् ॥

ભાવાર્થ —તેના પ્રત્યે પણ દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ પ્રયત્નપૂર્વક વિષયને વિચારવો (શોધવો), પ્રવચનથી જેનું સર્વ જુદું પડતું હોય તેનું પણ સદ્વચન ન ગણાય.

અનુવાદ —

સર્વે અવિશેષિત વચન, નહિ અપ્રમાણ, પ્રમાણ,
વચન વિશેષિત માન્ય એ, સર્વનયજ્ઞતા જાણ ૩

જ્ઞાનમંજરી —બધા વચન એકાંતે અપ્રમાણ નથી કે પ્રમાણ પણ નથી, વિધિ નિષેધનો ઉપદેશ નથી પ્રથમ જે પ્રમાણ હોય છે, તેજ ગુણની વૃદ્ધિ થતા ધ્યાનમા લીન થયેલાને અપ્રમાણ હોય છે

જે આહાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી તે પ્રથમ અપ્રમાણ છે અને તેજ આહાર ગીતાર્થ આદિને પ્રમાણ છે એ " ભગવતી સૂત્ર "ની ટીકાને આધારે જાણવા યોગ્ય છે, તોપણ ગાથા-

" परमरहस्समिसीणं सम्मत्तगणिपिडगधरिअसाराण ।
परिणामिअं पमाणं निच्छयमवलंबमाणाण ॥ "

ભાવાર્થ —સમ્યક્ ગણિ પિટક (દ્વાદશાંગી-શ્રુતજ્ઞાન) જાણનારામા ઉત્તમ ઋષિઓનું પરમ રહસ્ય એ છે કે નિશ્ચયનું અવલંબન કરનારને પરિણામ પ્રમાણભૂત છે

'પચવસ્તુ' ની ટીકામા "पसणमाइ तणुयोगा"

ઇન્યાદિ બધુય અવિશેષિત, બીજા મતમા કહેલુ સદ્‌વચન વિશેષ રહિત છે અપેક્ષા સહિત યોજેલુ પ્રમાણ ગણાય, વિષય પરિશોધક નયે યોજેલુ પ્રમાણ ગણાય ઉપલક્ષણથી સ્વમતનું વચન પણ શાસ્ત્રાધાર વિના કહેલુ અપ્રમાણ માનવુ, તે પાચમા અગ (ભગવતીસૂત્ર) મા મદુકશ્રાવકના અધિકારથી જાણવા યોગ્ય છે વળી કહ્યુ છે કે—

" सुत्तत्थो खलु पढमो, बीओ निज्जुत्तिमीसिओ भणिओ।
तइओ अ निरवसेसो एस विहो होइ अणुओगो ॥ "

ભાવાર્થ —સૂત્રનો અર્થ ખરેખર પ્રથમ, નિર્યુક્તિકાર ઋષિઓએ કહેલો બીજો અને સમગ્ર અર્થ એ ત્રીજો એ પ્રકારે અનુયોગ હોય છે અનુયોગ રહિત વચન પ્રમાણ નથી

એમ વિચારી સ્યાદ્‌વાદ ઉપયોગ સહિત સર્વ નયોનું જ્ઞાન કર્તવ્ય છે વળી પક્ષનો ત્યાગ કરીને સમભાવનું અવલંબન કરવા યોગ્ય છે આત્મધર્મની સિદ્ધિ હિતકારી છે ૩

लोके सर्वनयज्ञाना ताटस्थ्य वाप्यनुग्रह ।
स्यात्पृथग् नयमूढाना स्मयार्तिर्वा[1]तिविग्रह ॥ ४ ॥

ભાષાર્થ —લોકને વિષે સર્વનયના જાણને સમવૃત્તિપણું (તાટસ્થ્ય) તટસ્થપણું અથવા વ્યવહાર દશાએ ઉપકાર બુદ્ધિ હોય, વળી જૂદા જૂદા નયમા મૂઢ થયેલાને અહકારની પીડા અને ઘણો કલેશ હોય છે

અનુવાદ —

સમવૃત્તિ સર્વ નયજ્ઞની, ઉપકારક જગમાય,
ભિન્નનય-મૂઢને પીડે, આગ્રહ, માન સદાય ૪

૧ र्वाप्यतिग्रह પાઠાન્તર

જ્ઞાનમંજરી —ચતુર જન-સમૂહમા સર્વ નયના રહસ્યને જાણનારનું સમીપવર્તીપણું (તટસ્થતા, પાર્શ્વવર્તીપણું) ઉપકારકારક છે, સર્વને પરીક્ષકપણુ હિતરૂપ છે, અને એક એક નયના પક્ષની પકડવાળાને માનરૂપ ગાડપણુની પીડા અથવા કદાગ્રહ હોય છે

કહ્યુ છે કે—

" कालो सहाव नियइ, पुव्वकय पुरिसकारणे पच।
समवाये सम्मत्त, एगते होइ मिच्छत्त ॥ "

ભાવાર્થ —કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત અને પુરૂષાર્થ એ પાચ એકત્ર થાય ત્યા સમ્યકત્વ છે, એકાતે મિથ્યાત્વ છે

અહિ ઉપાદાન કારણપણાને લીધે પુરૂષાર્થની મુખ્યતા છે, કાળ, સ્વભાવ અને પૂર્વકૃતનુ કારણપણુ નિમિત્ત અને અસાધારણ અપેક્ષાએ છે, નિયતિનું કારણપણું ઉપચારથી છે 'વિચારામૃતસગ્રહ' મા એનું (નિયતિનું) અનિત્યપણું કહ્યુ છે એમ મિથ્યાગ્રહરૂપ નિયત પક્ષ આજીવિકોનો છે જૈનોનો નથી એ પ્રકારે જૈન માર્ગમા અશે હોવા છતા અપેક્ષા સહિત હોવાથી સમુચ્ચય વચન છે ૪

श्रेय सर्वनयज्ञाना विपुल धर्मवादत ।
शुष्कवादाद्विवादाच्च परेषा तु विपर्यय ॥ ५॥

ભાવાર્થ —સર્વનયજ્ઞાનને ધર્મવાદ (તત્ત્વજ્ઞાર્થી પૂછે, તત્ત્વજ્ઞ કહે તે ધર્મવાદ) થી ઘણું કલ્યાણ થાય છે, સૂકા વાદથી અને વિવાદથી એકાન્ત દૃષ્ટિને આશ્રેયજ હોય શુષ્ક વાદ તે કહિએ જ્યા કઠ-તાલુ શોષ માત્ર થાય, વિવાદ તે કહિએ ...ર્થાના કાર્યની હાનિ થાય ।

અનુવાદ —

સર્વનયજ્ઞનું હિત અતિ, ધર્મ-વાદથી જાણ;
શુષ્ક વાદ વિવાદથી, અહિત અન્યને માન ૫

જ્ઞાનમંજરી —યથાર્થતા રહિત માત્ર કંઠ અને તાળવાને સૂકાવનાર (બકવાદ) શુષ્કવાદ છે, તે કષાયયુક્ત હોવાથી તજવા યોગ્ય છે પરપક્ષને હરાવવાની બુદ્ધિએ સ્વપક્ષ સ્થાપવા માટે વિવાદ છે તે પણ હેય છે તત્વજ્ઞાની પરસ્પર તત્વજ્ઞાન અર્થે તત્વના જિજ્ઞાસુને જે કહે છે તે ધર્મ વાદ છે સર્વનયોને જાણનાર ધર્મવાદ રૂપે તત્વ કહેવામા રસિક વક્તા છે અને સાભળનાર તત્વજ્ઞાન રસિક હોય તો બન્નેના યથાર્થ યોગ ધર્મ કથનથી અત્યત કલ્યાણ થાય છે જો તેવા સાભળનાર ન હોય, તો પણ તત્ત્વ બોધનની ઇચ્છાએ ધર્મ કથા કરવી હિતકારી છે, પણ શુષ્કવાદ અને વિવાદથી એકાંત દષ્ટિનું અકલ્યાણ થાય છે સૂક્ષ્મ અર્થનું કથન પાત્રની યોગ્યતાથી ધર્મહિત કરવારૂપ ભાવ-અનુકપા છે ૫

હવે સન્માર્ગની પ્રશસા કરે છે —

प्रकाशितं जनाना यैर्मतं सर्वनयाश्रितम् ॥
चित्ते परिणतं चेद येषा तेभ्यो नमोनम ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ —લોકો પ્રત્યે જે પુરૂષે સ્યાદ્વાદ ગર્ભિત મત (પ્રવચન) પ્રકાશ્યો તે પુરૂષને અને એ સર્વનયાશ્રિત (સ્યાદ્વાદ) મત જેમના ચિત્તમા પરિણમ્યો તેમને વારંવાર નમસ્કાર હો।

અનુવાદ —

સર્વનયાશ્રિત મન કહ્યો જનને તે ગુરુ પૂજ્ય,
જેના મનમા પરિણમ્યો, તે જન પણ ધન્ય ધન્ય   ૬

જ્ઞાનમંજરી —જે સર્વજ્ઞ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રમા પરિણમેલા શ્રી હરિભદ્ર આદિ સવિગ્ન પાક્ષિક યથાર્થ ઉપદેશકોએ સર્વ નય સાપેક્ષ સ્યાદ્ વદ ગર્ભિત મોક્ષના અગરૂપ ઇષ્ટ શાસન પ્રકાશ્યું છે તેમને નમસ્કાર હો! શુદ્ધ ઉપદેશકોજ વિશ્વમા પૂજ્ય છે ભવ ભાવનામા કહ્યુ છે કે –

मइग बहुस्सुआणं, बहुजण सदेह पुच्छणिज्जाण ।
उज्जोइ अभुवणाण झाणमयिकयर्ल मयके ॥ १ ॥
ते पुज्जा तिअलोए सव्वत्थवि जाण निम्मलं नाण ।
पुज्जाणवि पुज्जायरा, नाणी चारित्त जुत्ता य ॥ २ ॥

तथा ઉપદેશમાલામા કહ્યુ છે —

सावज्जजोग परिवज्जणाओ, सव्वुत्तमो जइधम्मो ।
बीओ सावगधम्मो तइओ सविग्ग पक्खपहो ॥ १ ॥
सुज्झइ जई सुचरणो, सुज्झइ सुस्सावगोवि गुणकलिओ ।
ओसन्नचरणकरणो, सुज्झइ संविग्गपक्खरुइ ॥ २ ॥
सविग्गपक्खियाण लक्खणमेय समासओ भणिअ ।
ओसन्नचरणकरणावि, जेणं कम्म विसोहति ॥ ३ ॥
सुद्धसुसाहुधम्म, कहेइ निंदइ य नियमायार ।
सुतवस्सियाण पुरओ, होई सव्वो ओमरायणिओ ॥ ४ ॥
वदई नय वंदावई किययकम्म कुणई कारवइ नेव ।
अतट्ठा नवि दिक्खइ देइ सुसाहूण बोहेउ ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ —સાવદ્ય (હિંસાકારી) યોગનો ત્યાગ હોવાથી યતિધર્મ (મુનિપણુ) સર્વોત્તમ છે, બીજો શ્રાવક ધર્મ અને ત્રીજો સંવિગ્ન પક્ષનો માર્ગ છે ૧

સુચારિત્રવાળો યતિ (મુનિ) શુદ્ધ છે, સમ્યગ્ દર્શન અને વ્રતાદિ ગુણ જેને પ્રગટયા છે એવો સુશ્રાવક પણ શુદ્ધ છે અને ચરણ કરણ (આચાર)મા શિથિલ મુનિ પણ સવિગ્ન પક્ષની રૂચિવાળો શુદ્ધ છે ૨

સવિગ્ન પક્ષવાળાના લક્ષણ ટુકામા આ કહ્યા છે-ચરણ કરણમા શિથિલતાવાળો પણ જેથી કર્મનું વિશોધન (શુદ્ધિ-કર્મનાશ) થાય એવો શુદ્ધ સુસાધુનો ધર્મ કહે પોતાના આચારની નિંદા કરે અને સુતપસ્વીઓની આગળ સર્વથી કમ રત્નત્રયવાળો (અ૯પસયમવત) થઇ રહે ૩-૪

વદન કરે, પણ વદન કરાવે નહિ, એવા કરે, કરાવે નહિજ, પોતાને માટે (પોતાનો શિષ્ય કરવા) કોઇને દીક્ષા આપે નહિ, પન્તુ બોધ આપીને (જેને સાધુ થવુ હોય તેને બુઝવીને) સુસાધુને સોપે ૫

ઇત્યાદિ ગુણો સહિત જે ઉપદેશેલુ છે તે સત્ય છે, વળી આ સ્યાદ્વાદ ગર્ભિત તત્ત્વ ધર્મ સ્વરૂપ જેમના ચિત્તમા પરિણામ પામ્યું છે એટલે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતાના ભાવથી વ્યાપ્યુ છે તેમને પણ પ્રણામ હો! સર્વજ્ઞે કહેલા માર્ગને અનુસરનારા (માર્ગાનુસારી) પુરૂષો પણ ધન્ય છે, તો તે ધર્મભાવ જેમના હૃદયમા પરિણમ્યો છે તેમની શી વાત! સર્વજ્ઞ શાસનને નમસ્કાર હો! અને સર્વજ્ઞના માર્ગે પ્રવર્તતા પુરૂષોના સઘ (સમૂહ)ને નમસ્કાર હો!-૬

निश्चये व्यवहारे च त्यक्त्वा ज्ञाने च कर्मणि ।
एकपाक्षिकविश्लेषमारूढा शुद्धभूमिकाम ॥ ७ ॥
अमूढलक्ष्या सर्वत्र पक्षपातविवर्जिता ।
जयति परमानन्दमया सर्वनयाश्रया ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ —નિશ્ચય નયમા અને વ્યવહાર નયમા તથા જ્ઞાન પક્ષમા અને ક્રિયા પક્ષને વિષે એક પક્ષગત જે ભ્રમ સ્થાન તેને તજીને જ્ઞાન પરિપાકરૂપ શુદ્ધ ભૂમિકા પર ચઢેલા, (વેધ) લક્ષ્યને ન ભૂલે એવા, સર્વ ભૂમિકાએ કદાગ્રહ રહિત, પરમાનંદ-મય (ભરપૂર) અને સઘળા નયના આશ્રય વાળા જયવંત વર્તે છે (સર્વોત્કર્ષે સહિત પ્રવર્તે છે,)

અનુવા૦ —

નિશ્ચય ને વ્યવહારનો, જ્ઞાન-ક્રિયાનો તેમ,
એકાંતિક આગ્રહ તજી, ચઢી ભૂમિકા એમ ૭
પક્ષપાત સર્વત્ર તજી, અચુક લક્ષ્ય આધાર,
સર્વનય-આશ્રય સજી, લહે પરમ સુખ જયકાર. ૮

જ્ઞાનમંજરી —આવા પુરૂષો સર્વોત્કર્ષપણે (જયવંત) વર્તે છે કેવા પુરૂષો ? શુદ્ધ આત્મ પરિણતિરૂપે (નિશ્ચયે) અને વીર્ય પ્રવર્તનરૂપે (વ્યવહારે) તથા જ્ઞાન (ઉપયોગ) પક્ષમા અને ક્રિયાપક્ષમા એકાંત ગ્રહરૂપ ભ્રમસ્થાન ત્યજીને જ્ઞાન પરિપાકરૂપ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલા એટલે જ્ઞાનના અનુભવરૂપ સ્થાનમા રહેલા, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમા (લક્ષ્યમા) મૂઢતારહિત એટલે જીવ-અજીવ, ઇષ્ટ, અનિષ્ટ વસ્તુમા પક્ષપાત (એકાંત આગ્રહ) રહિત, અમૂર્ત (પરમ) અ

ભરપૂર અને સર્વનયોના આધારવાળા પુરૂષો જયવંત વર્તે છે એટલે સમ્યક્ દર્શન આદિ ગુણોથી પૂર્ણ બને છે

તેથી પોતાના સત્તામા રહેલા ધર્મોના સાધન માટે સાધવા તૈયાર થયેલા સ્વકાર્યરૂપ ચેતનાદિ પરિણતિરૂપ ચક્રના સાધનની પ્રવૃત્તિમા પ્રવર્તેલાને (પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને) પ્રેરનારા સમસ્ત પરભાવના પ્રસગથી રહિત સ્યાદ્વાદ નય માર્ગેથી યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપના લક્ષને પામેલા આચાર્ય-ઉપાધ્યાય જયવત વર્તે છે વિશ્વમા વ્યાપેલા વ્યામોહને નિવારવાને પ્રવીણ એવા વાક્ય-અમૃતથી દાનથી (બોધ દેવાથી) અનાદિના મોહરૂપ કાળકુટ વિષનો જેમણે નાશ કર્યો છે, પોતાના આત્મતત્ત્વની અનત સપત્તિના વિલાસની લીલામા મગ્ન નિર્ગ્રંથ છતા મહારાજા, અસગ છતા અનંત ગુણોને ધારણ કરનાર, નિ:સ્પૃહ છતા સ્વઆત્મસાધન કાજે વ્યાકુળ વનવાસી છતા સ્વપર્યાયરૂપ પુષ્પરસ પીવામા મગ્ન થયેલા શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞની કહેલી આજ્ઞા વહેનાર ધુરંધર સમાન, માર્ગાનુસારી છતા યથાશક્તિ ગુણ વધારવાનો જેમણે લક્ષ રાખ્યો છે, દ્રવ્ય-ભાવ સાધન વડે શુદ્ધ પરમાત્મારૂપ સાધ્ય પ્રત્યે જેમણે દષ્ટિ રાખી છે, તેજ જ્ઞાનસાર ને ગ્રહણ કરવામા કુશળ ગણવા યોગ્ય છે ૭-૮

હવે ઉપસહારાર્થે સર્વ અષ્ટકોની ભાવનારૂપ નામ-કથના કહે છે

पूर्णो मग्न स्थिरोऽमोहो, ज्ञानी शान्तो जितेन्द्रिय ।
त्यागी क्रियापरस्तृप्तो, निर्लेपो निस्पृहो मुनि ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—૧ પૂર્ણ (પૂરો), ૨ મગ્ન-જ્ઞાનમગ્ન, ઉપરથી ઉપમારૂપ નહિ, ૩ તેથીજ યોગ સ્થિરતાવત (સ્થિર), ૪ તેથીજ મોહ રહિત ૫ તેથીજ જ્ઞાની (તત્ત્વજ્ઞ), ૬ તેથીજ ઉપશવત, ૭ તેથીજ ઈન્દ્રિયો જેણે જીતી છે એવો, ૮ તેથીજ ત્યાગી—કહ્યુ છે કે —

बाधवधनेन्द्रियस्त्यागात्त्यक्तमयविग्रह साधु ।
त्यक्तात्मा निर्ग्रंथस्त्यक्ताहंकारममकार ॥

ભાવાર્થ.—સ્વજન, ધન અને ઈંદ્રિયોના વિષયોના ત્યાગથી જેણે ભય અને કલહનો ત્યાગ કર્યો છે એવો સાધુ, ત્યાગમૂર્તિ, નિર્ગ્રંથ-અહભાવ અને મમત્વભાવના ત્યાગી હોય છે

૧ પૂર્ણ, ૨ મગ્ન, ૩ સ્થિર, ૪ મોહરહિત, ૫ જ્ઞાની ૬ શાન્ત, ૭ જિતેન્દ્ર, ૮ ત્યાગી, ૯ તેથીજ ક્રિયા[illegible] (વચન ક્રિયાઅનુષ્ઠાન ઓગગી અસગ-ક્રિયામા [illegible] ૧૦ તેથીજ તૃપ્ત-આત્મસતુષ્ટ, તેથીજ ૧૧ નિર્લેપ [illegible] ૧૨ તેથીજ નિસ્પૃહ (સ્પૃહા રહિત), ૧૩ [illegible] ભાવ મૌનવત છે

અનુવાદ —

પૂર્ણ, મગ્ન, સ્થિર, મોહ રહિત, [illegible]
ત્યાગી, ક્રિયાપર, તૃપ્ત ને નિર્લેપ, [illegible]

જ્ઞાનમજરી—અનાદિ [illegible]
કોગીઆ ગળ્યા છતા આ [illegible]

હોવાથી અપૂર્ણજ રહ્યો, ધરાયો નહિ, તેજ જીવ આત્માના પોતાના રસને ચાખતા આત્મતત્ત્વના અનંત ધર્મોથી પૂર્ણ થયેલો, તેના રસને ચાખવામા કોઇ બાધા નથી એ આદિ સર્વ ગુણ પ્રાપ્ત થતા, પૂર્ણ સ્વરૂપ બન્યો એમ પૂર્ણત્વ સ્વરૂપ કહેનારૂ પ્રથમ અષ્ટક છે ૧

જે પૂર્ણ હોય તેજ તે પૂર્ણ સ્વરૂપમા મગ્ન હોય છે, તેના અનુભવમા લીન રહે છે, તેજ લીનતા સ્વરૂપે બને છે પરભાવમા લીનતાજ અનત સસારમા પરિભ્રમણ કરવાનુ મૂળ છે, તેથીજ તેવી મગ્નતા તો અનાદિ કાળથી છે તે તજવા યોગ્ય છે સ્વરૂપમા મગ્નતા તેજ ખરી મગ્નતા છે તેનુ પ્રતિપાદન કરનાર બીજુ અષ્ટક છે ૨

જે મગ્ન હોય તે સ્થિર હોય છે, અધૂરાને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી ચપલતા હોય છે પૂર્ણને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કઇ નથી તેથી સ્થિરતા છે, તેથી સ્થિર અષ્ટક કહ્યુ છે ૩

જે સ્થિર હોય તે મોહ રહિત હોય તેથી અમોહ અષ્ટક કહ્યુ ૪

મોહ રહિતનેજ તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે તેથી પાચમુ તત્ત્વ જ્ઞાન અષ્ટક કહ્યુ ૫

જે જ્ઞાની છે તે ઉપશમવત શાત હોય છે તેથી શમ-અષ્ટક કહ્યુ ૬

જે શાત થયો હોય તેજ ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવે છે, તેથી ઇન્દ્રિય જય-અષ્ટક કહ્યુ છે ૭

જે ઇન્દ્રિય વિજયી છે તેજ પરભાવનો ત્યાગી બને છે તેથી ત્યાગ અષ્ટક કહ્યુ ૮

ત્યાગીજ વચન અનુષ્ઠાન અનુક્રમે અસગ અનુષ્ઠાનવાળો ક્રિયા રહિત (અસગ) બને છે તેથી ક્રિયા અષ્ટક કહ્યુ છે ૯

અસગ ક્રિયાવતને આત્મામા સતોષ હોય છે તેથી તૃપ્તિ અષ્ટક કહ્યુ ૧૦

જે તૃપ્ત હોય તે નિર્લેપ રહી શકે, રાગાદિ લેપ રહિત હોય તેથી નિર્લેપ અષ્ટક કહ્યુ ૧૧

જે નિર્લેપ છે તે નિસ્પૃહ હોય તેથી નિસ્પૃહ અષ્ટક કહ્યુ છે ૧૨

જે નિસ્પૃહ હોય તે મૌનવત મુનિ હોય છે તેથી માન-અષ્ટક કહ્યુ ૧૩

विद्या विवेक सपन्नो मध्यस्थो भयवर्जित ।
अनात्मशसकस्तत्त्वदृटि सर्व समृद्धिमान् ॥ २ ॥

ભાષાર્થ—૧૪ તેથીજ વિદ્યા સપન્ન, ૧૫ તેથીજ વિવેક સપન્ન, ૧૬ તેથીજ મધ્યસ્થ ૧૭ તેથીજ સર્વ ભય રહિત ૧૮ તેથીજ આત્મશ્લાઘા ન કરે એવો—અકીર્તિના ભયનો અભાવ કરનારી ભાવના એવી ભાવી છે કે પોતાની પ્રશસા તે ન કરે, ૧૯ તેથીજ તત્ત્વદષ્ટિ, પરમાર્થ દષ્ટિવત છે, ૨૦ તેથીજ તેને સર્વ ઋદ્ધિ ઘટમા પ્રગટી છે, તેથી સર્વ સમૃદ્ધિમાન છે

અનુવાદ —

૧૪ વિદ્યાવત, ૧૫ વિવેકવત, ૧૬ મધ્યસ્થ, ૧૭ ભયવર્જીત,
૧૮ અનાત્મશંસક, ૧ તત્ત્વદગ્ સર્વ સમૃદ્ધિ સહિત ૨

જ્ઞાનમંજરી —૧૪ વિદ્યા-શ્રુતજ્ઞાનનો અભ્યાસ, ૧૫ સ્વપરને ભેદ સમજવારૂપ વિવેક, એ બન્નેનું વર્ણન વિદ્યાષ્ટક અને વિવેક-અષ્ટકમા કહ્યુ છે, ૧૬ જે વિદ્યા-વિવેકવત હોય તે મધ્યસ્થ હોય છે, ઇષ્ટ અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રત્યે રાગ દ્વેષ રહિત હોય છે તે જાણવા માધ્યસ્થ-અષ્ટક કહ્યુ છે ૧૭ મધ્યસ્થ ભય રહિત હોય છે તેથી ભય-ત્યાગ અષ્ટક કહ્યુ છે, ૧૮ ભય રહિતને આત્મશ્લાઘા (પોતાની પ્રશસા) ગમતી નથી તેથી અનાત્મપ્રશસા, કીર્તિ આદિની અભિલાષા રહિત હોય તે તત્ત્વદષ્ટિ હોય છે, તેથી તત્ત્વદષ્ટિ-અષ્ટક કહ્યુ છે, ૨૦ જે તત્ત્વ જ્ઞાની છે તેજ સમૃદ્ધ એટલે પરમ સપત્તિવાળો છે તેથી સર્વ સમૃદ્ધિ અષ્ટક જણાવ્યું છે ૨

ध्याता कर्मविपाकानामुद्विग्नो भववारिधे ॥
लोकसज्ञाविनिर्मुक्त शास्त्रदृग् निष्परिग्रह ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —૨૧ સર્વસમૃદ્ધિ થવાનો અર્થ કર્મ વિપાકનો ધ્યાતા (વિચાર કરનાર) બને છે, ૨૨ તેથી વ્યવહાર દશાએ સંસાર સમુદ્રથી ભયભ્રાત રહે છે, ૨૩ એમ નિર્વેદગુણવાળો લોક સજ્ઞાથી છૂટે છે, ૨૪ તેથી લોકોત્તર માર્ગે પ્રાસ થના શાસ્ત્રમાહિ દષ્ટિવાળો બને છે, ૨૫ તેથી દ્રવ્ય-પરિગ્રહ રહિત થાય છે

અનુવાદ —

[૨૧]કર્મ વિપાક વિચારતો, [૨૨]માને ભવ ભય-ખાણ,
[૨૩]લોક સંજ્ઞા રહિત ને, [૨૪]શાસ્ત્ર, પરિગ્રહ જાણ ૩

જ્ઞાનમંજરી —૨૧ જે સર્વ સમૃદ્ધ છે તે વિચિત્ર કર્મ વિપાકના ઉદય કાળે કર્મના વિપાકનો જ્ઞાતા અને ધ્યાતા બને છે, તેથી કર્મ વિપાક-અષ્ટક કહ્યુ છે, ૨૨ જે કર્મના વિપાકનો વિચારક હોય તેજ સંસારથી ઉદ્વેગ પામે છે તેથી ભવોદ્વેગ-અષ્ટક કહ્યુ છે, ૨૩ જે ભવથી ઉદ્વેગ પામ્યો છે તે લોક સંજ્ઞાથી છુટે છે તથી લોક સંજ્ઞા ત્યાગ-અષ્ટક કહ્યુ છે ૨૪ તેજ શાસ્ત્ર દૃષ્ટિવાળો બને છે અને ૨૫ નિષ્પરિગ્રહી બને છે તેથી શાસ્ત્રદૃષ્ટિ અને નિષ્પરિગ્રહ અષ્ટક-લખ્યા છે ૩

शुद्धानुभववान् योगी, नियागप्रतिपत्तिमान् ।
भावार्चाध्यानतपसां भूमिः सर्वनयाश्रितः ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —૨૬ નિષ્પરિગ્રહતા સિદ્ધ થતા શુદ્ધ અનુભવવંત બને છે, ૨૭ તેથીજ ભાવ યોગી બને છે, ૨૮ તેથીજ નિયાગ=મોક્ષ પ્રત્યે વળે છે, ૨૯ તથી ભાવપૂજાની ભૂમિકા ૩૦ તથા ધ્યાનની ભૂમિકા ૩૧ તથા શુદ્ધ તપની ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે તથા ૩૨ સર્વ વિશુદ્ધ દ્વારે સર્વનયનો આશ્રય કરનાર બને છે

અનુવાદ —

[૨૬]અનુભવી [૨૭]યોગી મહા [૨૮]નિયાગનો તે જાણ,
[૨]ભાવ પૂજા કરી [૩૦]ધ્યાન, [૩૧]તપ, [૩૨]સર્વનયાશ્રિત માન ૪

ગતિ (નીચે પડવાનુ) ન બને દ્રવ્યથી ઉર્ધ્વતા જીવોને ઉચ્ચ ગોત્ર આદિના ઉદયરૂપ છે, ક્ષેત્રથી ઊર્ધ્વલોક (દેવ લોક) મા જવારૂપ છે, ભાવથી સમ્યકત્વ આદિ ઉત્તરોત્તર ગુણ આદિમા ઉન્નતિરૂપ છે તેથી જ્ઞાન ગરિષ્ઠ છે તે સ્વર્ગ કે મોક્ષરૂપ વા સમ્યગ્ ચારિત્ર સ્વરૂપ ઊર્ધ્વતા પામે છે ૮

વળી જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે ગમે તે એક નો પણ વિનાશ કરનાર સાધક નથી, કારણ કે ક્રિયા વીર્યની વિશુદ્ધિરૂપ છે અને જ્ઞાન ચેતનાની વિશુદ્ધિરૂપ છે ચેતના અને વીર્યની શુદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઇ છે તેનેજ સર્વ સવર છે તો પણ ક્રિયાથી જ્ઞાનની અધિકતા છે એમ દર્શાવે છે —

क्लेशक्षयो हि मण्डूक-चूर्णतुल्य क्रियाकृत ।
दग्धतच्चूर्णसदृशो ज्ञानसारकृत पुन ॥ ९ ॥

ભાષાર્થ —ખરેખર, જેમ મડૂક (દેડકાનુ) ચૂર્ણ મેઘ વૃષ્ટિથી ફરી મડૂકતાને પામે તેમ ક્રિયાથી ક્લેશ નાઠો તે કારણયોગે ફરી પેદા થાય, તેથી ક્રિયાથી કરેલો ક્લેશનો નાશ દેડકાના ચૂર્ણ સરખો છે, વળી જ્ઞાનસારે, શુદ્ધ ક્ષયોપશમ ભાવે કરેલો ક્લેશનો ક્ષય બાળેલા મંડૂક ચૂર્ણ સરખો છે જેમ બાળેલુ મંડક ચૂર્ણ સેંકડો વરસાદ પડે તો પણ ફરી દેડકા ઉત્પન્ન ન કરે, તેમ જ્ઞાનદગ્ધ કર્મ ફરી ન ફૂટે, ભોગવવા ન પડે

અનુવા૦ —

ક્લેશ ટળે ક્રિયા કર્યે, મડૂક-ચૂર્ણ સમાન,
જ્ઞાન સારથી દગ્ધ ચૂર્ણ, નિર્બીજતા સમ માન ૯

કદાપિ રૂલે નહિ, રાચે નહિ, એ વચનથી જ્ઞાન ક્રિયાથી બંધ ટળ્યો (વ્યુચ્છિત્તિ થઈ) તે ફરી ન હોય

અનુવાદ —

બૌદ્ધ પણ જ્ઞાન સહ ક્રિયા, કહે કનકઘટ તુલ્ય,
તે પણ યુક્ત વિચારતા, પતિત છતાય અમુલ્ય ૧૦

જ્ઞાનમંજરી —અન્ય ધર્મીજનો પણ જ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલી ક્રિયાને એટલે શુભયોગની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયાને સુવર્ણ કળશ સમાન કહે છે તે તેમનુ વચન પણ યોગ્ય છે, સોનાનો ઘડો ભાગીજાય પણ સોનાની કિંમત જતી રહેતી નથી, તે પ્રમાણે સત્ જ્ઞાન સહિત ક્રિયા છૂટી ગયા પછી પણ તેથી પડી ગયેલાને પણ અધિક સ્થિતિનો બંધ થતો નથી "यद्येण न बोर्र्ड क्वापि" એ વચનથી જ્ઞાની ક્રિયાના યોગે સ્થિતિનો ક્ષય કરે છે, તેથી પતિત થયા છતા પણ તે સ્થિતિ સ્થાનને તજતા નથી, તેથી જ્ઞાનપૂર્વક અવસ્થાજ હોય છે તેજ પ્રમાણે "ઉપપાતિકઉપાગ" મા કહ્યુ છે કે મિથ્યાદષ્ટિ એકાતે દ્રવ્ય યતિલિંગ સહિત પ્રવર્તતા નવમા ગ્રૈવેયકના અંત સુધી જાય છે (ઉચ્ચ દેવગતિ થાય છે), તથાપિ કર્મ બંધની સ્થિતિ પૂરેપૂરી બાધનારજ છે, સમ્યક્ દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને તેથી પતિત થયેલા જીવ, મિથ્યાત્વભાવને પામ્યા છતા પણ એક કોડાકોડીની અંદરની સ્થિતિ વાળા કર્મ બાધે તેથી લાબી સ્થિતિનું કર્મ બાધી શકતો નથી માટે જ્ઞાનની વિશેષતા છે ૧૦

તે વાત ફરી દઢ કરે છે —

क्रियाशून्य च यद्ज्ञानं ज्ञानशून्या च या क्रिया।
अनयोरन्तर ज्ञेयं भानुखद्योतयोरिव ॥ ११ ॥

ભાપાર્થ—ક્રિયા રહિત જે જ્ઞાન અને જ્ઞાન રહિત જે ક્રિયા એ બેનો તફાવત સૂર્ય અને આગિયા સમાન જાણવો સૂર્ય સમાન ક્રિયા-શૂન્ય જ્ઞાન મહા પ્રકાશવત છે અને આગિયા સમાન જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા અલ્પ પ્રકાશવાળી છે

અનુવાદ —

ક્રિયા રહિત જે જ્ઞાન ને, ક્રિયા જ્ઞાન વિહીન,
રવિ-આગિયા-તેજ સમ, માને ભેદ પ્રવીણ ૧૧

જ્ઞાનમંજરી —સ્વસંવેદનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન, આસ્રવનો નિરોધ થાય તેવી દ્રવ્ય ક્રિયાથી રહિત હોય અને જ્ઞાન રહિત ક્રિયા હોય એ બન્નેમા તફાવત સૂર્ય અને આગિયામા જેટલો તફાવત છે તેટલો જાણવો સૂર્ય સમાન જ્ઞાન અને આગિયાના પ્રકાશ જેવી જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા જાણવી ૧૧

चारित्रं विरति पूर्णा ज्ञानस्योत्कर्ष एव हि।
ज्ञानाद्वैतनये दृष्टिर्देया तद्योगसिद्धये ॥ १२ ॥

ભાપાર્થ—જ્ઞાનનો અતિશય (ઉત્કર્ષ) જ પૂરી વિરતિ રૂપ ચારિત્ર છે, તે કારણથી યોગની સિદ્ધિને કાજે કેવલ જ્ઞાન નયે દૃષ્ટિ દેવી

અનુવાદ —

[illegible] પૂર્ણ ચારિત્ર તો જ્ઞાન—અતિશય એજ,
કારણે, જ્ઞાનાદ્વૈતનય છે જ ૧૨

જ્ઞાનમંજરી —ચારિત્રસ્વરૂપમાં રમણતા તે જ્ઞાનનોજ ઉત્કર્ષ છે એમ જરૂર જાણવું, જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા, જ્ઞાનમાં એકતા તે ચારિત્ર છે આત્માની મૂળ વ્યાખ્યામાં જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ગુણ સ્વરૂપ આત્મા કહ્યો છે 'શ્રી વિશેષ-આવશ્યક' માં તેમજ उववाई उपाग મા પણ કહ્યું છે કે –

" असरीरा जीवघणा उवउत्ता दसणेय माणेहिं '

અશરીરી જીવઘન (સિદ્ધ ઘનસ્વરૂપ જીવો) દર્શન અને અને જ્ઞાનથી ઉપયોગવંત છે, ઈત્યાદિ વચનને આધારે, તેથી જ્ઞાનમાં સ્થિરતા તે ચારિત્ર છે, જ્ઞાનનો આનંદ તે સુખ છે, "ज्ञानप्रकर्षावबोध सुख" જ્ઞાનના અતિશય સ્વરૂપ બોધને ભાષ્યમાં સુખ કહ્યું છે, તથા જ્ઞાન રસ ચાખવો તે ભોગ છે એવી ભાવના–ભિન્ન ભિન્ન ગુણોની ભાવના પણ "વિશેષ આવશ્યક" મા કહી છે –

" यत चारित्रज्ञानादय पृथग्गुणा इच्छति। "=

કારણ કે ચારિત્ર, જ્ઞાન આદિ ભિન્ન ભિન્ન ગુણો ઈષ્ટ છે ઈત્યાદિ તેથી અહિં ઉપયોગમય આત્મામાં જ્ઞાન મુખ્ય છે, માટે કહ્યું કે જ્ઞાન–અદ્વૈત નયથી જ્ઞાનજ આત્મા છે, જ્ઞાનજ સાધ્ય છે, જ્ઞાનની નિરાવરણતા તે સિદ્ધિ, એમ દૃષ્ટિ દેવા યોગ્ય છે શા માટે? જ્ઞાન યોગની સિદ્ધિ અર્થે માટે જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા કરવી હિતકારી છે તેથી સ્પર્શજ્ઞાન માટે ઘણો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, એ રહસ્ય છે જ્ઞાન ત્યાગથી મોક્ષ થતો નથી સર્વ સાધન અવસ્થામાં જ્ઞાનજ પ્રધાન સાધન છે, એમ જ્ઞાનસારના અર્થી રહેવા યોગ્ય છે

હવે શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે આ 'જ્ઞાનસાર' નામનું શાસ્ત્ર જ્યાં રચ્યું તે ક્ષેત્ર આદિ જણાવનાર કાવ્ય કહે છે –

सिद्धिं सिद्धपुरे पुरन्दरपुरस्पर्धावहे लब्धवान्,
चिद्दीपोऽयमुदारसारमहसा दीपोत्सवे पर्वणि ।
एतद्भावनभावपावनमन-श्चञ्चच्चमत्कारिणाम् ॥
तैस्तैर्दीपशतैः सुनिश्चयमतैर्नित्योऽस्तु दीपोत्सवः ॥१३॥

ભાવાર્થ —ઇન્દ્રના નગર સાથે સ્પર્ધા માટે એવા સિદ્ધપુરમાં આ ગ્રંથરૂપ જ્ઞાનનો દીવો અત્યંત મનોહર તેજે (દીપોત્સવ) દીવાળીના પર્વ દિને સિદ્ધિ (પ્રસિદ્ધિ) પામ્યો એ ગ્રંથની ભાવના (ચર્વણા) ના રહસ્યથી પવિત્ર થયેલા મનમાં મનોહર ચમત્કાર પામેલા જીવોને ભલા નિશ્ચયમતરૂપ સેંકડો દીવાઓ વડે ભાવ દીવાળીરૂપ મહોત્સવ નિત્ય હો!

અનુવાદ —(હરીગીત)

જે ઇન્દ્ર પુરીને જીતવા ઇચ્છા કરે તેવા પુરે,
દીપોત્સવી દિન સિદ્ધપુરે સિદ્ધિ ચિદ્દીપ ભાસુરે,
નિશ્ચય મતે દીપ સેંકડાથી ભાવ દિવાળી બને,
ગ્રંથ તન્મય ભાવ પાવન ચિત્ ચમત્કૃતિ પ્રગટને ૧૩

જ્ઞાનમંજરી —આ ગ્રંથ સિદ્ધપુર નગરમાં સૂત્રરચના રૂપે પ્રધાન મનોહર તેજ સહિત દીવાળીના પર્વદિને સંપૂર્ણતા પામ્યો. કેવો આ ગ્રંથ? જ્ઞાનપ્રદીપ આ ગ્રંથની આત્મતન્મયતા રૂપ ભાવનાના અર્થ સમજવાથી (રહસ્ય સમજવાથી) થતા ભાવો [illegible] થયેલા ચિત્તમાં મનોહારી ચમત્કાર[illegible]

જેમને લાગ્યા છે તેમને, નિર્મળ ઉપયોગરૂપ સેંકડો દીવા વડે યથાર્થ વસ્તુ ધર્મરૂપ નિશ્ચય મત (જ્ઞાન) જેમને ઈષ્ટ છે તેમને નિરંતર દીપોત્સવ (ભાવ દીવાળી) હો! તેથી યથાર્થ જ્ઞાન વડે ગ્રહણ કરેલા આત્મરસમા મગ્ન આત્માઓને નિત્ય દીપોત્સવજ છે ૧૩

केषांचिद्विषयज्वरातुरमहो चित्तं परेषां विषा-
वेगोदर्ककुतर्कमूर्छितमथान्येषां कुवैराग्यतः ।
लग्नालर्कमबोधकूपपतितं चास्तेऽपरेषामपि
स्तोकानां तु विकारभाररहितं तद्ज्ञानसाराश्रितम् ॥ १४॥

ભાવાર્થ — અહો! કેટલાએકનુ મન વિષયરૂપ તાવે આતુર (દુખી) છે, બીજા કેટલાકનું મન, (વિષય રૂપ) વિષના આવેગ (ત્વર) સરખા તત્કાળ ફળવાળા કુવિચારે કરી મૂર્છા પામ્યું છે, વળી બીજાઓનું મન, દુખગર્ભિત તથા મોહ ગર્ભિત (કુ) વૈરાગ્યથી, હડકાયુ કુતરૂ જેને કરડયું હોય તેના જેવું, કાળાંતરે માઠો વિપાક (ભુંડુ પરિણામ) આપે તેવુ છે, વળી બીજા પણ કેટલાકનું મન અજ્ઞાન (અબોધ) રૂપ કૂવામા પડયુ છે, પરંતુ થોડા માણસોનુ મન તો વિકારના ભારથી રહિત જ્ઞાનસારના આશ્રયવાળુ છે

અનુવા. —
વિષય-તાવે ફડ ફડે મન કોઈનુ, વળી અન્યનું
વિષ-વેગ મિથ્યા ઉદયમા કુતર્કથી વ્યાકુળ થતુ,
વૈરાગ્ય જૂઠે જૂઝતા કો-હડકવા હાલ્યો ગણો,
અજ્ઞાન કૂપે બહુ પડયા, શુચિ જ્ઞાન સારે કો જનો ૧૪

જ્ઞાનમંજરી —આશ્ચર્ય છે કે કેટલાક જીવોના મન ઇન્દ્રિયોની અભિલાષારૂપ તાવથી ક્લેશિત થયા છે, વળી

કેટલાકના મન મિથ્યાત્વરૂપ વિષના આવેગ (ત્વરા) ને ઉદયે (કુતર્કથી) વ્યાકુળ થયા છે, બીજા જીવોના મન દુઃખગર્ભિત મોહગર્ભિત વૈરાગ્યથી હડકવા હાયા સમાન થયા છે, વળી બીજા કુગુરુથી દોરવાયેલાના મન કુજ્ઞાનરૂપ કૂવામાં પડ્યા છે, વળી ઇન્દ્રિયના વિકારના ભારથી રહિત, પરમાત્મસ્વરૂપ (જ્ઞાનસાર) મા થોડાકનાજ મન વ્યાપેલા છે, આ જગતમાં ખરેખર, કામવિકારથી નાસ પામેલા, સ્વરૂપના ઉપયોગના ચિત્તનો લય કરનારા શુદ્ધ સાધ્ય દષ્ટિવાળા પુરુષો થોડાજ છે

ફરી ગ્રંથના અભ્યાસરૂપ ફળને દર્શાવે છે –

जातोद्रेकविवेकतोरणततौ धावत्यमाते गृहे,
ह्रद्गेहे समयोचित प्रसरति स्फीतश्च गीतध्वनि ।
पूर्णानन्दघनस्य किं सहजया तद्भाग्य-भग्यामत्र-
ग्रन्थव्याजमिषात्करग्रहमहश्चित्रं चरित्रश्रिया ॥ १९ ॥

ભાષાર્થ —અતિશય વિવેકરૂપ જના તોરણમાળા બની છે, હૃદયરૂપી ઘર ધોળાયુ છે, અવસરને યોગ્ય ગીતોનો વિસ્તૃત ઘોર પ્રસરે છે, તો શુ તે કારણથી સ્વભાવ સિદ્ધ (સહજ) ભાગ્ય-રચનાએ આ ગ્રથના મિષે (બહાને) પૂર્ણ આનદઘન (શુદ્ધ આત્મા) સાથે ચારિત્ર લક્ષ્મીના પાણિ ગ્રહણનો કોઈ વિચિત્ર પ્રકારે (ચિત્ર) મહોત્સવ તો નથી થયો?

અનુવાદ —

વિવાહ ચરિત્ર લક્ષ્મીનો આ ગ્રથ મિષે આદર્યો ?
હૃદય ઘર ધોળ્યું, પ્રસગોચિત ગીતરવ વિસ્તર્યો,
[illegible] વિવેક ધ્વજ પતાકા તોરણો ટાગ્યા અતિ[illegible]
[illegible] રચના સહજ ભાવે પૂર્ણાનંદ ઘનવર કૃતિ

જ્ઞાનમજરી —આ ગ્રથને બહાને-જ્ઞાનસાર ગ્રથના અભ્યાસને બહાને જાણે ચારિત્ર લક્ષ્મીના પાણિગ્રહણ (લગ્ન) નો મહોત્સવ પ્રસરે છે એ સાર છે બાકીનો અર્થ પોતાની મેળે સમજી લેવા જેવો છે ૧૫

भावस्तोमपवित्रगोमयरसैर्लिप्तैव भू सर्वत,
सिक्ता समतोदकैरथ पथिन्यस्ताविवेकस्रज ।
अध्यात्मामृतपूर्णकामकलशश्चक्रेऽत्र शास्त्रे पुर,
पूर्णानदघने पुर प्रविशति स्वीय कृत मगलम् ॥ १६ ॥

ભાવાર્થ —ભાવસમૂહરૂપ પવિત્ર કામધનુના છાણની ગાર વડે સર્વત્ર ભૂમિ લીપી છે, સમતા જળે છાટી છે, વિવેક રૂપ ફૂલમાળાઓ માર્ગે સ્થાપી છે, અધ્યાત્મરૂપ અમૃતથી ભરેલો એવો (મગલરૂપ) કામકુભ આ શાસ્ત્ર સ્વરૂપે મોખરે રાખ્યો છે, તે સચ્ચિદાનદ પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્માએ હર અધિકારે (સર્વ જીવે) અપ્રમાદ-નગરમા પેસતા પોતાનુજ મગળિક કર્યું

અનુવા૰ —

ભાવ-સમૂહ શુભ લીંપણે લીંપી બધી ભૂમિ અહિં,
સમતા જળે સીંચી, અવક્રત માર્ગ પુષ્પ-વિવેકથી,
કામકુભ ભર્યો પૂરો, અધ્યાત્મ અમૃત નિતરતા,
આ ગ્રથ, પૂર્ણાનદધન મગલરૂપે પુર પેસતા ૧૬

જ્ઞાનમજરી —પૂર્ણાનદધન એટલે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન મહોદય (નિર્વાણ અપ્રમત્તતા) નગરમા જ્યારે પ્રવેશ કરે છે

१ सिक्ता भू' सतत पाठान्तर

તે વખતે તેમને નગર કહે એવું બને છે અને દિ મુસાફરો
વાસ્તે અત્યંત નિર્દ્વન્દ્વ, અનિર્વિણ, દક્ષ અને ચોકસ સાર
મહોદય વડે ઉપદેશેલ સન્માર્ગબુદ્ધિ કરીથી આ પણ પામેલા
અન્ય પર્યટનશાસ્ત્ર જીવને અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ થઈ નહી,
તેથી વિષમ ચોર, ચોર આદિ વડે હણાયેલા, આયતના
ઉપવથી આહાર આદિ યોગ્યની પ્રાપ્તિ જ્યા ન થવાથી અર
તિના સંતાપથી બળતા, મોટા પવન (વટાળો) રૂપ ભમરો
ભ્રમ, વડથી વ્યાપેલા, કુશાસ્ત્રને આધારે પ્રવર્તનારા આઠ
મીમાંસારૂપ કુશાસ્ત્રના ખાડખાડિયા એવા કુકાન-કુકારાના
અવાજેથી ભયંકર, કુદેવરૂપ વેતાલના ત્રાસવાળા, ઈન્દ્રિયના
વિષયોમા સુખબુદ્ધિરૂપ ભ્રાન્તિ નામની રેતીમા જણાતા મૃગ
જળવાળી ભૂમિવાળા, અને સ્ત્રી-વિલાસ આદિ ઝેરી ઝાડની
છાયાવાળા મહા ઘોર જંગલમા, ધન આદિની તૃષ્ણાથી
જેના નેત્રો ચપળ થઈ રહ્યા છે, તે પ્રાપ્ત થાય તેવી ચેષ્ટા
નામા દિશામૂઢ થઈ રહેલા, પરિભ્રમણ કરતા જીવને, કદાચિત્
જગત ઉપર ઉપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા ઉત્તમ વિદ્યાધર
રૂપ ગુરુનો સંયોગ થયો. ગુરુએ પણ તેને માર્ગ ભૂલેલો
આમતેમ ભટકતો દીન, અશરણ જાણીને આમ કહ્યુ –

"હે! ભદ્ર, તને આનંદના કંદરૂપ (મોક્ષ) મહોદય
નગરનો માર્ગ કહું છું તે સાંભળ, જ્યા સદાગમ (સત્શાસ્ત્ર)
રૂપ સરોવર તત્ત્વરૂપ અમૃતથી ભરેલા છે, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય,
નિર્ગ્રંથ મુનિ આદિ નગરજનો છે, સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન
ઉપયોગ વડે નિર્ધાર થયેલા માર્ગનો વિસ્તાર છે, વળી
ક્ષ ... માને સમ્યક્ત્વ આદિ (ચોથા આદિ) ગુણ

રૂપ વિશ્રામ ભૂમિઓ (વિસામા) છે, સ્વાધ્યાય વિધિ અને ગીત સંચકોથી તે માર્ગ મનોહર છે, તત્ત્વનો અનુભવ તત્ત્વમા એકતા આદિ શમનિના માર્ગ ઓળગવાના ઉપાયો છે, યમ-નિયમ આદિ આઠ યોગના અંગોરૂપ વાહનો છે, શ્રીમદ્ અર્હંત મહારાજાની રાજનીતિ વડે જ્યાથી ચોર અને ઠગ લોકોને દૂર કરેલા છે, ચારિત્રના આચારમા કુશળ સામાયિક આદિ સયમ સ્થાનરૂપ રહેવાની સારી જગાઓ (સનિવેશો) છે, અને જ્યા શ્રદ્ધા અને ધારણાથી નિર્ધારેલા મોક્ષ (સિદ્ધિ) પુર જતા અડચણ ન આવે તેવી અનુકૂળતાઓ વાળો રત્નત્રય લક્ષણ મોક્ષ માર્ગ છે, તે માર્ગે તું પ્રવર્ત, તો આઠ કર્મરૂપ શત્રુ સમૂહનો ક્ષય કરીને, નિર્મળ આનદથી શુદ્ધ, અવ્યાબાધ, ફરીથી સસારમા જન્મવું ન પડે તેવા પ્રસિદ્ધ, અનત-જ્ઞાન દર્શનથી પૂર્ણ પરમ કહેવાતા, અમૂર્ત અસગ, રોગરહિત નિર્વાણ નગરને બાધા રહિતપણે તું દેખીશ તે ભવ્ય જીવે શ્રમણ આદિની સહાયથી તે માર્ગ અગીકાર કર્યો, પછી ગુરુએ પણ તેને ભાથા સમાન જ્ઞાનસારનું દાન દીધુ, તે યથાર્થ ઉપદેશનું મૂળ છે, શુદ્ધ અનુભવના આસ્વાદથી વધારે મધુર રસવાળુ સમતા સ્વરૂપી શીતળ જળ પણ આપ્યું, તેથી માર્ગ ઓળગવાથી નિર્વિકલ્પ દશા પ્રત્યે પ્રવર્ત્યો. માટે પરમ ભાથા સમાન જ્ઞાનસાર, મોક્ષ માર્ગે જનારાએ, સુખ ટકાવવા અર્થે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે તેનો ઘણા કાળ સુધી ક્ષય ન થાય તે કારણે અને તેના રસની વૃદ્ધિ કરવા આ ટીકા કરી છે તત્ત્વાર્થસૂત્ર, વિશેષ આવશ્યક, ધર્મસંગ્રહણી કર્મપ્રકૃતિ આદિ ગ્રંથોના, આલબન

વડે મેં દેવચદ્રે સ્વપરના ઉપકાર અર્થે તત્ત્વબોધિની[1] નામે ટીકા લખી તે યાવચ્ચદ્રદિવાકરૌ (ચદ્રસૂર્ય ટકે ત્યા સુધી) લોકોકાઝ આનદ અર્પો વળી આમા સ્વમતિ દોષથી ભૂલચૂક કઈ મેં કહ્યુ હોય તે, પરોપકારના ભારે નમ્ર બનેલા કુશળ પુરુષો શુદ્ધ કરો, કારણ કે સતો ગુણ ગ્રહણ કરનારા જ હોય છે, પણ ખરેખર અદેખા નથી હોતા તેથી સત્પુરુષોને અત્યત આનદજ આપનારી આ ટીકા સમાપ્ત થઇ ૧૬

અહિ સૂત્રકાર શ્રીમદ્ યશોવિજયઉપાધ્યાય, ન્યાયાચાર્ય, વાગ્વાદી, લબ્ધધર (સરસ્વતી પાસેથી વરદાન પામેલા) દુર્વાદીના મદરૂપ વાદળાના સમૂહને દૂર કરનાર પવનની ઉપમાને યોગ્ય છે તેમની પ્રશસ્તિ —

गच्छे श्री-विजयादिदेव-सुगुरो स्वच्छे गुणाना गण
प्रौढि प्रोढिमधाम्नि जीतविजयप्राज्ञा परामैयरु ।
तत्सातीर्थ्यभृता नयादिविजयप्राज्ञोत्तमाना शिशो
श्रीमन्न्यायविशारदस्य कृतिनामेषा कृति प्रीतये ॥ १ ॥

ભાવાર્થ —સદ્ગુરુ શ્રી વિજય દેવ આદિ આચાર્યોના ગુણોના સમૂહથી સ્વચ્છ (નિર્મળ) અને અત્યત યશસ્વી ગચ્છમા જીતવિજય વિદ્વાન્ મહા મહિમાનો વિસ્તાર પામ્યા છે, તેમની સાથે તીર્થનો ભાર ઉપાડનાર વિદ્વાનોમા ઉત્તમ નય વિજય નામે પ્રજ્ઞાવત પુરુષ થયા તેમના શિષ્ય શ્રીમદ્ ન્યાય વિશારદ (યશો વિજય)ની આ કૃતિ (ગ્રથ) મહા ભાગ્યશાળી પુરુષોને પ્રસન્ન કરો (પસંદ પડો) ૧

૧ જણાવનારી

અનુવાદ —

વિજય દેવ સુગુરુનો જે ગચ્છ સ્વચ્છ ગુણે ભલો,
જીતવિજય સાથે નયવિજય વિદ્વાનના ગુણ સાંભળો,
તેના સુશિષ્ય યશોવિજય જે'ન્યાય વિશારદ' નામથી,
વિખ્યાત, વાંચે સુજન પ્રીતિ જ્ઞાનસાર-મુકામથી ૧

જ્ઞાનમંજરી —શ્રી 'વિજયદેવ' સૂરિગચ્છના ગચ્છમાં શ્રી 'જીતવિજય' વિદ્વાન થયા, તેમના સમકાલીન (સાતીર્થ્ય ધર) શ્રી 'નયવિજય' વિદ્વાન થયા તેમના શિષ્ય શ્રીમદ્ 'યશોવિજય ઉપાધ્યાય' ન્યાય વિશારદે 'જ્ઞાનસાર' નામનો આ ગ્રંથ રચ્યો છે, બત્રીસ અષ્ટક પ્રમાણ ગ્રંથ સૂત્રરૂપે છે વળી તેની ટીકા શુદ્ધ માર્ગ દર્શક શ્રી ખરતર ગચ્છના સદ્ ઉપાધ્યાય શ્રી દીપચંદ્રના શિષ્ય દેવચંદ્ર ગણિએ 'જ્ઞાનમંજરી' નામની કરી છે એજ ઠ વાણ

बाला लाला-पानवद्वालबोधो न्याय किंतु न्यायमालामृतौघ ।
आस्वाद्यैन मोहहालाहलाय,[1] ज्वालाशान्तेर्वीचिशाला भवन्तु ॥ २ ॥

ભાવાર્થ —કોઇ કહે કે આ (લોક ભાષામાં લખેલો) બાલબોધ (ભાષાર્થ બાલાવબોધ) બાલકની લાળ ચાટના જેવો (મૂળ સસ્કૃતની ખુબી સાથે સરખાવતા) છે, તો તે ન્યાય(ઠીક) છે, પરંતુ ન્યાય માળારૂપ અમૃતના હોજ જેવો છે, જેણે મોહ રૂપી હલાહલ ઝેર પીધુ છે તેને મોહ વિકાર (અનિષ્ટ) ની લહેરો શમાવવા આ (બાલાવબોધ) અમૃત

[1] दुरितशमन विशेष पाठ छे

સમાન છે તેનો રસ ચાખીને મોહની જ્વાલા શાંત થવાથી તમે વિશાળ બુદ્ધિવાળા થાઓ ૨

અનુવાદ —

બાળ-લળ સમાન પણ આ બોધ-અમૃત ધારશે,
તો ન્યાયમાર્ગ દુરિત હરતી મોહ-વિષ નિવારશે   ૨
ગીર્વાણ-વાણી ગુર્જરી રૂપ વેષમાં સમતા ધરે,
સુવાક્ય-છીપ વિષે રહેલા યુક્તિ-મોતી નહિ ફરે.   ૩

भाषान्तरान्तरग्ती भाषालीनवस्तुस्वरूपेशा संस्कृते प्राकृते वा ।
युक्तिशुक्तिर्युक्तिमुक्ताफलानां भावाभेदोतेनखेदो मुख स्यात्
॥ ३ ॥

ભાવાર્થ —એક ભાષા ઉપ થી બીજી ભાષામાં સરખે સરખો ભાવ લાવતા ભલે સંસ્કૃત હોય કે પ્રાકૃત હોય તો પણ ભેદ પડતો નથી, (એક બીજા ઉપરથી અનેક આકારો તેનાજ થાય છે તેમ) છીપ રૂપી સુવાક્યોમાં યુક્તિ (અનુમાન આદિ) રૂપ મોતી તેના તેજ છે માત્ર ભાષા ભેદ છે તેથી ખેદ પામવા યોગ્ય નથી ૩ (અનુવાદ ઉપરના અનુવાદની છેલ્લી બે લીટીમાં આવી ગયો છે)

सूरजीनन्दनशान्ति-दास-हृत्मोदकारणविनोदत कृत ।
आत्मयोधधूतविश्रम श्रम श्रीयशोविजयवाचकैरयम ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ —સુરજીના પુત્ર શાંતિદાસના હૃદયમાં પ્રમોદ (વિશેષ આનંદ) થવા માટે શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયે આ જ્ઞાનમાં વિસામો માની આ વિનોદપૂર્વક ...ધ -ટીકા લખવાનો પરિશ્રમ) ઉઠાવ્યો

અનુવાદ —

સૂરજીનો પુત્ર શાંતિદાસ, તેના હૃદયના-
આનંદ કાજે, આત્મબોધે ચિત્ત થાક જણાયના
વાચકશ્રી જશ વિજયની વિનોદરૂપ રચના બની,
એ પ્રેમ-શ્રમ પૂરો થયો, કરુણા ગણું પ્રભુજી તણી ૪

ઇતિ શ્રી જ્ઞાનસાર ગ્રંથ-ટબાર્થ સંપૂર્ણ

(ઉતારો કર્યો) લિપીકૃત સં ૧૭૯૮ વર્ષે ચૈત્ર સુદ ૧૫ ગુરુવાર સકલ પંડિતોની સભારૂપ સ્ત્રીના કપાળ પર ચાંદલા સમાન શોભતા પંડિત શ્રીયશોવિજય ગણિ, પંડિત શ્રીજિનવિજયગણિ શિષ્ય પં શ્રીસૌભાગ્ય વિજય ગણિએ સતીર્થ્ય (સમકાલીન) ગણી રૂપ વિજયની વાચના માટે એ મંગલ

કચ્છદેશના કોડા ગામે શ્રાવક જીવરાજે પોતાને ભણવા માટે વિ સં ૧૬૪૯ મા શ્રાવક હેમરાજકૃત ધર્મસરા (શાળા) મા નકલ કરી ૐ નમો રત્નત્રયાય

ટીકાકાર શ્રીદેવચંદ્રજી કૃત સ્વ-પ્રશસ્તિ –

नमः स्याद्वादरूपाय, सर्वज्ञाय महात्मने ।
देवेन्द्रवंद्यपादाय वीराय नीरतारये ॥ १ ॥
श्रीगौतमाद्या ज्ञानधरा मुनीशा, दर्शार्धिपर्यंतममेयबोधा ।
तेषां सुवंशे वरभास्कराभ, श्रीवर्धमानो मुनिराड् बभूव ॥२॥
संवेगरंगशाला-प्रथायकपवनसूत्रधरतुल्य ।
सूरिर्जिनेश्वराख्य, सिद्धिविधिसाधने धीर ॥ ३ ॥

तच्छिष्या जिनचन्द्राख्या सूरयो गुणभूरयः ।
तच्छिष्याभयदेवार्या गच्छे खरतरेऽभवत् ॥ ४ ॥

येन नवाङ्गी वृत्तिरूपपालि सोपाङ्गवृत्तिविस्तार ।
शिष्य पश्चाच्छ्रादि वृत्तियाबोधवृद्धिकरा ॥ ५ ॥

तत्पट्टे जिनवल्लभ-सूरि जिनदत्तसूरयोऽभूवन् ।
पट्टानुक्रमभानजातो जिनकुशलसूरिगुरु ॥ ६ ॥

तेषां वंशे जातोगुणमणिरत्नाकरो महाभाग ।
कल्पिकाल्पतरुसमोऽलोकाक्षिस्तारणे धीर ॥ ७ ॥

श्रीमज्जिनचन्द्राह्व सूरिनस्याकर्दीधितिप्रताप ।
तस्याब्दातसमस्या गण्यते नो सुराधीश ॥ ८ ॥

तच्छिष्य पाठकाः श्रीमनन्तपुण्यप्रधानसंज्ञिता ।
सुमते सागरा शिष्यास्तेषा विद्याविशारदा ॥ ९ ॥

तच्छिष्याः साधुलाभाख्या, गजसारा सुपाठका ।
सर्वदर्शनशास्त्रार्थ-तत्त्वदर्शनतत्परा ॥ १० ॥

तच्छिष्या ज्ञानप्रमाख्या पाठका परमोत्तमा ।
जैनागमरहस्यार्थ-दायका गुणनायका ॥ ११ ॥

तेषां शिष्या महापुण्य-प्रापणसाधनोद्यता ।
पाठका दीपचन्द्राख्या शिष्यवर्गसमन्विता ॥ १२ ॥

येन शत्रुञ्जये तीर्थे, कुन्थुनाथार्हत पुन ।
चैत्यसमवसरणे, प्रतिष्ठा विहिता वरा ॥ १३ ॥

चतुर्मुखे सोमजिता कृते च पूर्णतः व्यधात् ।
प्रतिष्ठानेकबिम्बाना समन्सिद्धाचले गिरौ ॥ १४ ॥

अहम्मदाबादमध्ये सद्गच्छणायनेकबिम्बानाम् ।
चैत्यानां च प्रतिष्ठा चकार यो धर्मवृद्धये ॥ १५ ॥

नन्दिगणेण स्वबोधार्थं, देवचन्द्रेण धीमता।
व्याख्याना सुगमा शुद्धा, टीकेयं तत्त्वबोधिनी ॥ १६ ॥
स्याद्वादस्य रहस्यानां ज्ञानालुबोधदयेन च।
देवचन्द्रेण बोधाय, सुटीकेयं विनिर्मिता ॥ १७ ॥
६ ७ १
सप्तद्रसनिधिजलधि, च द्रमिते कार्तिके सिते पक्षे।
पञ्चम्या नव्यपुरे, कृतेयं ज्ञानमञ्जरी ॥ १८ ॥
वाचनात् पठनादस्या, यो लाभो मे समागत।
तेनाहं भव्यसंघश्च भवता धर्मसाधक ॥ १९ ॥
जयतु जिनराजस्य शासनं दुःखनाशनम्।
ज्ञानानन्दविलासाढ्यं सर्वसंपद्विवर्धनम् ॥ २० ॥
मंगलं भगवान् वीरो, मंगलं गौतमः प्रभु।
मङ्गलं स्थूलभद्राद्या, जैन-धर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥ २१ ॥

इति श्रीज्ञानसारटीका ज्ञानमंजरी संपूर्णा।

श्री शुभं भूयात्।

ભાવાર્થ —દેવોના ઈન્દ્રોના સમૂહવડે પૂજ્ય, શત્રુ રહિત, સ્યાદ્વાદ- સ્વરૂપ, સર્વજ્ઞ મહાત્મા વીરને નમસ્કાર હો। ૧

શ્રીગૌતમથી દેવર્દ્ધિપર્યંત અગાધ જ્ઞાનવાળા જ્ઞાની મુનીન્દ્રો થયા તેમના ઉત્તમ વંશમા સુંદર સૂર્યના પ્રકાશ સરખા શ્રીવર્ધમાન મુનિરાજ થયા ૨

સવેગના રંગના ધામરૂપ ગ્રથોના અર્થ કહેવામા સૂત્રધર (આનદ પૂર્વક કહેનાર) સમાન જિનેશ્વર નામના સૂરિ સિદ્ધિ (મોક્ષ) વિધિ સાધવામા ધીર હતા ૩

તેમના શિષ્ય જિનચદ્રસૂરિ ઘણા ગુણવત હતા તેમના શિષ્ય આર્ય અભયદેવ ખરતર ગચ્છના નાયક થયા ૪

તેમણે નવ અગ (બાર અગમાના નવ અગ શાસ્ત્રો) ની વૃત્તિ (ટીકા) રચી ઉપાગની વૃત્તિનો વિસ્તાર કર્યો તથા બોધની વૃદ્ધિ કરનાર પચાશક આદિ વૃત્તિ રચી ૫

તેમની પાટે જિનવલ્લભસૂરિ જિનદત્તસૂરિ થયા, તે પાટે અનુક્રમે જે આચાર્યો થયા તેમા સૂર્યસમાન જિનકુશળ સૂરિ મોટા થયા ૬

તેમના વશમા શ્રીમદ્ જિનચદ્ર નામના સૂરિ, ગુણરૂપ રત્નોની ખાણ સમાન, મહાભાગ્ય, કલિ કાળરૂપ કાદવમા કળી ગયેલા લોકોને ઉદ્ધારવામા ધીર અને નવા સૂર્યના કિરણ સમાન પ્રતાપી થયા તેમના શુદ્ધ ગુણોની ગણતરી ઇન્દ્રો વડે પણ ગણી શકાઈ નથી ૭-૮

તેમના શિષ્ય શ્રીમદ પુણ્યપ્રધાન પાઠક અને તેમના શિષ્ય સુમતિસાગર વિદ્યામા કુશળ થયા ૯

તેમના શિષ્યો સાધુરગ નામના અને રાજસાર પાઠક નામે થયા, તે સર્વ દર્શનોના શાસ્ત્રોના અર્થ તથા રહસ્ય દર્શાવવામા તત્પર હતા ૧૦

તેમના શિષ્ય જ્ઞાનધર્મ પાઠક ઉત્તમ થયા, તે જૈન આગમના રહસ્ય રૂપ અર્થ જણાવનાર ગુણનાયક હતા ૧૧

તેમના શિષ્ય દીપચદ પાઠક થયા તે પોતાના શિષ્યો ... સ કાર્યો સાધવામા તત્પર હતા તેમણે શ...

તીર્થ પર કુંથુનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં સમવસરણમાં ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૨-૧૩

સોમજિતે કરેલી ચતુર્મુખજીની પૂર્ણતા કરી અને સિદ્ધાચલ પર્વત ઉપર ઘણા બિંબોની તેમણે પ્રતિષ્ઠા કરી ૧૪

સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથ આદિ અનેક બિંબોની અને ચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠા ધર્મવૃદ્ધિ અર્થે અમદાવાદમાં તેમણે કરી ૧૫

તેમના શિષ્ય પંડિત દેવચંદ્રે પોતાને બોધ થવા અર્થે આ સુગમ, શુદ્ધ, તત્ત્વબોધિની નામની ટીકા લખી ૧૬

સ્યાદ્વાદના રહસ્યોના જ્ઞાનથી અને આપ્ત ઉદયથી દેવચંદ્ર જ્ઞાન-અર્થે આ સુટીકા રચી ૧૭

સંવત્ ૧૭૯૬ ના કાર્તિક સુદ પાંચમે નવ્યપુરમાં આ જ્ઞાનમંજરી જ્ઞાનપંચમીએ થઇ ૧૮

તેના વાચનથી, ભણવાથી, જે લાભ મને થયો છે, તેને લઈને હું અને ભવ્ય સંઘ ધર્મના સાધનારા થઇએ ૧૯

દુ:ખોનો નાશ કરનાર, જ્ઞાન અને આનંદના વિલાસથી ભરપૂર અને સર્વ સંપત્તિની વૃદ્ધિ કરનાર જિનરાજનું શાસન જયવંત વર્તો ૨૦

વીર ભગવાન મંગળ સ્વરૂપ છે, ગૌતમ પ્રભુ મંગલ સ્વરૂપ છે, સ્થૂલભદ્ર આદિ મુનિવરો મંગલ સ્વરૂપ છે અને જૈનધર્મ સર્વને મંગળરૂપ હો ! ૨૧

આ જ્ઞાનસારની ટીકા 'જ્ઞાનમંજરી' સંપૂર્ણ થઇ

શ્રીદેવચંદ્રજી કૃત પ્રશસ્તિનો

અનુવાદ — (હરિગીત)

નમું સ્યાદ્વાદ સ્વરૂપ જે સર્વજ્ઞ ને વીતરાગ છે,
દેવેન્દ્રગણુ પણુ પૂજતા જેને, અરિહીન વીર તે,
ગૌતમ થકી દેવર્દ્ધિ સુધીના જ્ઞાનવંત મુનિ ઘણા,
તે વંશમાં શ્રીવર્ધમાન મુનિ થયા સૂરિ રવિ સમા ૧
સંવેગ રંગ સહિત ગ્રંથ તણા કહે અર્થો રૂડા,
સૂરિ જિનેશ્વર નામના સિદ્ધિ-વિધિ માહિ ખડા,
જિનચંદ્ર શિષ્ય સૂરિ થયા ગુરુ અભય દેવતણા મહા,
એ સ્વામિ ખરતર ગચ્છના, કર્ત્તા નવાંગિ વૃત્તિના ૨
પંચાશકાદિ વૃત્તિથી વળી બોધ વૃદ્ધિ જે કરે,
તે અભય દેવની પાટ પર સૂરિ જિન વલ્લભ પદ વરે,
પછી જિનદત્ત સૂરિ થયા, જિન કુશલ સૂરિ તે ક્રમે,
તે વંશમાં જિનચંદ્ર સૂરિ પ્રતાપે રવિ અતિક્રમે ૩
કલિકાળ પંકે જે કળ્યા તે લોકને ઉદ્ધારવા,
મહા ભાગ્ય શ્રીમદ્ જિનચંદ્ર કટિબદ્ધ થતા હુવા,
શિષ્ય પુણ્ય પ્રધાન પાઠક, સુમતિ શિષ્ય વખાણવા,
તેમના પણુ શિષ્ય સાધુરંગ નામે જાણવા ૪
સર્વ દર્શન-શાસ્ત્રને જે જાણીને ઉપદેશતા,
શ્રી રાજસાર પછી થયા પાઠક બનીને બોધતા,
જૈન ધર્મ-રહસ્ય સમજાવે વળી ગુણુ જ્ઞાન જે,
જ્ઞાનધર્મ સુનામથી પાઠકપદે પ્રખ્યાત તે ૫

તેમના સુશિષ્ય પાઠક દીપચદ્ર વિરાજતા,
શિષ્યો સહિત સત્કાર્યમા જે નિત્ય ઉદ્યમ ધારતા,
તીર્થ શનુજય પરે જિન બિબ કુથુનાથનુ—
સમવસરણુ સહ પ્રતિષ્ઠપિત દીપચદ્ર-સુહાથશુ ૬
અનેક બિબની પ્રતિષ્ઠા કરી સિદ્ધ ગિરિપર તેમણે,
સહસ્રફણાદિ બિબની કરી અમદાવાદે જેમણે,
તેમના સુશિષ્ય પડિત દેવચદ્રે આ રચી,
તત્વબોધી સુગમ ટીકા, સ્યાદ્વાદ વિચારથી ૭
સવત્ સત્તર સો ઉપર છન્નુ પ્રથમ જ પચમી,
નવ્ય પુરે પૂરી કીધી ટીકા આ જ્ઞાન-મજરી,
નિજ બોધ કાજે એ કરી તેથી મળ્યો જે લાભ તે,
વાચે, ભણે જે ધર્મ-સાધક તેમને પણ હો ભલે ૮
જયવત જિન શાસન થજો જે દુ ખ નાશન નિત્ય છે,
જ્ઞાન ને આનદના વિલાસની સપત્તિ તે,
મગલ મહાવીર દેવ છે, મગલ શ્રીમદ્ ગૌતમ ગુરુ,
મગલ સ્વરૂપ બહુ શ્રુતજ્ઞાની, જૈન ધર્મ મગલ પૂરૂ ૯

અનુવાદક= Cd ॥૨ —

શીતળ શશીકર કાતિસમ સદ્બોધ ઉર અજવાળતો,
જગ-કલ્પનાની જાળને છૂપો રૂપો જે બાળનો,
કલ્પતરૂ સમ સદ્ગુરુ શ્રી રાજચદ્ર અહો ! અહો !
કળિકાળની દુ ખ-ઝાળ છોડી વૃત્તિ તમ ચરણે વહો ! ૧
પ્રત્યક્ષ ઉપકારી પ્રભુ, અમ બાળના ગોપાળ, ઓ !
માતા કહું ત્રાતા કહું ? અનુપમ છતા રખવાળ છો,

લઘુરાજ સ્વામી પ્રેમસહ વદન હજારો વાર હો !
અકિંચન અર્પી શકુ શુ ? ભાવ અર્પણ-સાર હો ! ૨

નથી નાથ, જગમા સાર કાઇ, સાર સદ્‌ગુરુ-પ્યાર છે,
પ્રભુ પ્રેમના અવતાર, અતિ ઉપકાર આપ અપાર જે,
વાળ્યા વળે નહિ રકથી, દીનનાથ, કિંકર શુ કરે ?
નિસ્પૃહતા આગ્રહ વિનાની, લઘુતા વર્મી રહી ઉરે ૩

સ્મૃતિ આપની સદ્‌ભાવ પ્રેરે, આત્મરૂપ જ આપ છો,
ભક્તિ વિના ભાળી શકુ શુ ? અધ બોધ વિના પ્રભો !
શ્રદ્ધા સખી આક્ષી પૂરે, તુજ યોગ ભવહારક અહો !
કૃતકૃત્યતા નો હેતુ તે, તો-વૃત્તિ પ્રભુ-ભાવે વહો ! ૪

અનુવાદ પ્રેરક પ્રમુખ જન સૌ ભક્તિ રાગી ગજના,
સુણી કે ભણી આ અષ્ટકો ગુરૂ ગુણ જાણો સજ્જના !
ગુરૂ ગુણ ગાઓ, નિત્ય ધ્યાવો, દાસની એ યાચના,
ગુણ ખાણ બની, દોષો વમી, પોતે બનો ગતકામના ૫

દોહરો —

ઓગણીસો ચોરાણુની અષાડી નવમી સુદ,
બુધવારે પૂરો થયો અનુવાદ અવિરૂદ્ધ ૬

તા ૬-૭-૧૯૩૮ સવત ૧૯૯૪ અષાડ સુદ ૯ બુધવાર

ૐ શાતિ શાતિ શાતિ.

